

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2 / 2024
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 2788-7979 (online)

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг. филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail .ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2/2024
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:
<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий,
рекомендуемых Комитетом по
обеспечению качества в сфере
науки и высшего образования
Министерства науки и высшего
образования Республики
Казахстан для публикации
основных результатов научной
деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Авакова Р.А., Көксегенов Ә.Қ., Кудьярова Ш.Т. Балқан тілдеріндегі түркі сөздерінің семантикасы	9
Aldabergenova A.A., Gizdatov G.G. Cultural transfer in semiotic model of translation (on the example of the literary text of J. Heller)	20
Ауғанбаева М.С., Мамаева Г.Б., Тусупбекова Г.А. Жастар тіліндегі сленгтер мен жаргондар	31
Искакова Г.Ж., Киякова Р.Ж., Букаева А.А., Исина А.О. Мәтіннің функциоалды-прагматикалық концепциясы	42
Искакова К.А., Оспанова Ж.Т., Ныгметова Б.Д. Ғылыми дискурс шеңберіндегі тілдік тұлғаның коммуникативтік стратегиялары	52
Глушковски М., Мусатаева М.Ш., Какимова А.М. Этномәдени белгіліктің тілдік мақсаты ретіндегі ғылыми мәселесі	66
Слямбеков Қ.Б. Жолдау мәтіндеріндегі «мен» есімдігінің функциоалды-прагматикалық қызметі (Н.Назарбаев пен Қ.Тоқаевтың Жолдаулары бойынша)	76

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

Абилкасимова Г.А. Ұлттық рух концепциясының поэзия аудармаларындағы интеграциялық сипаты (Олжас Сүлейменов поэзиясы негізінде)	89
Абылкасов Г.Ж., Миннегулов Х.Ю. Көкшетау татарлары тарихы (қазақ-татар әдеби байланыстары)	100
Ashinova K.A., Seidikenova A.S., Tankibayeva M.Kh., Murzagaliyeva M.K. The qazaq prose language development in the early twentieth century	113
Байтанасова Қ.М. Балалық шак: дербес сананың қалыптасу эволюциясы	123
Батан С., Алимбаев А.Е., Мирзахметов А.А. М. Базарбаев зерттеуіндегі ақындар шығармашылығы	132
Демсинова А.А., Аян Е., Кажыбаева Г.К. Фэнтези типологиясының мәселелері	141
Крылова Л.А., Кадыров Ж.Т., Синбаева Г.К. Ф.М. Достоевскийдің «Жасөспірім» романындағы XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы асыл отбасының дағдарысы	153
Нурбеков Т.Б., Салқынбай А.Б. Тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі	164
Самекбаева Э.М., Токсамбаева А.О., Муканова К.К. Н.Айтұлы поэзиясындағы табиғатқа қатысты концептілер	174
Тахан С.Ш., Сапаш Ш.Б. «Хан Кене» тарихи трагедиясы Рымғали Нұрғали зерттеулер контекстінде: аспектілері мен интерпретациясы	189
Тлеубердина Г.Т., Тастемір Қ.И., Батырғалиева Г.Т., Шахманова Г.Ш. Қазіргі айтыстың тақырыптық сипаты мен көркемдік ерекшелігі (балғынбек имашев айтыстары негізінде)	200
Шаймерден Г.Т., Темур Н. А. Құнанбайұлы қолданысындағы сұраулы сөйлемдер: құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері	209

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Әден Ш.Ж., Сансызбаева С.К., Байманова Л.С. Қазақстандағы екі тілді оқыту ортасы мен заманауи педагогикалық трендтер контекстіндегі оқушылардың когнитивті дамуы	222
Каримова Б.С., Нурланбекова Е.К., Базылова Б.Қ., Макашева А.П. COIL әдісі арқылы студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерін қалыптастыру	235

Kulakhmetova M.S., Daulbayeva K.M. Authentic media materials by increasing motivation in foreign language teaching	248
Kurebayeva G., Mussatayeva I., Kulgildinova T., Zhumabekova B. Modern model of language teaching: integration of content, approaches, resources	259
Moisseyeva Y.V., Kandalina Y.M., Zayats T.V., Ismagulova A.Y. Reflecting on a comprehensive teacher training experience	270

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

Vaibossynova T., Zhambylkyzy M. Professional growth through Action Research: perspectives of efl teachers in master's programs	282
---	-----

Біздің авторлар	292
------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Авакова Р.А., Көксегенов Ә.Қ., Кудьярова Ш.Т. Тюркизмы в балканских языках	9
Aldabergenova A.A., Gizdatov G.G. Cultural transfer in semiotic model of translation (on the example of the literary text of J. Heller)	20
Ауганбаева М.С., Мамаева Г.Б., Тусупбекова Г.А. Молодёжный сленг и жаргоны	31
Искакова Г.Ж., Киякова Р.Ж., Букаева А.А., Исина А.О. Функционально-прагматическая концепция текста	42
Искакова К.А., Оспанова Ж.Т., Ныгметова Б.Д. Коммуникативные стратегии языковой личности в рамках научного дискурса	52
Глушковски М., Мусатаева М.Ш., Какимова А.М. Языковая объективация этнокультурной идентичности как научная проблема	66
Слямбеков К.Б. Функционально-прагматическая функция местоимения «я» в текстах Послания	76

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абылкасимова Г.А. Интегративное описание понятия национального духа в поэтических переводах (по мотивам поэзии Олжаса Сулейменова)	89
Абылкасов Г.Ж., Миннигулов Х.Ю. История кокшетауских татар (казахско-татарские литературные связи)	100
Ashinova K.A., Seidikenova A.S., Tankibayeva M.Kh., Murzagaliyeva M.K. The qazaq prose language development in the early twentieth century	113
Байтанасова Қ.М. Детство: эволюция формирования самосознания	123
Батан С., Алимбаев А.Е., Мирзахметов А.А. Творчество поэтов в исследованиях М. Базарбаева	132
Демесинова А.А., Аян Е., Кажыбаева Г.К. Проблемы типологии фэнтези	141
Крылова Л.А., Кадыров Ж.Т., Синбаева Г.К. Кризис дворянской семьи в 70-е годы XIX века в романе Ф.М. Достоевского «Подросток»	153
Нурбеков Т.Б., Салкынбай А.Б. Отражение степного мировоззрения в сказках быта и обряда в языковой картине мира	164
Самекбаева Э.М., Токсамбаева А.О., Муканова К.К. Концепции, связанные с природой в поэзии Н. Айтулы	174
Тахан С.Ш., Сапаш Ш.Б. Историческая трагедия «Хан Кене» в контексте исследований Рымгали Нургали: аспекты и интерпретации	189
Тлеубердина Г.Т., Тастемір К.И., Батыргалиева Г.Т., Шахманова Г.Ш. Тематический характер и художественная специфика современного айтыса (на основе айтысов Балгынбека Имашева)	200
Шаймерден Г.Т., Темур Н. Вопросительные предложения, использованные А.Кунанбайулы: структурно-семантические особенности	209

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Әден Ж.Ш., Сансызбаева С.К., Байманова Л.С. Когнитивное развитие учащихся в контексте билингвальной среды обучения и современных педагогических трендов в Казахстане	222
Каримова Б.С., Нурланбекова Е.К., Базылова Б.К., Макашева А.П. Формирование лингвокультурной компетенции студентов через методом COIL	235

Kulakhmetova M.S., Daulbayeva K.M. Authentic media materials by increasing motivation in foreign language teaching	248
Kurebayeva G., Mussatayeva I., Kulgildinova T., Zhumabekova B. Modern model of language teaching: integration of content, approaches, resources	259
Moisseyeva Y.V., Kandalina Y.M., Zayats T.V., Ismagulova A.Y. Reflecting on a comprehensive teacher training experience	270

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Vaibossynova T., Zhambylkyzy M. Professional growth through Action Research: perspectives of efl teachers in master's programs	282
---	-----

Наши авторы	296
--------------------------	-----

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

Avakova R.A., Koksegenov A.K., Kudyarova Sh.T. Turkic words in balkan languages	9
Aldabergenova A.A., Gizdatov G.G. Cultural transfer in semiotic model of translation (on the example of the literary text of J. Heller)	20
Auganbayeva M.S., Mamayeva G.B., Tussupbekova G. Youth slang and jargon	31
Iskakova G.Zh., Kiyakova R. Zh., Bukayeva A.A., Issina A.O. Functional and pragmatic concept of the text	42
Iskakova K.A., Ospanova J.T., Nygmetova B.D. Communicative strategies of linguistic personality within the framework of scientific discourse	52
Glushkovski M., Mussatayeva M.Sh., Kakimova A.M. Language objectivation of ethnocultural identity as a scientific problem	66
Slyambekov K.B. The functional and pragmatic function of the place «I» in the texts of the Message	76

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

Abylkasimova G.A. An integrative description of the concept of national spirit in poetic translations (based on the poetry of Olzhas Suleimenov)	89
Abylkasov G.Zh., Minnigulov H.Yu. History of Kokshetau tatars (kazakh-tatar literary relations)	100
Ashinova K.A., Seidikenova A.S., Tankibayeva M.Kh., Murzagaliyeva M.K. The qazaq prose language development in the early twentieth century	113
Baitanasova K.M. Childhood: the evolution of the formation of selfawareness	123
Batan S., Alimbayev A.Ye., Mirzakhmetov A.A. Creativity of poets in the research of M.Bazarbayev.....	132
Demessinova A.A., Ayan E., Kazhibayeva G.K. Problems of fantasy typology	141
Krylova L.A., Kadyrov Zh.T., Sinbayeva G.K. The crisis of the noble family in the 70s of the XIX century in the novel by F.M. Dostoevsky «The Teenager»	153
Nurbekov T.B., Salkynbai A.B. Reflection of the steppe worldview in fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world	164
Samekbaeva E., Toksambaeva A., Mukanova K. Concepts related to nature in the poetry of N. Aituly	174
Takhan S.Sh., Sapash Sh.B. The historical tragedy of «Khan Kene» in the context of Rymgali Nurgali's research: aspects and interpretations	189
Tleuberdina G.T., Tastemir K., Batyrgaliyeva G.T., Shakhmanova G.Sh. The thematic character and artistic specificity of modern aytys (based on aytys by Balgynbek Imashev)	200
Shaimerden G.T., Temur N. Interrogative sentences used by A.Kunanbayuly: structural and semantic features	209

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Aden Zh. Sh., Sansyzbayeva S.K., Baymanova L.S. Influence of bilingualism on cognitive development of students in the context of modern pedagogy of Kazakhstan	222
Karimova B.S., Nurlanbekova E.K., Bazylova B.K., Makasheva A.P. Formation of linguocultural competencies of students using COIL approach	235
Kulakhmetova M.S., Daulbayeva K.M. Authentic media materials by increasing motivation in foreign language teaching	248

Kurebayeva G., Mussatayeva I., Kulgildinova T., Zhumabekova B. Modern model of language teaching: integration of content, approaches, resources	259
Moisseyeva Y.V., Kandalina Y.M., Zayats T.V., Ismagulova A.Y. Reflecting on a comprehensive teacher training experience	270

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Baibossynova T., Zhambylkyzy M. Professional growth through Action Research: perspectives of efl teachers in master's programs	282
Our authors	300

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

PROBLEMS OF LINGUISTICS

MFTAP 16.41.21/16.41.25

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp9-20](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp9-20)

Р.А. Авакова¹, Ә.Қ. Көксегенов¹, Ш.Т. Кудьярова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы

БАЛҚАН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ¹

Балқан тілдеріндегі түркі лексикалық элементтерін зерттеу қажеттілігі шет тілдерден алынған кірме сөздермен байланысты зерттеулердің аздығына байланысты. Бұл жұмыстың мақсаты – түркі сөздер ұғымына анықтама беру, түркі сөздердің (тюркизмдер) шығу тегі мен тарихын зерттеу. Жұмыста түркі сөздердің тілден тілге ауысуын зерттеуде бірге қолданылған мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, талдау және салыстыру әдістері, сонымен қатар салыстырмалы-тарихи және танымдық әдістер қолданылды. Балқан халықтарының тілдеріндегі түркі тілдерінен алынған кірме сөздеріне қатысты теориялық аспектілер зерттеліп, басқа авторлардың зерттеу нәтижелеріне және олар жасаған тұжырымдарға назар аударылды. Болашақта бұл еңбекті түркі және балқан халықтарының ұлттық ерекшеліктерін зерттеуде тіл білімінің түркітану, әлеуметтік лингвистика және лингвомәдениеттану сияқты салаларында пайдалануға болады.

Кілт сөздер: түркі сөздері, Балқан халықтары, балқан тілдері, мәдениетаралық байланыстар, кірме сөздер, контактология.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Балқан тілдеріндегі түркизмдерді зерттеу ғылыми зерттеудің өзекті мәселелерінің бірі болғандықтан, зерттеу нәтижесінде Балқан түбегінің ұлттық тілі, мәдениеті мен тарихы туралы құнды ақпараттар жинауға болады. Балқан тілдеріндегі «түркизм» ұғымының фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, яғни лингвистикалық және тарихи жағдайларын талдау арқылы шетел сөздерінің қабылдау үрдісі қалай жүретінін байқауға болады.

«Түркизм» ұғымының фонетикалық аспектілері түркі және балқан тілдерінің дыбыстық құрылымына, яғни дыбыстарына, фонемаларына, буындарына, екпіні мен интонациясына қатысты. Түркизмдердің морфологиялық аспектілері түркі тілдеріндегі сөздердің құндылығымен, олардың мәнді бөліктерімен және кейіннен балқан тілдеріне енген морфологиялық белгілерімен байланысты. «Түркизм» ұғымының синтаксистік аспектілері сөз тіркестері мен сөйлемдердің біртұтас ойды білдіру үшін біртұтас мәтінге айналу тәсілдері мен олардың жасалу тәсілдерін білдіреді.

Түркизмдердің тілдік аспектілеріне балқан тілдерінің құрылымында тікелей көрініс тапқан түркі тілдерінің тілдік-грамматикалық ерекшеліктері жатады. Тарихи аспектілер, керісінше, түркизмдердің балқан елдерінің тілдік қорына енуінде тарихи кезеңдердің болуын,

¹ Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі тағайындаған 2023-2025 жылдарға арналған әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер саласындағы іргелі зерттеулер бағыты бойынша AP19675130 «Түркі тілдеріне ортақ фразеологизмдердің лексикографиялық жүйесі» ғылыми жоба шеңберінде жазылды. Жоба жетекшісі: профессор Р.А. Авакова

тарих ағымында түркілердің түрлі-түрлі еуропа тайпаларымен тығыз байланыста болуын меңзейді.

Балқан тілдеріндегі түркізмдердің осы аспектілерін зерттеу арқылы түркілер мен балқан халықтарының менталитетін, мәдениетін, тарихи даму ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл зерттеу, тілтану мен түркітану мамандары үшін түркі халықтарының тарихын кеңінен зерттеуге, басқа елдермен әртүрлі қарым-қатынасқа түсу арқылы орнатылған мәдениетаралық және тілаларлық байланыстарды толығырақ зерттеуге мүмкіншілік береді.

КІРІСПЕ

Балқан тілдеріндегі түркі сөздерінің семантикасы Қазақстандық лингвистика саласында алғаш рет зерттеу нысаны болып отыр. Әлем кеңістігіндегі түркізмдердің (орыс, ағылшын, неміс, хинди, қытай, поляк және т.б.) зерттелуі мен олардың тілдерге ену факторлары туралы талдаулар біздің еңбектеріміз бен жеке мақалаларымызда ғылыми тұрғыдан дәйектелген [1]. Сондықтан мақалада тек балқан тілдеріндегі (албан, серб, румын, болгар, грек) түркі сөздерінің тарихи, лингвистикалық, контактологиялық себептеріне толығырақ тоқталдық.

Орыс тіліндегі түркі сөздерінің кіруі мен қолданыс аясын зерттеген С.И. Ожеговтың (1999) пікіріне сүйенсек, «түркізм – қандай да бір түркі тілінен алынған сөздің үлгісінде жасалған кез келген тілдегі сөз немесе сөз тіркесі» [2, 819]. Сонымен қатар орыс тіліндегі түркізмдердің варианттары мен олардың қалыптасу нормасын еңбегінің өзегі ретінде зерттеген Қазақстандық ғалым М.А. Бөрібаеваның (2014) пікірі бойынша, «түркізм» ұғымы орыс тіліндегі түркі тілдері арқылы немесе түркі тілдерінен тікелей алынған сөздерді білдіреді. Түркі тілдерінің шетел тілдерімен сөз алмасу мәселесін де, ертедегі түркілердің әсері және олардың тілдік байланыстарының болу мүмкіндігін естен шығармағанымыз жөн деп», түркілердің еуропа тілдеріне тигізген әсері мен олардың қарым-қатынасын ерекше атап кетеді [3, 252-253].

Түркітанушы ғалым С. Екер (2021), өзінің ғылыми еңбегінде келесі пікірді білдіреді: «Көптеген еуропалық тілдерде Осман империясы кезіндегі ақ сүйектер тұрмысын және дәстүрлі түрік тұрмысын, Осман түріктерінің тарихын және олардың мәдениетін сипаттайтын сөздер бар. Бұл сөздер түркізмдер деп аталады. Түркізмдердің тегі көбінесе араб және парсы тілдерінен шыққан. Айта кететін негізгі мәселе, араб және парсы сөздері еуропа тілдеріне түркі тілдері арқылы кіргені мәлім. Бірақ еуропалықтар түркі сөздердің шығу тегіне қарамастан, шынайы түркі сөздері ретінде қабылдайды. Осман түрік тілі бес ғасыр бойы осман түріктері мен олар жаулап алынған халықтар арасындағы ұлтаралық қатынас тілі болды. Осы кезеңде Осман түрік тілі Балқан түбегінде беделді лингва франка ретінде қолданылды» [4, 164-165].

Түркі тілдері, түркі сөздері ұғымының шығу тегі мен тарихын лексикалық кірме сөздерді зерттеудегі қолданысына ерекше мән беруіміз керек. XIII ғасырда әлемді дүр сілкіндірген Осман империясы, жалпы түркілік ұғымды жойып түрк (турки) этнонимінің жалпылық мәннен жалқылыққа өтуіне себепкер болды. Сол заманнан бастау алған әлем түркітанушылары «түркізм» терминін, яғни Осман түркілерінің тілі мағынасында қолданған. Балқан тілдеріне енген түркілік сөздердің тарихы Осман империясынан бұрын басталса да, көптеген шет елдік ғалымдар, түркілердің ертедегі өркениетіне мән бермей, оны XIII-XIV ғасырдың жемісі ретінде қарастырған [5].

Осы факторларды ескеріп бұл мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірлерді саралап, түркізм ұғымының жалпы семантикасына назар аударғанымыз дұрыс. Түркі тілдес, түркілік, түркізм ұғымдарының этимологиясын анықтауда түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану семантикалық талдауды жүзеге асырудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Сонымен, зерттеудің мақсаты – түркізмдердің семантикалық тілдік бейнесін және олардың этимологиясын анықтауға мүмкіндік беретін мағыналық талдауды жасау арқылы кейбір балқан тілдеріндегі түркі кірме сөздерін жан-жақты зерттеу.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Балқан тілдеріндегі түркізмдерді зерттеу барысында және тіларалық байланыстар нәтижесінде пайда болған дыбыстық өзгерістерді анықтау үшін, ол өзгерістердің этимологиясын анықтау мақсатында, деректерді жинау, жүйелеу, талдау және салыстыру әдістері қолданылды. Әлем тілдерінде өзгеріске өте бейім үрдіс – дыбыстық өзгерістер болып табылады. Қазіргі түркі тілдерінің жалпы түркілік ортақ лексикасына сүйенсек, олардағы негізгі айырмашылық семантикасында емес, дыбыстар сәйкестігінде (мысалы: *tauu/mac/dac*; *аяқ/адақ/азақ*; *tau/mag/dağ* және т.б.)

Түркізмдер тілдік қарым-қатынастың өте ерте заманымен (500-600 жыл бұрын) байланысты болғандықтан, салыстырмалы-тарихи, яғни диахрондық әдісті, сонымен қатар түркілік лексемалардың қазіргі қазақ тіліндегі танымдық ақпаратын беру мақсатында когнитивтік әдістер жиі қолданылды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс – ежелден келе жатқан түбі бір көне түркі тілінен тарайтын қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуын, дамуын, бүгінгі жай-күйін және ортақ түбірлерін анықтауда маңызы зор диахрондық тіл білімінің негізгі әдістерінің бірі. Салыстырмалы-тарихи және тарихи-этимологиялық әдістер түркі дүниесінің тілдік бейнесін анықтауға мүмкіндік бере отырып, сөздегі дыбыстардың фонетикалық өзгерістерін анықтауда маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс арқылы дыбыстардың өзгеруі көрсетіледі, яғни көне түркі тілі дәуірінен бері қолданыста болған біршама сөздер тандалып, дыбыстардың фонетикалық жағынан болған өзгерістері көрсетілді. Мысалы, орыс тіліндегі *охобень*, *кафтан*, *халат*, *кинжал*, *купол*, *альков*, *бомба* (*хлопчатая бумага*), *пемба*, *анбар*, *Казань*, *копейка*, *деньги*, *алтын*, *пуло*, *шаравары*, *сайгат*, *курта*, *куртка алмаз*, *колпак*, *казна*, *казначей*, *казначейство*, *алаф*, *базар*, *кушак* және осыған ұқсас мыңдаған сөздердің (Е.Н Шипованың сөздігінде 3 мыңнан астам түркі сөздерінің этимологиясы анықталған) түркілік мағынасын ашуда салыстырмалы-тарихи әдіс ерекше мәртебеге ие.

Когнитивтік әдіс түркі тілдеріндегі дауысты (буын үндестігі) және дауыссыз дыбыстардың (дыбыс үндестігі) ерекшеліктері туралы мәліметтер алу, сонымен қатар түркі сөздерінің қазіргі түркі сөздік қорындағы қолданыс ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Зерттеу барысында аталмыш ғылыми-теориялық әдістерді қолдану әлем тілдеріндегі түркі сөздерінің танымдық тегін, жан-жаққа таралуын және қазіргі жағдайын анықтауға мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Балқан тілдеріндегі түркізмдер мәселесін зерттеу барысында осы тақырыптағы ең толық еңбектердің бірі болатын Гүнай Қараағаштың «Türkçe verintiler sözlüğü» (2008) атты еңбегі кеңінен пайдаланылды [6]. Гүнай Қараағаш өз ғылыми еңбегінде түркілердің басқа халықтармен болған тіларалық байланыстарын сипаттап, нәтижесінде ауқымды сөздік жариялаған. Бұл сөздікте әлем тілдеріндегі түркізмдер тізімі берілген. Аталмыш сөздікте түркізмдердің ерекшеліктері, басқа тілдерге кіріп ену уақыты, сан-мөлшері, сондай-ақ бастапқы мағыналарының өзгеруі туралы мәліметтер берілген.

-lik, *-lik*, *-luk*, *-lük* ұғымдық жұрнақтары, *-ci*, *-ci*, *-cu*, *-cü*, *-çi*, *-çi*, *-cu*, *-çü* кәсіби жұрнақтары, *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* сын есімнің жұрнақтары қазіргі түрік тілінің негізгі сөзжасамдық жұрнақтары болып табылады, сонымен қатар, бұл жұрнақтар XIII-XVIII ғасырлар тоғысында осман түрік тілінен барлық балқан тілдеріне енген көптеген түркізмдердің негізін құрайды. Балқан одағына кіретін тілдердің материалдарына талдау жасау арқылы, түркізмдердің семантикасына, олардың қолданыс қызметіне тоқталайық.

Румын тіліндегі түркізмдер. Румын халқының шығу тегі тарихи түрде біздің дәуіріміздің I-ші мыңжылдығында басқа латын тілдес тайпалар мен үнді-еуропалық тектес халықтардың шығу тегімен бір мезгілде қарастыруға болады. Түркілер мен румындар арасындағы байланыс

көне заманнан басталады. Ғұндар, оғыздар (үздер), печенегтер және қыпшақтар сынды көшпелі тайпалары өте ерте дәуірде Қара теңіздің солтүстік жағалауына қоныс аударып, кейіннен ол жерден бүгінгі Румынияның барлық жеріне таралып қоныстанды. XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда және XIV-XVIII ғасырлардағы Осман империясы тұсында қоныс аударған түркі халықтарының саны бұл географиялық аймақта өте жоғары.

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-ci, -ci, -cu, -cü, -çi, -çi, -çi, -çü* кәсіби жұрнақтары румын тіліне еніп *-giu/-ciu* ретінде қолданылады және румын тілінде бұл жұрнақтар адамның кәсіби қызметін (шебер немесе сатушы екендігін) көрсетеді, мысалы:

Түр. *avcı (аңшы)* > Рум. *avgiu*

Түр. *kavun-karpuz yetiştiren (қауын-қарбыз өсіруші)* > Рум. *bostangiu*

Түр. *samcı, sam satan (әйнекуи)* > Рум. *geamgiu*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-li, -li, -lu, -lü* сын есім жұрнақтары, румын тіліне еніп *liu/-lie* формасында қолданылады және румын тілінде бұл жұрнақтар адамның бір нәрсеге қатысын немесе біреудің шығу тегін көрсетеді, мысалы:

Түр. *belalı (пәлелі)* > Рум. *belaliu*

Түр. *nurlu (нұрлы)* > Рум. *nurliu*

Түр. *zorlu (зорақы)* > Рум. *zoralie*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-lik, -lik, -luk, -lük* ұғымдық жұрнақтары, румын тіліне еніп *-lác/-lic* ретінде қолданылады және румын тілінде бұл жұрнақтар көлік құралдарын, географиялық және кәсіби терминдерді белгілеу үшін қолданылады, мысалы:

Түр. *kalabalık (қарбалас)* > Рум. *calabalác*

Түр. *kardeşlik (қандастық, бауырмашылық)* > Рум. *cârdâşlák*

Түр. *misafirlik (мүсәпірлік, мейманишылық)* > Рум. *musafirlác*

Серб тіліндегі түркизмдер. Сербтер мен түркілер арасындағы байланыс біздің заманымыздың IV-ші ғасырынан бері басталған. Славяндар мен түркілер бір мың бес жүз жылға жуық көршілес ретінде бірлікте өмір сүрген халықтар еді, сол тарихи кезеңде бұл халықтар бір-бірімен тығыз байланыста болды. Ұлтаралық тығыз байланыстар бес ғасыр бойы Осман империясының қол астында өмір сүрген қазіргі Сербия халқына да әсер етті.

Бұрынғы Югославия тілдерінің арасында ең жиі қолданыста болған тіл – серб тілі. Серб тілі грамматикасының қалыптасуы XIV ғасырда басталғаны белгілі. Бұл кезеңде түркі тайпаларының Балқанға қоныс аударуымен қатар, серб тілі түркі тілдерінен көптеген лексикалық бірліктерді алды. Серб тілінің грамматикалық құрылымы XIX ғасырда елеулі өзгерістерге ұшырап, кейбір түркі сөздері серб тілінен күштеп жойылғанымен, қазіргі серб тілі әлі де көптеген түркі кірме сөздерінің едәуір бөлігін қамтиды. Балқан түбегінің басқа да ұлт өкілдеріне қарағанда нақты серб халқы Османлы билігінің қол астында ұзағырақ болған еді. Сондықтан серб тіліндегі түркі сөздерінің саны кез келген басқа балқан тіліне қарағанда әлдеқайда көп. Түркі тілдерінен серб және хорват тілдеріне енген сөздер «түркизм» деп аталады. Сербтердің түркі тілдерінен алған кейбір сөздері осман түрік тіліне шығыс, яғни араб немесе парсы тілдерінен енген еді. Дегенмен, серб тілінде бұл сөздер нақты түркі тілінен алынған сөздер ретінде қабылданады. Бұл пікір ғылыми кеңістікте біраз дау тудырғанымен, әлі күнге дейін кейбір тіл мамандары тарапынан белсенді мойындалып келеді.

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-ci, -ci, -cu, -cü, -çi, -çi, -çi, -çü* кәсіби жұрнақтары серб тіліне еніп *-đžija, -đžije, -cija, -čija, -čija* ретінде қолданылады және серб тілінде бұл жұрнақтар адамның кәсіби қызметін (шебер, етікші, сатушы екендігін) көрсетеді, мысалы:

Түр. *akşamları çok çalışın (кешкі ауысымдағы жұмысшы)* > Сер. *akšamcija*

Түр. *aba yaran kimse (мигінши)* > Сер. *abadžija*

Түр. *ecza işçisi (дәріхана қызметкері)* > Сер. *hevzađžija*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-li, -li, -lu, -lü* сын есім жұрнақтары, серб тіліне еніп *-lija, -lije, -li* ретінде қолданылады және серб тілінде бұл жұрнақтар адамның бір нәрсеге қатысын немесе біреудің шығу тегін көрсетеді, мысалы:

Түр. *bahtı iyi olan, mutlu (бақытты)* > Сер. *bahtlija*

Түр. *köyde yaşayan (ауыл тұрғыны)* > Сер. *ćojlija*

Түр. *tekrarlanan hareket (қайталанатын әрекет)* > Сер. *devreli*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-siz, -siz, -suz, -süz* болымсыз сын есім жұрнақтары серб тіліне еніп жалғыз *-suz* жұрнағы ретінде көрсетілген, мысалы:

Түр. *utanması ve sıkılması olmayan kimse (арсыз)* > Сер. *arsuz*

Түр. *utanılacak işleri hiç sıkılmadan uyan kimse (әдепсіз)* > Сер. *edepsuz*

Түр. *bahtı kötü olan, mutsuz kimse (бақытсыз)* > Сер. *baksuz*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-lik, -lik, -luk, -lük* ұғымдық жұрнақтары, серб тіліне еніп жалғыз *-luk* ретінде қолданылады және серб тілінде бұл жұрнақ көлік құралдарын, географиялық және кәсіби терминдерді белгілеу үшін қолданылады, мысалы:

Түр. *çiçekleri koymaya yarayan kap (гүл құмырасы)* > Сер. *ćiçekluk*

Түр. *çirak olma durumu (шәкірт ісі)* > Сер. *čirakluk*

Түр. *dost olma durumu (достық)* > Сер. *dosluk*

Албан тіліндегі түркізмдер. Түркілер мен албандар арасындағы байланыстар түркі тайпаларының Қара теңіздің солтүстік жағалауына өтіп, Балқан түбегіне қоныс аудару тарихынан бері бастау алады. Балқан түбегінің көп бөлігінде Осман империясының әскери үстемдігі кезінде түркілер албандармен тығыз байланыста болды. Албандар – Осман түркітерінің ең ежелгі көршілерінің бірі. Екі халықтың ежелден жақын көрші болғаны өмірдің әртүрлі салаларындағы тығыз қарым-қатынастардан көрінеді. Ежелгі дәуірден бастау алған ұлтаралық байланыстар Осман империясы тұсында ең қарқынды түріне жетті. Бұл кезеңде Османлы мәдени ықпалы мен албандардың ислам дініне жақындауы салдарынан албан тіліндегі түркі сөздерінің саны айтарлықтай көбейді. Олардың ішінде мәдениетке қатысты түбірі түркі сөздері (аспаздық, мал шаруашылығы, кәсіптік, әкімшілік терминдері), сондай-ақ Осман империясындағы сарай іші өмірін сипаттайтын түркі сөздері ерекше көзге түседі.

Албан тілінде түркізмдердің сан алуан түрлері бар. Түркілер мен албандар арасындағы тығыз байланыс кейбір сөздердің дыбыстық, сөзжасамдық және синтаксистік ерекшеліктерінен де байқалды.

Түрік тілінде жиі қолданылатын, қазақ тілінде *ші -шы, -ші*, түркі тілдеріндегі *-ci, -ci, -ci, -cü, -çi, -çi, -çi, -çü* кәсіби жұрнақтары албан тіліне еніп *-xhi, -çi, -ji* ретінде қолданылады және албан тілінде бұл жұрнақтар адамның кәсіби қызметін (шебер немесе сатушы екендігін) көрсетеді. Төмендегі мысалдарда жақша ішінде қазақ тілінде кириллицамен аудармасы жазылды. Мысалы:

Түр. *arabacı, sürücü (жүргізуші)* > Алб. *arabaxhi*

Түр. *avcı (аңшы)* > Алб. *avxhi*

Түр. *işçi (жұмыскер)* > Алб. *ishçi*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-li, -li, -lu, -lü* сын есім жұрнақтары, албан тіліне еніп *-li, -lli, -llie, -lie, -leshë, -lleshë* ретінде қолданылады және албан тілінде бұл жұрнақтар адамның бір нәрсеге қатысын немесе біреудің шығу тегін көрсетеді, мысалы:

Түр. *atlı (шабандоз)* > Алб. *atli*

Түр. *borçlu (қарыздар, борышкер)* > Алб. *borxhli*

Түр. *suçlu (кінәлі, күдікті)* > Алб. *kabahatli*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-siz, -siz, -suz, -süz* болымсыз сын есім жұрнақтары албан тіліне еніп *-sës, -sëz, -siz, -suz, -suza* жұрнақтар ретінде көрсетілген, мысалы:

Түр. *takatsız, güçsüz (әлсіз)* > Алб. *taksës*

Түр. *dinsiz (дінсіз)* > Алб. *dinsëz*

Түр. *kapısız (жабылмаған, ашық)* > Алб. *kapisuza*

Түрік тілінде жиі қолданылатын *-lik, -lik, -luk, -lük* ұғымдық жұрнақтары, албан тіліне еніп *-lik, -llik, -lik, -llik, -lak (laq), -llak (llaq), -lek, -llek, -luk, -lluk* ретінде қолданылады және албан тілінде бұл жұрнақтар көлік құралдарын, географиялық және кәсіби терминдерді белгілеу үшін қолданылады, мысалы:

Түр. *kefillik (кепілдік)* > Алб. *qefillek*

Түр. *tepelik, başlık (төбелі)* > Алб. *tepeleq*

Түр. *askerlik (әскерлік)* > Алб. *asqerllëk*

ТАЛҚЫЛАУ

Балқан тілдеріндегі түркі сөздері, біздің қазіргі жинаған мәліметімізге орай мыңнан асады (бәлкім саны одан да көп болуы мүмкін). Балқан халқы өз тілдеріндегі түркілік сөздердің шығу төркінін білмейді. Олардың ойынша, тілдерінде актив қолданылатын, балқандықтарға түсінікті лесемалардың барлығын өз сөздері негізінде қабылдайды. Төменде балқан тілдерінде белсенді қоланылаты түркізмдерге талдау жасалынды:

1-кесте Балқан тілдеріндегі түркізмдер

Румын тілінде	Серб тілінде	Албан тілінде	Түрік тілінде	Қазақ тілінде	Орыс тіліндегі аудармасы
agă, agia, agha	aga, haga	aga, agë	ağa	аға	дядя, брат
danga	danga, damga	dangë, damkë	damga	таңба	печать
pehlivan	pehlivan	pehlivan	pehlivan	балуан	борец
bazar	pazâr	bazar	pazar	базар	рынок
bunciuc	bondžuk	bonxhuk, bunxhuk	boncuk	моншак	бусы

Балқан тілдеріндегі *ağa*, *aga(aga)* сөзі қазақ тілінде «аға». «Аға» сөзі - зат. 1. Бірге туған, жасы үлкен бауыр. 2. Туыстығы жоқ, жасы үлкен ер адам. Балқан тілдеріндегі *ağa* сөзі түрік тіліндегі вариантымен сәйкес келеді. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) атты ғылыми еңбекте былай делінген: «*АҒА* сөзі көне заманнан түркі тілдерінің көбінде қолданылып келе жатқан сөз. Бұл сөздің үш түрлі фонетикалық варианты бар: *aga* (қырғыз, татар, түрікмен, әзірбайжан, гагауз тілдерінде), *aga* (қазақ, түрік, башқұрт, хакас, якут тілдерінде), *aka* (өзбек, ұйғыр, алтай тілдерінде). Бұл сөз Орхон-Енисей жазуларында, М.Кашғаридың сөздігінде *ақа* болып жазылған. Қазіргі Батыс Қазақстан аймақтарында *ақа* деуі сол ескіліктің қалдығы болуы керек. *Aga//Aқа* сөзінің бастапқа мағынасы – туысқан адамдардың еркек жағынан жасы үлкені. Кейін бұл сөз жеке түркі тілдерінде қосымша мағынаға ие болған. Мысалы, ұйғыр, қазақ, қырғыз, татар, өзбек тілдерінде *aga//аға* – «жасы үлкен ағайын», қарақалпақ, хакас, шор тілдерінде *aga//аға//акка* – «ата», чуваш пен якут тілдерінде *агай//акка//агас* – «апа», түрік пен әзірбайжан тілдерінде *aga//аға* – «мырза» деген сөз. *Aga* сөзі қай тілден енгені белгісіз. Кейбіреулердің айтуынша, ол араб тілінен алынған. Бірақ бұл сөздің монғол, алтай тілдерінде де кең таралуына қарағанда, оның о баста монғол тілінен шығып, кейін түркі және басқа тілдерге де тарауы мүмкін».

Бұдан шығатын қорытынды, *ağa* сөзі туыстық атау термин ретінде монғол тілінен түркі тілдеріне, одан кейін соғыс замандарында балқан тілдеріне «жасы үлкен ер адам» мағынасын білдіретін атау ретіндегі кірме сөз.

Балқан тілдеріндегі *damga* (*дамга*) сөзі қазақ тілінде «таңба». «Таңба» сөзі - зат. 1. Дақ, із, мөр. 2. этн. Әрбір отбасының, әрбір рудың малға, жер бөліске қоятын ені. Балқан тілдеріндегі *danga*, *damga*, *dangë* сөзі түрік тіліндегі вариантымен сәйкес келеді. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) атты ғылыми еңбекте былай делінген: «**ТАҢБА** – қазіргі түркі тілдерінде: қырғызшы *тамга* - жылқының санына күйдіріп басатын таңба, белгі; қарақалпақша *тамга* немесе *таңба* – қазақ тіліндегідей мағынада, әзірбайжанша *дамга* - таңба, белгі; башқұртша *тамга* - таңба, белгі, печать; түрікменше *тагма*, *тамга* - таңба, печать. Көне түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінде *tamya* (*тамга*), *tamqa* (*тамқа*) – печать. Қазақ тіліндегі сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстарының үндесу ықпалына қарай *тамга* сөзіндегі *m* дыбысы *ң*-ға, *g* дыбысы *б*-ға ауысып, *таңба* болып қалыптасқан. Ал *тамга*-ның *дамга* болуы *m* мен *d* дыбыстырының алмасуы, *тагма* түрінде кездесуі метатезалық құбылыс. *Тамга* (таңба) дегеніміз қарып күйдіру арқылы ірі қара малдың (көбінесе жылқы) санына салынатын белгі.

Сөйтіп, *тамға* сөзінің түпкі мағыналық төркіні там болғанын – *ға* етістікке жалғанып есім тудыратын – *қа* тәрізді жұрнақ екенін байқаймыз».

Бұдан шығатын қорытынды, *damga* сөзі әкімшілік термин ретінде түркі тілінен соғыс замандарында балқан тілдеріне «мөр соғу құралы» мағынасын білдіретін атау ретіндегі кірме сөз.

Балқан тілдеріндегі *pehlivan* (*пехливан*) сөзі қазақ тілінде «балуан». «Балуан» сөзі - зат. 1. Күреске түсетін адам, күрес өнерімен айналысушы, жеңімпаз адам. 2. ауыс. Үлкен, алып. Балқан тілдеріндегі *pehlivan* сөзі түрік тіліндегі вариантымен сәйкес келеді. Лингвист ғалым, мәдениеттанушы А. Қалназаров (2019), өзінің мақаласында былай дейді: «**ПЕХЛЕВАН** – қазіргі Иран және бірқатар түркі тілдерінде қазақ тіліндегі секілді «батыр» мен «балуанды» білдіреді. Ең жақын синонимі «*қаһарман*» сөзі. Оның түркілік «баһадүр», «батыр» сөздерімен қатар қолданылатынын зерттеушілер атап өткен. Бұл турасында ежелгі парсы әлемі туралы ағылшын тілінде жазылған «Traditional Iranian Martial Arts» еңбегінде жан - жақты түсінік берілген. Ондағы тұжырымға сәйкес, *пехлеван* сөзі ең алдымен парфиялық сарбаздар – **катафракттылар** (бастан - аяқ темір құрсанған ауыр кавалерия) білдіретін сөз. Пехлеви тілінде *pahlav* – парфиялық, ал оның соңындағы «*van*» жалғауы қатыстылықты білдіреді. Өзіндік атауы *pahlavan* немесе *pahlavanig*. Мұның мәні: «парфиялықтар арасынан шыққан/парфиялық тәрізді/парфиялық».

Бұдан шығатын қорытынды, *pehlivan* сөзі, әскери термин ретінде парсы тілінен түрік тілдеріне, одан кейін соғыс замандарында балқан тілдеріне «күрескер» мағынасын білдіретін атау ретіндегі кірме сөз.

Балқан тілдеріндегі *bazar* (*базар*) сөзі қазақ тілінде «базар». «Базар» сөзі - 1. Базар, саудасаттық орны. 2. Ауысп . Қуаныш, қызық, думан. Балқан тілдеріндегі *bazar* сөзі түрік тіліндегі вариантымен сәйкес келеді. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) атты ғылыми еңбекте былай делінген: «**БАЗАР**» сөзі парсы тіліндегі *баз* – «қақпа» және *ар/әр* – «соңында, ар жағында, артында» деген дербес сөздерден құрылған. Бұрын *базар* орны бүтінгідей қаланың ішінде емес, қалаға кірер қақпаның алдында (сыртында) болған. Сонымен парсыша *базар* – «қақпаның алдындағы іс» деген сөз. Алғашқы кезде бұндай базарда тек қана тағамдар, көбінесе шығыс жақта өсетін жемістер, кейін тамақпен аралас киім-кешек, әйелдердің әшекейлері, асыл тастар т.б. нәрселер де сатылған. Қазір бұл сөз барлық түркі тілдерінде және орыс пен Еуропа тілдерінің көбінде (француз, неміс, ағылшын, испан, италиян, чех, болгар, поляк, румын т.б.) кездеседі».

Бұдан шығатын қорытынды, *bazar* сөзі тұрмыстық термин ретінде парсы тілінен түрік тілдеріне, одан кейін соғыс замандарында балқан тілдеріне «сауда алаңы» мағынасын білдіретін атау ретіндегі кірме сөз.

Балқан тілдеріндегі *bonciuk* (*бонжук*) сөзі қазақ тілінде «моншақ». «Моншақ» сөзі - зат. 1. Жіпке тізіп, әсемдік үшін мойынға салып жүретін түрлі-түсті уақ асыл тастан немесе су тастан жасалған әшекей. 2. ауыс. поэт. Көз жасы. 3. ауыс. поэт. Әдемі, мөлдіреген ұсақ, дөңгелек нәрсенің сипаты. Балқан тілдеріндегі *bunciuc/ bondžuk/ bonxhuk, bunxhuk* сөзі түрік тіліндегі вариантымен сәйкес келеді. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) атты ғылыми еңбекте былай делінген: «Бұрын малдың мойынына сәндік үшін түрлі түсті тас, әйнек, кішкентай қабыршықтарды, кейде ақшаны да тізіп тағатын. Оны **МОЙЫНЧАҚ/МОЙЫНЖАҚ** деп атаған. Қазірдің өзінде бұл сөз кейбір түркі тілдерінде «аттың қамыты» деген ұғымды білдіреді. Мысалы, татар тілінде *муенча* – «алқа, моншақ» деген сөз болса, ал, *муенчақ* – «қарғы» дегенді білдіреді. Сол сияқты қазақ тілінде қолданылып жүрген *мойнақ* – «түйенің мойын терісі», *мойынша* – «қарғы» деген сөздерді және якут тіліндегі *мойнох* – «мойынның салбыраған ажымы» деген сөздерді де айта кеткен жөн сияқты. Кейін асыл тастардан, маржаннан тізілген, әйелдердің мойынына тағатын алқаны **МОНШАҚ** деп атап кеткен. *Мойыншақ/мойынчақ* сөзі екі түбірден біріккен: біріншісі – *мойын*, екіншісін біреулер «мөлшер, шама, мезгіл» мағынасын білдіретін *-шақ/-чақ* сөзінен шыққан дейде де, басқалар оны *-жақа/-жаға* сөзбен түбірлес деп есептейді. Сонымен, бұл сөз *мойуншақ//мойунчақ*

(*мойынжақа*) > *моншақ*//*муншақ*//*мунчақ* > *монша*//*муенча*//*мончо* болып кеткен. Бұл сөздің соңғы сыңары *-тақ* (<мойынға тақ) болуы да ықтимал».

Бұдан шығатын қорытынды, *boncuk* сөзі тұрмыстық термин ретінде түркі тілінен соғыс замандарында балқан тілдеріне «мойынға тағатын алқа» мағынасын білдіретін атау ретіндегі кірме сөз.

Балқан тілдеріндегі түркі сөздеріне қатысты көптеген мәселелер әлі де егжей-тегжейлі қарастыруды қажет етеді. Кейбір түркізмдер тіпті түркі тектес емес екені талдау барысында анықталды. Кейбір жағдайларда Еуропа тілдеріне кірген түркізмдер басқа бір шығыс тілінің, көбінесе араб немесе парсы тілінің лексикалық қорына жатады. Оның себептері келесі, кейде түркі тілдері делдал рөлін атқарады, яғни түркі ауызекі сөйлеу тіліне арабизмдер немесе фарсизмдер кірсе, кейін олар түркі тілінің лексикалық қорының бір бөлігі ретінде еуропалық тілдерге түркізмдер ретінде енеді. Сондықтан түркі тектес сөздердің шығу тегін зерттеу түркітанушы ғалымдардың бірінші кезектегі міндеті болуы керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, балқан тілдеріндегі түркі лексикалық элементтеріне қатысты зерттеулер әлі де қосымша зерттеулерді қажет етеді. Мысалы, түрік тілінде еуропалық тілдердегі түркізмдерді білдіру үшін "verenti" (берілген) термині қолданылса, "alinti" (алынған) термині түрік тіліндегі басқа тілдерден алынған шетелдік лексиканы белгілеу үшін қолданылады. Бұл терминдердің басқа да түркі тілдерінде баламасы болуы керек. Себебі қазақ тілінде бұл атауларға терминдер жоқ.

Шет тілдеріндегі түркізмдерді зерттеу нәтижесінде бүгінгі күнге дейін танымал ғылыми еңбектер жарық көрді. Тек Түркия түрік тілінде ғана емес, басқа түркі тілдерінде жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша «Әлем тілдеріндегі түркізмдер» атты ғылыми еңбек жарық көруге тиісті. Осылайша түркітілдес елдер қауымы дүниежүзі өркениеттің дамуына зор үлес қоса алады.

Балқан түбегінде түркі тайпаларының пайда болу тарихы және олардың мәдени ықпалы Осман империясы өз ықпалын тигізгеннен бұрын басталған. Белгілі бір тарихи кезеңдерде Балқан түбегін мекендеген *авар*, *хун*, *печенег* түркі тайпалары осы өлкенің мәдени дамуына үлес қосқаны белгілі. Біздің дәуіріміздің VI ғасырында бұл аймаққа қоныстанған *аварлар* – Балқан халықтарына әлеуметтік-мәдени ықпалы күшті түркі тайпасы болған. Босния және Хорват билеушілері титулын білдіретін *ban* сөзі авар тілінен шыққан. Балқан түбегіндегі славян тілдерінің *Obrovac* топонимі, аварлардың атауын белгілейтін *obri* сөзінің негізінде пайда болған [7].

Османлы дәуірінде балқан тілдеріне енген сөздерді «ориентализм» және «балканизм» сияқты терминдермен атау тілдік, мәдени және тарихи үдеріс тұрғысынан мүмкін емес сияқты. Лингвомәдениеттануда қолданылатын «ориентализм» термині мен балқан тілдеріндегі түркі сөздеріне қатысты қолданылатын «ориентализм» терминінің мағынасында айырмашылықтар бар. Лингвомәдениеттану тұрғысынан балқан тілдеріне енген түркі сөздерін «ориентализм» ұғымымен атау дұрыс емес. Балқан тілдеріндегі түркі сөздерін белгілеу үшін жаңа терминнің енгізілуі және қолданылуы болашақта балқан тілдеріндегі түркі сөздерінің барлығын бір ұғымға жатқызу, ал келешекте, түрлі саяси себептерге байланысты бұл түркі сөздерін сөйлеу барысында біртіндеп қолданудан бас тартуға әкеліп соғады. Алайда бұл тақырыпта ғылыми зерттеу жүргізу үшін балқан тілдеріндегі түркі сөздерінің барлығын белгілейтін ғылыми термин енгізу қажет. Біздің ойымызша, «түркізм» термині ең орынды термин. Бұл мәселе бойынша біздің пікірімізді келесі мәліметтер растайды, атап айтқанда:

Балқан тілдеріндегі кірме сөздерінің көпшілігі түркі тілінен енген сөздер.

Түркі сөздері балқан тілдеріне Османлы дәуірінде ғана емес, одан бұрын енген.

Түркі сөздері балқан тілдеріне жұрнақтарымен бірге енген.

Түркі сөздері Түркия мен Балқан мемлекеттерінің мәдени өмірінде маңызды орын алады.

Балқан тілдеріндегі араб және парсы текті сөздері түркі тілінің грамматикалық әсеріне тәуелділенген.

Әлем тілдеріндегі түркі сөздерін зерттей отырып, түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, тілі, көне түркілердің көршілес халықтармен байланысы және басқа да түркі әлеміне қатысты көптеген қызықты деректер білуге болады.

Көне жазба дереккөздерді егжей-тегжейлі зерделеу нәтижесінде түркі және еуропалық халықтардың ежелден тығыз байланыста болғанын білуге болады. Түркілер тарих бойы соғды, араб, парсы, моңғол халықтарымен, Шығыс және Оңтүстік Еуропа халықтарымен тығыз байланыста болып, жергілікті халықтардың тілі мен мәдениетінің көптеген элементтерін бойына сіңірген. Еуропалықтар шығыс халықтарымен тығыз қарым-қатынас орната отырып олармен сауда-саттық байланыс арқылы түркі мәдениеті мен түркілердің тұрмыс-тіршілігі туралы көп мағлұмат алды. Ежелгі дәуірде Шығыс пен Батыс арасындағы тығыз сауда, әскери және саяси байланыстардың нәтижесінде мәдени интеграция үрдісі жүріп, екі жақты мәдениет деңгейі көтеріліп, әлемнің тілдік бейнесі айқындала бастайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Авакова Р.А. Контактология: түркі мәдениетінің әлемдік өркениетке ықпалы: монография / Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 228 б.; Авакова Р.А., Коксегенов А.Қ. Контактология: түркі сөздерінің Еуропа тіліндегі семантикасы // Түркітанудағы диахрондық парадигма: көрнекті түркітанушы ғалым, филология ғылымдарының д-ры, проф. М. Томановтың 90 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары, Алматы, 2022. – 147-151 бб.; Авакова Р.А., Коксегенов А.Қ. Еуропа тілдеріндегі түркі лексикасы // Э.Р. Тенишев әлемі: ғылымдағы ғұмыр: халықаралық конф. материалдары, Алматы, 2022. – 305-309 бб.; Авакова Р.А. Контактология: әлем тілдеріндегі түркілік лексика // Адамзаттық өркениет: білім, ғылым, ақыл-ой интеграциясы: профессор Ә. Қ. Ахметовтың 80 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конф. материалдары. – Алматы, 2021. – 114-118 бб.; Авакова Р.А. Кортабаева Г.К., Ешметова Б.Б. Түркизмдердің поляк тіліне енуінің факторлары // ҚазҰУ хабаршысы, фил. сер. – 2018. – № 2 (89). – 46-52 бб.; Авакова Р.А., Сұлтанбек Қ.Б., Көксегенов А.Қ. Әлем тілдеріндегі түркизмдердің зерттелу мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы, фил. сер. – 2023. – № 1 (189). – 4-12 бб.
- 2 Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. – Мәскеу, 1999. – 819 б.
- 3 Бурибаева М.А. Орыс тіліндегі түркизмдер: нұсқалардан нормаға дейін. – Мәскеу, Флинта, 2014. – 252-253 бб.
- 4 Eker S. Çağdaş Türk Dili.–Ankara, 2021. s. 164-165.
- 5 Miklosich F. Die türkischen Elemente in der siidost-und osteuro- paischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumanisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch), I. - Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd 34. Wien, 1884; II. - Bd 35; Wien, 1885; Nachtrag I. - Bd 37. Wien, 1889; Nachtrag II. - Bd 38. Wien, 1890].
- 6 Карағаç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü.–Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- 7 Malcolm, N. Bosnia A Short History, «Pan» publishing house, London, 2002, 384 p.
- 8 Қалназаров А. «Балуан» сөзі қайдан шыққан? (I бөлім) [Электрон.ресурс]. - 2019 URL: <https://silteme.kz/index.php/baska/netokratiya/item/4063-baluan-s-zi-ajdan-shy-an-i-b-lim?fbclid=IwAR0pPsLYvWECQ4kUQ2fAhGSTByfPME9gFtcFihs8sGURY3Mi-Q7Qbofnslw> (өтініш берілген күні: 08.11.2023).
- 9 Ысқақов А., Сыздыкова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, Ғылым. 1966.

Материал 04.06.2024 баспаға түсті

Тюркизмы в балканских языках

Р.А. Авакова¹, Ә.Қ. Көксегенов¹, Ш.Т. Кудьярова¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан

Необходимость изучения тюркских лексических элементов в Балканских языках обусловлена небольшим количеством исследований, связанных с языковыми заимствованиями. Цель данной работы – определение понятия тюркизм, изучение происхождения и истории тюркизмов. В данной работе использовались следующие методы: методы сбора, систематизации, анализа и сравнения данных, а также сравнительно-исторический и когнитивный методы, которые применялись в совокупности для исследования перехода тюркизмов с одного языка в другие. Изучались теоретические аспекты, связанные с тюркскими лексическими заимствованиями в языках балканских народов, акцентировалось внимание на результатах исследований других авторов и сделанных ими выводах. В дальнейшем данную работу можно использовать в таких областях языковедения, как тюркология, социолингвистика и лингвокультурология для изучения национальных особенностей тюркских и балканских народов.

Ключевые слова: тюркизм, Балканские народы, межкультурные контакты, лингвистическое заимствование, контактология

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Авакова Р.А. Контактология: влияние тюркской культуры на мировую цивилизацию: монография // КазНУ имени аль-Фараби. – Алматы, Казахский университет, 2020. – 228 с.; Авакова Р.А., Коксегенов А.К. Контактология: семантика тюркских слов в европейских языках// Материалы международной научно-теоретической конференции «Диахроническая парадигма в тюркологии», посвященной 90-летию выдающегося тюрколога, доктора филологических наук, профессора Томанова М.А. – Алматы, 2022. – С. 147-151; Авакова Р.А., Коксегенов А.К. Тюркская лексика в европейских языках// Материалы международной конференции «Вселенная Э.Р.Тенишева: жизнь в науке». - Алматы, 2022 г. – С. 305-309; Авакова Р.А. Контактология: Тюркская лексика в мировых языках // Материалы международной научно-практической онлайн-конференции, посвященной 80-летию профессора А.К.Ахметова «Человеческая цивилизация: интеграция образования, науки, разума». – Алматы, 2021. – С. 114-118.; Авакова Р.А. Кортабаева Г.К., Ешметова Б.Б. Факторы проникновения тюркизмов в польский язык // Вестник КазНУ. серия филологическая – 2018. – № 2 (89). – С. 46-52.; Авакова Р.А., Султанбек К. Б., Коксегенов А.К. Исследование тюркизмов в мировых языках // Вестник КазНУ, серия филологическая. – 2023. – № 1 (189). – С. 4-12.
- 2 Ожегов С.И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва, 1999. – 819 с.
- 3 Бурибаева М.А.Тюркизмы в русском языке: от вариантов к норме. – Москва, Флинта, 2014. – С. 252-253.
- 4 Eker S.Çağdaş Türk Dili. –Ankara, 2021. s. 164-165.
- 5 Miklosich F.Die türkischen Elemente in der siidost-und osteuro- paischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumanisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch), I. - Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd 34. Wien, 1884; II. - Bd 35; Wien, 1885; Nachtrag I. - Bd 37. Wien, 1889; Nachtrag II. - Bd 38. Wien, 1890].
- 6 Karaağaç G. Türkçe Verintiler Sözlüğü.–Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- 7 Malcolm N.Bosnia A Short History, «Pan» publishing house, London, 2002, 384 p.
- 8 Қалназаров А.Откуда произошло слово «Балуан»? (Часть I) [Электрон.ресурс]. (2019) – URL:<https://silteme.kz/index.php/baska/netokratiya/item/4063-baluan-s-zi-ajdan-shy-an-i>

b-lim?fbclid=IwAR0pPsLYvWECQ4kUQ2fAhGSTByfPME9gFtcFihs8sGURY3Mi-
Q7Qbofnslw%20 (дата обращения: 08.11.2023).

9 Бсқаков А., Сыздыкова Р., Сарыбаев Ш. Краткий этимологический словарь казахского языка. – Алматы, Наука, 1966.

Материал поступил в редакцию журнала: 04.06.2024

Turkic words in balkan languages

R.A. Avakova¹, A.K. Koksegenov¹, Sh.T. Kudyarova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

The need to study Turkic lexical elements in the Balkan languages is due to the small number of studies related to language borrowings. The purpose of this work is to define the concept of Turkism, study the origin and history of Turkism. In this work, the following methods were used: methods of collecting, systematizing, analyzing and comparing data, as well as comparative historical and cognitive methods, which were used together to study the transition of Turkisms from one language to another. Theoretical aspects related to Turkic lexical borrowings in the languages of the Balkan peoples were studied, attention was focused on the results of research by other authors and the conclusions they drew. In the future, this work can be used in such areas of linguistics as Turkology, sociolinguistics and linguoculturology to study the national characteristics of the Turkic and Balkan peoples.

Key words: Turkism, Balkan peoples, intercultural contacts, linguistic borrowing, contactology

REFERENCES

- 1 Avakova R.A. Kontaktologia:türkı mädenietiniñ älemdik örkenietke yqpaly: monografia / Äl-Farabi atyn.QazÜU. – Almaty: Qazaq universiteti, [Contactology: the influence of Turkic culture on world civilization: monograph // Al-Farabi Kazakh National University. – Almaty, Kazakh University], 2020. – 228 b.; Avakova R.A., Koksegenov A.Q. Kontaktologia: türkı sözderiniñ Europa tılındağı semantikasy // Türkitanudağı diahrondyq paradigma: körnekti türkitanuşy ğalym, filologia ğylymdarynyñ d-ry,prof. M. Tomanovtyñ 90 jyldyğyna arnalğan halyqaralyq ğylymi-teorialyq konf.materialdary, [Contactology: semantics of Turkic words in European languages // Materials of the international scientific-theoretical conference “Diachronic paradigm in Turkology”, dedicated to the 90th anniversary of the outstanding Turkologist, Doctor of Philology, Professor Tomanov M.A.], -Almaty, 2022. – 147-151 b.; Avakova R.A., Koksegenov A.Q. Türkskaia leksika v evropeiskih iazykah //E.R. Tenişev älemi: ğylymdağyğūmyr: halyqaralyq konf. Materialdary [Turkic vocabulary in European languages // Proceedings of the international conference “E.R. Tenishev’s Universe: Life in Science”] – Almaty, 2022. – 305-309 b.; Avakova R.A. Kontaktologia: älem tilderindeğı türkılık leksika // Adamzattyq örkeniet: bilim, ğylym,aqyl-oi integrasiyasy : profesor Ä. Q. Ahmetovtyñ 80 jyldyq mereitoiynaarnalğan halyqaralyq ğylymi-praktikalyq onlain-konf. materialdary. [Contactology: Turkic vocabulary in world languages // Materials of the international scientific and practical online conference dedicated to the 80th anniversary of Professor A.K. Akhmetov “Human civilization: integration of education, science, mind”] – Almaty, 2021. – 114-118 b.; Avakova R.A. Kortabaeva G.K., Eşmetova B.B. Faktory proniknovenia türkizmov v pölski iazyk // Vestnik KazNU. Ser. istoricheskaia. [Factors of penetration of Turkisms into the Polish language // Vestnik KazNU. philological series] – 2 (89), 46-52 (2018).; Avakova R.A., Sūltanbek Q.B., Köksegenova A.Q. Älem tilderindeğı türkizmderdin zerttelu mäseleleri. QazÜUhabarşysy. Filologia ser: [Study of Turkisms in world languages // Bulletin of KazNU, philological series] – 2023. – № 1 (189). – 4-12 b. [in Kazakh]
- 2 Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory Dictionary of Russian Language]. (Moscow, 1999). [in Russian]

- 3 Buribaeva M.A. *Tyurkizmy v russkom yazyke: ot variantov k norme* [Turkisms in the Russian language: from variants to the norm] (Moscow, 2014). [in Russian]
- 4 Eker, S. *Çağdaş Türk Dili* [Contemporary Turkish Language] (Ankara, 2021) [in Turkish]
- 5 Miklosich F. (1884) *Die tiirkischen Elemente in der siidost-und osteuro- paischen Sprachen* (Griechisch, Albanisch, Rumanisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch), [The Turkish elements in the Southeast and Eastern European languages (Greek, Albanian, Romanian, Bulgarian, Serbian, Little Russian, Great Russian, Polish)] I. - *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe*, Bd 34. Wien, 1884; II. - Bd 35; Wien, 1885; Nachtrag I. - Bd 37. Wien, 1889; Nachtrag II. - Bd 38. Wien, 1890]. [in German]
- 6 Karaağaç, G. *Türkçe Verintiler Sözlüğü* [Dictionary of Turkic Words] (Ankara, 2008) [in Turkish]
- 7 Malcolm, N. (2002), *Bosnia a Short History*, Pan Book, London. [in English]
- 8 Qalnazarov A. «Baluan» sözi qajdan shyqqan? (I bөlim) [Where does the word "baluan" come from? (Part I)]. Available at: <https://silteme.kz/index.php/baska/netokratiya/item/4063-baluan-s-zi-ajdan-shy-an-i-b-lim?fbclid=IwAR0pPsLYvWECQ4kUQ2fAhGSTByfPME9gFtcFihs8sGURY3Mi-Q7Qbofnslw> [in Kazakh] (accessed 08.11.2023)
- Ysqakov A., Syzdykova R., Sarybaev SH. *Qazaq tiliningysqasha etimologiyalyq sözdigi*. [Brief etymological dictionary of the Kazakh language] Gylym. (Almaty, 1966). [in Kazakh]

Received: 04.06.2024

MPHTI 16.31.41

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp20-31](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp20-31)

A.A. Aldabergenova¹, G.G. Gizdatov¹

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

CULTURAL TRANSFER IN SEMIOTIC MODEL OF TRANSLATION (ON THE EXAMPLE OF THE LITERARY TEXT OF J. HELLER)

The goal of the work is to identify the influence of temporary discursive practices on specific translation decisions. From this goal follow specific tasks in this work: to present discursive and interpretive models of translation; correlate the provisions of these concepts with real translation practice; use factual material to show translation decisions determined by temporary discursive practice. The article also explores ways to convey culturally significant information, provides successful and controversial cases of solving translation tasks through linguistic means. Translation problems, including literary translation, in contemporary philological and cultural studies are interdisciplinary. Only at the intersection of semiotic concepts and literary approaches it is possible to determine the accuracy and completeness of translation decisions in the practice of literary translation. In turn, the study of the issue of cultural transfer in this case, based on various translations of J. Heller's novel, allows us to overcome the limiting framework of purely philological approach in translation studies. Comparing the work of translators with respect to the same text - in our case, "Catch-22" fills the-abstract concept of the "translator's figure" with real content, especially when considering the socio-cultural environment that influenced the specificity of translation decisions. The article represents an analysis of current issues in the theory and practice of literary translation. The work offers a review of modern translation models, primarily a discursive model of translation, interpretative concept and the perception of translation as an interpretation of the source text in the existing discursive practice.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23485752).

Key words: cultural transfer, discourse, interpretation, J. Heller, literary translation, methods of translation, semiotics.

MAIN PROVISIONS

The study of translation as a social activity involves an appeal to established traditions in humanitarian paradigms. At the outset, it is essential to underscore the importance of examining the presence of a literary text and its translation in the cultural context through the lens of cultural turns theory. Within this framework, the semiotic theory of text perception by Yu.M. Lotman [1] serves as a fundamental theory in our context. Additionally, N.S. Avtonomova's concept [2] of the culturological intersection in translation emerged as a derivative of this theory, forming the basis for the author's "second-order" decision theory. Consequently, the field of literary translation studies, encompassing both its theoretical and practical dimensions, should encompass an exploration of cultural memory, as well as the theory and application of mediological analysis and cultural transfer. This includes a comprehensive examination of the lexical, stylistic, syntactic, and textual elements in the practice of translating absurdity in literature.

Furthermore, making specific translation decisions necessitates an understanding of the core translation codes by the translator. These codes can be categorized as general memory, informativeness, identity, truth, and the completeness or incompleteness of the description, all contributing to the semantic coherence of the translation process.

This article attempts to compare two translations of a famous novel by Joseph Heller (1923-1999) – "Catch-22" [3], made by translators with a difference of twenty years [4; 5]. The first edition was reprinted only once in 1992; however, the novel in the translation by Andrey Kistyakovskiy, has been published to date in 12 editions (from 1988 to 2022). It is advisable to give a brief description of the original literary work, which influenced the post-war generation of Americans.

Published for the first time in the United States in 1961, "Catch-22" is a satirical novel centered around the experiences of US Air Force pilots during World War II. The narrative showcases a plethora of eccentric personalities and illogical predicaments linked to the concept of "Catch-22" within the military regulations. It does not exist on paper, but from this it is no less effective. It states that anyone who evades a combat mission is normal and, therefore, fit for military. The time of the novel's release coincided with the Vietnam War, height of the Cold War, formation of the pacifist movement significantly influenced its perception. The main character of the novel Yossarian, at every opportunity convenient for him, tries to evade further sorties, but in accordance with the notorious amendment he is always recognized as healthy.

The sense of helplessness and harassment in front of the omnipotent state bureaucratic machine, which determined the conceptual content of the novel, made this text close to both the American and Russian, especially post-Soviet Russian-speaking readers.

INTRODUCTION

Semiotic forms of conveying the source text include reception, interpretation, cultural transfer, and/or literary translation, which are always interconnected and interdependent. The theoretical and practical dimensions of translating literary texts, including works in the genre of absurd literature, remain inadequately explored, yet they hold significance within the contemporary philological framework. These facets carry methodological importance for the ongoing processes of intercultural communication. Hence, the relevance of this article lies in its engagement with a fundamental issue within the realm of humanitarian knowledge – the interplay between the challenges of comprehension and translation, and the role of translation discourse in representing the author's text. The article delves into a pertinent matter in Translation Studies, namely, the intricacies of translating fictional texts and the delicate balance between preserving the author's original intent and accommodating the target language. The research focuses on the translation practices applied to American absurdity literature. The subject of the investigation revolves around the functional and linguocultural facets

associated with translations of Joseph Heller's novel "Catch-22," particularly within the context of discursive practice. The primary objective of this paper is to scrutinize the functional and linguocultural characteristics evident in the translations of J. Heller's novel, with a specific focus on the influence of temporary discursive practices.

MATERIALS AND METHODS

The German researcher Doris Bachmann-Medick identifies seven turns that determined the state of modern cultural sciences: interpretative, performative, reflective, postcolonial, translational, spatial and pictorial / iconic [6]. Only in such a context translation appears for research as an author's linguacreative activity carried out in specific temporary discursive practices. A similar approach also allows us to explain the occurrence or rejection of a foreign text in another culture.

It is noteworthy to highlight that, until recently, the comparison of linguistic analysis primarily indicated a formal level of semantic and stylistic similarity between source and translated texts. Presently, there is a shift from philological-linguistic translation studies towards the concept of "cultural translation," which introduces well-defined categories and assessment criteria. Traditional literary translation concepts, such as originality, equivalence, and "fidelity," have gradually been complemented or even substituted by emerging central categories of cultural translation, including cultural representation and transformation, foreignness and dissimilarity, transposition, cultural disparities, and influence [6, 285].

These overarching theoretical principles align with the viewpoints of Russian philosopher and translator N. S. Avtonomova. According to her interpretation, translation always entails the crossing of boundaries, not solely linguistic (which is taken for granted), but also cultural, social, historical, and other dimensions [2]. In the context of this article, this concept functions as a second-order theory that deals with specific derivatives of ideal concepts. Finally, the most important thing for further exposition is that translation always involves a number of interconnected operations, but the most important of them is this or that form of interpretation. The last statement does not contradict the standard postulates that have been established in translation studies: In the process of translation, two texts are combined into a single communicative whole [7, 10].

The methodology of the study includes both classical approaches of translation theory [7] and the latest concepts that develop classical approaches [2; 8]. In this case, the identified methods of translation solutions receive additional understanding using new previously unstudied material.

Translation is inherently reliant on the interpretation of the text, serving as a central procedure in all forms of translation, including literary translation. In accordance with Yu. M. Lotman's perspective, a literary text can be regarded as a meticulously structured mechanism capable of containing exceptionally dense and concentrated information [1, 360]. The choice of specific translation decisions is influenced by the principles of determinism stated in the theory of semiotics: 1) common memory; 2) the same forecasting of the future; 3) informational content; 4) identity; 5) truth; 6) incomplete description; 7) semantic connectivity [9, 232-236]. This is the case when the reader is interested not so much in the language of translation as in the attitude that this language conveys.

These principles serve as objective guidelines for interpreting texts during translation practice. In author's approach we acknowledge that translated texts are products of foreign cultures, encompassing social, aesthetic, and axiological dimensions [10, 11]. As a follower of Yu. M. Lotman, Russian cultural scientist V. Rudnev writes: [...] the participants of communication – the sender, addressee, channel of information, should be immersed in semiotic space, that is, have previous semiotic cultural experience [12, 588-559].

By applying these principles and insights, we aim to facilitate accurate and culturally resonant translations that effectively convey the intended meanings and nuances of the original text.

RESULTS

It is advisable to highlight that the analysis of translations of J. Heller's novel has not been the subject of separate scientific consideration, except for the article by M. Lorie. In turn, a comparative analysis of two translations of a single text by an American novelist was also conducted for the first time [13].

It is worth to mention, that any comments, memoirs, reviews of the translators themselves: Mark Vilensky, Vladimir Titov (translation of 1967) and Andrei Kistyakovskiy (translation of 1988) about these texts did not survive. In the realm of applied works, it is imperative to highlight the singular commentary by M.F. Lorie dedicated to the errors present in the 1967 translation [14]. Undoubtedly, American studies are also significant, in general terms affecting the literary aspects of Joseph Heller's work, including those relating to the *school of black humor* [15]. The writer's comments on his work provide a more accurate understanding of his main ideas. The most important and timeless thing in it is that the anti-war installations of the book are simultaneously anti-government.

According to the main idea, the main character and the literary techniques used in the work it is most accurate to attribute the work of J. Heller to the "rebellious" novel. In his interview in 1976, the writer just spoke of the symbolic application of his satirical fervor to all structures of the state: Almost all the psychological settings of the book, suspicion and distrust of government officials, the feeling that you are a helpless victim, an understanding of that most government agencies are simply lying to you — were determined by the experience I gained during World War II when I served as a scorer [16, 387].

The main idea of the book is the meaninglessness of any war. This is really a look at the war of an individual, for whom the enemies are all those who want to kill him and / or send him to certain death.

In relation to these two interpretations of the same novel, one can speak of two different levels of equivalence in translation, conditioned and reflecting the discursive practice of their time. Further, it is advisable to mention the terms of Yu. M. Lotman about general and different codes [1] to two translations. In our opinion, the 1967 translation refers to the type when a different code emerged as an outcome of the translation process, when the receptor - in our case, translators (M. Vilensky and V. Titov) impose their own literary language on the text, and to the reader their own ideological and moral vision, as a result, the author's text is transcoded. In turn, the second translation (A. Kistyakovskiy) builds a common code between the author and his reader.

The novel was printed in the USSR in the 1960s. It was published for the sole reason that it seemed exclusively anti-American then, which the first translators tried to convey, imposing their vision on the original. In a manner peculiar only to the Soviet writer, the author of the preface of the first translation wrote about this attitude: Joseph Heller's novel is a work of great revealing power that deeply shows all the falsity, rot and viciousness of the so-called *free world*, the notorious *American democracy* [4, 5].

According to the first translation, the very proximity of the Soviet simulated reality to the absurd reality embodied in the American novel, simply cannot be understood by the reader. Perhaps this explains the practical absence of traces of the first translation of the novel in the Soviet sociocultural space.

Different translations of one novel received different names. M. Vilensky and V. Titov called it "Ulovka - 22", and A. Kistyakovskiy – "Popravka - 22". "Catch" in the English language has two meanings: first is *trick*, and the second is *amendment, reservation*. The author of the novel himself works with both contexts of the use of the word, while the meaning of the word grows in front of the reader. At first glance, it seems that the early translation correctly conveys the essence of the bureaucratic conflict, but this option only simplifies the reader immediately with the assessment and conclusion that he himself must come while reading the text. In the end, Catch - 22 turned into law: they can do with us whatever they want, and we cannot interfere "them" from doing this [16, 387]. Then "Catch" is no longer a loophole in the law, but the law itself, and translating the name as "Catch - 22" conveys the key idea of the novel. It is no coincidence that one of the first critics of the novel

A.M. Zverev, long before the second translation appeared, proposed to name the novel “Point - 22” [17, 186]. The Russian version of the film (1970) and the series (2019) also preserved a simplifying translation of the name “Ulovka - 22”. From this title of the novel, and then the contextual use of the word, the main idea of the novelist is lost.

DISCUSSION

In our opinion, literary translation, as one of the forms of cultural transfer, is impossible without the interpretation of the text - this is its main procedure. Among those close to this stated position, concepts stand out in which translation practice is presented from the standpoint of discursive semiotics [18]. In many cases, in the early translation of the novel, also as in the case of translation of the title, translation decisions are inaccurate, and sometimes they miss the main idea of the literary work. We can compare it, for example, with the title of a famous film which was relatively recently transformed “Lost in translation” – “Difficulties in translation”, when translated into Russian box office. Although it was obvious that we are talking about losses (lost) in the translation.

In general, each of the translated versions of the book reflected its discursive practice and era: the first is the end of the 60s, when the snow break is already leaving, the era of hypocrisy and formal censorship sets in; the second is the beginning of the 90s with faith in a living word then, the first discovered liberal values of another world. However, the translation of the novel itself began in the era of “conserved space and time”. As a result, only the second translation of the novel, together with the long-standing film and TV series of 2019, beneath our very eyes begin to enter the cultural field of the Russian reader.

At the same time, undoubtedly, translators demonstrate different strategies of linguistic (functional) translation techniques. The most apparent distinction lies in the following aspects. M. Vilensky and V. Titov employ sentence partitioning and integration techniques, thereby formally retaining the author’s style of succinctness, lucidity, and concision. Conversely, A. Kistyakovsky largely disregards these methods, yet his translation doesn’t appear cumbersome, as he adeptly employs the compensation approach. Methodically, A. Kistyakovsky delves into specifics and strives for textual concretization. Let’s examine the subsequent example. The sentence “The silence seemed bottomless when he stopped talking” [3, 126] in the translation of A. Kistyakovsky sounds clearly: *Kogda on umolk, vocarilas’ pochti bezdonnaja tishina* [5, 158]. However, the translation of M. Vilensky and V. Titov inaccurately conveys the situation itself and transfers silence as an action from listeners to the speakers, casually pointing them in plural form: *Oni zamolchali. So storony kazalos’, chto oni nikogda uzhe bol’she ne raskrojut rta* [4, 128].

M. Vilensky and V. Titov adhere closely to the original narrative, aiming for maximal fidelity, whereas A. Kistyakovsky offers a more distant rendition to the reader. Simultaneously, M. Vilensky and V. Titov occasionally omit the translation of specific elements of American life, whereas A. Kistyakovsky, in contrast, endeavors to depict them with utmost precision. It is interesting to cite the cultural transformations and representations that translators turn to. The first translation was not without blunders. In the original text there is a question about communion: *Did you have a priest?* [3, 183]. In the first translation, this question sounds incomprehensible to the reader at all: *U tebja est’ svjashhennik?* [4, 205]. Although in reality it was assumed otherwise, which is given in the second translation: *Svjashhennik u tebja byl? – osvedomilsja brat* [5, 266].

In any translation, in addition to semantic accuracy and adequacy, the linguistic correlation of the translation constructions with the original is also significant. We cannot pass by the incorrect transfer of time in the translation of M. Vilensky and V. Titov. So, in the original “I used to get a big kick out of saving people’s lives” [3, 126], the action is given in the past tense. Then the next sentence begins with “now”, in the translation of 1967 given in the present tense “*Znaete, bol’she vsego ja radujus’, kogda spasaju cheloveku zhizn’*” [4, 128], and the significant difference for the author between the hero’s past and present habit simply disappears. In the translation of A. Kistyakovsky, this sentence according to the tense are transmitted correctly: *Ran’she ja s ogromnoj radost’ju spasal ljudjam zhizn’* [5, 158].

Linguistic mistakes in the first translation led to a conceptual discrepancy. So, the general conclusion reached by the well-known translator M. F. Lorie: Gradually, almost imperceptibly, one novel from page to page is actually replaced by another – with other characters, different intonation, different meaning [14, 350]. We think that we can and should agree with this, but it still needs to be proved, as by the time of analyzing of mistakes of the first translation there was no new interpretation of the book. Moreover, in our opinion, we need to remember the external and internal conditions of translation, the time of its creation, the context in which it was read or is being read, and, as a result, always indicate the inevitable manipulative translation strategies.

A very unsteady concept in the theory of literary translation from culture to culture can be traced from translations of descriptive fragments and dialogues in the novel. Moreover, in the original text play of words is not as important as the play with meaning. Which also exists. The latter is always difficult to convey in translation. There is an absurd dialogue in Chapter 2:

I'm a real, slam-bang, honest-to-goodness, three-fisted humdinger. I'm a bona fide supraman.
Superman? Clevinger cried.

Superman?

Supraman, Yossarian corrected.

Hey, fellas, cut it out, Nately begged with embarrassment.

Everybody's looking at us.

You're crazy, Clevinger" [3, 22].

Ja – podlinnyj, gromopodobnyj, chistejšij dushoj mnogorukij Vishnu. Ja verh cheloveka. – Chto? – zakrichal Klevindzher. – Sverhchelovek? – Verh cheloveka, – popravil Jossarian. – Slushajte, rebjata, prekratite, – vzmolilsja vstrevozhennyj Nejtli. – Na nas vse smotrvat. – Ty rehnulsja! [4, 27].

[...] velichajšij iz velichajših. Groznyj, neistovyj, samyj-raspresamyj trehkulachnyj pobedimchel'. Ja sverhchelovert.

Ty? Sverhchelovek? – vskinulsja Klevindzher.

Sverhchelovert, – popravil ego Jossarian. – Da prekratite vy, radi boga, – prositel'no zabormotal Netli.

Vse i tak uzhe na nas pjaljatsja. – Ty psih! [5, 27].

In this instance, J. Heller employs wordplay and puns, and culminates the dialogue with an allusion, effectively conveying the dialogue's inherent absurdity between the characters. N. S. Avtonomova, in her work, underscores the central challenge of translating a literary text, positing it as a matter of prioritizing the primary and secondary aspects. In every translation, the translator is compelled to relinquish specifics to safeguard the entirety, sacrificing secondary elements to uphold the core essence [2, 609]. How did the translators try to keep this most important thing? Translators M. Vilensky, V. Titov and A. Kistyakovsky replay with letters, swap places and try to play upon words. The words *superman* and *supraman* in the early translation of the text do not even turn into *sverhcheloveka*, but *verh chelovek*, and in the version of A. Kistyakovsky turned into *Sverhchelovert*. We think the last option is the most ridiculous and accurate in meaning. A. Kistyakovsky's translation can be characterized as fundamentally "recipient-adequate," encompassing the dual role of impacting both the recipient and the original text. It conveys the author's aesthetic intentions within the literary text and preserves its communicative and functional impact. In these cases, we observe not only patterns of translation plurality. The second translation simultaneously conveys the surreal humor of the novel and sad, and rollicking gaiety, insanity, severity and melancholy of the author's style, which cannot be said about the fragment of the first translation, which simultaneously introduces cultural information (multi-armed Vishnu), which is completely absent in the original.

Translation of the 60s obviously represents that discursive situation when public discourse is monopolized, and therefore the translation vocabulary is limited and stereotyped. Certainly, in any translation, you always have to refuse something in the original text and, in certain cases, turn to adaptation or retelling. However, in Soviet translation practice, the following methods of translation solutions are found that are close to the propaganda methods: automatic censorship of the original, cultural transformations and representations, omissions, united, in our opinion, by the general concept

of the silence policy. In the same row there are the impoverishment of the language, the elements of bureaucratic language, the craving for generally accepted stereotypes that distinguished the linguistic style prevalent during the Soviet era as a whole.

In translation practice, this is manifested even in that Puritan self-censorship, which abounds in the early translation, which creates, as a result, ambiguities and inaccuracies in the perception of the plot and ideas of the novel.

From a logical standpoint, it is more effective to demonstrate this in different translations of names of the chapters (42 chapters in total), indicated by the names of those heroes that are discussed in a particular chapter. The system of images that stand behind them is very important. The basic idea of the novel at the same time receives confirmation and development behind the chaos of names, random appearances of characters, its own system. The novel's characters possess names and surnames that are indicative of their nature, and their physical attributes and personality traits are portrayed in a grotesque manner. Each character holds significance for the author, not merely as a socio-psychological archetype, but as a conveyer of a distinct worldview. In this scenario, what holds significance is not solely comprehending and conveying American realities, but what kind of translation solution the translator finds to preserve the reader's attitude to what the writer is talking about (1 – first translation; 2 – second translation):

Chapter 6. Hungry Joe. 1. Zamorysh Dzho. 2. Obzhora Dzho.

Chapter 11. Captain Black. 1. Kapitan Bljek. 2. Kapitan Gnus.

Chapter 14. Kid Sampson. 1. Malysh Sjempson. 2. Kroha Sjempson.

Chapter 15 Piltchard & Wren. 1. Piltchard i Ren. 2. Ptichkard i Krabbs.

Chapter 22. Nately's Old Man. 1. Starik lejtenanta Nejtli. 2. Otec Netli.

Chapter 28. Peckem. 1. Pekkem. 2. Dolbing.

Chapter 34. Milo the Militant. 1. Milou rvetsja v boj. 2. Milo-voitel'.

Chapter 35. The Cellar. 1. Podval. 2. Kazemat.

Chapter 40. 1. Snowden. 1. Snouden. 2. Sneggi.

As you can see, the differences are not related to stylistic distinctions or shades of meaning: in the first version, there is either an inaccurate characterization of the character (chapter 6), or you can observe a not very successful character designation (chapters 14, 22, 34). All the military in the novel are divided into two worlds: scoundrels and their victims. That is why Andrei Kistyakovsky refuses to transliterate “kapitan Bljek” (chapter 11), because *black*, in addition to the main meaning *black*, also means *dirty, gloomy, dull, ugly, evil, vicious*. Summing up all these meanings, he continues the synonymous series and finds the meaning *gnusnyj* (chapter 11). “To peck” in English means *pilit', dolbit', klevat' kogo-libo*. All these values correspond to the true essence of the general. A. Kistyakovsky likens the meaning of the Russian language word *dolbit'* into the English language system, and in translation appears *general Dolbing* (chapter 28). The transfer of grotesque characters in this way needs to be recognized as justified.

With a shift of emphasis in translation the conceptual ideas that are conveyed by linguistic means are also important. Through the translation equivalents created by A. A. Kistyakovsky, a deliberate effort can be discerned in actively engaging readers in foreign modes of thought and cultural symbolization practices. Effectively, this translation serves as a pertinent cultural practice for our contemporary era.

The gaps, the misunderstandings are set already from the first pages of the 1967 translation. The playful-epic preface to it, significant for the general understanding of the novel, is simply omitted in the first translation, but it precisely conveys the author's rival attitude to the events described. Only excessive caution can explain the omission of the first sentences of the first chapter on Yossarian's affection for the chaplain, and not an abridged version of the translation. Possible worlds for understanding by the Soviet reader diverge. The cultural-value and emotional assessment from the translator in relation to the original text appears either blurred or truncated. The craving for generally accepted stereotypes is the “manner of understanding things”, which consequently results in many words and language formulas of the first translation are no longer able to evoke images. The discursive practice of the first translation offers the reader only work with worn-out images, in

contrast to the second translation, in which the author's vision was painstakingly preserved, and the chaplain's figure is remembered immediately by readers.

In the early translation, there are completely inexplicable and unacceptable reductions. Following the 1967 translation to the realistic translation settings played a cruel joke. The difference is in how phrases are built and what they keep from the original. If in the first translation the neutral cautious "Ja budu derzhat' uho vostro", in the 1988 translation more rebellious "Ja im ne damsja". The tragedy of the existence of the hero in this bureaucratic and absurd world is transmitted only in a late translation.

CONCLUSION

Every translator is guided by their intended reader, for whom the text must not only be engaging but also comprehensible. The influence of temporary discursive practice on specific translation decisions was revealed in the functional aspect. In this regard, such translation decisions in the translation of M.Vilensky and V.Titov are defined as: a) ideological censoring of the original; b) cultural transformations and representations; c) omissions; d) change in meaning and other translation transformations implemented in the first translation as a description of a different social and cultural experience through empty or incomplete templates.

The translation of 1967's belongs to the type when, as a result of the translation, a different code was formed, when the perceiver – in our case, the translators (M.Vilensky and V.Titov) impose their literary language on the text, and their ideological and moral vision to the reader, as a result, the author's text is recoded. The translation practice of the 1960's obviously represents a discursive situation, when public discourse is monopolized, and accordingly, the translation lexicon is limited and stereotyped. In our opinion, the influence of dominant ideologies on the practice of literary translation, especially in the English-Russian pair, should, in the future, become the subject of independent scientific consideration.

In turn, the translation of A.Kistyakovsky builds a common code between the author and the reader. Actually, this translation is a topical cultural practice for our time. The translation by A.Kistyakovsky (1988) is essentially a "receptively-adequate translation", in other words, it affects the recipient in the same way as the original text, evokes the same emotions and conveys the aesthetic intentions of the author and the communicative-functional effect of his text. The translation of A.Kistyakovsky turns out to be equivalent to the original due to: a) the preservation and recreation of a single semantic space (the conceptual idea of the novel, the language practice of symbolization) presented in the interpretive activity of the translator, and also b) common cultural codes presented in the original and translated texts; c) translation solutions are equivalent to the author's intention.

REFERENCES

- 1 Lotman, Yu. M. (1970), *Struktura khudozhestvennogo teksta* [The Structure of literary text]. – M.: Iskusstvo.
- 2 Avtonomova, N.S. (2017), *Poznaniye i perevod. Opyty filosofii yazyka* [Cognition and Translation. Experiences of the philosophy of language]. – M.: Sankt-Peterburg, Tsentr gumanitarnykh initsiativ.
- 3 Heller, J. (1994), *Catch-22*. – London, Vintage books.
- 4 Heller, J. (1967), *Ulovka-22* [Catch-22] / trans. by. M. Vilenskii, V. Titov. – M.: Voennoe izdatel'stvo.
- 5 Heller, J. (2015), *Popravka-22* [Catch-22] / trans. by A. Kistyakovski. – M.: AST.
- 6 Bakhmann-Medik, D. (2017), *Kul'turnye povoroty. Novye orientiry v naukakh o kul'ture* [Cultural Turns. New Landmarks in the Cultural Science]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie.
- 7 Komissarov, V. N. (2019), *Oppozitsiya "bukval'nyi" i "svobodnyi (vol'nyi)" perevod v sovremennom perevodovedenii* [The Opposition "Literal" and "Free (Unbound)" Translation in Modern Translation Studies]. – M.: Mosty. Zhurnal perevodchikov, vol. 3, pp.3-12.

- 8 Garbovskij N. K., Kostikova O. I. Perevod i obshhestvo // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 22: Teorija perevoda. 2018. № 1. S. 17-40.
- 9 Revzina, O. G. and Revzin, I. I. (1971), Semioticheskii eksperiment na stsene [Semiotic experiment on stage]. Uchenye zapiski Tartuskogo universiteta. Trudy po znakovym sistemam. – Tartu, Vypusk V. pp.232-254.
- 10 Gizdatov, G. and Sopiaeva, B. (2018), Discourse and Identity in the Medial Space of Kazakhstan. Media Education (Mediaobrazovanie), vol. 4, 29-38. DOI: 10.13187/me.2018.4.29
- 11 Murašov, J. (2016), Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, film und Kunst in Russland. – München, WilhelmFink.
- 12 Rudnev, V. (2017), Entsiklopedicheskii slovar' kul'tury XX veka [Encyclopedic Dictionary of Culture of the XX Century]. – Sankt-Peterburg: Azbuka, Azbuka-Attikus.
- 13 Gizdatov G.G., Aldabergenova A.A. (2021), Diskursivnye interpretacii romana Dzh. Hellera «Popravka-22» v perevodcheskoj praktike». Kritika i semiotika. Scopus. – № 2. str. 160–177. DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177 ISSN 2307-1737
- 14 Lorie, M. F. (1970), Ulovki perevodchikov [Translator Tricks]. – M.: Sovetskii pisatel'. Masterstvo perevoda, pp.334-358.
- 15 Seed, D. (1989), The Fiction of Joseph Heller: Against the Grain. – Hampshire, Macmillan press.
- 16 Heller, J. (2013), Popravka-22 nachinaetsya [Catch-22 Begins]. Heller Joseph. Popravka za popravkoi. – M.: AST, pp.386-389.
- 17 Zverev, A. M. (1968), Malen'kii chelovek i bezumnyi mir [Little Man and Crazy World]. Inostrannaya literature, vol. 2, pp.180-188.
- 18 Gizdatov, G. G., Kim, S. K. (2024) Translation of the absurdist literature as an example of cultural transfer (“Cases” by Daniil Kharmis in Korean translations), Slovo.ru: Baltic accent, Vol. 15, no. 1, pp. 158-171. doi: 10.5922/2225-5346-2024-1-9.

Received: 13.06.2024

Аударманың семиотикалық моделіндегі мәдени трансфер (дж.хеллердің көркем әдеби мәтіні мысалында)

А.А. Алдабергенова¹, Г.Г. Гиздатов¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Бұл жұмыстың мақсаты – уақыттық дискурсивтік тәжірибелердің нақты аударма шешімдеріне әсерін анықтау. Осы мақсаттан келесідей нақты міндеттер туындайды: аударманың дискурсивті және интерпретациялық үлгілерін ұсыну; осы ұғымдардың ережелерін нақты аударма тәжірибесімен салыстыру; уақытша дискурсивтік тәжірибемен анықталған аударма шешімдерін көрсету үшін фактілік материалдарды пайдалану. Мақалада мәдени маңызды ақпаратты беру жолдары қарастырылып, лингвистикалық құралдарды қолдану арқылы аударма мәселелерін шешудің сәтті және даулы жағдайлары қарастырылған. Қазіргі филология және мәдениеттану зерттеулерінде аударма мәселелері, оның ішінде көркем аударма пәнаралық болып табылады. Көркем аударма тәжірибесінде аударма шешімдерінің дәлдігі мен толықтығын семиотикалық ұғымдар мен әдеби тәсілдер тоғысқан жерінде ғана анықтауға болады. Өз кезегінде, бұл жағдайда мәдени трансфер мәселесін Дж.Хеллер романының аударма материалы бойынша зерттеу аударматанудағы таза филологиялық көзқарастың шектеуші шеңберін еңсеруге мүмкіндік береді. Аудармашылардың жұмысын бір мәтінге қатысты салыстыру – біздің жағдайда «Catch-22» – әсіресе аударма шешімдерінің ерекшеліктеріне әсер еткен әлеуметтік-мәдени ортаға сілтеме жасағанда «аудармашы тұлғасы» деген абстрактілі ұғымды нақты мазмұнмен толтырады. Мақалада көркем аударма теориясы мен тәжірибесінің өзекті мәселелеріне талдау жасалған. Сонымен қатар, аударманың қазіргі үлгілеріне шолу жасалып, бірінші

кезекте аударманың дискурсивті моделі, әрі интерпретациялық концепциясы да талдауға алынды, дискурсивті тәжірибеде аударманы бастапқы мәтінді интерпретациялау ретінде қабылдау ұсынылады.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ғылым комитеті (грант № AP23485752) қаржыландырады.

Кілт сөздер: мәдени трансфер, дискурс, интерпретация, Дж. Хеллер, көркем аударма, аударма әдістері, семиотика.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Лотман Ю.М. Көркем мәтіннің құрылымы. – М.: Искусство, 1970.
- 2 Автономова Н.С. Таным және аударма. Тіл философиясындағы тәжірибелер. – М.: Санкт-Петербург: Гуманитарлық бастамалар орталығы, 2017. – 736 б.
- 3 Heller, J. (1994), Catch-22. – London, Vintage books.
- 4 Хеллер Дж. Айла – 22 / ағыл. тілінен аударған М. Виленский және В. Титов. – М.: Әскери баспахана, 1967. – 488 б.
- 5 Хеллер Дж. Түзету – 22 / ағыл. тілінен аударған А. Кистяковский. – М.: АСТ, 2015. – 672 б.
- 6 Бахман-Медик Д. Мәдени бетбұрыстар. Мәдениет ғылымындағы жаңа нұсқаулар. – М.: Жаңа әдеби шолу, 2017. – 504 б.
- 7 Комиссаров В.Н. Қазіргі аударматанудағы «сөзбе-сөз» және «еркін (еркін)» аударманың қарама-қайшылығы // Мосты. – М.: Р.Валент, 2019. – No3 (63). – 3-12 бб.
- 8 Гарбовский Н. К., Костикова О. И. Аударма және қоғам // Мәскеу университетінің хабаршысы. Сер. 22: Аударма теориясы. 2018. – № 1. 17-40бб.
- 9 Ревзина О.Г., Ревзин И.И. Сахнадағы семиотикалық эксперимент // Тарту университетінің ғылыми жазбалары. Белгі жүйелеріндегі еңбектер. - Тарту. Т. V. 1971. – 232-254 б.
- 10 Gizdatov, G. and Sopiaeva, B. (2018), Discourse and Identity in the Medial Space of Kazakhstan. Media Education (Mediaobrazovanie), vol. 4, 29-38. DOI: 10.13187/me.2018.4.29
- 11 Murašov, J. (2016), Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, film und Kunst in Russland. – München, WilhelmFink.
- 12 Руднев В. 20 ғасыр мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2017. – 864 б.
- 13 Гиздатов Г.Г., Алдабергенова А.А. (2021), Аударма тәжірибесінде Дж.Хеллердің «Попраавка-22» романының дискурсивті интерпретациялары. Критика және семиотика. Скопус. – № 2. 160–177бб. DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177 ISSN 2307-1737
- 14 Лорие М. Аудармашы айлалары // Аударма шеберлігі. – М.: Совет жазушысы, 1970. – 334-358 бб.
- 15 Seed, D. (1989), The Fiction of Joseph Heller: Against the Grain. – Hampshire, Macmillan press.
- 16 Хеллер Дж. Түзетуден кейінгі түзету /ағыл. тілінен аударған С.Б. Ильин. – М.: АСТ, 2013. – 412б.
- 17 Зверев А. М. Кішкентай адам және ессіз әлем // Шетел әдебиеті. – 1968. №2. – 180-188 бб.
- 18 Gizdatov, G. G., Kim, S. K. (2024) Translation of the absurdist literature as an example of cultural transfer (“Cases” by Daniil Kharms in Korean translations), Slovo.ru: Baltic accent, Vol. 15, no. 1, pp. 158-171. doi: 10.5922/2225-5346-2024-1-9.

Материал 13.06.2024 баспаға түсті

Культурный трансфер в семиотической модели перевода (на примере художественного текста Дж. Хеллера)

А.А. Алдабергенова¹, Г.Г. Гиздатов¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан

Цель работы – выявить влияние временных дискурсивных практик на конкретные переводческие решения. Из этой цели следуют конкретные задачи в данной работе: представить дискурсивные и интерпретативные модели перевода; соотнести положения этих концепций в реальной переводческой практикой; на фактическом материале показать переводческие решения, обусловленные временной дискурсивной практикой. Также в статье исследуются способы передачи культурно значимой информации, приводятся успешные и спорные случаи решения переводческих задач лингвистическими средствами. Проблемы перевода, в том числе художественного, в современных филологических и культурологических исследованиях являются междисциплинарными. Только на стыке семиотических концепций и литературоведческих подходов оказывается возможным определить точность и полноту переводческих решений в практике художественного перевода. В свою очередь изучение проблемы культурного трансфера в этом случае на материале разновременных переводов романа Дж. Хеллера позволяет преодолеть ограничительные рамки сугубо филологического подхода в переводоведении. Сопоставление работы переводчиков по отношению к одному и тому же тексту – в нашем случае «Catch-22» – наполняет часто абстрагированное понятие «фигура переводчика» реальным содержанием, в особенности при обращении к той социокультурной среде, которая повлияла на специфику переводческих решений. Статья представляет собой анализ актуальных проблем теории и практики художественного перевода. В работе предлагается обзор современных моделей перевода, в первую очередь дискурсивная модель перевода, однако проанализирована также интерпретативная концепция и восприятия перевода как интерпретации исходного текста в существующей дискурсивной практике.

Исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP23485752).

Ключевые слова: культурный трансфер, дискурс, интерпретация, Дж. Хеллер, художественный перевод, приемы перевода, семиотика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
- 2 Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыты философии языка. – М.: СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 736 с.
- 3 Heller, J. (1994), Catch-22. – London, Vintage books.
- 4 Хеллер Дж. Уловка – 22 / пер. с англ. М. Виленского и В. Титова. – М.: Военное издательство, 1967. – 488 с.
- 5 Хеллер Дж. Поправка – 22 / пер. с англ. А. Кистяковского. – М.: Изд-во АСТ, 2015. – 672 с.
- 6 Бахманн-Медик Д. Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 504 с.
- 7 Комиссаров В. Н. Оппозиция «буквальный» и «свободный (вольный)» перевод в современном переводоведении // Мосты. – М.: Р.Валент, 2019. – №3 (63). – С. 3-12.
- 8 Гарбовский Н. К., Костикова О. И. Перевод и общество // Вестник Московского университета. Сер. 22: Теория перевода. 2018. № 1. С. 17-40.
- 9 Ревзина О. Г., Ревзин И. И. Семиотический эксперимент на сцене // Ученые записки Тартуского университета. Труды по знаковым системам. – Тарту. Вып. V. 1971. – С. 232-254.
- 10 Gizdatov, G. and Sopiaeva, B. (2018), Discourse and Identity in the Medial Space of Kazakhstan. Media Education (Mediaobrazovanie), vol. 4, 29-38. DOI: 10.13187/me.2018.4.29

- 11 Murašov, J. (2016), *Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, film und Kunst in Russland.* – München, WilhelmFink.
- 12 Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2017. – 864 с.
- 13 Гиздатов Г.Г., Алдабергенова А.А. (2021), Дискурсивные интерпретации романа Дж. Хеллера «Поправка-22» в переводческой практике». Критика и семиотика. Scopus. – № 2. стр. 160–177. DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177 ISSN 2307-1737
- 14 Лорие М. Уловки переводчиков // Мастерство перевода. – М.: Советский писатель, 1970. – С.334-358.
- 15 Seed, D. (1989), *The Fiction of Joseph Heller: Against the Grain.* – Hampshire, Macmillan press.
- 16 Хеллер Дж. Поправка за поправкой/пер. с англ. С.Б. Ильина. – М.: АСТ, 2013. – 412с.
- 17 Зверев А. М. Маленький человек и безумный мир // Иностранная литература. – 1968. №2. – С.180-188.
- 18 Gizdatov, G. G., Kim, S. K. (2024) Translation of the absurdist literature as an example of cultural transfer (“Cases” by Daniil Kharmis in Korean translations), Slovo.ru: Baltic accent, Vol. 15, no. 1, pp. 158-171. doi: 10.5922/2225-5346-2024-1-9.

Материал поступил в редакцию журнала 13.06.2024

МФТАР 16.21.61

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp31-42](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp31-42)

М.С. Ауғанбаева¹, Г.Б. Мамаева¹, Г.А. Тусупбекова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²«Шәкәрім университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы

ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ СЛЕНГТЕР МЕН ЖАРГОНДАР

Мақалада қазақ тіл біліміндегі күрделі мәселелерге жататын тіл экологиясы, тіл тазалығы қарастырылады. Әлеуметтік топтар қолданатын тіл нормаларын бұзушы сөздерді зерттеу мәселенің өзектілігін көрсетеді. Тіл білімі тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, әр түрлі коммуникативті салалардағы қызметін таным өзегі ретінде қарастырады. Ұлттық тіл арқылы сол халықтың тарихымен, мәдениетімен, өмір сүру салтымен, ортасымен танысамыз. Тіл мамандары тілді қоғаммен бірлікте қарастырады. Қоғамда орын алып жатқан ахуалдар тілде көрініс табумен қатар, оған өз ықпалын тигізеді.

Тіл тазалығын сақтау – өзге тілдің сөздерін, яғни кірме сөздерді бейберекет қолданбау. Тіл білімінде тіл мәдениеті басты назарда болады. Ол әр халықтың мәдени, рухани байлығымен қоса әдеби тілінің деңгейімен байланысты. Тіл мәдениетін дамыту үшін тіл тазалығын, көрнекілігін, дәлдігін басты назарға алу керек. Яғни сөйлеу тілін әдеби нормаға жатпайтын жаргон, сленг, диалект, қарапайым сөздерден тазартуымыз қажет. Сленг және жаргон сөздерді күнделікті өмірде жиі қолданудың әсерінен тіл білімінде өзекті мәселеге айналды. Тіл білімінде бұл мәселені эколлингвистика саласы қарастырады.

Кілт сөздер: ана тілі, тіл тазалығы, ауызекі сөйлеу тілі, жаргон, сленг, социолект, арго.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тіл – халықтың және әр адамның тіршілік ету ортасы. Тіл экологиясы өткір мәселелердің бірі. Тіл экологиясының өзектілігі қоғамның даму тенденцияларына байланысты. Оған

жаһандық ақпараттық жүйелердің пайда болуы, әр түрлі мәдениеттердің өзара ықпалдасуы, экономиканың жаһандануы жатады. Шет тілі сөздерінің тілге енуі нәтижесінде ана тіліндегі сөздер ұмытылып, халықтың сауаттылығына теріс әсер етеді. Тілде болып жатқан дағдарыс мамандардың ғана емес, мемлекет тарапынан да назар аударуды талап етеді. Жаһандық экологиялық дағдарыстың түпкі себебі рухани дағдарыс деп танымыз. Табиғи ортаның қолайсыз жағдайы адам денсаулығына нұқсан келтіреді. Тілдік ортаның қолайсыз жағдайы жеке адамның және бүкіл халықтың рухани деградациясын тудырады. Халық пен тіл – дене мен жан сияқты бөлінбейтін ұғымдар. Басты мақсат – ана тілінің тазалығына кері әсерін тигізетін жаргондар мен сленгтерді зерттеу.

Сленгті пайдаланушылардың басты өкілдері – балалар, студенттер, ғашықтар, құпия саяси ұйымдардың мүшелері, түрмедегі, одан тыс жерлердегі қылмыскерлер, түрмедегі жазықсыз адамдар. Сленг сөздер жоқ жерден пайда болмайды. Субмәдениет өкілдерінің тілде бар терминдерге жаңа ерекше мағына беруі арқылы интерпретациялаудың нәтижесінде жасалады. Яғни сөздердің пішінін немесе мағынасын өзгертуін сленг жасау тәсілі деуге болады. Сондай-ақ, бұл процестерге метафора, сөздердегі дыбыстарды өзгерту, метонимия, гипербола, шет тілдерден кірме сөздер енгізу сияқты көптеген экспрессивті құралдарды пайдалану жатады.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ тілін зерттеп, тілдің дамуына, қолданылуына теріс әсер ететін себептерді ғылыми тұрғыдан анықтау – эволюционистиканың мақсаты. Сөйлеуде диалектизмдерді, жаргондарды, сленгтерді, дөрекі сөздерді орынсыз көп қолдану сөз мәдениетіне жатпайды. Қазақ тілінің қазіргі тілдік жағдайында тіл тазалығын сақтау – маңызды мәселелердің бірі. Ауызекі сөйлеу тілімізге сленгтер ағылшын тілінен енеді. Мұның бірден-бір себебі – «үш тұғырлы тіл» саясатымен байланысты. Сленгті қолданушы әлеуметтік топ – жастар және компьютер қолданушылары. Сленг – тілдің ең қозғалмалы бірлігі, яғни үнемі өзгеріп отырады. Олар – тілде және қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістердің айнасы. Бұл факт сленгті зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Жастар сленгіне назар аудару ерекше маңызды. Жастар ағылшын тіліндегі бағдарламаларды көріп, ағылшын тіліндегі әндерді тыңдайды. Шет тілдер сөздерін пайдалану – сөздік қорды байытудың бір тәсілі. Бірақ шамадан тыс шеттілдік компоненттердің енуі қазақ тілінің болашағына нұқсан келтіреді, тіліміздің қасиетінің жойылуына қауіп төндіреді.

Тіл тазалығына қатысты отандық және әлемдік лингвистикадағы А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, А.Ф. Селви, Э. Парtridge, И.Р. Гальперин, Я. Шумов, Г.А. Судзиловский, Д.В. Громов, О. Есперсен, Н. Вебстер сияқты ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Тіл үнемі дамып отырады, тілдің салалары бір-бірімен үнемі байланыста болады. Сондықтан сөздер тілдің бір саласынан екінші саласына ауыса береді. Белгілі бір стилистикалық санатқа жататын сөздердің ауысулары, табиғи құбылыс. «Сленгке» қатысты сөздерді шектей алатын стилистикалық категориялардың ауқымы кең. Олар ауызекі сөздер, жаргондар, қарапайым сөздер, дөрекі сөздер, диалект сөздер, кәсіби сөздер және т.б. Сленгке жататын кейбір сөздер мен тіркестер неологизмдерден де жасалады. Неологизмдер әдеби тілде де, ауызекі сөйлеу тілінде де, жаргондарда да кездеседі. Сленг – белгілі бір топ қолданатын сөздікте жоқ сөздер мен сөз тіркестері, қолданыстағы сөздердің бұрмалануы немесе терминдер болуы да мүмкін.

Тіл үшін сленг лингвистикалық зертхана сияқты. Онда жаңа сөздер әр түрлі жағдайларда қолданылады, кейін кейбір сөздер ұмытылады, ал кейбірі қарапайым тілге енеді. Егер олар адамдарға дәстүрлі тілде айтылмайтын нәрсені айтуға мүмкіндік берсе, оны көпшілік қабылдаса, бұл сөздер мен тіркестер әдеттегі сөйлеу тіліне енеді. Сленг ағылшын тілінің ажырамас бөлігіне айналды. Ол әдебиетте, газеттерде, радиода, кинода белсенді дамып келеді. Тіл күн сайын дамиды, жаңа сөздердің жасалуы қоғамның дамуымен байланысты. Қазіргі

технологиялар әлемінде жаңа мамандықтар, жаңа салалардың пайда болуы адамзатқа, біздің сөйлеу тілімізге, сөздік қорымызға айтарлықтай әсер етуде. Бұл құбылыс белгілі бір континентпен шектелмейді, әлемнің әр түрлі тілдерінде кездеседі. Саясат, сайлау, соғыс, техникалық реформалар сияқты факторлар әлемге әсер етіп, біздің өмірімізде заманауи жаңа нәрселер пайда болып, жаңа сөздер тілдік қолданысқа енеді.

Қазіргі ауызекі сөйлеу тілі, әсіресе, жастардың сөйлеу тілі кірме сөздердің әсерінен едәуір өзгерістерге ұшырауда. Оның себебі шет тілдерден жаргон сөздер, сленгтердің енуімен қатысты. Сленгтер – жастар коммуникативтік стилінің ерекшелігі, жастар мәдениетінің ажырамас бөлігі. Басқаларға түсініксіз өзара қолданылатын тіл – жастар субмәдениеті белгілерінің бірі. Жастар мен басқа адамдар арасында нақты шекара қою мүмкін емес, сондықтан сленг осы әлеуметтік топтың ерекшелігі ретінде қызмет атқарады. Қазіргі *okeй, goу, изи, хайп, хейт* сияқты сөздер әдеби тілге кері әсерін тигізуде. Жастар қолданатын сленгтің тұрақты кәсіби жаргондардан айырмашылығына олардың тез өзгеруі жатады. Бұл – тілдің ең өзгергіш бөлігі. Тілде жаңа неологизмдер пайда болып отырады, ал бұрынғы сөздер сәннен шығып, бірнеше жылдан кейін алдыңғы буын өкілдерінің тілдік қолданысындағы сөздер сәннен шығады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Тіл экологиясының ортологиялық мәселелері алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарында, яғни тілдік ортаны таза ұстаудың негізгі қағидалары алаш қайраткерлерінің – А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Е. Омаров, Х. Досмұхамедов, Н. Төреқұлов, Қ. Кеменгерұлының еңбектерінен бастау алады. Қазақ тіл біліміндегі грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды меңгерту Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, С. Аманжоловтардың теориялық және әдістемелік еңбектерінде қамтылған. Тіл мәдениетіне арналған зерттеулерге М. Балақаев, Р. Сыздық, М. Серғалиевтердің тілдік норманы қарастырған еңбектері, қазақ тілі экологиясының тіл білімінің жеке бір бағыты ретінде қалыптасу кезеңіне Н. Уәли, Г. Смағұлова, Д. Әлкебаевалардың зерттеулері жатады. Әлемдік лингвистикада эколлингвистиканың теориялық негіздері Э. Хауген, М. Халлидей, Э. Филл, Х. Хаарманның еңбектерінде қарастырылған.

Зерттеу барысында лингвистикадағы негізгі принциптер мен зерттеу әдістері қолданылды. Мақалада салыстырмалы, әлеуметтік, баяндау, сипаттау және жүйелеу әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ағылшын тілінен енген сөздердің едәуір бөлігі жастар коммуникациясы арқылы қолданысқа түсіп қалыптасқан. Олар – жаргон, сленг, социолект, арго. Жастардың жаргондары мен сленгтері тілдің бейәдеби лексикасына жатады. Сленг және социолект терминдері ағылшын тілінен, арго, жаргон терминдері француз тілінен енген. Жаргон – тұрақты жеке әлеуметтік топтың ауызекі қолданыстағы сөздері. Бұл топтағы адамдар қызметіне, қоғамдағы орнына, жасына қарай қалыптасады. Жалпы халық тілінен жаргон айрықша лексикасымен, фразеологизмдерімен және сөзжасамдық тәсілдерімен ерекшеленеді. Жаргондық лексиканың үлкен бөлігі – бұрын өмір сүрген әлеуметтік топтардың «мұрасы». Кез келген әлеуметтік топтың жаргоны әдеби тілге, нормаға қарама-қарсы екені белгілі. Ресми немесе бейресми әлеуметтік топ жаргондарының жастардың сөйлеу тілінде белсенділігі жоғары. Бір жаргоннан басқа жаргонға өту кезінде сөздің мағынасы өзгеріске ұшырауы мүмкін. Жаргонның лексикалық қоры басқа тілдерден толықтырылып отырады. Сөздердің көпшілігі кейде тұлғалық өзгеруден жасалады. Мысалы, «баскет» – баскетбол, «телик» – теледидар. Жаргонның әзіл не тұрпайы қарапайым, дөрекі болуы әлеуметтік топқа байланысты. Топ қоғам үшін ашық болса (жастар тобы), жаргон «ұжымдық ойын» ретінде сипатталады. Ал жабық топта жаргон «бөтен» немесе «өз» адамдарын ажырату үшін қолданылады. Кейде

жаргон құпиялылық құралы ретінде де іске асады. Жаргон сөздер өте жылдам өзгеріп отырады. XX ғасырдың 50-60-жылдары ақшаны – «тугрик» (моңғолша), «рупия» (үндіше) десе, 70-жылдары «монета», «мани», 80-жылдары «бабки», 90-жылдары «капуста», «бакси», «кэш» деп атады. Жастар жаргонының негізін студенттік жаргондар құрайды. Жастардың ортасында, өздерінің араларында жаргондарды белсенді түрде қолданылады. Студенттер – жас ерекшелігімен және өздерінің көзқарастарымен ерекшеленетін қоғамдағы ерекше топ. Студенттер өздерінің күнделікті қарым-қатынасында өздеріне түсінікті, яғни жаргон сөздерді қолданады. Ол сөздер ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, жылдар бойы студенттердің тілдік қолданысында өзекті және қалыптасқан белгілі бір мағынасын сақтайды. Мысалы, *балмұздақтар* деп 1-курс студенттерін атаған. Бұны қазір де барлық жоғары оқу орындарының студенттері қолданып келе жатыр. Ал *балмұздақ* деген сөздің шығу тарихы сол 50-60 жылдармен байланысты, яғни ауылдан қалаға оқуға келген студенттер бірінші кезекте балмұздақ алатын. Себебі ол уақытта ауылда балмұздақ болмайтын. Өзге курс студенттері 1-курс студенттерін қолдарындағы балмұздақтан танып, *балмұздақ* деп атап кеткен. Дәл осы сияқты сөздер студенттердің арасында кең жайылып, *балмұздақ* деген студенттік жаргон пайда болған. Студенттік жаргондарды екіге бөліп қарастыруға болады. Олар: 1) ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлі жаргон; 2) студенттердің сөздік қорын жаңа сөздермен толықтыратын жаргон.

Жастар сленгі – жастардың өзіндік ерекшелігіне жатады. Сленг олардың өз ортасында сөзінің салмағы болуына әсерін тигізеді. Сленгті қолдану әдеби сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға кедергі келтірмеуі керек. Жастар сленгтің қай жерде орынды, қай жерде әдеби тілді жойып жіберуі мүмкін екенін саралауы керек.

Тіл – оймен, құндылықтармен, белгілі бір ақпаратпен, идеялармен алмасуға көмектесетін сөйлеу әрекеті. Сленг қарсыласқа әсер ету үшін, танымдық іс-әрекетін, білімін, өз ойын, пікірін бөлісу үшін қолданылады. Қарапайым заманауи адамның өмірін сленгсіз елестету мүмкін емес деуге болады. Сленг барлық жерде, жарнамаларда, фильмдер мен сериалдарда, әндерде, тіпті кітаптарда да кездеседі.

Сленг студенттерді, жасөспірімдерді біріктіреді, өздерін жайлы сезінуіне көмектеседі. Егер өздеріне ыңғайлы тілді пайдаланса, пікірталастарға қатысуға бейім болып, жаңа ұғымдар туралы ойлануға тырысады. Тілде үнемі қолданысқа жаңа сөздер еніп, ескі сөздер шығып отырады. Осылайша тілде сленгтер мен жаңа сөздер пайда болады. Әрбір адам сұхбаттасушыға ақпаратты эмоционалды, тапқыр түрде жеткізгісі келетіндіктен, тілдің қысқартылған лексикалық бірліктерін қолданады. Бұл сленгтің әмбебап қызметін көрсетеді.

Сленг әр түрлі субмәдениеттерден енеді. Бірақ біраз уақыт қолданысқа түспей, уақыт өте келе ғана қолданылуы мүмкін. Спорт комментаторлары, жаңалықтар тілшілері немесе әзіл-оспақ театрлары қолданған сөздер бірден кең тарайды. Кейбір сленг бірліктері кенеттен қолданысқа енеді. Яғни өзінің бастапқы сленгтік мағынасын сақтай отырып, өзгертілген күйінде жалпы қолданыстағы сөздердің қатарына енеді. XX ғасырда бұқаралық ақпарат құралдары сленгтердің тез таралуына, олардың көпшілігінің жойылып кетуіне де ықпал етті. Ал сленгтің өзіне келетін болсақ, бүгінде ол бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде жиі кездеседі. Сленгті жастар ғана емес, сонымен қатар барлық жастағы әлеуметтік топтардағы адамдар да қолданады. Сленгті қолдану адамның қоғамдағы орнын анықтайды, сонымен қатар оның санасына әсер етеді. Бүкіл әлемде сленгті қолдану кеңінен тараған.

Қазақ тілінің лексикалық жүйесіндегі сленг – уақытша құбылыс. Оның дамуына мәдениетаралық, заманауи технологиялар, БАҚ және т.б. факторлар әсер етеді. Сленгтің негізгі пайдаланушылары – жастар. Жастар сленгі субмәдениет өкілдерінің көршілес тілдерден сөз алуы арқылы жасалған.

ТАЛҚЫЛАУ

Тіл – адам қатынасының, ойлаудың, мәдениеттің құралы. Тіл тазалығы – ана тілін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Ана тілінің шұбарлануы ауызекі тілде ғана емес, жазба тілде де

орын алған. Өз тарихына, дәстүріне, туған жеріне, туған тіліне құрметпен қарап, қадірлеген адам ғана мәдениетті. Қоғамдағы адамдардың сөйлеу ортасы тілі мен мәдениетінің жай күйін көрсетеді.

Реформатор-ғалым А. Байтұрсынұлы сөз тазалығы туралы былай дейді: «Қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп, ол жағынан қатал қарап, қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз жатшылдық (жат сөзшілдік).

Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады» [1, 256]. Ал М. Балақаевтың пікірі мынадай: «Тіл мәдениетінің қамын жеу, сайып келгенде, тіл тазалығына, ой дәлдігіне қамқорлық жасау ...» [2, 135]. Р. Сыздық: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», – десе [3, 26], Н. Уәли «Сөз мәдениеті» еңбегінде: «Тіл мәдениетіне қажетті аса маңызды сапалардың бірі – сөз тазалығы. Сөз тазалығы дегенде алдымен ойымызға оралатыны тіл тазалығы, сөзімізде бөгде тілдік элементтердің болмауы. Бірақ әдеби тілімізде өзге тілдерден енген сөздер, тіпті сөз тудырушы қосымшалар да бар екені мәлім. Ондай құбылысты тіл-тілдің барлығынан дерлік кездестіруге болады. Өзге тілден сөз алмаған, ауыз-түйістігі жоқ «таза» тілдер кемде- кем», – дейді [4, 75].

Жаргондарды зерттеу – әлеуметтік лингвистиканың міндеті. Кейде жаргон термині қате сөйлеуге қатысты да қолданылады. Сондықтан оны кейде «студенттер тілі» сияқты сөз тіркестерімен, «арго», «сленг» сияқты терминдермен де алмастырады. «Арго» – бір немесе бірнеше табиғи тілдердің өзгерген элементтерінен құралған, кейбір шектеулі кәсіби әлеуметтік топтардың айрықша тілі, яғни жаргонның бір түрі. «Арго» қоғамнан ерекшелену мақсатымен, сөздердің құпиялылығын сақтау үшін қолданылады. «Арго» терминдері көбінесе қылмыстық топтар арасында қолданылады. Мысалы, ұрылардың аргосы сыған, неміс, орыс т.б. тілдердің сөздерінен жасалған. Аргоның өзіне тән грамматикасы болмайды. Социолект термині лингвистикада кейінірек, XX ғасырдың екінші жартысында ғана пайда болды. Ол екі сөздің, яғни бірі – қоғам, әлеуметтік ортаға қатысты «социо» сөзі мен «диалект» деген сөздердің бірігуінен жасалған. Қазақша баламасы – әлеуметтік диалекті. Әлеуметтік диалекті деп қандай да бір әлеуметтік топқа тән тілдік ерекшеліктер жиынтығын айтамыз. Ол кәсібіне, адамдардың әлеуметтік тобына, жасына, жынысына байланысты ұлттық тілді әр алуан қолданудан пайда болады. Әлеуметтік диалектілерге әскери адамдардың (солдат жаргондары), студенттердің (студенттер жаргоны), қылмыскерлердің (түрме жаргондары) сияқты сөйлеу ерекшеліктері жатады. Социолект – адамдардың әлеуметтік топтарының өзара қарым-қатынасын, әр түрлі және бір-біріне ұқсамайтын тілдік ерекшеліктерін көрсететін атау. Социолектер бүтіндей қарым-қатынас жүйесін көрсете алмайды. Бұл – сөз, сөз тіркесі, синтаксистік құрылымдар түріндегі сөйлеу ерекшеліктері.

А.Ф. Селви түрік әлеуметтік лингвистикасындағы ағылшын тілінің әсерін зерттей келе, шет тілінің ықпалын жіктеп көрсетеді. Олар: «1) шеттілдік кірме сөздер; 2) шеттілдік жұрнақтар; 3) шет тілінде жазылатын сөздер; 4) шеттілдік символдар; 5) шеттілдік жазулар; 6) шет тіліндегі дүкен атаулары; 7) шетел сөздерін түрік тіліне сөзбе-сөз аудару» [5, 185].

Қоғамда бірнеше әлеуметтік топтар бар. Солардың бірі ұрылар жаргоны: күйіп кету – қолға түсу, карманщик – қалтаға түсетін ұры, отырғызып кету – алдап кету, қораға кіргізді – алаяқтық жасау, пирамида – алаяқтықтың бір түрі.

Қылмыстық топтың жаргоны: стукач, терпила, хвост, крыса, шестерка, стрелка, бабло, вышка, косяк, рамс-төбелес, мент, козёл – полиция қызметкеріне қатысты айтылады, левый –

заңсыз іс жасау, братан, пятак, обезьянник, смотрящий, рэкет, лох, чмо, очкарик, хромой, горбун, король, жаба, петух, фунт. Қылмыстық жаргон ХХ ғасырдың соңында ауызекі сөйлеуде белсенді қолданыла басталды. Бұл жаргонды көбіне бұзақылардың (блатнойлар) тілі деп қарастырады. Кейіннен бұл жастардың тілінен де орын ала бастады. Оларды мынандай топқа бөліп қарастыруымызға болады:

1. Жастардың жаргонына ауысқан қылмыстық арголар өзінің лексикалық мағынасын жоғалтпайды: кидать ету;

2. Жастар жаргонына айналған қылмыстық арго семантика тұрғысынан өзгеріске ұшырайды: беспредел – қылмыстық топтың жаргонында бұл заң бұзушылық болса, жастардың тілінде – уақытты көңілді өткізу;

3. Лексикалық мағынасын жоғалтпай жаңа мағынаға ие болған жаргондар: ништяк – қылмыстық жаргонда керемет, тамаша дегенді білдірсе, жастардың тілінде екі түрлі мағынасы бар: 1) керемет, тамаша; 2) бұрын пайдаланылған зат;

Шопырлардың немесе жүргізушілердің жаргоны: шумахер – машинаны жылдам жүргізетін адам, байкер – мотоцикл айдайтын адам, обгон – машинаны басып озу, бежа – БМВ көлігі, гелик – мерседес көлігінің G нұсқасы, мерс – мерседес көлігі.

Нашақорлардың жаргоны: кайф ұстау, наркоша, передоз, глюк, порошок, куряга т.б. Әлеуметтік топтардағы жастардың арасында бейресми бірлестіктер құрылады. Ол – мақсат-мүддесі бір, ортақ көзқарастағы адамдар тобы.

Арго, жаргон, термин сленгтерін пайдалануда шатасулар жиі болады. Терминдерге берілген тұжырымдарды зерделей отырып, олардан белгілі бір иерархиялық жүйе құруға болады. Нақтылай айтқанда, арго жаргонның бөлігі, ал жаргон қызметін сленг атқарады. Өйткені жаргон көбінесе қарапайым сөйлеу тіліне енеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бұл терминдер арасында шекара енгізуге болады. Кейбір жаргондар арголардан жасалып, жиі қолданылуынан халыққа түсінікті болады. Сленг кәсіби немесе топтық жаргондардан жасалады. Сленг әр түрлі әлеуметтік ішкі жүйелерден жиналған жалпы лексиканың жиынтығы және оның қолданылуында шектеу жоқ.

Британдық лексикограф Э. Партридж жастардың сленгті қолдануының 15 себебін көрсетеді. Олар:

«1) көтеріңкі көңіл-күйде болғанда; жай қызық үшін, әзіл үшін;

2) тапқырлық немесе әзіл ретінде (өзін-өзі көрсету, еліктеу, жауап беру реакциясы, шеберлікке деген құштарлық);

3) «басқаша» болуға деген ұмтылыс, басқаларға ұқсамау, жаңашыл болу;

4) әсер ету үшін (оң мағынада), талғамсыздықтан аулақ болу үшін;

5) тартымды немесе тіпті қорқыныш тудыру үшін;

6) клишеден аулақ болу, қысқа да нұсқа болу (бұл себеп қолданыстағы терминдерге төзбеуден туған);

7) тілді байыту;

8) абстрактілі заттарға нақтылық беру үшін;

9) а) қатты ренжіту үшін немесе екінші жағынан қосымша баға беру, келіспейтіндігін, бас тартатындығын білдіру үшін; ә) сөйлесудің немесе хаттың салтанаттылығын, асқақтығын, байыптылығын азайту үшін; б) қайғылы жағдайды жеңілдетіп жеткізу, өлімнен немесе есалаңдықтан құтылудың мүмкін еместігін жеңілірек жеткізу үшін немесе керісінше, әсірелеп көрсету үшін, жымысқы әрекетке деген жиіркенішті немесе аяушылықты жасыру үшін (мысалы, сатқындыққа, рақымсыздыққа), спикерге, оның тыңдаушысына немесе екеуіне де жалғастыруға мүмкіндік беру үшін;

10) төменгі деңгейдегі адамдармен сөйлесу, жазу, жоғары деңгейдегі көпшіліктің көңілін көтеру, жай ғана өз аудиториясымен еркін қарым-қатынас жасау үшін;

11) сөйлесудің ыңғайлылығы үшін;

12) қарым-қатынасты достық деңгейге жеткізу немесе жақындасу үшін;

13) өздерінің белгілі бір кәсіпке, өнер немесе зиялы ортаға, әлеуметтік ортаға жататындығын көрсету үшін;

14) біреудің белгілі бір істен хабардар еместігін көрсету үшін;

15) басқаларға түсініксіз, жұмбақ болу үшін» [6, 12-13].

Тілші ғалымдар сленгті зерттеуге ағылшын тілді мәдениет әсер етті деген пікірмен келіседі. И. Гальперин «О термине сленг» еңбегінде сленг терминінің нақты этимологиясы жоқ екенін айтқан [7, 107]. Сленгке тән теориялық-лингвистикалық түсінік тіл білімінде психологиялық бағытта қалыптасқан. О. Есперсен: «...сленг – адамның қарапайым тілден ауытқуы нәтижесінде туған сөйлеу формасы», сленгтің пайда болуына түрткі болған негізгі себеп – «...ақыл-ойдың артықшылығы» – дейді. [8]. Ағылшын лексикологтарының көпшілігі О. Есперсеннің сленг туралы пікірімен келіседі. Ғалымдар О. Есперсеннің сленг үздіксіз жаңартуды қажет етеді деген ұстанымын қолдайды. И. Гальперин «сленг» ұғымы өз ойын логикалық тұрғыдан дұрыс жеткізе алмаудың, яғни ойдың анық еместігінің нәтижесі деп есептейді. Ғылыми стильде бейнелі сөздердің қолданылуы белгілі бір фактілерді қосымша түсіндіруге мүмкіндік береді, автордың осы фактілерге қатынасын көрсетеді. Алайда, ғылыми стильде бейнелілік құбылыстың мәнін анықтауға қызмет ете алмайды. Сленгті «қаңғыбас тіл» ретінде сипаттау мағынаның күнгірттенуіне байланысты. Э. Партридж сленгті белгіленген тілдік нормалармен тексерілмеген сөйлеу түрі ретінде қарастырады [6, 135]. Я. Шумов сленгке мынадай анықтама береді: «француз тілінде жаргон», ағылшын тілінде «сленг» ұғымы – бұл кәсіп, әлеуметтік жағдайы, қызығушылықтары мен жасына байланысты белгілі бір әлеуметтік топтардың қатарына кіретін адамдардың қарым-қатынаста пайдаланатын ауызша сөйлеу түрі» [9, 7]. Ал Г.А. Судзиловский сленгтерді 2 топқа бөліп қарастырады: «1) шығу тегі әр түрлі, бірақ қолдану аясы кең, жалпыға белгілі лексика; 2) әр түрлі әлеуметтік топтармен байланысты қолдану аясы тар сөздер» [10, 13]. «Оксфорд ағылшын тілі сөздігінде» сленгке мынадай анықтама берілген: «1) кез-келген шығу тегі төмен адамдар қолданатын арнайы сөз, төмен және дөрекі тіл; 2) белгілі бір топтың немесе кезеңнің жаргоны; 3) білімді адамдардың әдеттегі тілінен төмен және жаңа сөздерді немесе белгілі бір мағынада қолданатын қарапайым сөздерді қамтитын ауызекі тіл, яғни «сленг» – «жаргон», «төмен тіл», «ауызекі тіл», «жаңа сөздер» және «жаңа мағынадағы ескі сөздер» [11]. Н. Вебстердің сөздігі «сленгті» мүлдем басқа тұрғыдан анықтайды: «Жазбаша сөйлеу нормаларымен белгіленбеген, бірақ сөйлеуді жанды ететін сөздерді қолдану». [12].

И. Гальперин сленгтерді бірнеше топқа бөліп көрсетеді. Олар:

«1. Ұрылар жаргонына қатысты сөздер.

2. Әр түрлі кәсіпке қатысты сөздер. Әр түрлі кәсіпке қатысты сленгтер өз ішінде іштей жіктеледі. Ағылшын және американдық лексикографияда әскери, спорт, театр, студенттік, парламенттік және діни сленгтер сияқты түрлері бар.

3. Ауызекі тілдегі сөздерге (коллоквиализмдер) тек көзбе-көз ресми қарым-қатынасқа тән сөздер мен сөз тіркестері жатады. Бұл сөздер кейде бейнелі, кейде эмоционалды бояуға ие. Олар өздерінің семантикасының өзгергіштігімен, көпмағыналылығымен сипатталады. Ауызекі тілдегі сөздердің кейбіреулері отбасылық және достық қатынастарда тар шеңберде қолданумен шектеледі.

4. Әдеби ассоциациялар нәтижесінде мағынасы олардың бастапқы түсінігімен, семантикамен байланысты сөздер.

5. Бейнелі сөздер.

6. Жеке стилистикалық әдістерді (ирония, перифраз және т.б.) қолдану нәтижесіндегі сөздердің контекстік мағыналары.

7. Қазіргі ағылшын тілінде сөзжасам әдістерінің бірі – конверсияланған сөздер.

8. Кейде қысқартулар да сленг ретінде қарастырылады» [7, 109-111].

Жастар сленгі – жастар әлемі, жастар қауымдастығы құндылықтарының айнасы. Жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары белсенді коммуникацияда, өз қатарластарымен коммуникацияда үлкен рөл атқарады. Жастар және субмәдениеттер сленгтерінің лексикалық құрылымы сәйкес. Субмәдени жаргондарда жастар жаргонының құрылымы сақталады, айырмашылығы – субмәдени сленгтерде әлеуметтік құрылымдардың

реалийлерін көрсететін сөздерге мән беріледі. Ұқсастығы – сленгтің лексикалық құрамының әлеуметтік және жас ерекшелігіне байланысты.

Д.В. Громов жастар сленгтерін екі құрамдас бөліктен тұратынын атайды: «1) жалпы жастар сленгтері; 2) субмәдениеттердің сленгтері. Сленгтер бастапқыда белгілі бір әлеуметтік топтарда пайдаланылған сөздер, фразеологиялық бірліктер, жаргонның «жалпы» формалары мен ауызекі лексика» [13, 228].

Субмәдени және жастар арасындағы сленгтердің негізгі айырмашылығы – субмәдени сленгтер мәдени болмыстың көрінісі. Ол белгілі бір топтың белсенділік, киім, құндылықтар жүйесінен көрінеді. Жастар сленгтерінің басқа сленгтерден айырмашылығы – олар үнемі жаңарып отырады. Сленгтер тұрақсыз, кез-келген сленг көптеген жылдар бойы тілдік қолданыста болуы да мүмкін. Жастар сленгтеріндегі өзгеріске келсек, жастар өсіп, ересектерге айналады, ал жастардың жаңа буынында өз жаңашылдықтары мен жаңарған сленгтері пайда болады. Сондықтан жастар сленгтерін қолданушылар – жастардың өздері. Бірнеше жыл бұрын сәнді және күлкілі болып көрінген сөздер бір заманда ескіреді.

Сленгтер жастардың тілдік мәдениетін төмендетеді. Тіл тазалығына зиян келтіреді. Сленгтер біздің сөздік қорымызда бар және әлі де бола береді. Сленгтер әмбебап қызмет атқарады. Басты функциясы – коммуникативтік қызмет. Біріншіден, жастар сленгі – көптеген адамдардың жасына байланысты қарым-қатынас құралы. Екіншіден, сленг өмірдің барлық салаларын қамтиды. Барлық қызықты жағдайларды сипаттайды. Сленг – сөйлеушінің әңгіме тақырыбына эмоционалды көзқарасының нәтижесі. Әдеби тілге тән нормаларды бұза отырып, креативті қызмет те атқарады. Сленг – тілдік ойын принципіне негізделген тұрақты сөз жасау жолдарының бірі. Сондықтан комикалық, ойын әсері – сленг мәтініндегі басты нәрсе. Жастар сленгтерінің функциясы – мәселені сөйлесу тақырыбынан хабары жоқ адамдардан жасыру.

Сленгтің дамуы мен таралуына ғаламтордың әсері зор. Интернет желісінен мағыналары түсініксіз бірқатар сөздерді кезіктіреміз. Олар ғаламтор сленгі, кибер-сленг немесе интернет қысқартулар деп аталады. Оларды мыңдаған он-лайн пайдаланушылар қолданады. Интернет қысқартулар негізінен АҚШ-та ұялы телефондардың алғашқы нұсқаларындағы таңбалар санының шектелуіне байланысты туындаған. Ғаламтор – әр түрлі он-лайн топтар үшін ақпараттың қолжетімділігіне байланысты жаңа сленгтерді дамыту үшін қолайлы орта. Ғаламтор сленгі ғаламтордағы қауымдастықтардың өздерін көрсетуіне мүмкіндік береді. Өйткені олар өз қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа сөздерді ойлап табуы мүмкін. Ғаламтор мұндай неологизмдердің жалғыз көзі емес екенін де атап өту қажет. Қосымша ақпарат көздеріне БАҚ та жатады. Ғаламтор мен гаджеттерді кеңінен қолдану жастар сленгі мен жаргондарының ережелері мен ерекшеліктерін қалыптастырады. Аталған ерекшеліктер қалыптастырудың бірден-бір көзі – ең жылдам және ең қысқа ақпараттандыру, яғни SMS-сленгтер. Соңғы бірнеше жылда сленгтің бұл түрі тілге мықтап орнықты, өйткені адамдар бір-бірімен қысқа хабарламалар жіберу арқылы жиі байланысады. Сондықтан әр елде ұялы байланыс пайдаланушылары өздерінің ұлттық SMS-сленгтерін қалыптастырды. Бұл құбылысты зерттеуші ғалымдар ондаған жылдардан кейін SMS-хабарламалар тілі жойылып кетеді деп болжайды. Уақыт өте келе олардың саны айтарлықтай артты. Кейбір ғалымдар ғаламторды қолдану арқылы пайда болған сленгтер біздің сөйлеу тілімізді байытады десе, енді бірі бұл неологизмдер тіл тазалығына нұқсан келтіріп, деградацияға әкеледі деп санайды. Тілші ғалымдардың барлығы дерлік тіл бір орында тұрмайды, ол дамып, жаңа сөздерді қабылдап отыруға міндетті, дамымаса, тіл өледі деген тұжырым айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жаргон – тіл стандартының нормаларын бұзушы, күнделікті тұрмыста кездесетін заттарға ауыспалы мағына берілген сөздер. Жаргон сөздер күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылғанмен әдеби ортада қабылданбайды. Жаргон сөздің көмегімен сөйлеуші өз эмоциясы мен сезімдерін барынша еркін жеткізе алады. Жаргон сөздер табиғатына зер сала отырып, олардың барлығы бірдей төменгі стиль туғызатын сөздер емес, белгілі бір әлеуметтік

топтар тіліндегі жасырын мағыналы сөздер екенін тұжырымдадық. Жастар жаргоны кіріктіру негізінде жүзеге асады. Жаргонға семантикалық әзіл тән. Жаргон сөздер тұрақты емес. Заман ағымына сәйкес сөздер ескіріп, жаңа жаргондар пайда болып отырады.

Жастар сленгі – тілдің ең өзгергіш бөлігі. Ағылшын не орыс тілдерінде сленгтер бұрыннан қолданылатын болса, қазақ тілінде мұндай сөздердің дамуына әлеуметтік желілер мен мессенджерлердің қолданылуы, мемлекеттің әлемдік аренаға орнығуы үшін орын алған үштілділік саяси идеясы серпін берді. Жаһандық өзгерістерге байланысты қазақ жастарының сленг қоры күннен-күнге ағылшын сөздерімен толығып отырады. Мұны бірі – «сәнді сөйлеймін» деп мақтаныш көрсе, бірі – «қазақ тілінің шұбарлануы» деп айыптайды. Жастар арасында сөйлеу кезінде өз тілімізде баламасы бола тұра кірме сөздерді шектен тыс көп пайдаланып, оның үстіне тағы қазақша қосымша жалғап, тіпті тарихи қалыптасқан сөйлемнің орын тәртібін бұзып қолданып жүргендер бар. Мұндай сөздерді шамадан тыс қолдану, шала қазақ тілінде сөйлеу тілдің шұбарлануына алып келеді.

Жаһандану заманында ағылшын тілінен енген кірме сөздердің тасқыны ана тіліміздің жағдайына кері әсерін тигізіп, қасиетінің жойылуына әкеп соғуы мүмкін. Тілге тигізер әсері туралы айтқанда, қарама-қайшылық бар екенін де айта кету жөн. Жаңа сөздердің пайда болуы бір жағынан біздің сөздік қорымызды байытса, екінші жағынан өте көп мөлшерде кірме сөздерді пайдалану тіліміздің шұбарлануына әкеп соғады, тіл тазалығы мен әдеби көркемдігі бұзылады. Қазіргі кезде жастар ағылшын сөздерін күнделікті өмірде жиі қолданады. Тіліміздің аясын кеңейтіп, оны әрі қарай дамытудың басты шарттарының бірі – тіл тазалығын сақтау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- 2 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 212 б.
- 3 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы/ Р. Сыздық / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014, – Т. 8– 292 б.
- 4 Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
- 5 Selvi A. F. World Englishes in the Turkish sociolinguistic context // World Englishes, – 2011. 30 (2). – P. 182-199.
- 6 Partridge E. Slang: Today and Yesterday. Monograph. – London: Routledge and Kegan Paul Lts., 1979. – 496 p. [Ағылшын тілінде]
- 7 Гальперин И.Р. Сленг термині туралы. // Тіл білімінің мәселелері. – М.: 1956. – № 6. – Б. 107-114. [Орыс тілінде]
- 8 Jespersen O. Philosophy of Grammar. L.: Unwin Brother, 1992. – 258 p. [Ағылшын тілінде]
- 9 Шумов Я. Тіл біліміне кіріспе. 2-ші басылым. – М.: Высшая школа, 2005. – 391 б. [Орыс тілінде]
- 10 Судзиловский Г.А. Сленг – бұл не? Ағылшын тіліндегі әскери лексика. Ағылшын-орыс әскери сленг сөздігі. – М.: Воениздат, 1973. – 134 б. [Орыс тілінде]
- 11 Oxford Dictionaries [Electronic resource] // The World's Most Trusted Dictionary Provider – Available at: <https://www.oxforddictionaries.com/>. [Ағылшын тілінде]
- 12 Noar Webster, LL.D. An American dictionary of the English language [Electronic resource]. – Available at: <http://www.merriam-webster.com/>. [Ағылшын тілінде]
- 13 Громов Д.В. Жастар субмәдениеттерінің сленгі: лексикалық құрылымы және қалыптасу ерекшеліктері // Орыс тілі ғылыми басылымда. – М.: 2009. – № 1. – С. 228-240. [Орыс тілінде]

Материал 02.06.2024 баспаға түсті

Молодёжный сленг и жаргоны

М.С. Ауганбаева¹, Г.Б. Мамаева¹, Г.А. Тусупбекова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан

²НАО «Университет Шакарима», Семей, 071400, Республика Казахстан

В статье рассматриваются вопросы экологии языка, чистоты языка, относящиеся к сложным проблемам казахского языкознания. Изучение слов-нарушителей языковых норм, используемых социальными группами, показывает актуальность проблемы.

Лингвистика рассматривает язык не только как средство общения, но и как ядро познания своей деятельности в различных коммуникативных сферах. Через национальный язык мы знакомимся с историей, культурой, образом жизни, окружающей средой этого народа. Лингвисты рассматривают язык в единстве с обществом. Происходящие в обществе ситуации не только отражаются на языке, но и оказывают на него свое влияние. Поддерживать чистоту языка-не использовать хаотично слова другого языка, то есть вводные слова.

В лингвистике языковая культура находится в центре внимания. Она связана с уровнем литературного языка каждого народа, включая его культурное, духовное богатство. Для развития языковой культуры необходимо уделять первоочередное внимание чистоте, наглядности, точности языка. То есть мы должны очистить нашу речь от жаргона, сленга, диалекта, простых слов, которые не являются литературной нормой. Тем не менее, это стало актуальной проблемой в лингвистике под влиянием активного использования слов в повседневной жизни. В лингвистике этот вопрос рассматривается областью эколлингвистики.

Ключевые слова: родной язык, чистота языка, разговорный язык, жаргон, сленг, социолект, арго.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байтурсынулы А. Проблемы казахского языкознания Сост.: Г. Анес. - Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 640 с. [На казахском языке]
- 2 Балакаев М. Казахский литературный язык и его нормы. - Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2010. - 212 с. [На казахском языке]
- 3 Сыздық Р. Языковая норма и ее формирование (кодификация). Многотомное собрание сочинений. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014, Т.8. - 292 с. [На казахском языке]
- 4 Уали Н. Культура слова. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 с. [На казахском языке]
- 5 Selvi A. F. World Englishes in the Turkish sociolinguistic context // World Englishes, – 2011. 30 (2). – P. 182-199.
- 6 Partridge E. Slang: Today and Yesterday. Monograph. – London: Routledge and Kegan Paul Lts., 1979. – 496 p. [На английском языке]
- 7 Гальперин И.Р. О термине сленг. // Вопросы языкознания. – М.: 1956. – № 6. – С. 107-114.
- 8 Jespersen O. Philosophy of Grammar. L.: Unwin Brother, 1992. 258 p. [На английском языке]
- 9 Шумов Я. Введение в языкознание. 2-е изд. – М.: Высшая школа, 2005. – 391 с.
- 10 Судзиловский Г.А. Сленг – что это такое? Английская военная лексика. Англо-русский словарь военного сленга. М.: Воениздат, 1973. – 134 с.
- 11 Oxford Dictionaries [Electronic resource] // The World's Most Trusted Dictionary Provider – Available at: <https://www.oxforddictionaries.com/>. [На английском языке]
- 12 Noar Webster, LL.D. An American dictionary of the English language [Electronic resource]. – Available at: <http://www.merriam-webster.com/>. [На английском языке]
- 13 Громов Д.В. Сленг молодежных субкультур: лексическая структура и особенности формирования // Русский язык в научном освещении. – М.: 2009. – № 1. – С. 228-240.

Материал поступил в редакцию журнала 02.06.2024

Youth slang and jargon

M.S. Auganbayeva¹, G.B. Mamayeva¹, G. Tussupbekova²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

The article discusses the ecology of the language, and the purity of the language, which refers to complex problems in Kazakh linguistics. The study of words that violate the norms of the language used by social groups shows the problem's relevance.

Linguistics considers language not only a means of communication but its activities in various communicative areas as the core of cognition. Through the national language, we get acquainted with the history, culture, way of life, and environment of this people. Linguists consider language in unity with society. The situation in society is not only reflected in the language but also affects it. To maintain the purity of the language is to avoid the chaotic use of words of another language, that is, words that are not included.

In linguistics, the focus is on language culture. It is associated with the cultural and spiritual wealth of each people, as well as with the level of their literary language. For the development of language culture, it is necessary to focus on the purity, visibility, and accuracy of the language. That is, we need to clear our speech from jargon, slang, dialects, and simple words that do not belong to the literary norm. However, under the influence of the active use of these words in everyday life, it has become an urgent problem in linguistics. In linguistics, this problem is considered by the field of ecolinguistics.

Key words: native language, language purity, spoken language, jargon, slang, sociolect, argo.

REFERENCES

- 1 Baitursynuly A. Qazaq til biliminiń máseleleri. [Issues of Kazakh language education]. (Almaty, 2013). [in Kazakh].
- 2 Balakaev M. Qazaq ádebi tili jáne onyń normalary [Kazakh literary language and its norms]. – (Pavlodar, 2010). [in Kazakh].
- 3 Syzdyq R. Tildik norma jáne onyń qalyptasýy (kodifikatsıasy) [The language norm and its normalization (codification)] (Almaty, 2014). [in Kazakh]
- 4 Ýalı N. Sóz mádenieti [Culture of the word] (Almaty, 1984). [in Kazakh]
- 5 Selvi A. F. World Englishes in the Turkish sociolinguistic context // World Englishes, – 2011. 30 (2). – P. 182-199.
- 6 Partridge E. Slang: Today and Yesterday. Monograph. – London: Routledge and Kegan Paul Lts., 1979. – 496 p [in English]
- 7 Galperin I.R. O termine sleng [About slang], Voprosy yazykoznaniya [Questions of linguistics] (Moscow, 1956). [in Russian]
- 8 Jespersen O. Philosophy of Grammar. (L.: Unwin Brother, 1992) [in English]
- 9 Shýmov Ia. Vvedenië v yazykoznanië [Introduction to Linguistics]. 2nd edition. (Moscow, 2005). [in Russian]
- 10 Sýdzılovskıı G.A. Sleng - çto éto takoe? Angliyskaya prostoreçnaya voennaya leksika. [What is slang? English vernacular military vocabulary]. English-Russian dictionary of military slang. (Moscow, 1973). [in Russian]
- 11 Oxford Dictionaries [Electronic resource] // The World's Most Trusted Dictionary Provider – Available at: <https://www.oxforddictionaries.com/>. [in English]
- 12 Noar Webster, LL.D. An American dictionary of the English language [Electronic resource]. – Available at: <http://www.merriam-webster.com/>. [in English]
- 13 Gromov D.V. Sleng molodezhnykh subkul'tur: leksicheskiy sostav i osobennosti formirovaniya [Slang of youth subcultures: lexical structure and features of formation], Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii [Russian language in scientific coverage] (Moscow, 2009). [in Russian]

Received: 02.06.2024

МҒТАР 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp42-52](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp42-52)

Г.Ж. Искакова¹, Р.Ж. Киякова¹, А.А. Букаева¹, А.О. Исина¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

МӘТІННІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Мақалада мәтін прагматикасы, тілдік қарым-қатынастағы коммуниканттардың аялық білімі мәселелері қарастырылады.

Көркем мәтінді интерпретациялаудағы қиындық мәтіннің астарлы ақпаратының болуымен туындайды. Қандай мәтін болмасын, оның қатысымдық-когнитивтік, функционалдық бүтіндік ретіндегі негізгі міндеті – хабар беру, хабар алмасу; пікір алысуды жүзеге асырып, сол арқылы хабар алушыға (адресат) әсер етіп, оның жауап-қайтарымын (реакциясын) туғызу. Бұл – мәтін прагматикасының нысаны.

Зерттеу жұмысының мақсаты – мәтіннің функционалды прагматикалық мүмкіншілігін анықтау әрі автордың көркем мәтінде кейіпкерлердің аялық білімін таныту арқылы образды, кейіпкер тілін ашу мәселелерін қарастыру. Зерттеу материалы ретінде қазақ жазушысы Ә.Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың көркем шығармалары алынды.

Тілдік қарым-қатынастың сәтті немесе сәтсіз шығуына коммуниканттардың әлеуметтік-стереотиптік ерекшеліктері, коммуниканттардың аялық білімі, коммуниканттардың құзыретіндегі жақындық, я болмаса ашақтық, коммуниканттардың жыныс, жас, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты жайттарды ескеру-ескермеуі әсер етеді.

Тілдік коммуникация үдерісінің басты ерекшелігі – сөйлеуші мен тыңдаушының өзара бір-бірін түсінісуі, ақпаратты дұрыс қабылдап, оны бағалауы. Ал өзара түсінісу болмаса, коммуникация өз мәнін, мағынасын жоғалтады, әрі сәтсіз аяқталады. Осы орайда, мәтінді қабылдауда сөйлеуші мен тыңдаушының аялық білімі аса маңызды деген қорытындыға келдік.

Кілт сөздер: көркем мәтін, тілдік қарым-қатынас, аялық білімі, мәтін прагматикасы, мәтінді қабылдау.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мәтін – мағыналық және құрылымдық аяқталуымен, автордың хабарға көзқарасымен, хабардың нысандылығымен және прагматикалық ұстанымымен сипатталатын ауызша немесе жазбаша формадағы хабар.

Мәтінтанушы ғалымдардың зерттеулерінде мәтінге тән белгілерге тұтастық және байланыстылық (И.Р. Гальперин); аяқталғандылық (Г.В. Колшанский, Н.А. Купина, И.Р. Гальперин); бөлшектену (Т.В. Трошина); прагматикалық (И.Р. Гальперин) жатқызылады.

Ақыл-ойдың жетістігі болып табылатын, ақиқат өмірдің бейнеленуін қамтамасыз ететін ең жоғары таным-түсінік адамзатқа тән және ол сөйлеу актісімен тікелей байланысты форма.

Адамның басқа дүние-тіршілікпен және қоршаған ортамен байланысын *нысан – іс-әрекет – ой – тіл* сызбасымен көрсетуге болады, әрі оның қарым-қатынастың өзге түрлерінен сипаты әлдеқайда бөлек. Дамудың ең жоғары сатысы ойлауға қол жеткізген биологиялық түр – адам, саналы тіршілік иесі ретінде адам ойындағысын, таным-түсінігін тіл арқылы жеткізеді, сөзі арқылы жарыққа шығарады. Тілдің көмегімен әлемнің идеалды және абстрактілі бейнесін қалыптастырады, адамдар өз санасынан орын тепкен бұл бейнелерді қалыптастыруда тілді пайдаланады.

КІРІСПЕ

Мәтін тудырудың модельдері тіл білімінде жан-жақты, әрі терең зерттелген. Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, С.Д. Кацнельсон, А.М. Шахнаров, т.б. зерттеушілер осы проблеманы әр қырынан қарастырды, ал мәтінді қабылдаудың түрлері мен модельдерін талдау бағытында Н.И. Жинкин, И.А. Зимняя, В.В. Красных, А.А. Леонтьев, А.И. Новиков, Ю.А. Сорокин сынды зерттеушілер жазғаны мәлім. Осы зерттеушілердің ізденістері арқасында мәтіннің тууы мен қабылдануының өзіндік ерекшеліктері анықталды. Мәтіннің қай түрі болмасын бәріне ортақ құрылымдық модель мен оның негізгі фазалары белгіленді:

- 1) мотивация және ниет (бағдарлама, жоспар);
- 2) жоспарды орындау (жүзеге асыру);
- 3) жүзеге асыру мен ниетті салыстыру (мәтінді қабылдау) [1, 126].

Зерттеу нысанына алынып отырған көркем мәтінге келер болсақ, көркем шығарманың құрылысы мен жүйесі қаншалықты күрделі болғанмен, ол тіл заңдылығына бағынады. Тіл заңдылықтары арқылы тұтас мәтінге бірігеді және жүйеге түсіретін жазушы, осыдан келіп шығармадағы автор бейнесінің қалай сомдалғаны туралы мәселе туындайды. Өйткені «шығармада автордың ішкі жан-дүниесі, психологиялық толқыныстары, идеясы мен көзқарасы, діні мен ділі танылады. Ол оны қандай амал-тәсілдер арқылы жүзеге асырады, ол – өз алдына жеке мәселе. Бірақ автор мәтіннің оқырман жүрегіне жол табуын және оқырманның мәтінді қиындықсыз қабылдауын ескеріп отырады. Бұл оқырманның мәтінді қиындықсыз қабылдауы «автордың прагматикалық бағдарына» жатады.

Осыған орай, зерттеу жұмысы көркем шығарманы түзудегі автордың ұстанымын танытатын мәтін прагматикасын анықтауды көздейді. Автор белгілі бір жағдаятты баяндау мен оқырманға жеткізуде қандай амал-тәсілдерді қолданатыны, оқырман қабылдауындағы ерекшеліктер, оған әсер ететін факторлар қарастырылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысында көркем мәтінді талдау жұмысы жүргізілгендіктен, мәтінді кешенді талдау әдісі қолданылды, яғни сипаттамалық, анализ, синтез әдістері, дедуктивті және индуктивті әдістер, семантика-стилистикалық, контекстік әдіс. Сондай-ақ, мәтіндік талдау, көркем шығармадағы тілдік бірліктерді дүниетанымдық, жағдаяттық, коннотаттық қолданыстарды интерпретациялау әдісі қолданылды.

Автор ұстанымы мен прагматикасы деп атап-түстемегенмен, қазақ көркем туындылары авторларының сөз кестесін, сөз қолдану шеберлігін, көркемдік тәсілдеріне тоқталып, стилистикалық талдаулар жүргізген ғалымдардың алдыңғы легінде Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Х. Нұрмұханов, М. Серғалиев, Х. Кәрімов, Б. Шалабай сынды ғалымдарды атауға болады.

Тіл біліміндегі ең басты нәрсе – тілдік бірліктерді қолданысқа түсіру, олардың функциялық қызметін таныту, басқаша айтсақ, тілдің қарым-қатынастық қызметін жүзеге асыру. Соның нәтижесінде өмірге коммуникативтік (қарым-қатынастық) лингвистика, прагматикалық (қолданыстық) лингвистика деп аталатын тіл бағыттары пайда болды. Бұл негізсіз де емес. Өйткені тілдік бірліктердің қарым-қатынас кезіндегі қолданылуына, пайдаланылуына көңіл аудармай, тілдің өзін тану мүмкін емес [2].

Тілдік бірліктердің жұмсалуын, олардың қарым-қатынастық, функциялық қызметін тіл білімінің прагматикалық лингвистика (қолданыстық тіл білімі) саласы қарастырады. Прагматикалық зерттеу – лингвистикалық зерттеулердің ішіндегі ең негізгі бағыттардың бірі. Ол, жоғарыда айтылғандай, тілдік таңбалардың қарым-қатынас кезіндегі қолданыстары мен функциялық қызметтерін зерттейді. Сол себепті болар, ғалымдардың еңбектерінде «қолданыстық тіл білімі», «жұмсалулық тіл білімі», «қызметтік тіл білімі», «қарым-қатынастық тіл білімі» деп әртүрлі аталып жүр.

Дүниенің санадағы бейнесі тіл арқылы форма мен мазмұнға ие болады немесе дүниенің санадағы дерексіз идеалды бейнесі тіл арқылы материалданады (заттанады). Осыдан келіп адамзат танымындағы «тіл – ойлау – әлем» кешенді байланысы келіп шығады. Адамзат танымының осы үш құрамдас бөлігін зерттеу арқылы лингвистика философия, логика, социология, физиология тәрізді ғылымдармен ықпалдастықта зерттеледі [3]. Аталған ғылым салаларын бір кеңістікте топтастыратын бірден бір ядро – сөз және тіл.

Прагматикалық қарым-қатынастың болуы субъектілердің (тілді қолданушы мен қабылдаушының) тілді жақсы білуі, тілдік бірліктерді дұрыс қолдануымен ғана шектелмейді. Осылармен бірге тілді қолданушы мен қабылдаушының дүниетанымына, «тілдік тұлға» деп аталатын ұғымға қатыстылығына, сондай-ақ, олардың аялық білімі мен тәжірибесіне, эстетикалық талғамына, бір сөзбен айтқанда, тілдік емес (экстралингвистикалық) мәнбірлердің әсеріне де байланысты.

НӘТИЖЕЛЕР

Мәтін прагматикасы шеңберінде, әсіресе дискурс талқыланған кезде «аялық білім» мәселесі ғалымдар тарапынан қаралып жүр. Аялық білім дегеніміз – бір тілде сөйлейтіндерге (сөйлеуші мен тыңдаушы) бір-бірін түсінуге мүмкіндік беретін, тілдік қарым-қатынастың негізі болып табылатын жалпы қор [4]. Мәтін прагматикасын, автор прагматикасын қарастырған кезде «аялық білім» мәселесіне назар аударуымыз қажет, өйткені мәтінді түзуші мен қабылдаушы арасындағы тілдік коммуникация олардың аялық біліміне тікелей байланысты.

Аялық білімді жіктеудің бірнеше тәсілдері бар. Г.Д. Томахин аялық білімді қолданылу аясына қарай төмендегідей жіктейді:

- 1) жалпыадамзаттық білім (ғарыш, Жер);
- 2) аймақтық ақпарат (мысалы, тропиктердің тұрғындарының көбі қардың не екенін білмейді);
- 3) белгілі бір этникалық немесе тілдік қауымдастықтың (ұлттың) мүшелері ғана түсінетін ақпарат;
- 4) белгілі бір жергілікті жердің тұрғындары немесе әлеуметтік тұйық топ мүшелері ғана ие болатын білім. Бұл аумақтық және әлеуметтік диалектілерге сәйкес келеді (жергілікті географиялық ерекшеліктердің атаулары);
- 5) тек шағын ұжым мүшелері (отбасы, оқу тобы) иеленетін мәліметтер [5, 34].

Аялық білімді іріктеудегі басты шарт – ана тілінде сөйлейтіндер арасында аялық білімнің жалпыға бірдей белгілі болуы. Десек те, тіпті ана тілінде сөйлейтіндердің өздері де аялық білімнің барлық көлемін әрдайым біле бермейтіні мәлім.

Әрбір адамның санасында айналасындағы болып жатқан құбылыстар мен жайттарға байланысты білім қоры болады. Тілімізде жылдар бойы жинақталған білімді тұспалдап жеткізу үдерістері де бар. Оны жеткізу автордың аялық біліміне байланысты. Ал автордың рухани әлемін, оның ішінде өзіндік танымын, ішкі болмысын, дүниеге деген көзқарасын, бір сөзбен айтқанда, аялық білімін тану үшін, ең алдымен, көркем мәтіндегі автор бейнесін, авторлық модальдылықты тану қажет.

Ұлттың өткен тарихы, мәдениеті, дүниетанымы туралы білім қорын танудың бірден-бір жолы сөз екені белгілі. Ендеше, көркем шығармадағы автордың, яғни жазушының қолданған сөздік қорын, белгілі бір тарихи оқиғалар мен жағдаяттарды баяндаудағы қолданған білімін, жеткізу тәсілін талдау арқылы жазушының аялық білімін аңғаруға болады. Мысалы, Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романындағы автордың қазақтың үш биін сипаттауда қолданған тілдік қоры, ол туралы білімі автордың аялық білімінен хабар берсе, жазушы арқылы көркем шығармада дискурста түскен үш бидің халыққа айтқан уағыздарынан олардың аялық білімі туралы сөз қозғауға болады. Мысалы (1):

Осы жолы да, аз Тәукені күллі қазаққа ортақ хан сайлап, сұпы Әжіні күллі қазаққа пір сайлап, жеті жарғының жосығын қабылдаған ұлы жиын аяқталғасын да жиылған жұрт

«Ертең елге барғанда айта баралық. Үш би бізге не дейді екен? Соны естіп кеткіміз келеді»,
– деп тырып етпей тұрып алған-ды.

– Сонда үш биден не сұрайсыздар? – деген-ді хан Тәуке.

– Үш би бізге ең әуелі заман құлқынан үш ауыз сөз айтсын! – дескен жұрт.

Сонда төбенің басына қамшысын ұстап Төле шыққан-ды.

– О, әлеумет, қалай осы, жылқы біткен көп кісінесіп кеткен жоқ па, әйел біткен көп кісінесініп кеткен жоқ па? – деп қайта түсіп кеткен-ді.

Одан кейін төбеге Қазыбек көтеріліп, сонау мұнарытқан көкжсиекке қарап тұрып:

– Жылқы біткен көп кісінесе, ел шетіне бір дүбір жетейін деп жүргені болмасын, әйелдер көп кісісінсе, қадірлерінің өтейін деп жүргені болмасын! – деп топқа қайта қосылған-ды.

Әйтеке қамшысын көкке көтеріп:

– Ел шетіне дүбір жетсе, атыңның жалы панаң болар, көк сауытың – қатын, көк найзаң – балаң болар! – деген-ді.

Қарақұрым халық үн-түнсіз бастарын шұлғыған-ды (Ә. Кекілбаев «Үркер» романы, 297 б.).

Аялық білім сөйлеуші мен тыңдаушының шындық болмыс жайында екеуіне де ортақ түсінігі, білімі екенін ескерсек, үш бидің айтқан сөздерінен сол кездегі жағдайды, қоғамдағы ахуалды, халықтың абыржулы көңіл-күйін, болашаққа деген уайымын көреміз. Тілдік коммуникация сәтті аяқталды, өйткені адресант пен адресат бір-бірін жақсы түсінді, ақпаратты қабылдады, соған сай әрекет етті.

Дискурсқа түскен үш би бір-бірінің сөзін түсініп, әрі қарай сұрақтың жауабын табуы және сол арқылы халыққа әсер еткенін көруге болады. Аялық білім – бұл қарым-қатынас кезінде толық көріне бермейтін, ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүрімен байланысты экстралингвистикалық ақпараттар жиынтығы екенін ескерсек, билердің ақпаратты нақты жылқы арқылы жеткізуінің де мәні бар.

Жылқыны қазақ халқы ерекше есті мал санаған. Жылқы қауіп-қатер төнген кезде оскырып, кісінеп, жерді тарпу арқылы бір-бірін шақырып, біріне-бірі хабар беріп, жақын тартады екен. Яғни жылқы малының кісінеуі белгілі бір қауіптің (бұл мысалда, бір жағынан ойраттар, бір жағынан қалың шүршіттің қыспағы) төніп тұрғанын көрсетеді. Билердің сұраққа жауап беруде бір сөзді негіз етіп қайталауы, олардың осы ақпаратты берудегі уәжін, себебін анықтап, сол бір сөзге назар аудартып, екпін (акцент) түсіреді.

Төле би

жылқы біткен көп кісінесіп кеткен жоқ па?

Қазыбек би

*Жылқы біткен көп кісінесе,
дүбір жетейін деп жүргені*

Әйтеке би

*Ел шетіне дүбір жетсе,
атыңның жалы панаң болар,
көк сауытың – қатын, көк найзаң – балаң болар!*

Ж.А. Жақыпов мәтінді прагматикалық талдау функционалдық талдаудан келіп шығып, функционалдық талдауды логикалық түрде жалғастыратынын айтады. Ғалым мәтінге прагматикалық талдаудың төмендегідей үлгісін көрсетеді:

«Лингвистикалық прагматикаға адресант (мәтін авторы) пен адресат (мәтін қабылдаушы) инсандар, олардың қатысым ісіндегі ықпалдастықтары туралы мәселелер енеді. Инсандар, яғни адресант пен адресат та бір тілдің субъектісі, екеуіне де тілдің дыбыстық,

лексика-семантикалық, грамматикалық бірліктерінің мән-мағыналары мен қызметі, нормасы ортақ.

Адресант мынадай жайларды белгілейді:

1) хабардың мақсаты мен міндеттері (мысалы, хабарлау, ақпарат беру, ниетін білдіру, нұсқау беру, ақыл айту т.с.);

2) сөйлеу қылығының типі;

3) хабарға, оны бағалауға (бағалаудың болмауына) деген қарым-қатынас;

4) хабар мәтінін түзу кезінде зейін қоятын тұстар.

Адресат мынадай жайттарды атқарады:

1) мәтінді, оның ішінде жанама және көмес мәністерді де тәпсірлейді (парықтайды);

2) мәтін әсерін бастан кешеді. Ондай әсерлер танымдық, эмоциялық, эстетикалық болуы мүмкін» [6].

Мәтінді талдауда ғалым Ж.А.Жақыпов ұсынған үлгіні басшылыққа алсақ, Адресант (билер):

1. Билердің хабарды жеткізудегі мақсаты мен міндеті – халыққа ақпарат беру, ақыл айту (жаугершілік заманның келе жатқанын хабарлау).

2. Сөйлеу қылығының типі – дискурста түсу.

3. Болып жатқан жағдаятқа баға беруі. Мысалы, *әйелдер көп кісімсінсе, қадірлерінің өтейін деп жүргені болмасын!*

4. Хабар мәтінін түзуде белгілі бір сөздерді (кісінеу, дүбір) қайталау арқылы назар аударуды ниет еткен.

Адресат (халық):

1. Халық айтылған пікірдің дұрыстығына шүбәсіз сеніп тұр.

2. Сенгендігін танытуда халық кинесикалық амалдардың бірі «*бас шұлғу*» кинемасын қолданған.

Тілдік коммуникация үдерісінің басты ерекшелігі – сөйлеуші мен тыңдаушының өзара бір-бірін түсінісуі, ақпаратты дұрыс қабылдау, оны бағалау. Ал өзара түсінісу болмаса, коммуникация өз мәнін, мағынасын жоғалтады. Адами тілдік коммуникация күрделі құбылыс, оның дұрыс ұйымдасуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Тілдік коммуникация жоғарыда көрсетілген (билердің сөздері) мысалдағыдай әрдайым сәтті бола бермейді. Ақпаратты жеткізу және оны екінші бір тұлғаның қабылдауында әртүрлі қиындықтар туып, тілдік қарым-қатынас сәтсіздікке де ұшырап жатады.

Коммуникативтегі сәтсіздіктердің себептерін (түсінбеушіліктер) анықтау мәселесін көптеген ғылым өкілдері, соның ішінде лингвистер де [7], [8] зерттеді, сондай-ақ коммуникативтік сәтсіздіктердің пайда болу факторлары мен жолдарын зерттеп, жіктеуде орыс және шетелдік ғалымдардың [9], [10] еңбектері бар.

Аялық білім тілдік коммуникация үдерісінде өте маңызды болып табылады. Егер әңгімелесушілердің аялық білімі, әрі әлемді қабылдаудағы танымдары әртүрлі болса, онда тілдік коммуникация сәтсіздікке ұшырайды. Өйткені бірін-бірі түсіну үдерісі жүзеге аспайды немесе белгілі бір нәтижеге қол жеткізе алмайды.

Осы тұста, көркем шығармадан мысал келтіріп, ойымызды дәлелдей түссек (3):

– *Ал сонда сен Құдайға ұрлықы жолмен барғанда неменеге қолың жетіп жүр?*

– *Е, сенікінен аз емес. Мен адамдарға кәйіп арқылы бақытты болуға, Құдайды тануға көмектесемін. Сендер, адамдарға уағызбен де, дұғамен де бере алмайтын нәрсені мен бере аламын. Мен өз адамдарымды біреулерден гөрі әлдеқайда шапшаңырақ жақындата аламын.*

– *Ақшаға сатып алған Құдайға жақындатасың ба? Нашаның, кәйіптің көмегімен бе? Сен осыны да Құдай тану бақыты деп атайсың ба?*

– *Несі бар? Сен менің мұнымды құдайды қорлау, күнәға бату деп ойлайсың ғой, сірә? Әлбетте! Сенің құлағыңа түрпідей тиеді екен ғой. Мен сенің бақталасың болдым-ау, осы! Иә, сайтан алғыр, иә, ақша, иә, наша! Ал егер білгің келсе – дүниенің кілті ақшада. Сенің ойыңша, ақшаның ерекше құдайы бар ма? Ал шіркеуде, яки басқа мекемелерде, сендер немене, ақшасыз-ақ амалдай бересіңдер ме?*

– Ой, ол мүлде басқа мәселе зой!

– Тек! Оттама! Бұл дүниеде бәрі де сатылады, бәрін де тіпті сенің Құдайыңды да сатып алуға болады. Бұл дүниеде шын рақатты, көңіл хошын, еркіндікті тек кәйіптен ғана табасың. Мейлі, сол рақат бір сәттік қана болсын, мейлі, сандырақ сияқты-ақ болсын, бірақ, әйтеуір, бақытты шақ қой. Ондай сәтті тек ақыл-ойды кәйіп-тұман басқанда ғана көруге болады.

– Бір ғана нәрсең дұрыс – осының бәрі жалған рақат, адамның өзін-өзі алдауы (Ш. Айтматов «Жан пида» романы, 183 б.)

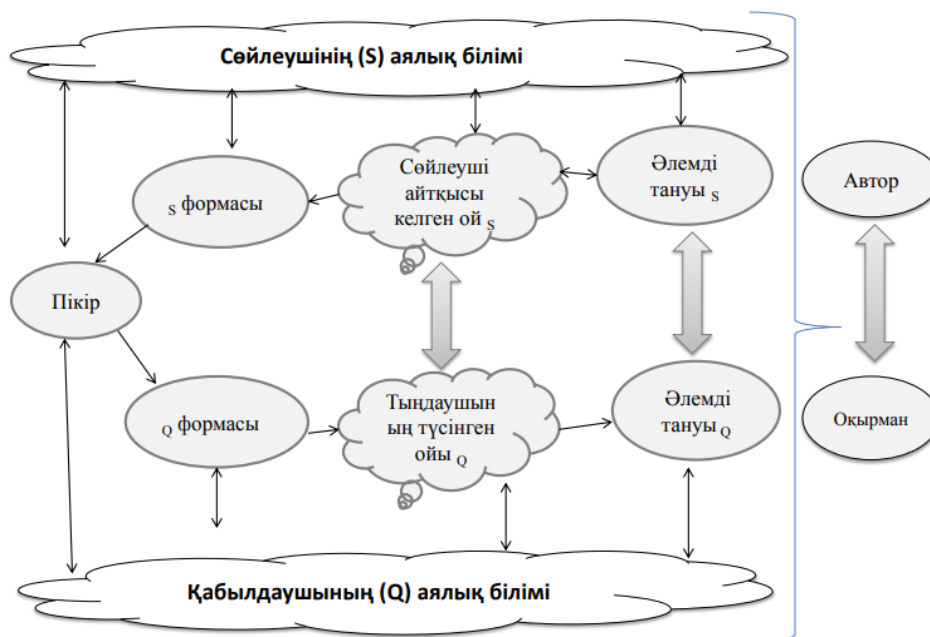
Ш. Айтматовтың «Жан пида» романындағы нашақорлықты дәріптеп, таратып жүрген Гришан мен соны доғартудың амалын қарастырған Авдий арасындағы тілдік қарым-қатынас сәтсіздікке ұшырайды. Өйткені олардың өмірлік ұстанымдары, құндылықтар бағдары екі түрлі. Тілдік коммуникацияға түскенмен, аялық білімі екі түрлі тұлға бірін-бірі түсінесе алмады. Әрқайсысы өз пікірінде қалады. Бұл дискурстан Гришанның өмірлік ұстанымы мен аялық білімін танытатын келесідей тірек сөздер мен тіркестерді теріп алуға болады: *ақша, наша, кәйіп, бәрі сатылады, рақат, сандырақ, бақытты шақ, кәйіп-тұман*. Осы тілдік бірліктер арқылы автор кейіпкердің дүниетанымын, басқаларға деген көзқарасын, қатынасын, ой-өрісін көрсетеді.

Берілген мысалда Гришан мен Авдий тілдік қарым-қатынасқа түскенде белгілі бір нәтижеге жетпесе де, автор тарапынан мәтінге қойылған автордың прагматикасы жүзеге асып отыр. Автор өз тыңдаушысына, яғни оқырманға өмірде де осындай екі тарапты ұстанатын адамдар кездеседі, әрқайсысы өз әрекетінің дұрыстығын дәлелдейді, ал сенің мақсатың дұрыс жолды, дұрыс бағытты таңдау деген идеясын жеткізеді.

Көріп отырғанымыздай, әңгімелесушілердің аялық білімі, ментальдік әлемі қарым-қатынас процесінде өте маңызды рөл атқарады. Ғалымдардың пікірінше, толық берілмеген, дұрыс жеткізілмеген ақпарат та тілдік қарым-қатынастың сәтсіз аяқталуына әкеледі.

Дегенмен, әңгімелесушілердің аялық білімі барлық қарым-қатынас жағдайларына, соның ішінде бір мәдениеттің өкілдері қатысатын тілдік жағдаяттар да көрініс табады.

Тілдік коммуникацияның өзара байланысы екі негізгі элементтен тұрады: сөйлеуді туғызу және қабылдау процесін көрсететін ішкі цикл; сөйлеуші мен тыңдаушының аялық білімі.

Сурет 1 – Көркем мәтіндегі тілдік қарым-қатынас моделі

1-суретте көркем мәтіндегі тілдік қарым-қатынастың моделі сызба түрінде ұсынылған. Мұнда сөйлеудің үш құрамдас бөлігін ажырату қажет: ақпараттың шындыққа қатысын, формасын және мағынасын. Мұндағы сөйлеушіні S деп, қабылдаушыны Q белгілесек, ақпаратты қабылдауына байланысты «S формасы» = «Q формасы», ал «S мағынасы» \neq «Q мағынасы». Бұл жағдаяттан түсінетініміз, тыңдаушы форманы сөйлеуші жеткізгендей қабылдайды, ал мағынасын әртүрлі интерпретациялауы мүмкін.

ТАЛҚЫЛАУ

Прагматиканың аясы кең, ауқымы үлкен. Ол тілдік бірліктердің қолданысы мен қызметін, тілді қолданушы мен тілдік бірліктердің арасындағы қарым-қатынасты ғана емес, солармен бірге, ол қолданысқа түскен тілдік бірліктердің өзара қарым-қатынастарына да көңіл аударады. Сондай-ақ, тіл қарым-қатынас құралы ретінде қолданылғанда, ол тек бір нәрсені айту, хабарлау, ақпарат беру үшін ғана емес, қарсы жаққа әсер етіп, сөз болып отырған тақырыпқа оның ынтасын, қызығушылығын туғызу үшін, өзінің айтқандарына оны иландыру, сендіру үшін де қолданылады.

Осы жерде прагматикаға қатысты негізгі ұғымдарды анықтай кетелік. Олар: адам (тілді қолданушы – адресант, оны қабылдаушы – адресат), тіл (тілдік бірліктер – сөз, сөйлем, мәтін т.б.) және осылардың (адам мен тілдің, адам мен адамның, тілдік бірліктер мен тілдік бірліктердің) қарым-қатынасы. Тіл адамға (тіл – адам үшін), адам тілге (адам – тіл үшін) қызмет етуге тиісті.

Адам өз сөзін тілді қабылдаушыға (айталық, тыңдаушыға, оқырманға) әсер ететіндей етіп жеткізу үшін белгілі бір тілдік бірліктерді өз мақсатына, қарым-қатынастық (коммуникативтік) қызметіне орай әртүрлі формада, әртүрлі мағынада (тура, ауыс, астарлы, бейнелі) қолданады. Ал қабылдаушы болса, адресант тілдік бірліктерді қалай қолданса, ол оны солай қабылдайды. Яғни, тілді қолданушы (адресант) тілді жақсы білсе, тілдік бірліктерді дұрыс, өз орнына қолданса, оның әсері де ойдағыдай болады. Тілді қабылдаушы (адресат) тілді қолданушының айтпақ болған ойын дәл және жақсы түсінеді. Сөйтіп, екі адам арасында тілдік қарым-қатынас орнайды, түсіністік қалыптасады [11].

Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздерін зерттеген З.Ш. Ерназарова прагматиканы сөйлеу мақсатымен байланыстырып, төмендегідей тұжырым жасайды: «Прагматикалық аспект сөз мәні, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылым түрлерінен көрініс табады. Прагматикалық аспект – мақсатты әрекеттің бір түрі сөйлеудің ажырамас белгісі. Мақсат сөйлеу актісі арқылы көрінеді. Сондықтан сөйлеу актісі – ықпал етуші акт болып табылады. Мақсат түрі сөйлеу актісін перформативті етістіктермен атау арқылы анықталады. Олар *кешірім сұрау, өтіну, бұйыру, ант беру, уәде беру, нақтылау, мақұлдау, сұрау, сендіру, бата беру, мадақтау, қарсылық білдіру* және т.б.» [12, 67].

Бұл мәселенің анықталуы прагматикалық жағдаймен байланыста қаралуы тиіс: қашан қабылдаушы мәтінді түсініп, мәтін оған әсер етіп, оның жан дүниесінде белгілі бір өзгерістер пайда болып, оның жауап-қайтарымын туғызғанда ғана қатысымдық үдеріс өз мүддесіне жетті деуге болады. Кез келген мәтіннің негізгі мақсаты – прагматикалық талап-мүддені қанағаттандыру, пікір алмасуды іске асыру арқылы коммуниканттардың жан дүниесіне әсер етіп, оны «ояту», реакциясын туғызу.

Мәтінді толық, тура түсіну үшін, біріншіден, коммуниканттар қарым-қатынастың шартымен, мәтіннің мағынасымен толық түрде таныс болуы, екіншіден, лексикалық-грамматикалық жақтан мәтін тура, дәл құрылуы, үшіншіден, семантикалық-информативтік мазмұнға сәйкес мәтін толық көлемде болуы, төртіншіден, мәнмәтінмен байланыста тұруы шарт. Осы факторлардың бірлігі прагматикалық талаптың негізі ретінде мәтін мағынасын тура қабылдауға қол жеткізеді [13, 478].

Көріп отырғанымыздай, адам ойындағысын сөйлеу арқылы сыртқа шығарғанда ақпаратты айту мақсатына қарай әртүрлі (тікелей, жанама, тұспалдап) жеткізуі мүмкін. Және ол ақпараттың шындыққа қатысы, әрі модальдылық элементтері параллель қолданылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәтінді прагматикалық тұрғыда зерттеу оны біртұтас күрделі сөйлеу актісі деп танумен байланысты. Автор ниетіне, мақсатына сай түзілетін сөйлеу актісінде ол адресатқа әсер ететін әр алуан тілдік құралдарды қолданады, сол арқылы қаламгер түзген болмыс туралы коммуниканттар арасында пікір алмасу, ой бөлісу үдерісі жүреді, алайда оқырман ол мәтінді өзінше интерпретациялайды [14, 13].

Сонымен, құрылымдық-семантикалық тәсілді ескерсек, мәтін дегеніміз – аяқталған біртұтас сөйлеу шығармашылығы немесе автордың шығармашылық әрекетінің нәтижесі. Ал психолингвистикалық тәсіл бойынша мәтін автор мен реципиенттің өзара байланысы мен қарым-қатынасы барысындағы мақсаты мен бағыты айқындалған, оқырманға әсер етудің түрлі тәсілдері, әрі тілдік құралдар жүйелі пайдаланылатын динамикалық процестерден құралатын сөйлеу актісі деуге болады. Мәтін зерттеудегі прагматикалық бағыт осылай қалыптаса бастады [15, 147].

Мәтіннің мотиві, мақсат-мүддесі, прагматикалық талабы, коммуниканттардың тілдік тұлға ретіндегі интеллектуалдық мүмкіншілігі болады.

Мәтінді қабылдауда сөйлеуші мен тыңдаушының аялық білімі аса маңызды. Аялық білім дегеніміз – сөйлеуші мен тыңдаушының шындық болмыс жайында екеуіне де ортақ түсінігі, білімі. Ол қарым-қатынас кезінде толық көріне бермейтін, ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүрімен байланысты экстралингвистикалық ақпараттар жиынтығы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Момынова Б.Қ., Асқар Л.О., Ақымбек С.Ш. т.б. Қазіргі қазақ тілінің функционалды стильдік құрамының эволюциясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 262 б.
- 2 Караулов Ю.Н. Орус тілі және тілдік тұлға. – Мәскеу: Ғылым, 1987. – 245 б.
- 3 Цивьян Т.В. Әлемді қабылдаудағы балқан моделінің лингвистикалық негіздері. – Мәскеу: Ғылым, 1990. – 207 б.
- 4 Ахманова О.С. Лингвистикалық терминдер сөздігі. – Мәскеу: УРСС, 2004. – 571 б.
- 5 Томахин Г.Д. Американы американизмдер арқылы тану. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 1982. – 256 б.
- 6 Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар: монография-оқул. / ред. Ж. Жақыпов. – Алматы, 2016. – 464 б.
- 7 Tzanne V. Talking at cross-purposes: The dynamics of miscommunication. – Amsterdam: John Benjamins, 2000. – 282 p.
- 8 Olsina E.C. Managing understanding in intercultural talk: An empirical approach to miscommunication // Atlantis. – 2002. – Vol. 24, Issue 2. – P. 37-57.
- 9 Linell P. Troubles with mutualities: towards a dialogical theory of misunderstanding and miscommunication // In book: Mutualities in dialogue. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 176-213.
- 10 Falkner W. Verstehen, Missverstehen und Missverständnisse: Untersuchungen an einem Korpus englischer und deutscher Beispiele. – Tübingen: Niemayer, 1997. – 275 s.
- 11 Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін: мақал. жинағы. – Алматы, 2012. – 246 б.
- 12 Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 57 б.
- 13 Шалабай Б. Қазақ тілі білімінің мәселелері. – Алматы: Арда, 2016. – 488 б.
- 14 Адилова А.С. Қабылдау стилистикасы: оқу құр. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 б.
- 15 Уәли Н. Тұрмыстық дискурстың формалды коммуникативтік ерекшеліктері // Дискурс теориясының ерекшеліктері: халық. ғыл. конф. матер. жин. – Ақтөбе, 2011. – Б. 146-158.

Материал 05.06.2024 баспаға түсті

Функционально-прагматическая концепция текста

Г. Ж. Исакова¹, Р. Ж. Киякова¹, А. А. Букаева¹, А.О.Исина¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются вопросы прагматики текста, фонового знания коммуникантов в языковом общении. Сложность интерпретации художественного текста возникает из-за наличия подтекстовой информации текста. Каким бы ни был текст, его основная задача как коммуникативно-когнитивного, функционального целого заключается в передаче, обмене сообщениями и обмене мнениями, тем самым влияя на получателя сообщения (адресата) и вызывая его ответную реакцию. Это объект прагматики текста.

Цель исследовательской работы – определить функционально-прагматические возможности текста, а также рассмотреть проблемы определения образа и языка персонажей путем показа фоновых знаний персонажей художественного текста. Материалом исследования были взяты произведения казахского писателя А. Кекилбаева и кыргызского писателя Ш. Айтматова.

И успешность, и неудачи коммуникации обусловлены социально-стереотипными особенностями, фоновым знанием коммуникантов, близостью или расхождением в компетенции, а также гендерными, возрастными, личностными особенностями коммуникантов.

Главной особенностью процесса языкового общения является взаимопонимание говорящего и слушающего, правильное восприятие информации и ее оценка. А без взаимопонимания коммуникация теряет свою сущность, смысл, и терпит неудачу. В этой связи сделан вывод о том, что в восприятии текста очень важны фоновые знания говорящего и слушателя.

Ключевые слова: художественный текст, языковая коммуникация, фоновые знания, прагматика текста, восприятие текста.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Момынова Б.К., Аскар Л.О., Акимбек С.Ш. и т. д. Эволюция функционально-стилистической структуры современного казахского языка. – Алматы: Казахский университет, 2010. – 262 с.
- 2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 245 с.
- 3 Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: УРСС, 2004. – 571 с.
- 5 Томахин Г.Д. Америка через американизмы. – Москва: Высш. школа, 1982. – 256 с.
- 6 Синтаксические парадигмы в современном казахском языке: монография-учебник / ред. Ж. Жакыпов. – Алматы, 2016. – 464 с.
- 7 Tzanne V. Talking at cross-purposes: The dynamics of miscommunication. – Amsterdam: John Benjamins, 2000. – 282 p.
- 8 Olsina E.C. Managing understanding in intercultural talk: An empirical approach to miscommunication // Atlantis. – 2002. – Vol. 24, Issue 2. – P. 37-57.
- 9 Linell P. Troubles with mutualities: towards a dialogical theory of misunderstanding and miscommunication // In book: Mutualities in dialogue. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 176-213.
- 10 Falkner W. Verstehen, Missverstehen und Missverständnisse: Untersuchungen an einem Korpus englischer und deutscher Beispiele. – Tübingen: Niemayer, 1997. – 275 s.
- 11 Калиулы Б. Новые направления языкознания: концепт, прагматика, дискурс, сущность: сборник статей. – Алматы, 2012. – 246 с.

- 12 Ернарарова З.Ш. Прагматические основы синтаксического единства казахского языка: автореф... канд. филол. наук. – Алматы, 2002. – 57 с.
- 13 Шалабай Б. Проблемы казахского языкознания. – Алматы: Арда, 2016. – 488 с.
- 14 Адилова А. С. Стилистика восприятия: учеб. пособие. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 с.
- 15 Уали Н. Формальные коммуникативные особенности бытового дискурса // Особенности теории дискурса: сборник материалов международной научной конференции. – Актобе, 2011. – С. 146-158.

Материал поступил в редакцию журнала 05.06.2024

Functional and pragmatic concept of the text

G.Zh. Iskakova¹, R. Zh. Kiyakova¹, A.A Bukayeva¹, A.O.Issina¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau state university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the issues of pragmatics of the text, background knowledge of communicants in language communication. The difficulty of interpreting a literary text arises from the presence of the text's subtext information. Whatever the text, its main task as a communicative, cognitive, functional whole is to transmit, exchange messages and exchange opinions, thereby influencing the recipient of the message (addressee) and causing his response. This is the object of the pragmatics of the text.

The purpose of the research work is to determine the functional and pragmatic possibilities of the text, as well as to consider the problems of determining the image and language of the characters by showing the background knowledge of the characters of the literary text. The research material was taken from the works of Kazakh writer A. Kekilbayev and Kyrgyz writer Sh. Aitmatov.

Both the success and failures of communication are due to socio-stereotypical characteristics, background knowledge of communicants, proximity or divergence in competence, as well as gender, age, and personal characteristics of communicants.

The main feature of the process of language communication is the mutual understanding of the speaker and the listener, the correct perception of information and its evaluation. And without mutual understanding, communication loses its essence, meaning, and fails. In this regard, it is concluded that the background knowledge of the speaker and the listener is very important in the perception of the text.

Key words: literary text, language communication, background knowledge, text pragmatics, text perception.

REFERENCES

- 1 Momynova B.K., Askar L.O., Akymbek S.Sh. t.b. Qazirgi qazaq tilinin funkcionaldy stildik quramynyn evolyuciyasy [Evolution of the functional stylistic structure of the modern Kazakh language] (Almaty, 2010). [In Kazakh]
- 2 Karaulov YU.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost' [Russian language and linguistic personality] (Moscow, 1987). [in Russian]
- 3 Tsiv'yan T.V. Lingvisticheskiye osnovy balkanskoy modeli mira [Linguistic foundations of the Balkan model of the world] (Moscow, 1990). [in Russian]
- 4 Akhmanova O.S. Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms] (Moscow, 2004). [in Russian]
- 5 Tomakhin G.D. Amerika cherez amerikanizmy [America through Americanisms] (Moscow, 1982). [in Russian]
- 6 Qazirgi qazaq tilindegi sintaksistik paradigmalar: monografiya-oqulyq / red. Zh. Zhaqypov [Syntactic paradigms in the modern Kazakh language: monograph-reading. / ed. J. Zhakypov] (Almaty, 2016). [In Kazakh]

- 7 Tzanne V. Talking at cross-purposes: The dynamics of miscommunication. – Amsterdam: John Benjamins, 282 p. (2000). [in English]
- 8 Olsina E.C. Managing understanding in intercultural talk: An empirical approach to miscommunication // Atlantis.– Vol. 24, Issue 2. – P. 37-57. (2002). [in English]
- 9 Linell P. Troubles with mutualities: towards a dialogical theory of misunderstanding and miscommunication // In book: Mutualities in dialogue. – Cambridge: Cambridge University Press, P. 176-213 (1995) [in English]
- 10 Falkner W. Verstehen, Missverstehen und Missverständnisse: Untersuchungen an einem Korpus englischer und deutscher Beispiele. – Tübingen: Niemayer, 275 p. (1997) [in English]
- 11 Kaliuly B. Til biliminin jana bagyttary: koncept, pragmatika, diskurs, matyn: maqal. jinagy [New directions of linguistics: concept, pragmatics, discourse, text: proverb. collection] (Almaty, 2012). [In Kazakh]
- 12 Ernazarova Z.Sh. Qazaq soyleu tili sintaksistik birlikterinin pragmatikalıq negizderi: filol. gıl. kand. ... avtoref [Pragmatic bases of syntactic units of the Kazakh spoken language: philol. do it sugar ... autoref.] (Almaty, 2002). [In Kazakh]
- 13 Shalabai B. Qazaq tili biliminin maselelery [Problems of Kazakh language education] (Almaty, 2016). [In Kazakh]
- 14 Adilova A.S. Qabıldau stilistikasy: oqu quraly [Stylistics of reception: a textbook] (Almaty, 2016). [In Kazakh]
- 15 Uali N. Turmıstıq diskwrstin formaldy kommwnikativtik ereksheliktery // Diskwrs teoriyasınyn ereksheliktery [Formal communicative features of domestic discourse // Features of discourse theory] (Aktobe, 2011) [In Kazakh]

Received: 05.06.2024

MFTAP 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp52-66](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp52-66)

К.А. Искакова¹, Ж.Т.Оспанова², Б.Д. Ныгметова³

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы

²А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

³Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ. 140000, Қазақстан Республикасы

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС ШЕҢБЕРІНДЕГІ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Бұл мақала ғылыми дискурсты және оның ғылыми-көпшілік дискурстың шағын түрін, ұсынылып отырған талдаудың мақсаты болып табылатын тілдік тұлғаның, дискурс авторының прагматикалық ниеттерін жүзеге асыратын коммуникативті стратегияларды анықтау тұрғысынан зерттеу болып табылады. Зерттеу материалдары ретінде шетелдік және отандық ғылыми және ғылыми-көпшілік басылымдардың жарияланымдары, ғылыми және ғылыми-көпшілік мазмұны бар білім беру интернет-ресурстары пайдаланылды. Алға қойған мақсатқа келесі міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі: тілдік тұлға теориясының негізгі ережелерін ұсыну, «ғылыми дискурс» және «ғылыми-көпшілік дискурс» ұғымдарының аражігін ажырату және іріктелген практикалық материал негізінде осы дискурстар контекстінде автордың интенциясын жеткізу үшін тілдік тұлға қолданатын коммуникативті құралдарға талдау жасау. Ұсынылған зерттеуде талдау, алынған ақпаратты жалпылау және тағы басқалары сияқты жалпы ғылыми әдістермен қатар,

контекстік талдау, коммуникативтік стратегиялар мен тактикаларды талдау және т.б. сынды арнайы лингвистикалық зерттеу әдістері де қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурстардың коммуникативтік стратегиялары анықталды, олардың таңдалуы толығымен дискурс авторының тұлғасына, оның интенцияларына, дүниетанымына, ғылыми көзқарастарына және т.б. байланысты болады. Ғылыми дискурстың коммуникативті стратегияларына логикалық пайымдау, сыни талдау, ғылыми ақпаратты адресатқа және коммуникативтік жағдайға бейімдеу стратегиясы, ұсынылған ғылыми фактілер мен ғылым деректерін визуализациялау стратегиясы жатқызылды. Ғылыми-көпшілік дискурстың тілдік тұлғасының прагматикалық мақсаттары, өз кезегінде, ғылыми ақпаратты жеңілдету стратегиясын, ұсынылған ғылыми білім деректерінің ұқсастық стратегиясын, сондай-ақ ғылымға деген қызығушылықты арттыруға бағытталған ынталандырушы стратегияларды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: дискурс, ғылыми дискурс, ғылыми-танымал дискурс, тілдік тұлға, ғылыми коммуникация, коммуникативті стратегиялар және коммуникативті тактика.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Бұл зерттеу ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурс шеңберіндегі коммуникативті стратегияларды талдау болып табылады, оларды ғылыми ақпаратты алушыға тиімді әсер ету мақсатында тілдік тұлға, яғни дискурс авторы қолданады.

Мақала авторлары белгілеген мақсат, біріншіден, тілдік тұлға теориясының негізгі ережелерін ұсыну; екіншіден, олардың жалпы және айрықша белгілерін анықтай отырып, «ғылыми дискурс» және «ғылыми-көпшілік дискурс» ұғымдарын анықтаудағы тәсілдерді ажырату; үшіншіден, талданатын дискурстар шеңберінде адресатқа тиімді коммуникативті әсер ету мақсатында дискурс авторының пайдаланатын эмпирикалық материалды, коммуникативтік стратегияларды талдау негізінде анықтаудан тұрады.

Ұсынылған зерттеу, біздің ойымызша, теориялық маңыздылыққа ие, ол арнайы терминологияны, атап айтқанда «ғылыми дискурс» ұғымдарын, оның «ғылыми-көпшілік дискурс» кіші түрін нақтылау және дискурстың коммуникативті ұйымдастырылуының тілдік тұлғаның прагматикалық мақсаттарымен өзара байланысын айқындаудан құралады. Авторлар жоғарыда аталған дискурстарды ұйымдастыруда олардың тактикалық және стратегиялық рәсімделуі тұрғысынан ұқсастықтар мен айрықша сипаттамаларды анықтады.

Талдау барысында алынған нәтижелер, оларды түсіну және қолдану белгіленген дискурстар шеңберінде ғылыми білімді неғұрлым дәл беру және алу мақсатында ғылыми коммуникацияны, көрсетілген дискурстардың авторы мен ғылыми ақпаратты алушы арасындағы коммуникативтік өзара іс-қимылды жетілдіруге мүмкіндік береді.

Алынған тұжырымдардың маңызды мәні оларды білім беру мақсатында қолдану мүмкіндігі, яғни оларды академиялық және білім беру ортасында қолданудың тиімді әдістерін әзірлеу болып табылады. Мақала авторларының көзқарасымен алғанда, зерттеудің практикалық маңыздылығы осында.

КІРІСПЕ

XXI ғасырдың лингвистикасы, жалпы барлық ғылыми білім сияқты, өзінің зерттеу орталығы ретінде тілдік тұлғаны коммуникативті өзара әрекеттесу субъектісі, белгілі бір көзқарастар, білім, пайымдаулар жүйесінің тасымалдаушысы ретінде анықтады. Лингвист ғалымдардың арасында қарым-қатынас дискурс түрінде болатындығы, ол үрдіс ретінде де, коммуникативті өзара әрекеттесудің нәтижесі ретінде де қарастырылады. Дискурс, оның құрылымы, дискурсты жүзеге асыру үшін қолданылатын тілдік құралдар тілдік тұлғаның ерекшеліктерін көрсетеді. «Дискурс» және «тілдік тұлға» ұғымдары тығыз байланыс пен өзара тәуелділікте екені анық. Бұл екі категория дискурс теориясы, тілдік тұлға аясында

қарастырылады. Ғылымдағы осы бағыттардың теориялық ережелерін әртүрлі лингвистикалық мектептер белсенді түрде зерттейді. Тілдік тұлғаның типологиялары мен модельдері жасалды. Бахтин М.М., Карасик В.И., Караулов, Богин Г.И., қазақстандық ғалымдар Сыздықова Р. [1], Жанпейісов Е.Е. [2] және басқа да көптеген ғалымдар осы ғылыми бағыттың дамуына баға жетпес үлес қосты. Олар жасаған ережелер тілдік тұлға теориясын одан әрі жасауға негіз болды. Бұл мәселені Э.Д. Сүлейменова, Г.А. Мұратова, Ж. Манкеева, Ф. Тереква және басқа да көптеген ғалымдар зерттеді. Тіл мамандары тілдік тұлға өзіндік көзқарасы, сенімі, дүниетанымы арқылы дискурсты қалыптастырады, оның құрылымын ұйымдастырады, тілдесу, ниетін жүзеге асыру үшін тілдік құралдарды таңдап, пайдаланады деген қорытындыға келді.

Мақала Ю.Н.Қарауловтың тілдік тұлғасының үш деңгейлі моделіне негізделген: сөйлеу-семантикалық деңгей (лексика), лингво-когнитивтік деңгей (тезаурус) және мотивациялық деңгей (прагматика). Ғалым тілдік тұлғаны айтылымның мақсатын көрсететін құрылымдық-тілдік күрделілік, сөйлеудің тереңдігі мен дәлдігі дәрежесі бойынша ерекшеленетін мәтіндерді жасау мен қабылдауды қамтамасыз ететін адам қабілеттерінің жиынтығы деп қарастырады [3]. Ю.Н.Қарауловтан кейін бұл мақаланың авторлары тілдік тұлға мен сөйлеуді тығыз байланыста қарастырады.

Өткен ғасырдың ортасынан бастап ғылыми айналымға мықтап енген «дискурс» ұғымына келетін болсақ, бұл ғылыми категория әлі күнге дейін барлық тілші ғалымдар қабылдаған өзінің тұрақты анықтамасын таппай жүр. Қазіргі уақытта «дискурс» ұғымы коммуникация субъектілерінің мақсаттары, білімдері сияқты прагматикалық аспектілерді қамтитын кең ұғым ретінде қарастырылады. Бұл дискурстың коммуникативті табиғаты көптеген лингвистердің осы құбылысты түсінуінде ортақ болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда дискурсты Қ. Жаманбаева, Н. Уәли, Қ. Садирова және т.б. зерттейді.

Дискурс шеңберінде тілдік тұлғаны зерттеуді, яғни тілдік тұлғаны дискурстық талдауды француз зерттеушісі Мишель Фуко жүргізіп, дискурсты «субъектінің мүмкін болатын позицияларының жиынтығы» деп анықтады [4, 211]. Карасик В.И. пікірінше, дискурс адамның әртүрлі қасиеттердің тікелей көрінісі [5].

Бұл көзқарасты Л.В. Синельникова да бөлісіп, дискурста бұған қоса жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктері, этно- және тарихи-мәдени ерекшеліктері, философиялық көзқарастары көрініс табады [6].

Жалпы, біздің ойымызша, тілдік тұлғаға қатысты дискурсты антропоцентристік парадигма аясында зерттеу тіл ғылымының қазіргі даму кезеңінде мүмкін ғана емес, бірден-бір дұрыс көзқарас сияқты.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Лингвистиканың лингвоперсонология, дискурсология, коммуникация теориясы, прагмалингвистика сияқты бағыттарының негізгі тұжырымдамалары ұсынылған зерттеудің теориялық негізі болды.

Қойылған мақсаттар мен міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми әдістер де, лингвистикалық талдаудың арнайы әдістері де қолданылды. Мақала авторлары қолданған жалпы ғылыми әдістердің ішінде сипаттамалық-аналитикалық әдісті және оның тәсілдерін атап өтеміз: алынған деректерді түсіндіру, ғылыми деректерді жалпылау, талдау және жүйелеу әдісі. Осы міндеттерді шешуге ықпал еткен арнайы ғылыми әдістердің ішінен контекстік сипаттау әдісін атап өтеміз. Бұл әдіс берілген дискурс аясында әртүрлі лингвистикалық құралдарды қолданудың коммуникативтік параметрлерін анықтайды.

Зерттеудің практикалық материалы, яғни зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау Университеті Хабаршысының (Филологиялық Серия) (<https://vestnik-kufil.kz/>), Ресей Ғылым Академиясының «Природа» ай сайынғы жаратылыстану журналының (<https://priroda.ras.ru/>) әртүрлі нөмірлерінен ғылыми жарияланымдар, TED халықаралық онлайн конференция платформасы

(<https://conferences.ted.com/>), ғылымның әртүрлі салаларындағы сарапшылар мен қайраткерлерге өздерінің жаңа идеяларымен үлкен халықаралық аудиториямен бөлісуге арналған онлайн алаң, және сонымен қатар YouTube-тен қазақстандық Jibek Joly TV телеарнасының «Ғылым – өмір» бағдарламасының сериясы (<https://www.youtube.com/watch?v=dKgeG4zCE9Q&list=PLODSPLCgl5GjjCzJ9vIIVVQHfTexahIYa>), Қазақстандық телевизия, Qazaqstan телеарнасының Қазақстан ғалымдары туралы «Ғылым адамы» (<https://qazaqstan.tv/projects/gylym-adamy/>) бағдарламалар сериясы, KinderUniversitaet білім беру онлайн ресурсы (балалар университеті) (www.kinderuni.goethe), Youtube арнасынан «Галилео» ғылыми-танымдық бағдарламасы (<https://www.youtube.com/@GalileoRU>) болды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазіргі лингвистикалық ғылымда дискурстың табиғатын зерттеу кезінде оның кіші түрлерін санаттаумен әр түрлі классификациялар ұсынылады: діни, саяси, құқықтық, ғылыми, газет және т.б. Коммуникация мақсаттарына, коммуникативті жағдайға немесе тұлғаның әлеуметтік мәртебесіне байланысты дискурстың бір немесе басқа түрі анықталады. Ғалым В.И. Карасиктің айтуынша, егер дискурстың табиғатын және коммуникативті жағдайға қатысушылардың әлеуметтік аспектіде қолданылатын стратегияларын зерттесек, дискурстың жеке және институционалды түрлерін бөліп көрсету керек. Әрі қарай, екінші түрдің, яғни коммуниканттардың мәртебелік-рөлдік қатынастарымен анықталатын институционалды дискурстың шеңберінде ғалым дискурстың әкімшілік, іскерлік, жарнамалық, спорттық, саяси, ғылыми, сахналық және басқа да кіші түрлерін қарастырады [7].

Қазіргі лингвистикалық ғылымда дискурстың табиғатын зерттегенде оның ішкі түрлерін: діни, саяси, құқықтық, ғылыми, газеттік және т.б. жіктеу арқылы әртүрлі классификациялар ұсынылады. Дискурстың түр-түрі қарым-қатынас мақсатына, коммуникативті жағдайға байланысты анықталады, немесе адамның әлеуметтік мәртебесі. Ғалым В.И. Карасиктің пікірінше, егер дискурстың табиғатын және коммуникативті жағдаятқа қатысушылардың әлеуметтік аспектіде қолданатын стратегияларын зерттейтін болсақ, дискурстың жеке және институционалды түрлерін ажырата білу керек. Әрі қарай, екінші түрдің шеңберінде, яғни. Коммуниканттардың статустық-рөлдік қатынастарымен анықталатын институционалды дискурс, дискурстың әкімшілік, іскерлік, жарнамалық, спорттық, саяси, ғылыми, сахналық және басқа да кіші түрлері болып бөлінеді [7].

Қазіргі уақытта Қазақстанда дискурсты және оның түрлерін зерттеудің берік базасы қалыптасты: дискурстың жалпы теориялық мәселелері (А.В. Карлинский, С.Е. Исабеков, К.К. Садирова және т.б.), көркем дискурстың (А.Б. Туманова және т.б.), саяси дискурстың ерекшеліктері (К.А. Исакова, А.Т. Аратаева) [8], және оның тақырыптық түрлері: «Ковид-дискурс» (А.М. Куркимбаева) [9], полемикалық дискурс (Б.С. Жұмағұлова), медиа дискурс, газет дискурсы [10] және т.б. зерттелуде.

Зерттеу мақсатына, объектісіне және тақырыбына қарай дискурстың нақты түрін талдау дискурстың авторы ретінде тілдік тұлғаның әлеуметтік, мәдени, лингвистикалық сәйкестігін анықтауға, оның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын, дүниетанымын және т.б. анықтауға мүмкіндік бар. Мысалы, The Guardian және The Times газет басылымдарын талдау кезінде С.С. Жаббаева эзіл мен сарказмды қазіргі британдық дискурстың жетекші негізгі мәдени ерекшеліктері ретінде анықтайды, олардың сипаттамалары ойнақы метафораларды, сатиралық түсініктемелерді және т.б. қолдануда кездеседі. Автор мұндай құбылыс, эзіл мен сарказмның болуы саясат, экономика тақырыптарына арналған мақалаларға да тән екенін атап өтеді. Нәтижесінде, мұндай маңызды тақырыптар оқырмандардың назарын аударады, кейде әлеуметтік түсініктеме түрінде көрінетін қызу реакциясын тудырады. Мұның бәрі британдық газет дискурсының қалыптасуы мен дамуына ықпал ететін терең мәдени ерекшеліктерді көрсетеді [10].

Ғылыми-көпшілік дискурсты талдағанда, зерттеушілер көпшілік алдында сөйлеуді тыңдаушыға өз сөзімен әсер ететін, іс-әрекетке итермелейтін және өзін білдіретін тілге деген сүйіспеншілікті оятатын қызыл тілді шешеннің ерекше стилі ретінде зерттеуге көп көңіл бөледі. Көпшілік алдында сөйлеуді толығырақ қарастыра отырып, Кудеринова К.Б. оның келесі компоненттерін бөліп көрсетеді: сөйлеу құрылымы, тілдік норма, этика, сөздерді үнемдеу, айтылу ерекшелігі және зерттеу тақырыбын грамматикалық, синтаксистік және лексикалық талдауға ұшыратады [11, 77].

Дискурстың тән белгілері лингвистикалық элементтер кешенін қамтитын дискурсивті маркерлер болып саналады: зат есім, үстеу, шылау, одағай, модальды сөздер, жұрнақтар. Олардың құрамы белгілі бір тілдің ерекшелігіне байланысты ерекшеленеді. Мысал ретінде Г.А. Аллахвердиеваның зерттеуін келтірейік. Ағылшын тіліндегі *LIKE* лексемасын қазіргі тілде шылау, демеулік және үстеу ретінде талдау барысында автор оны семантикалық ендікке ие көпфункционалды бірлік деп анықтайды. Берілген лексема қазіргі британдық дискурстағы дискурсивті маркері ретінде қарастырылады. Әзірбайжан тілімен салыстыра отырып, Г.А. Аллахвердиева дискурсивті маркер ретінде орыс тілінде *ДА* лексемасын анықтайды, ол көмекші сөз, шылау ретінде қызмет ете алады, сонымен қатар леп белгісін де білдіре алады. Зерттеуші ол дискурстық маркерлер ретінде анықтайтын көп функционалды, дискурста үйлестіруші рөл атқарады деген қорытындыға келеді. Дискурсты құрайтын маркерлер экспликативті сипатқа ие, дискурстағы ең маңызды сәттерді бөліп көрсетеді, осылайша дискурстың жаңа ақпараттық мазмұнын құрайды.

Келтірілген мысалдар, сондай-ақ осы саладағы ғылыми әдебиеттерді талдау ғалымдардың дискурс феноменіне оның әртүрлі аспектілеріндегі қызығушылығын көрсетеді.

Қоғам дамуының қазіргі сәтінде ғылыми білімге жоғары қажеттілік байқалады. Ғылым өсіп келе жатқан адамдар санының меншігіне айналуға. Осыған байланысты ғылыми білім нақты құндылыққа ие болады. Демек, ғылымның барлық саласының ғалымдары білімді сапалы трансляциялау мәселесіне қызығушылық танытады. Сондықтан біз ғылыми дискурстың ұйымдастырылуын және оның ғылыми-көпшілік дискурстың кіші түрін зерттеу маңызды болып табылады. Бұл ғылыми көзқарастарды, идеяларды, тұжырымдамаларды берудің негізгі арнасына айналатын тиімді коммуникативті стратегияларды қолдана отырып, құрылымдық ұйымдастырылған, коммуникативті бағытталған дискурс болып табылады. Бұл көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың талдау объектісіне айналатын ғылыми дискурс.

Ғылыми коммуникацияны талдау материалы болып жазбаша және ауызша дискурс да қолданылады. Жазбаша дискурсты талдаудың негізі ретінде ғылыми жарияланымдардың мәтіндері, симпозиумдар, конференциялар, ғылыми семинарлар материалдарында жарияланған баяндамалар мен ғылыми баяндамалар пайдаланылады. Ауызша ғылыми дискурс бейне және телехабарлар, ғалымдармен жазылған сұхбаттар және т.б. негізінде зерттеледі.

Ғылыми дискурсты талдау белгілі бір ғалымның дискурсы арқылы ғылыми көзқарастардың берілу ерекшеліктерін, бұл жағдайда тілдік тұлғаны, оның дүниетанымын, тұжырымдамасын анықтауға мүмкіндік береді. Ғылыми коммуникацияның мақсаты – зерттеу нәтижелерін беру, тарату, ғылыми қоғамдастық ішінде ғылыми ақпаратпен алмасу, ғылыми ынтымақтастыққа, ғылыми консенсусты қалыптастыру үшін бірлескен жобаларға айналатын идеяларды, жаңа көзқарастар мен тәсілдерді талқылау және бағалау болып табылады. Ғылыми дискурстың адресаты ретінде белгілі бір білім деңгейі, құзыреттілігі, біліктілігі бар ғалымдар мен мамандар саналады. Ақпаратты жіберуші аудиторияның деңгейін, оның дайындығы мен ғылыми ақпаратты адекватты қабылдау қабілетін, алған білімін іс жүзінде қолдана алу мүмкіндігін ескеруі қажет. Ақпаратты ұсынудың нысаны мен әдісі, тілдік тұлғаның ғылыми білімді берудің сол немесе басқа стратегиясын пайдалануы осыған байланысты. Белгілі бір ғылым саласы бойынша білімге қызығушылық танытатын студенттер мен академиялық қызметкерлерді ақпарат алушы деп санауға болады. Барлық жағдайларда бұл ақпарат алушылар ғылыми дискурс аясында ғылыми журналдарда тезистер, баяндамалар түріндегі

жарияланымдар арқылы, сондай-ақ конференцияларға, семинарларға, симпозиумдарға және ғалымдар арасындағы қарым-қатынастың басқа түрлеріне қатысу арқылы ғылыми қарым-қатынасқа қатысады. Ғылыми дискурстың жанрлық әртүрлілігі монографиялар, мақалалар, рефераттар және т.б. түрінде ұсынылған. Формат пен жанр коммуникативті жағдайдың мақсаттары және міндеттерімен анықталады.

Ғылыми коммуникацияның айрықша ерекшелігі мамандандырылған лексиканың, терминологияның, клишелердің ерекше түрлерінің жоғары мазмұны, қатаң талаптарды, стандарттарды сақтау, нақты рәсімделген дәлелдемелердің, дәлелдердің болуы, регламент нормаларын қатаң орындау болып табылады. Терминжасам мәселелері ғалымдарды бүгінгі күнге дейін толғандырады. Табиғи тілдің жаңа лексикалық бірліктерінің қалыптасуы барысында жаңа терминдер қалыптасады. Терминдер белгілі бір ғылым саласындағы белгілі бір фактіні, ғылыми тұжырымдаманы немесе үрдісті ғылыми қоғамдастықтың барабар және бірауыздан түсінуіне ықпал ететін білімді нақты белгіленген түрде ұсыну және бекіту құралы ретінде қарастырылады. Терминдер белгілі бір ғылыми қоғамдастықта шекарадан тыс және уақыттан тыс байланыс құралы ретінде қолданылады. Олар негізінен латын, грек, кейде араб тілдерінен шыққан. Ғылыми терминологияның тән белгілері - бұл ерекшелік, консистенция, яғни тұтастық және келісімділік, ішкі қарама-қайшылықтықсыз, сондай-ақ туындылық. Ғылыми дискурстың лексикалық мазмұнының ерекшеліктерімен қатар, ол құрылымдылығымен, материалды ұсынудың нақты логикасымен, дискурс авторының прагматикалық ниеттеріне байланысты ғылыми дискурсты ұйымдастыруда белгілі бір стратегияларды қолданумен сипатталады.

Ғылыми дискурс өзіндік институционалдық дискурс болып табылады, ол өз кезегінде келесі кіші түрлерге бөлінеді: ғылыми-көпшілік (адамдардың кең ауқымына арналған), ғылыми-іскерлік (бизнес-коммуникацияны жүзеге асыру үшін патенттер, шарттар, келісімшарттар, меморандумдар және т.б.), оқу-ғылыми (болашақ мамандарға білімді беру үшін) [13, 122].

Ғылыми дискурсты ғылыми-көпшілік дискурстан бөлетін негізгі сипаттамалар ретінде, біріншіден, белгілі бір лексика-терминологияны, екіншіден, мақсатты аудиторияның ерекшеліктерін пайдалануды қарастыруға болады. Бірінші белгі бойынша ғылыми дискурста ғылыми-көпшілікпен салыстырғанда, терминдердің жоғары концентрациясы байқалады. Ғылыми-көпшілік дискурста, керісінше, белгілі бір лексиканы қолданудың төмендеуі байқалады, сондықтан дискурстың өзі арнайы білім мен құзыреттілікке ие әр түрлі дәрежедегі кең аудиторияға бағытталған, екі дискурсты екінші белгімен ерекшелендіретін нәрсе – мақсатты аудитория.

Жалпы, ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурстардың салыстырмалы сипаттамаларын кесте түрінде ұсынуға болады (1-кесте).

1 кесте – Салыстырудағы ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурстың критерийлер

Критерийлер	Ғылыми дискурс	Ғылыми-көпшілік дискурс
Мақсат	Ғылыми көзқарастарды, тұжырымдамаларды, идеяларды және т.б. ұсыну, көзқарастармен бөлісу, қоғамдастықтың бағасын алу. Мысал: Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау Университетінің Хабаршысы ғылыми журналының (Серия Филологиялық) (https://vestnik-kufil.kz/) және басқа да ғылыми басылымдардың кез келген мақаласы	Ғылыми білімді тарату, ғылыми теорияларды түсіндіру Мысал: YouTube-тен қазақстандық Jibek Joly телеарнасының «Ғылым-өмір» бағдарламасының сериясында ғылыми білімді насихаттау және т.б.

Дискурс авторы (тілдік тұлға)	Ғылымның белгілі бір саласының маманы, зерттеуші ғалым. Мысал: Исакова К.А. және т.б. «Абылай хан атындағы ҚХҚӘТУ ХАБАРШЫСЫ» журналындағы «Полидискурсивтік Ә. Кекілбаевтың тілдік тұлғасына тән белгі ретінде» тақырыбындағы мақала [14]	Мамандармен қатар мамандар емес, мысалы, ғылыми білімнің белгілі бір саласында ғылыми ақпаратқа қызығушылық танытатын журналистер, жазушылар да сөйлей алады. Мысал: Әбіш Кекілбаев, жазушы. Қазақ халқының шығу тарихына арналған «Халық сұлулығы мен жадының өлместігі» мақаласы [15, 246-260-бб.]
Адресат	Мамандар, зерттеуші ғалымдар, академиялық қызметкерлер, білім алушылар (студенттер, докторанттар), ғылыми қоғамдастық өкілдері. Мысал: Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті Хабаршысының филология саласындағы зерттеушілер (Филологиялық серия (https://vestnik-kufil.kz/))	Мысал: KinderUniversitaet (балалар университеті) онлайн ресурсы (www.kinderuni.goethe)
Дискурс жүзеге асырылатын жанрлар	Монография, ғылыми мақала, ғылыми қоғамдастық алдында сөз сөйлеу (конференцияда, симпозиумда және т.б. баяндама жасау), дәрістер	Кең аудиторияға арналған баяндамалар, сұхбаттар, дәрістер.
Дискурс құрылымы	Ақпаратты ұсынудың нақты логикасы, кіріспені, зерттеулердің нәтижелері мен талқылауларының негізгі бөлігін, қорытындыларды қамтитын ғылыми білімді стандартталған ұсыну. Дискурсты құрудың нақтылығы мен дәйектілігі	Ақпарат берудің еркін нысаны
Лексикалық мазмұнның ерекшеліктері	Ғылыми қоғамдастық қабылдаған бірыңғай терминология. Мысал: <i>«Приведенный текст зафиксирован в письменной форме (печатной), что соответствует письменному дискурсу. Текст представляет собой обобщенное высказывание, без явных маркеров адресации, что указывает на то, что данный текст является продуктом монологического дискурса».</i> [14]	Ғылыми ұғымдар қарапайым аудиторияға қол жетімді тілде сипатталады немесе түсіндірмелермен, күнделікті өмірдегі ұқсастықтармен, метафоралармен, эпитеттермен бірге жүреді. Мысал: <i>«В этом смысле наша казахская земля сполна располагает к духовной оседлости. Она – фактически огромный музей под открытым небом. В нем несметное количество археологических и архитектурных памятников, раскрывающих весь сложный путь человечества – от бесхитростного пицедобывания до нынешней современной нации...»</i> [15, 246-б.]
Морфологиялық қолдану ерекшеліктері	Белгілі бір мағынада уақыт континуумының шеңберін қатаң сақтау (белгілі бір шақта етістіктерді қолдану), «біз»	«Біз»-бен қатар әр түрлі шақтағы етістіктер, «мен», «сен», «сіз» есімдіктерінің формаларын қолдану; шылауларды, модальды бөлшектерді,

	есімдігінің формаларын қолдану (бізді, бізге), сөйлемдердің нақты құрылысы. Мысал: « <i>Мы подчеркиваем, что выделение перечисленных выше дискурсов обусловлено дискурсивными практиками самого писателя А.Кекильбаева</i> » [14]	етістіктердің бұйрықты райы қолданылуы мүмкін. Мысал: « <i>Мне предложено поделиться своими размышлениями об историзме. Историзм, как мы все хорошо знаем, многоаспектен. Я в своем выступлении остановлюсь лишь на одном моменте...</i> » [15, 559-б.]
Синтаксис ерекшеліктері	Бірыңғай мүшелермен күрделенген хабарлы сөйлемдер, белгілі бір ақпаратқа баса назар аудару мақсатында сұрақтардың болуы мүмкін. Мысал: « <i>В данной классификации границы дискурсеми совпадают с границами литературного текста. Однако, как мы отмечали выше, тот или иной тип дискурсеми может присутствовать в рамках одного дискурса, или текста литературного произведения</i> » [14]	Лепті, сұраулы сөйлемдерді, өтініштерді, кіріспе конструкцияларды пайдалану. Мысал: « <i>Как быть в этой ситуации национальной культуре, в данном случае национальной литературе? Это не праздный вопрос...</i> » [15, 560-б.]
Ақпараттың объективтілігі	Аргументтермен, дәлелдермен, ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен расталады. Мысал: « <i>Из всего корпуса текстов А.Кекильбаева приведем для примера дискурсеми, которые входят в тот или иной дискурс</i> ». [14]	Фактілерді нақты дәлелдер келтірместен, зерттеу нәтижелерін субъективті түрде көрсетуге болады, болжамдар, ғылыми деректерді бұрмалау жиі кездеседі. Мысал: « <i>Высказывания, типа, «конечно, я могу ошибаться, но мне кажется....»</i> »
Авторлық позиция	Авторлық көзқарас, өз көзқарасының даусыз дәлелдерін келтіре отырып, авторлық бағалау, эмотемалардың болмауы нақты көрсетілген. Мысал: « <i>Мы подчеркиваем, что выделение перечисленных выше дискурсов обусловлено дискурсивными практиками самого писателя А.Кекильбаева</i> »	Авторлық позицияның көрінісі көбінесе фактілерге, оқиғаларға және т.б. логикалық емес, эмоционалды қатынасқа негізделген. Мысал: « <i>Что это? Модное увлечение, к которому, к сожалению, не так уж и равнодушен наш брат-литератор. Очероной «тематический бум», вроде «молодежных повестей» 60-х годов?...»</i> » [15, 561-б.]

Жоғарыда келтірілген кесте мен мысалдардан көріп отырғанымыздай, ғылыми дискурс пен ғылыми-көпшілік дискурс ортақ объектіге ие – ғылыми білім, дегенмен, принциптік сипаттамалары бойынша ерекшеленеді. Олардың біреуінің пайдасына таңдау толығымен автордың ниетіне яғни тілдік тұлғаға, коммуникативті жағдайға немесе ғылыми ақпараттың адресатына байланысты.

ТАЛҚЫЛАУ

Жоғарыда айтылғандай, ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурс бірқатар критерийлер бойынша және белгілі бір коммуникативті қарым-қатынас стратегияларынан ерекшеленеді. Жалпы алғанда, ғылыми дискурстың коммуникативті стратегиялары мен тактикасы және оның кіші түрі, ғылыми-көпшілік дискурс - бұл ғалымдар қолданатын әдістер мен тәсілдер, яғни тілдік тұлға өзінің зерттеулері мен идеяларын талқылауға сапалы ұсынуды білдіреді. Иссерс О.С. коммуникативті стратегиялар мен тактикаларды «коммуникативті мақсаттарға жету үшін ауызша және вербалды емес әрекеттер жиынтығы» ретінде қарастырады. Демек,

бұл жерде коммуниканттардың жеке басына және қарым-қатынас жағдайларына байланысты сөйлеу коммуникациясы үрдісін жоспарлауды және жасалған жоспарды жүзеге асыруды білдіреді. Ғалымның пікірінше, коммуникативті тактикалар - бұл стратегияны жүзеге асыру үшін қолданылатын әрекеттер» [16]. Айта кетейік, мақала авторлары осы ұстанымды ұстанады.

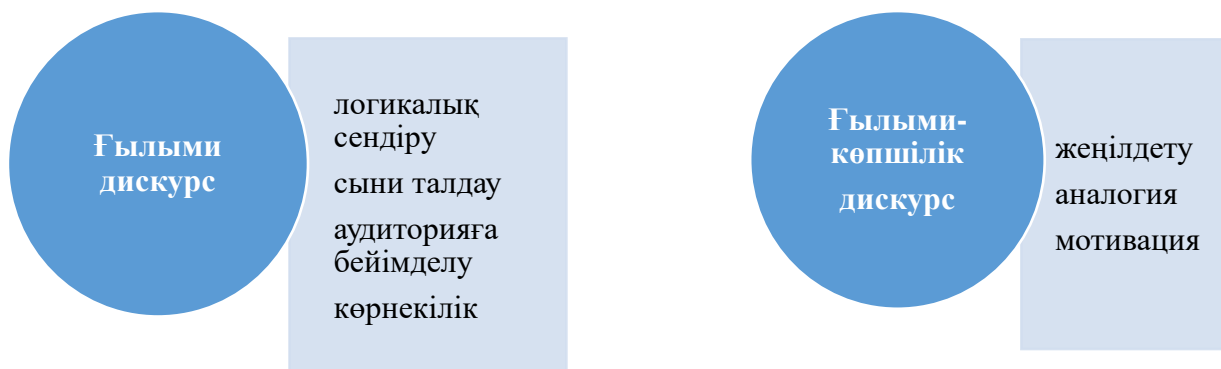
Жоғарыда айтылғандай, белгілі бір мақсаттар үшін ғылыми қарым-қатынас үрдісінде белгілі бір коммуникативті стратегиялар мен тактикалар қолданылатыны анық. Ғылыми дискурста мыналар болып табылады: а) логикалық сендіру – дәлелдемелерді, логикалық дәлелдерді және ұтымды негіздемені пайдалану; ә) аудиторияның білім деңгейі мен мүдделеріне байланысты тіл мен стильді таңдаумен сүйемелденетін аудиторияға бейімделу; б) көрнекілік үшін графиктерді, кестелерді, сызбаларды қолдана отырып визуализацияны қолдану. Әр позиция бойынша мысалдар келтірейік. Логикалық сендіру стратегиясы ғылыми және ғылыми-көпшілік мәтіндерде ресми деректерді ұсыну ретінде қолданылады, мысалы, кванттық физика мақаласында, кванттық күйлердің тұрақтылығын түсіндіру және дәлелдеу кезінде ғалымдар математикалық модельдерге жүгінеді немесе күрделі ұғымдар метафоралар арқылы қарапайым ұқсас үрдістерді сипаттау арқылы түсіндіріледі.

Деректерді сыни талдау стратегиясында құрамдас бөліктерге аргументтердің орналасуы, логикалық қателіктер, сәйкессіздіктерді анықтау болжанады, белгілі бір мәселенің балама шешімдері беріледі. Мысалы, «Природа» журналындағы мақалалардың бірінде ауыр металдардан суды тазартудың жаңа әдістерін талдау сыни тұрғыдан ұсынылған, ал екінші басылымда тілдік тұлға теориясы бойынша зерттеудің теориялық және әдіснамалық базасына шолу жасағанда зерттеушілер әртүрлі көзқарастарды салыстырады, дәлелдермен сүйемелдейді және өз көзқарастарын «біздің ойымызша», «біздің пікірімізше», «біз болжаймыз» және т. б. фразаларымен пайымдайды.

Мақсатты аудиторияға бейімделу стратегиясы TED-баяндамалар, Workshop, бранчтар сияқты көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде байқалады, олардың мақсаты өз ақпаратын аудиторияға түсінікті деңгейде жеткізу болып табылады. Ол үшін баяндамашы қарапайым ұқсастықтар арқылы күрделі ұғымдар мен теорияларды көрсетеді және күнделікті өмір мен жеке тәжірибеден мысалдар келтіреді.

Ең кең тарағаны - ғылымның барлық салаларында қолданылатын визуализация стратегиясы, бұл автордың ақпаратын тиімдірек қабылдауға ықпал етеді. Мұнда сызбалар, кестелер, диаграммалар, бейне фрагменттер және т.б. көрнекі құралдар қолданылады. Оқулықтарда иллюстрациялар материалды түсінуге және оны визуализация арқылы игеруге ықпал етеді. Төменде мысал ретінде біз белгілеген тақырып шеңберіндегі ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурстардағы коммуникативті стратегиялардың сызбасын көрнекі түрде ұсынамыз (1-сурет).

1 сурет – Ғылыми және ғылыми-көпшілік дискурстардағы тілдік тұлғаның коммуникативті стратегиялары

Сурет 1 көрсеткендей, біз ғылыми-көпшілік дискурстың коммуникативті стратегияларына мыналар жатады:

- жақсы түсіну үшін күнделікті өмірдегі ұқсастық пен салыстыруларды қолдану. Мысалы, ғылыми-көпшілік дискурста оқырмандарға күрделі ғылыми құбылыстарды түсінуге көмектесетін халық ертегілері мен аңыздарын (Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу, Алдар Көсе, Бурабай, Оқжетпес, Алпамыс және т.б. туралы) пайдаланатын «Қазақстан ғалымдары» қазақстандық ғылыми басылымында жарияланымның мысалын көруге болады;

- күрделі идеяларды қарапайым тілмен түсіндіруді көздейтін ғылыми білім беруді жеңілдету. Мысалы, осы стратегияның қолданылуын «Ғылым және өмір» бағдарламасында қазақ теледидарында байқауға болады, онда жеңілдетілген ғылыми тілді (ең аз арнайы терминологияны) және күнделікті пәндермен салыстыруды пайдалана отырып, ғарыштық ұшудың негіздері түсіндіріледі;

- мотивация, яғни жалпы білімге және ғылыми білімге, атап айтқанда, оның практикалық маңыздылығын түсіндіру арқылы қызығушылықты арттыруға ынталандыру. Мысалы, бұл стратегия TED-конференцияға қатысушылардың сөйлеген сөздерінде кеңінен қолданылады, оны біз конференцияның халықаралық онлайн платформасында байқай аламыз.

Ғылыми-көпшілік дискурстың коммуникативтік стратегияларының кешенін Qazaqstan телеарнасының «Ғылым адамы» отандық ғылым қайраткерлері туралы танымдық тележурналда байқауға болады, онда басты кейіпкерлер белгілі қазақстандықтар, ғылымның түрлі салаларының мамандары, мысалы, авиациялық инженер-конструктор Ғани Байсейітов; биоөнімдерді әзірлеуші химик-биотехнолог Жұлдыз Сартаева; хирург Нұрбек Нәдірұлы, сколиозды емдеу әдісінің авторы; қазақ тілі негізінде жасанды интеллектке арналған бағдарламаны әзірлеуші, IT-маман Бану Ергеш және тағы басқалар (2-сурет).

2 сурет - Qazaqstan телеарнасының «Ғылым адамы» тележурналының үзіндісі

Сондай-ақ, аудиторияны ғылымға деген қызығушылықты үнемі арттыруға ынталандыру стратегиясын қолданудың мысалы ретінде қазақстандық теледидарда білім беретін «Білім беру» шоуы болып табылады. Онда интерактивті ойындар мен тапсырмаларды қолдану балалардың ғылыми білім алуға деген қызығушылығын арттырады.

Бұл стратегияны қолданудың тағы бір мысалын ресейлік СТС телеарнасында «Галилео» бағдарламасында байқауға болады. Онда жүргізушілер қызықты түрде, әртүрлі тәжірибелерді көрсете отырып, жастарды ғылымды зерттеуге қызықтыруға тырысады.

Балалар аудиториясының назарын аудару Гете Институтының білім беру платформасында KinderUniversitaet (балалар университеті) ресурсын көрсетеді www.kinderuni.goethe.de, ол үш факультеттің мазмұнын қамтиды: Адам, Табиғат, Техника. Олардың әрқайсысында 25 тақырыптық бөлім бар, мысалы, балаларға қол жетімді тілде резеңке етік, отшашу, қызылмия немесе Haribo мармелад қалай жасалады, жаңбыр тамшыларының құрылымы, жануарлардың ерекше сипаттамалары мен әдеттері және т.б. (3-сурет) нұсқаулық бейнелер арқылы түсіндіріледі.

3 сурет – KinderUniversitaet білім беру ресурсының үзіндісі

Жалпы, келтірілген мысалдар ғылыми дискурстың, оның дискурс авторының таңдаған коммуникативті стратегиялары арқылы жүзеге асырылатын коммуникативті мақсаттарының ғылымды кең аудиторияға қалай қол жетімді, қызықты және тартымды ететіндігін, материалды беру тілі мен әдістерін ақпарат алушының ғылыми ақпаратты қабылдау және түсіну деңгейіне бейімдейтінін нақты көрсетеді. Әдістерді, тілдік материалды, коммуникативті стратегияларды және тактиканы таңдау әрқашан дискурс авторының тілдік тұлғасында қалады деп ойлаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, тілдік тұлғаны зерттеу ғылыми дискурста және ғылыми-көпшілік дискурста бір-бірімен тығыз байланысты екенін байқаймыз. Тілдік тұлға автордың даралығын, оның көзқарастарын, ұстанымдарын ғана емес, сонымен бірге тиімді коммуникацияның, соның ішінде ғылыми қарым-қатынастың құрылысына да әсер етеді. Осы байланысты түсіну, белгілі бір стратегиялар мен тактикаларды зерттеу және одан әрі қолдану ғалымдарға өз идеяларын мақсатты аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде біз тілдік тұлғаның прагматикалық мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін - дискурсты ұйымдастырудағы белгілі бір коммуникативті стратегияларды дұрыс таңдау деген қорытындыға келеміз. Болашақта ғылыми коммуникацияның әртүрлі формаларының тиімділігін және олардың қоғамдық қабылдау мен ғылыми білімді түсінуге әсерін зерттеуге бағытталған зерттеулерді тереңдетуге болады. Ғылыми идеяларды қабылдауға мәдени және тілдік факторлардың әсерін зерттеу қызықты болып көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 383 б.

- 2 Жанпейісов Е. М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). – Алматы, 1976. – 165 б.
- 3 Караулов Ю.Н. Алғы сөз. Орыс тілдік тұлғасы және оны зерттеу міндеттері // Тіл және тұлға. Мәскеу: Ғылым, 1989. – Б. 3-8.
- 4 Фуко М. Білім археологиясы. — Санкт-Петербург: Гуманитарлық академия, 2020. — 416 б.
- 5 Karasik, V.I., Gillespie, D. (2014), “Discourse Personality Types”. Procedia - Social and Behavioral Sciences, vol. 154, pp. 23-29. URL DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.106>
- 6 Синельникова Л.Н. «Дискурсивті тұлға» тұжырымдамасының ғылыми заңдылығы туралы // В.И.Вернадский атындағы Қырым федералды университетінің ғылыми жазбалары. Филология ғылымдары. Т. 24 (63). 2011. №2, 1 бөлім. – Б.454-463.
- 7 Карасик В. И. Тілдік шеңбер: тұлға, ұғымдар, дискурс. Волгоград: өзгерту, 2002. – 477 б.
- 8 Iskakova, K, Kushkarova, G., Kurmanova, B. (2023), “The Linguistic Personality of Abish Kekilbayev in the Context of Political Discourse (Based on the Material of Public Speeches”, Theory and Practice in Language Studies, vol. 13, No. 2, pp. 376-384. URL DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1302.12>
- 9 Куркимбаева А.М. COVID-19 пандемиясы дискурсының медиа кеңістікте вербалдануы // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. Т. 191, № 3, 2023. – Б. 30-40.
- 10 Zhabayeva, S.S. (2023), Cross-cultural features of the British newspaper discourse: linguacultural analysis. // The journal of Philology: Science and Education, Vol.192, 4. pp.34-40. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph3>
- 11 Күдерінова Қ.Б. Қазақ шаршысөз: тілдік нормасы, сөз әдебі, құрылымы // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. Т. 193, № 1, 2024. – Б. 77-85.
- 12 Allahverdiyeva, G.A. (2023), “Semantic features of discursive markers in English and Azerbaijani languages”, The journal of Philology: Science and Education, vol.189, 1, pp. 31-38.
- 13 Абдулфанова, А.А. Мәтіндегі ғылыми дискурс // Мәтін және дискурс: зерттеудің дәстүрлі және когнитивтік-функционалдық аспектілері. - Рязань. - 2002. - Б. 119-124.
- 14 Искакова К.А., Евтюгина А.А., Кушкарлова Г.К. Полидискурсивтілік Ә.Кекілбаевтың тілдік тұлғасына тән белгі ретінде // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 4 (67) 2022. – Б. 86-101.
- 15 Кекілбаев Ә. Заманмен сұхбат: ой-толғамдар. - Алматы: Жазушы, 1996. - 592 б.
- 16 Issers O.S. Communicative strategies and tactics of Russian speech, Monograph. Ed. 5. LKI, Moscow.

Материал 10.06.2024 баспаға түсті

Коммуникативные стратегии языковой личности в рамках научного дискурса

К.А. Искакова¹, Ж.Т. Оспанова², Б.Д. Ныгметова³

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, город Актөбе, 030000, Республика Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, город Астана, 010000, Республика Казахстан

³Павлодарский педагогический университет, город Павлодар, 140000, Республика Казахстан

Данная статья представляет собой исследование научного дискурса и его подтипа – научно-популярного дискурса – с точки зрения выявления коммуникативных стратегий, реализующих прагматические интенции языковой личности, автора дискурса, что является целью представленного анализа. В качестве материалов исследования были использованы публикации из зарубежных и отечественных научных и научно-популярных изданий, образовательные интернет-ресурсы, содержащие научный и научно-популярный контент. Поставленная цель реализуется решением следующих задач: представить основные положения теории языковой личности, разграничить понятия «научный дискурс» и «научно-популярный дискурс» и на основе отобранного практического материала проанализировать

используемые языковой личностью коммуникативные средства передачи авторской интенции в контексте указанных дискурсов. В представленном исследовании наряду с общенаучными методами, такие как анализ, обобщение полученной информации и другие, были использованы и специальные методы лингвистических исследований, такие как контекстный анализ, анализ коммуникативных стратегий и тактик и другие.

Теоретической базой исследования послужили положения таких направлений языкознания, как дискурсология, теории языковой личности, теории коммуникации, прагматики.

В результате проведенного исследования были определены коммуникативные стратегии научного и научно-популярного дискурсов, выбор которых всецело зависит от личности автора дискурса, его интенций, мировоззрения, научных взглядов и т.д. К коммуникативным стратегиям научного дискурса были отнесены стратегия логического убеждения, критического анализа, адаптации научной информации к адресату и коммуникативной ситуации, стратегия визуализации представляемых научных фактов и данных науки. Прагматические цели языковой личности научно-популярного дискурса, в свою очередь, реализуются за счет использования стратегии упрощения научной информации, стратегии аналогии представляемых данных научного знания, а также мотивирующие стратегии, нацеленных на повышение интереса к науке.

Ключевые слова: дискурс, научный дискурс, научно-популярный дискурс, языковая личность, научная коммуникация, коммуникативные стратегии и коммуникативная тактика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сыздыкова Р. Язык сочинений Абая. – Алматы: «Ел-шежире», 2014. – 383 с.
- 2 Жанпейісов Е. М. Язык эпоса Ауэзова «Абай жолы» (историко-этимологические наблюдения, материалы). – Алматы, 1976. – 165 с.
- 3 Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. Москва: Наука, 1989. – С. 3-8.
- 4 Фуко М. Археология знания. — Санкт-Петербург : Гуманитарная академия, 2020. — 416 с.
- 5 Karasik, V.I., Gillespie, D. (2014), “Discourse Personality Types”. Procedia - Social and Behavioral Sciences, vol. 154, pp. 23-29. URL DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.106>
- 6 Синельникова Л.Н. О научной легитимности понятия «Дискурсивная личность» // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Филологические науки. Т. 24 (63). 2011 г. №2. Часть 1. С.454-463.
- 7 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 8 Iskakova, K, Kushkarova, G., Kurmanova, B. (2023), “The Linguistic Personality of Abish Kekilbayev in the Context of Political Discourse (Based on the Material of Public Speeches)”, Theory and Practice in Language Studies, vol. 13, No. 2, pp. 376-384. URL DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1302.12>
- 9 Куркимбаева А.М. Вербализация дискурса пандемии COVID-19 в медиaprостранстве // Вестн. КазНУ, Сер. фил. Т. 191, № 3, 2023. – С. 30-40.
- 10 Zhabayeva, S.S. (2023), Cross-cultural features of the British newspaper discourse: linguacultural analysis. // The journal of Philology: Science and Education, Vol.192, 4. pp.34-40. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph3>
- 11 Күдерінова Қ.Б. Казахское квадратное слово: языковые нормы, речевой этикет, структура // Вестн. КазНУ, Сер. фил. Т. 193, № 1, 2024. – С. 77-85.
- 12 Allahverdiyeva, G.A. (2023), “Semantic features of discursive markers in English and Azerbaijani languages”, The journal of Philology: Science and Education, vol.189, 1, pp. 31-38.
- 13 Абдулфанова, А.А. Научный дискурс в тексте // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: сб. науч. тр. / Под ред. Л.А. Манерко. - Рязань. - 2002. - С. 119-124.

14 Искакова К.А., Евтюгина А.А., Кушкарлова Г.К. Полидискурсивность как характерный признак языковой личности А.Кекильбаева // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Сер. фил.науки, № 4 (67) 2022, стр. 86-101, <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/41>

15 Кекілбаев Ә. Интервью с эпохой: мысли. - Алматы: Писатель, 1996. - 592 с.

16 Issers, O.S. (2008), Communicative strategies and tactics of Russian speech, Monograph. Ed. 5. LKI, Moscow.

Материал поступил в редакцию журнала 10.06.2024

Communicative strategies of linguistic personality within the framework of scientific discourse

К.А. Iskakova¹, J.T. Ospanova², B.D. Nygmetova³

¹Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

²A.K.Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

³Pavlodar pedagogical University, 140000, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

This article is a study of scientific discourse and its subtype of popular science discourse from the point of view of identifying communicative strategies that realize the pragmatic intentions of the linguistic personality, the author of the discourse, which is the purpose of the presented analysis. The research material included publications of foreign and domestic scientific and popular science publications, educational Internet resources containing scientific and popular science content. The goal is achieved by solving the following tasks: to outline the main provisions of the theory of linguistic personality, to distinguish between the concepts of "scientific discourse" and "popular science discourse", to analyze the means used by the linguistic personality to convey the author's intention in the context of these discourses. Along with general scientific methods, such as analysis, summarizing the information received and others, special methods of linguistic research were used, such as contextual analysis, analysis of communication strategies and tactics etc. The theoretical basis of the study was the provisions of the branches of linguistics: discourse studies, theories of linguistic personality, communication theory and pragmatics. As a result of the research, the communicative strategies of scientific and popular scientific discourse were determined, the choice of which depends entirely on the personality of the author of the discourse, his intentions, worldview, scientific views, etc. The communicative strategies of scientific discourse included the strategy of logical persuasion, critical analysis, adaptation of scientific information to the addressee and communicative situation, strategy of visualization of presented scientific facts and data of science. The pragmatic goals of the linguistic personality of popular scientific discourse, in turn, are realized through the use of the strategy of simplification of scientific information, the strategy of analogy of the presented data of scientific knowledge, as well as motivational strategies aimed at increasing interest in science.

Key words: discourse, scientific discourse, popular scientific discourse, linguistic personality, scientific communication, communicative strategies and communicative tactics

REFERENCES

- 1 Syzdykova R. Abaj shyғarmalarynyñ tili [The language of Abai's works] (Almaty, 2014) [in Kazakh]
- 2 Zhanpeisov E. M.Әuezovtyñ «Abaj zholy» jepopejasynyñ tili (tarihi-jetimologijalyқ bajқaular, materialdar) [Language of M. Auezov's epic "the way of Abai" (historical and etymological observations, materials)] (Almaty, 1976) [in Kazakh]
- 3 Karaulov, J.N. Predislovie. Russkaja jazykovaja lichnost' i zadachi ee izuchenija [The preface. The Russian language personality and the tasks of its study, Language and personality], Nauka, Moscow, 3-8 (1989) [in Russian]

- 4 Fuko M. Arheologija znanija [The Archaeology of knowledge], Gumanitarnaja akademija, (St. Petersburg, 2020)ia [in Russian]
- 5 Karasik, V.I., Gillespie, D., (2014), “Discourse Personality Types”. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, vol. 154, pp. 23-29. URL DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.106>
- 6 Sinelnikova L.N. “O nauchnoj legitimnosti ponjatija “diskursivnaja lichnost [On the scientific legitimacy of the concept of "Discursive personality"]”, *Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Filologicheskie nauki [Scientific notes of the V. I. Vernadsky Crimean Federal University. Philological sciences]*, Vol. 24 (63), №2, 1, 454-463 (2014) [in Russian]
- 7 Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [The language circle: personality, concepts, discourse] (Volgograd, 2002) [in Russian]
- 8 Iskakova, K., Kushkarova, G., Kurmanova, B., (2023), “The Linguistic Personality of Abish Kekilbayev in the Context of Political Discourse (Based on the Material of Public Speeches”, *Theory and Practice in Language Studies*, vol. 13, No. 2, pp. 376-384
- 9 Kurkimbayeva A.M. COVID-19 pandemijasy diskursynun media keñistikte verbaldanuy [The verbalization of the covid-19 pandemic discourse in the media space] *ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы [Eurasian Journal of Philology: Science and Education]*, vol. 191, № 3, 30-40 (2023) [in Kazakh]
- 10 Zhabayeva, S.S. (2023), “Cross-cultural features of the British newspaper discourse: linguacultural analysis”. *The journal of Philology: Science and Education*, Vol.192, 4. 34-40 (2023).
- 11 Kuderinova, K. B., (2024), Қазақ шаршысөз: тildik normasy, сөз әдеби, құрылымы [Kazakh square word: language norms, speech ethics, structure], *ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы [Eurasian Journal of Philology: Science and Education]* vol. 193, № 1, 77-85 [in Kazakh]
- 12 Allahverdiyeva, G.A. (2023), “Semantic features of discursive markers in English and Azerbaijani languages”, *The journal of Philology: Science and Education*, vol.189, 1, pp. 31-38.
- 13 Abdulfanova, A.A., (2002), “Nauchnyj diskurs v tekste” [Scientific discourse in the text], *Tekst i diskurs: tradicionnyj i kognitivno-funkcional'nyj aspekty issledovaniya*, Ryazan, pp. 119-124. [in Russian]
- 14 Iskakova K.A., Evtugina A.A., Kushkarova G.K. (2022). Polydiscursiveness as a characteristic feature of the linguistic personality of A. Kekilbayev. *Izvestiya KazUMOIMYA named after Abylai Khan*, series “Philological Sciences”, Vol. 4 (67), pp. 86-101 [in Russian]
- 15 Kekilbaev A. Interview with Time: thoughts. - Almaty: Zhazushy, 1996, - 592 p. [in Kazakh]
- 16 Issers, O.S. (2008) Communicative strategies and tactics of Russian speech. Monograph. Ed. 5. LKI, Moscow, Russia.

Received: 10.06.2024

МРНТИ 14.37.27

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp66-76](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp66-76)

М. Глушковски¹, М.Ш. Мусатаева², А.М. Какимова²

¹Торуньский Университет имени Николая Коперника, г. Торунь, Польша

²Қазақстанның национальнй педагогический университет им. Абая, Алматы, 050000, Республика Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ ОБЪЕКТИВАЦИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАК НАУЧНАЯ ПРОБЛЕМА

В современном глобализирующемся мире проблема культурной идентичности изо дня в день все больше приобретает особую актуальность, основанием чему является беспокойство этносов о возможности утраты собственной национальной культуры. Большой круг проблем находит отражение и в языке масс-медиа, в связи с чем язык прессы в освещении вопросов этнокультурной идентичности вызывает большой исследовательский интерес Целью статьи

– репрезентация аксиологемы «этнокультурная идентичность» в языке казахстанской прессы. Основной идея: этнокультурная идентичность для казахстанского социума представляет огромную ценность. Теоретическая значимость – определенный вклад в лингвоаксиологию, расширяя традиционное представление о состоянии этнокультурной идентичности в многонациональном и полиязычном казахстанском обществе, в котором сохраняются сильные позиции русского языка. Практическая значимость – в возможности использования данной статьи для дальнейших исследований этнокультурной идентичности. Методологическую основу статьи составляют труды ведущих отечественных и зарубежных ученых-лингвокультурологов, лингвоаксиологов, социологов и социолингвистов, имена и рассматриваемые ими проблемы которых приведены во вводной части статьи. Основной вывод проведенного исследования: несмотря на активные глобализационные процессы основным критерием этнокультурной идентичности для казахстанцев являются родной язык и своя национальная культура. Ярким подтверждением тому являются положительные результаты рецептивного эксперимента среди студентов и школьников старших классов, которые, на первый взгляд, в большей степени подвержены влиянию глобализации. Это обстоятельство позволяет судить о том, что в казахстанском обществе очень сильна межпоколенная связь и преемственность традиционных духовных ценностей.

Ключевые слова: вербализация, этнокультурная идентичность, национальная культура, глобализация, семантика, медиаконтент, эксперимент.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

На современном этапе проблема этнокультурной идентичности особую актуальность приобретает в мультикультурном социуме, к числу которого относится и многонациональный Казахстан. В соответствии с вызовами быстроменяющегося мира, с одной стороны, наблюдаются центростремительные усилия к глобализации, а, с другой, центробежные, направленные на сохранение этнической культуры. И эти процессы наблюдаются во всем мире, однако в Казахстане эта проблема тесно связана и с языковой идентичностью, где еще ощутимо влияние русского языка. Как известно, ослабление позиции государственного языка, каковым является казахский – язык титульной нации, неизбежно может привести к постепенной утрате и культурной идентичности. Эта проблема не может не волновать общество, и отражением его умонастроения, своеобразным «барометром», является пресса.

Проблеме вербализации этнокультурной идентичности посвящен солидный арсенал научных исследований в зарубежной и отечественной лингвистике. Проведем краткий обзор.

Так в исследованиях этой проблеме посвящены труды таких ученых как: Б. Андерсон (национализм и политизация культуры), Э. Хобсбаум (культура и общество в двадцатом веке), Н.О. Щупленков (национально-культурная идентичность), М. Холис (языки тюркских народов и их роль в культурном сохранении), В. Е. Абрамов (язык и культура), Т.Ш. Рустамов (роль языка в сохранении культурного наследия), Э.Р. Султанова (язык как инструмент культурной идентичности), М.И. Каримов (глобализация и языковая динамика в тюркских сообществах), а также такие отечественные исследователи, как: Р. Кадыржанов (национальное объединение Казахстана: этнокультурная идентичность), Э.Д. Сулейменова и ее научная школа (языковая ситуация, языковая политика и языковое планирование в Казахстане), Н. Байгабатова и Г.П. Байгарина (соотношение языковой идентификации и политики), М.С. Абищева (языковая идентичность в казахстанской публицистике) и др.

В процессе формирования этнокультурной идентичности ключевую роль играет язык, и это остро осознается в миграционной и эмиграционной ситуациях. Оказываясь в инокультурной среде, человек, с одной стороны, вынужден активно интегрироваться в новый социум, с другой стороны, пытается сохранить свою этнокультурную идентичность.

Как известно, этнокультурная идентичность предполагает триединство территориального, культурного и языкового критериев. Соответственно, дефиницию понятия этнокультурной идентичности можно определить как осознание человеком своей принадлежности к определенной этнической группе, проживающей на одной территории и являющейся носителем одной и той же национальной культуры и языка.[1]

Современные условия позволяют коренному населению Казахстана чувствовать себя более комфортно в системе отношений с властными структурами, а также – ключевыми адресатами социальной и национальной политики государства. [2 3, 4].

Проблема формирования этнокультурной идентичности представителей титульной нации в РК осложняется определенными центробежными и центростремительными тенденциями. Так, наследием тоталитарной советской системы, когда большими привилегиями обладали казахи, хорошо владеющие русским языком, в стране сформировался большой пласт русскоязычных казахов, слабо знающих казахский язык, а то и совсем не владеющим им, что препятствует полному пониманию и принятию казахской культуры. В результате одни из них стремятся к западноевропейским ценностям, а другая часть, придерживающаяся национальных ценностей, осознают необходимость изучения государственного языка. Что касается носителей других этнических культур и языков, то исторически сложилось так, что они преимущественно русскоязычные. Соответственно в языковой объективации этнокультурной идентичности большую роль играют два активно функционирующих в нашей стране языка - казахский и русский, выступающие как важные составляющие национальной и культурной идентичностей. И это отмечается многими исследователями [5, 6, 7, 8,]. Соответственно на формирование этнокультурной идентичности оказывает влияние множество факторов: языковая политика, семья, система образования, СМИ и мн.др. Сложность этой проблемы заключается в том, что взаимопроникновение культуры и языка, с одной стороны, способствует обогащению идентичности, а с другой, создает основание для ассимиляции или культурных конфликтов и изучение языковой объективации этнокультурной идентичности на материале казахстанской периодики и прессы позволяет более достоверно выявить «умонастроение» общества, что подтверждается данными ТенгриNews по результатам проведенного в 14 регионах Казахстана опроса по выявлению доверия населения масс-медиа, включая крупнейшие города Алматы и Астану [9].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для анализа фактического материала статьи используются количественные и качественные методы анализа.

1. *Описательный метод*, позволяющий представить степень изученности этнокультурной идентичности как научной проблемы.

2. *Анализ медиаконтента*: тексты из газет «Казахстанская правда», «Литер», «Егемен Қазақстан» и Интернет-источников ТенгриNews, Village.kz , посвященные этнокультурной идентичности и языковой ситуации в медийном пространстве.

3. *Метод количественных характеристик*, позволяющий выявить текстовые характеристики и установить частотность языковых единицы, эксплицирующих понятия *этнокультурная идентичность*.

4. *SEO-анализ*: Применение данного метода позволило нам выявить ключевые слова, составляющих семантическое ядро текстов, которые наиболее активно используются в интернет-ресурсах при обсуждении языковой и культурной идентичности в Казахстане. Этот этап дал нам возможность углубиться в понимание дискурса, связанного с этими вопросами, в цифровом пространстве.

5. *Рецептивный эксперимент*, позволяющий выявить особенности понимания значений языковых единиц носителями языка и их отношения к объекту обсуждения.

Выбор и сочетание различных методов исследования позволяют глубокое и многостороннее понимание изучаемой проблематики. Благодаря использованию разнообразных методов анализа фактического материала получено представление о тенденциях в отношении казахстанского социума к проблемам языковой и этнокультурной идентичности.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследование языковой объективации этнокультурной идентичности с акцентом на государственных языках Казахстана – казахском и русском, позволяет сформулировать выводы, заключающиеся в следующих соотношениях:

- *Язык и Культурная идентичность*: в культурах Казахстана язык служит не только средством общения, но также играет ключевую роль в формировании и поддержке этнокультурной идентичности.

- *Исторический контекст и Глобализация*: Понимание исторической эволюции и влияния глобализации на казахский и русский языки является критическим элементом для анализа этнокультурной идентичности.

- *Региональные особенности*: Необходимо выявление универсального и специфического в роли казахского и русского языков в культурном пространстве многонационального и полиязычного Казахстана.

- *Образование и Медиа*: Активное использование средств массовой информации и образовательных инициатив является ключевым для сохранения и продвижения казахского и русского языков в контексте культурной идентичности.

Является очевидным фактом влияние языка на этнокультурную идентичность. Масс-медиа играют важную роль в формировании языковой идентичности, воздействуя на образ мышления и стиль мировосприятия населения Казахстана. Исследование медиапредпочтений казахстанцев подчеркивает важность этого фактора.

В целом, данное исследование подчеркивает сложную и многогранную взаимосвязь между языком и культурной идентичностью

В рамках исследования была проведена процедура извлечения текстов, относящихся к культурной идентичности. В поисковике сайтов таких изданий, как "Егемен Қазақстан", "Казахстанская правда", "Литер", "Village.kz", "TengriNews" за 2022-2023 годы, использовались теги "культура" и "этнокультура". В итоге было извлечено 110 текстов. Среди них в изданиях на казахском языке - 30 текстов, в русскоязычных изданиях - 80. Далее в таблице 1 представлены данные о количестве текстов в каждом издании.

Публицистические тексты по изданиям распределены следующим образом:

Егемен Қазақстан – 20, Village.kz - 20, TengriNews - 20, Казахстанская правда - 20 Литер - 30

В рамках исследования также был проведен семантический анализ текстов. В результате были определены 8 ключевых слов, наиболее часто встречающихся в текстах. Эти слова и их процентное распределение по текстам представлены на рисунке ниже.

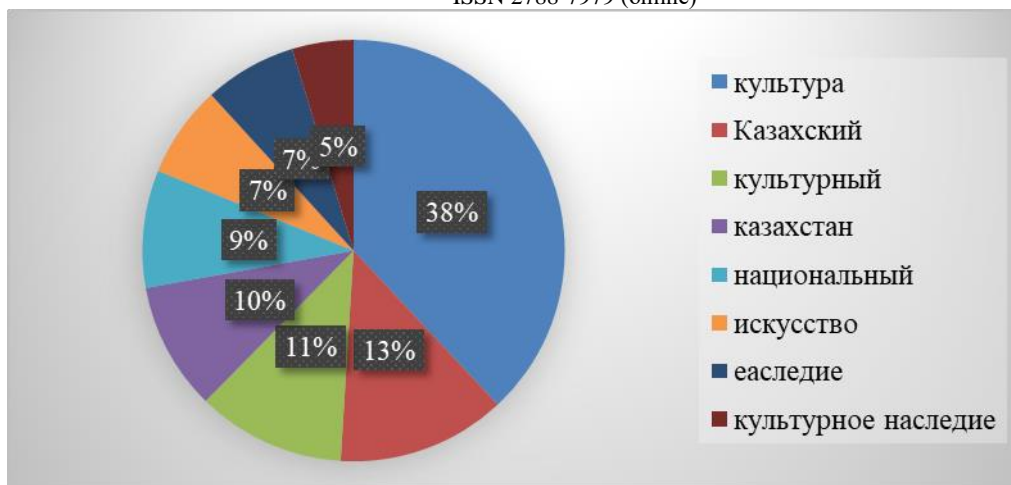

Рисунок 1 – Процентное распределение 8 ключевых слов в анализируемых текстах

На представленной диаграмме (рисунок 1) отражено распределение 8 доминантных слов, наиболее часто встречающихся в 110 газетных текстах. Наиболее часто употребляемое слово – "культура", которое составляет 38% от общего числа упоминаний. Следующим по частотности является слово "казахский" с 13%, что подчёркивает важность государственного языка в современной культурной и общественной жизни Казахстана. Далее следуют слова "культурный" – 11%, "казахстан" – 10% и "национальный" – 9%. Эти данные указывают на активное интересование населения культурным наследием страны.

Для подтверждения релевантности и точности выделенных нами ключевых слов в анализируемых текстах, представим результаты проведенного нами семантического анализа.

Таблица 3 – Фрагментарное представление газетного текста.

Название статьи	Рубрика, стр	Дата	Автор	Контекст
Мост между культурами	ОФИЦИАЛ БНО https://kazpravda.kz/n/most-mezhdulkulturami-71/	22 апреля 2022 г	Е. Брусилов ская	Модератор «круглого стола», заведующая отделом аналитики и внешних литературных связей Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Светлана Ананьева, не раз отмечала, что в современном мире особенно актуален диалог культур и литератур. В ее статье «Абай Кунанбаев в мировом литературном пространстве», помещенной в альманахе, подчеркивается важность литературного перевода, который выполняет роль связующего звена между литераторами и читателями разных стран.
Культурное наследие	СТАТЬИ https://kazpravda.kz/n/kulturnoe-nasledie/	15 мая 2023 г	Е. Брусилов ская	«Культура спасет мир, если мы спасем культуру» – слова легендарного поэта Олжаса Сулейменова стали главным посылом для участников форума, который собрал школьников города, а также музыкальные коллективы «Балауса», «Күн әлемі», студию танца «Апельсин», ансамбль домб-ристов «Дала сазы», оркестр «Русские узоры». Ребята из Колледжа декоративно-прикладного искусства им. О.

				Тансыкбаева демонстрировали свои поделки из керамики, металла и дерева.
--	--	--	--	---

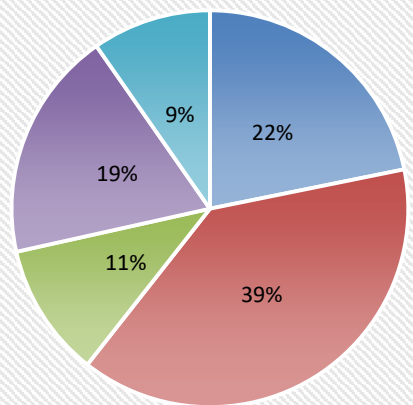
Кроме того, с целью выявления особенностей понимания носителями языка значения самого терминосочетания *этнокультурная идентичность* и их отношения к данной проблеме нами был проведен рецептивный эксперимент посредством Yandex-Forms, включавший ответы на следующих 4 вопроса:

- 1) Как Вы понимаете термин *этнокультурная идентичность*?
- 2) С какой национальной культурой Вы себя идентифицируете?
- 3) Хорошо ли Вы владеете своим родным языком?
- 4) Как Вы думаете, влияет ли владение или не владение родным языком на знание своей национальной культуры?

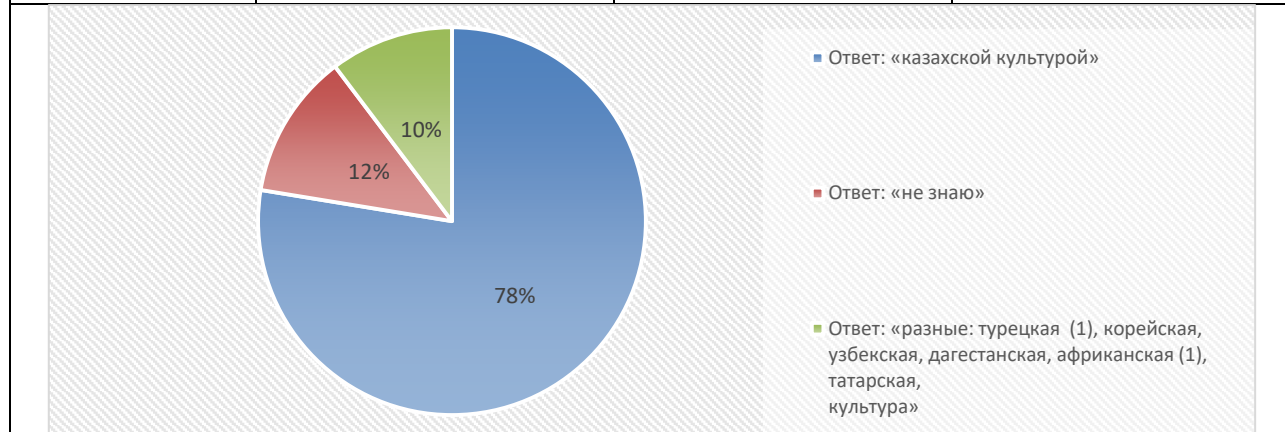
Следует оговорить, что мы проводили эксперимент в молодежной среде студентов и школьников выпускных классов, поскольку для нас представлял интерес их отношение к проблеме этнокультурной идентичности. Это обстоятельство обосновано тем, что в современном быстромеменяющемся мире молодежь находится на «распутье» множества культур. В эксперименте приняли участие 165 человек, в том числе 66 студентов разных вузов (КазГАСА, КАУ, КазНПУим. Абая и МУИТ) и 99 учеников 9-11 классов Школы-гимназии №12 имени Ш.Уалиханова г. Алматы. Гендерное соотношение: 42 - представители мужского пола и 57 - женского.

Полученные ответы в обобщенной форме нами представлены в следующей таблице:

Таблица 1 - обобщенные ответы школьников 9-11 классов и студентов

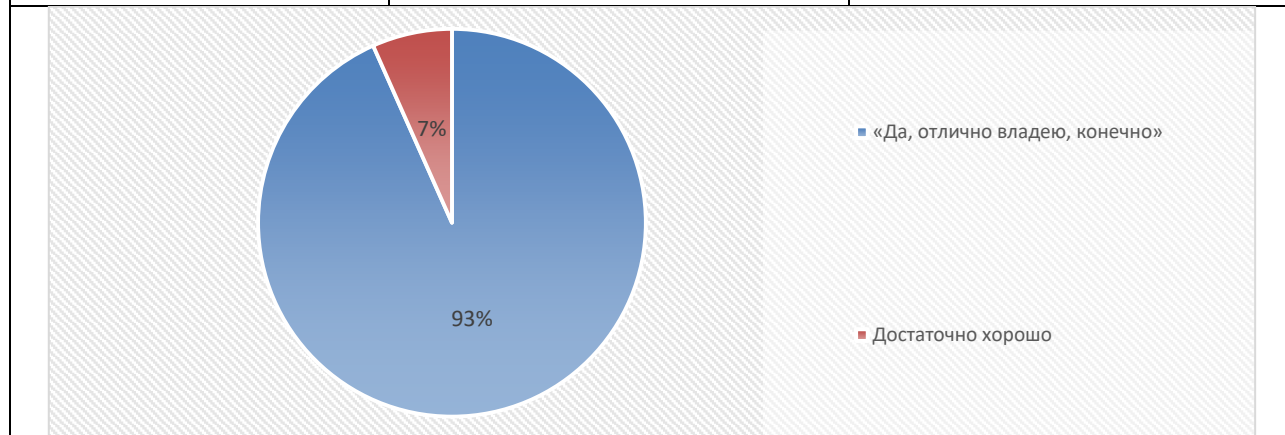
Как вы понимаете термин «Этнокультурная идентичность»?					
Варианты ответов	Обобщенный ответ: «не знаю, не понимаю»	Обобщенный ответ: «Идентичность, отличительная черта каждого народа»	Обобщенный ответ: Принадлежность к определенной нации, этносу	Обобщенный ответ: Национальная идентичность - это общие ценности, культура, традиции, обычаи, язык и т.д.	Обобщенный ответ: Сходство, равенство всех национальностей
Количество ответов	36	64	18	31	16
 <p>Legend for the pie chart:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Ответ: «не знаю, не понимаю» (9%) ■ Обобщенный ответ: «Идентичность, отличительная черта каждого народа» (22%) ■ Обобщенный ответ: Принадлежность к определенной нации, этносу (39%) ■ Обобщенный ответ: Национальная идентичность- это общие ценности, культура, традиции, обычаи, язык и т.д. (11%) ■ Обобщенный ответ: Сходство, равенство всех национальностей (19%) 					
С какой национальной культурой Вы себя идентифицируете?					

Варианты ответов	Обобщенный ответ: «казахской культурой»	Обобщенный ответ: «не знаю»	Обобщенный ответ: «разные: турецкая (1), корейская, узбекская, дагестанская, африканская (1), татарская, культура»
Количество ответов	128	20	17

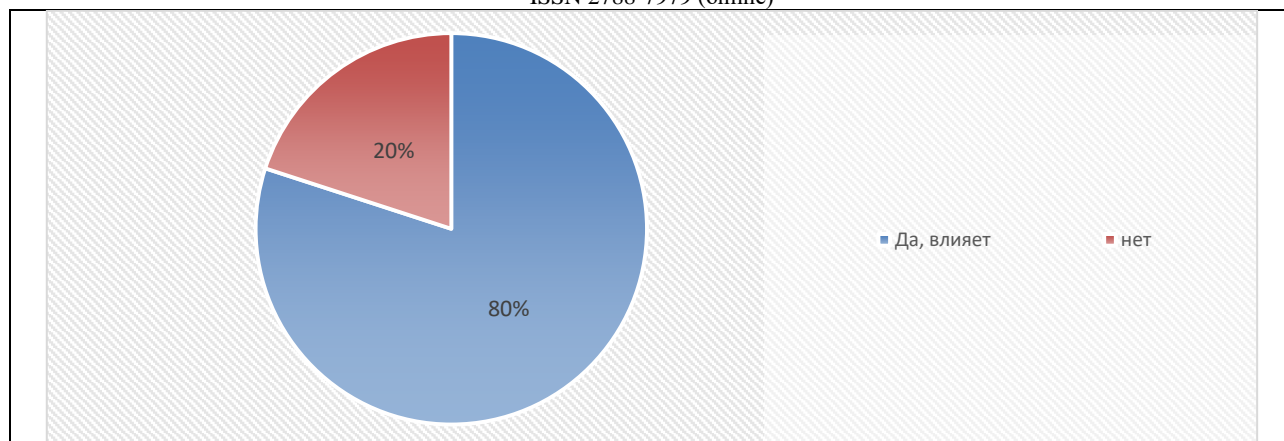
Хорошо ли Вы владеете своим родным языком?

Варианты ответов	Обобщенный ответ: «Да, отлично владею, конечно»	Обобщенный ответ: Достаточно хорошо
Количество ответов	154	11

Как Вы думаете, влияет ли владение или не владение родным языком на знание своей национальной культуры?

Варианты ответов	Обобщенный ответ: Да, влияет	Обобщенный ответ: нет
Количество ответов	132	33

ОБСУЖДЕНИЕ

Прежде всего, результаты показали, что телевидение и интернет являются основными источниками информации для горожан. Это, в свою очередь, указывает на важность цифровых платформ в формировании этнокультурной и языковой идентичности среди жителей Казахстана.

Наиболее интересными были результаты анализа текстов из различных газетных источников. Особое внимание в этих текстах уделялось понятию культурной идентичности через язык. В частности, лексема "культура" доминировала в материалах, что подчеркивает ее значимость в обсуждении этнокультурной идентичности. Кроме того, высокая частотность слова "казахский" подчеркивает главную и особую роль государственного языка и казахской этнокультуры в современном Казахстане.

Семантический анализ ключевых слов дополнительно подтверждает эти выводы. Проанализированные тексты подчеркивают растущую значимость казахского языка и культуры в формировании национального самосознания. Рост влияния казахского языка в медиа и образовании, а также в повседневной жизни граждан, отражает стремление страны к сохранению и развитию своего культурного наследия и национальной идентичности.

Рецептивный эксперимент показал, что школьники слабо владеют терминологией, хотя прекрасно понимают суть поставленных вопросов, тогда как студенты терминологически грамотны. Анализ ответов показывает, что преобладающее большинство молодежи – представители титульной нации, с разной степенью владения родным языком, но идентифицируют себя с казахской культурой. Представители других этносов независимо от степени владения родным языком также идентифицируют себя с родной (турецкой, корейской, узбекской, дагестанской, африканской, татарской) культурой. Превалирующее большинство считает, что владение родным языком влияет на знание своей национальной культуры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование этнокультурной идентичности сквозь призму государственного языка Казахстана позволило выявить влияние медиа-ресурсов на формирование языковых и культурных предпочтений населения в современном культурном и языковом ландшафте страны:

Кроме того, анализ медиаконтента показал, что понятие "культура" занимает центральное место в дискурсе медиа, свидетельствуя о высокой степени внимания, уделяемого культурной идентичности в Казахстане. Однако, несмотря на преобладание материалов на русском языке, казахский язык продолжает занимать прочные позиции, являясь важным элементом культурного наследия и национального самосознания.

Результаты SEO-анализа подтверждают значимость приведенных выше (см. Рис. 1) ключевых слов, указывая на их активное использование в Интернете при обсуждении вопросов языковой и культурной идентичности.

Анализ результатов рецептивного эксперимента показывает, что глобализационные процессы не оказывают ощутимого влияния на этнокультурную идентичность молодежи, и она идентифицирует себя с родным национальным языком и родной этнической культурой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Журавлева Л. Н. Ведущие факторы становления этнокультурной идентичности (на примере Итальянской Республики)// Издательство Уральского университета – Екатеринбург –2022— Том 1. — С. 293-296.
- 2 Степанова Г.С. Изучение этнической идентичности и ценностных ориентаций с точки зрения их феноменальности и поколенной преемственности / Г.С. Степанова // Международный научно-исследовательский журнал.- 2022. - №4 — С. 118.
- 3 Kadyrzhанov R. National consolidation of Kazakhstan: problems and prospects, the collection of materials of the round table (Almaty, March 28, 2013), edit. by Z.K. Shaukenova, Almaty, 2013, 196 p
- 4 Султанова Э.Р. "Язык как инструмент культурной идентичности." Филологические науки 15, № 2 (2013): 80-92.
- 5 Hollis, M. "The Turkic Languages and their Role in Cultural Preservation." Journal of Linguistic Anthropology 22, № 3 (2012): 203-219.
- 6 Kazakhstan in the Global World: Challenges and preservation of identity, edit. A.N.Nysanbaeva, Almaty: Institute of Philosophy and Political Science КН MES RK, 2011, 422 p
- 7 Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация в Казахстане: русификация, казахизация и другие аспекты. 2016
- 8 Байгабатова, Байгарина Г.П. Языковая идентификация и политика в Казахстане. Тараз: Жамбыл. 2018
- 9 Опрос: казахстанцы больше доверяют Интернету. Радио Азаттык. (2014, May 29). <https://rus.azattyq.org/a/opros-kazakhstantsy-bolshe-doverayayut-internetu/25402583.html>.

Материал поступил в редакцию журнала 20.06.2024

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Журавлева Л. Н. Этномәдени бірегейлікті қалыптастырудың жетекші факторлары (Италия Республикасы мысалында) // Орал университетінің баспасы – Екатеринбург – 2022 – 1-том. – 293-296 б.
- 2 Степанова Г.С. Этникалық бірегейлік пен құндылық бағдарларды олардың феноменальдылығы мен ұрпақ сабақтастығы тұрғысынан зерттеу / Г.С. Степанова // Халықаралық ғылыми зерттеу журналы.- 2022. - №4 - 118 б.
- 3 Қадыржанов Р. Қазақстанның ұлттық консолидациясы: проблемалары мен болашағы, дөңгелек үстел материалдарының жинағы (Алматы, 28 наурыз 2013 ж.), ред. жазған З.Қ. Шәукенова, Алматы, 2013, 196 б.
- 4 Сұлтанова Е.Р. «Тіл мәдени бірегейлік құралы ретінде». Филология ғылымдары 15, № 2 (2013): 80-92.
- 5 Холлис, М. «Түркі тілдері және олардың мәдениетті сақтаудағы рөлі». Лингвистикалық антропология журналы 22, № 3 (2012): 203-219.
- 6 Қазақстан жаһандық әлемдегі: қиындықтар мен бірегейлікті сақтау, редакциялау. А.Н.Нысанбаева, Алматы: ҚР БҒМ КХ Философия және саясаттану институты, 2011, 422 б.
- 7 Сүлейменова Э.Д. Қазақстандағы тіл жағдайы: орыстандыру, қазақтандыру және басқа аспектілері. 2016.

- 8 Байғабатова, Байгарина Г.П. Қазақстандағы тілдік идентификация және саясат. Тараз: Жамбыл. 2018
- 9 Сауалнама: Қазақстандықтар интернетке көбірек сенеді. Азаттық радиосы. (2014, 29 мамыр). <https://rus.azattyq.org/a/opros-kazakhstantsy-bolshe-doveryayut-internetu/25402583.html>.

Этномәдени белгіліктің тілдік мақсаты ретіндегі ғылыми мәселесі

М. Глушковски¹, М.Ш. Мусатаева², А.М. Какимова²

¹Торунь қаласы, Николай Коперник атындағы Университет, Торунь қ., Польша

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Қазіргі жаһандану жағдайында мәдени бірегейлік мәселесі күн сайын өзекті болып отыр, оның негізі этностардың өзіндік ұлттық мәдениетін жоғалту мүмкіндігі туралы алаңдаушылығы болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде проблемалардың кең ауқымы көрсетіледі, сондықтан этномәдени бірегейлік мәселелерін көрсетуде баспасөз тілі үлкен зерттеушілік қызығушылық тудырады. қазақ баспасөзінің тілі. Негізгі идея: этномәдени бірегейлік қазақ қоғамы үшін үлкен құндылық. Орыс тілі берік ұстанымын сақтап отырған көпұлтты және көптілді қазақ қоғамындағы этномәдени бірегейліктің жай-күйі туралы дәстүрлі түсінікті кеңейте отырып, лингвоаксиологияға белгілі бір үлес қосудың теориялық маңызы болып табылады. Тәжірибелік маңыздылығы осы мақаланы этномәдени бірегейлікті одан әрі зерттеу үшін пайдалану мүмкіндігінде. Мақаланың әдістемелік негізін отандық және шетелдік жетекші ғалымдар-лингвомәдениеттанушылардың, лингвоаксиологтардың, әлеуметтанушылар мен социологтардың еңбектері құрайды, олардың атаулары мен қарастыратын мәселелері мақаланың кіріспе бөлігінде берілген. Зерттеудің негізгі қорытындысы: белсенді жаһандану процесіне қарамастан, қазақстандықтар үшін этномәдени бірегейліктің негізгі критерийі – олардың ана тілі мен өзіндік ұлттық мәдениеті. Бір қарағанда, жаһандану ықпалына көбірек бейім жоғары сынып оқушылары мен мектеп оқушылары арасындағы рецептивті эксперименттің оң нәтижелері мұның айқын дәлелі болып табылады. Бұл жағдай қазақ қоғамында ұрпақтар арасындағы байланыс пен дәстүрлі рухани құндылықтардың сабақтастығы өте күшті екенін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: вербализация, этномәдени бірегейлік, ұлттық мәдениет, жаһандану, семантика, медиаконтент, эксперимент.

Материал 20.06.2024 баспаға түсті

Language objectivation of ethnocultural identity as a scientific problem

M.Glushkovski¹, M.Sh. Mussatayeva², A.M. Kakimova²

¹Torun, Nicolaus Copernicus University, Torun, Poland

²KazNPU of Abay, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

In the modern globalizing world, the problem of cultural identity is becoming more urgent every day, the basis for which is the concern of ethnic groups about the possibility of losing their own national culture. A wide range of problems are reflected in the language of the mass media. The purpose of the article is to represent the axiologeme “ethnocultural identity” in the language of the Kazakh press. The main idea: ethnocultural identity is of great value for the Kazakh society. Theoretical significance is a certain contribution to linguaxiology, expanding the traditional understanding of the state of ethnocultural identity in the multinational and multilingual Kazakh society, in which the Russian language retains a strong position. Practical significance lies in the possibility of using this article for further research on ethnocultural identity. The methodological basis of the article is the works of leading domestic and foreign scientists-linguoculturologists, linguoaxiologists and sociolinguists, whose names and problems they consider are given in the introductory part of the article. The main conclusion of the study: despite active globalization

processes, the main criterion of ethnocultural identity for Kazakhstanis is their native language and their own national culture.

Key words: verbalization, ethnocultural identity, national culture, globalization, semantics, media content, experiment.

REFERENCES

- 1 Zhuravleva L. N. Vedushchiye faktory stanovleniya etnokul'turnoy identichnosti (na primere Ital'yanskoj Respubliki) [Leading factors in the formation of ethnocultural identity (using the example of the Italian Republic)] // Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta – Yekaterinburg – 2022 – Tom 1. – S. 293-296.
- 2 Stepanova G.S. Izucheniye etnicheskoy identichnosti i tsennostnykh oriyentatsiy s tochki zreniya ikh fenomenal'nosti i pokolenny preyemstvennosti [Study of ethnic identity and value orientations from the point of view of their phenomenality and generational continuity]// Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal.- 2022. - №4 — S. 118.
- 3 Kadyrzhanov R. National consolidation of Kazakhstan: problems and prospects, the collection of materials of the round table (Almaty, March 28, 2013), edit. by Z.K. Shaukenova, Almaty, 2013, 196 p
- 4 Sultanova E.R. "Yazyk kak instrument kul'turnoy identichnosti." [Language as a tool of cultural identity.] Filologicheskiye nauki 15, № 2 (2013): 80-92.
- 5 Hollis M. "The Turkic Languages and their Role in Cultural Preservation." Journal of Linguistic Anthropology 22, № 3 (2012): 203-219.
- 6 Kazakhstan in the Global World: Challenges and preservation of identity, edit. A.N.Nysanbaeva, Almaty: Institute of Philosophy and Political Science KH MES RK, 2011, 422 p
- 7 Suleymenova E.D. Yazykovaya situatsiya v Kazakhstane: rusifikatsiya, kazakhizatsiya i drugiye aspekty [Language situation in Kazakhstan: Russification, Kazakhization and other aspects.]. 2016
- 8 Baygabatova, Baygarina G.P. Yazykovaya identifikatsiya i politika v Kazakhstane. [Language identification and politics in Kazakhstan] Taraz: Zhambyl. 2018
- 9 Opros: kazakhstantsy bol'she doveryayut Internetu. [Kazakhstanis trust the Internet more] Radio Azattyk. (2014, May 29). <https://rus.azattyq.org/a/opros-kazakhstantsy-bolshe-doverayayut-internetu/25402583.html>.

Received: 20.06.2024

MFTAP 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp76-88](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp76-88)

Қ.Б. Слямбеков

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы

ЖОЛДАУ МӘТІНДЕРІНДЕГІ «МЕН» ЕСІМДІГІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ- ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (Н.Назарбаев пен Қ.Тоқаевтың Жолдаулары бойынша)

Мақалада саяси лидер тіліндегі «мен» жіктеу есімдігінің прагматикалық күші жайында ғылыми тұжырымдар беріледі. Қазақстан президенттерінің жолдауындағы «мен» есімдігінің коммуникативті мақсатының түрлері сипатталып, қай президенттің қолданысында қандай коммуникативті интенцияның басым екені анықталады. Мақаланың ұсынған гипотезасы – ҚР-ның экс-президенті Н.Назарбаев пен қазіргі президенті Қ.Тоқаев жолдауларындағы «Мен» тұлғалық көрсеткішінің бағалауыштық және прагматикалық

аспектілерінде айырмашылық барын, ондай айырмашылық президенттердің жеке тұлғалық дискурсымен байланысты екенін анықтау.

Жолдау мәтіндеріндегі «мен» категориясының қолданысын талдау саяси тұлғаның репрезентациялық болмысын сипаттауға мүмкіндік тудырады. Сөйлеуші демонстрациялық «мен» есімдігін қолдану арқылы мінез-құлқынан, психологиялық-ментальды жай-күйінен, прагматикалық интенциясынан хабар береді. Мақаланың мақсаты – осындай жеке дискурс сипатына ие тұлғалық қасиеттердің жолдау мәтіндеріндегі көрінісін анықтау. Зерттеуде ой-тұжырымды бекіту мақсатында қолданылу жиілігін есептеу принципі қолданылып, сандық көрсеткіштерге арқа сүйедік.

Кілт сөздер: жолдау, есімдік, саяси лидер, саяси дискурс, коммуникативті мақсат, жіктеу есімдігі, дискурс талдау, саяси лингвистика

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жолдау мәтіндері саяси лингвистиканың зерттеу нысанына айналғанына біршама уақыт болды. Әр лингвист өз елінде орын алып жатқан саяси процестерге баға берерде мемлекет басшыларының халыққа жолдаған сөздерін, инаугурация сөзін, жолдауларын бағып отырады. Мемлекет басшылары мен саяси басшылардың ұстанған саяси стратегиясы мен тактикасын, тұлғаның мінез-құлқы мен психоментальды жай-күйін тануда жолдау мәтіндерінің лексика-стилистикасы, функционалды-прагматикасын қарастыру аса маңызды. Қазақстан қоғамы үшін Президент жолдауы кезекті бір саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени процестердің бастамасы болып табылады. Сондықтан жолдаудың мән-мағынасы, мәртебесі жоғары саналады. Жолдаудың мән-маңызы жоғары бола тұра, Қазақстан президенттерінің жолдау мәтіндері әлі жеке зерттеу нысаны ретінде қалыптаса қоймаған. Аталмыш мақала осы олқылықты шешуге бағытталған.

ҚР Президентінің жолдауы – Президенттің елдегі жағдай мен ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы Қазақстан халқына арналған жыл сайынғы үндеуі [1]. Жолдау елдің саяси, экономикалық, мәдени, идеологиялық жағдайын сипаттап, стратегиялық бағытын анықтайтын саяси-құқықтық құжат болып табылады. Сондықтан Президент жолдауды заң шығарушы органдар – Сенат пен Мәжіліс отырысында баяндап, мемлекеттік органдар және басқа да басқарушы институттардың алдағы міндеті мен тапсырмалары жөнінде бағыт береді. Жолдау – мемлекет басшысының, Президенттің немесе қоғам қайраткерінің қандай да бір өзекті мәселеге байланысты халыққа арнаған сөзі. Яғни, Жолдау (саяси үндеу) – мемлекеттік қайраткерлерге де, саяси-қоғамдық үдерістердің бел ортасында жүрген, халыққа танымал тұлғалардың да кәсіби қызметіне тән институционалды дискурстық жанр.

КІРІСПЕ

Саяси дискурс жанрларының ішінде жолдаудың орны ерекше. Өйткені парламенттік дебат, партия бағдарламасы, дискуссия, үндеу, баяндама, сұхбат сынды басқа да сөйлеу жанрларына қарағанда мәртебесі жоғарылау: жолдау – саяси тұлғаның өзіне ғана тән, оның «саяси менін» көрсететін, электоратпен тікелей байланыс орнатуына мүмкіндік беретін мәртебелі презентациялық жанр. Жолдауды тек қалыптасқан саяси тұлға ғана жасай алады. Жолдаудың форматы – ресми, аудиториясы – электорат, коммуникативті мақсаты – ақпарат беру, әсер ету және саяси-экономикалық жағдайға қатысты баға беру. Сөйлеуші коммуникативті мақсатын арнайы тілдік бірліктер арқылы жүзеге асырылады. Оның ішінде грамматикалық бірліктер де бар. Дискурсты функционалды грамматика тұрғысынан талдау теориясына сәйкес, сөйлеушінің жақ тұлғасын білдірудің тұлғааралық және репрезентациялық деңгейлері бар, әр деңгейдің өзіне тән прагматикалық және семантикалық қосымша ақпарат беретін лексикалық модификаторлары болады [2, 1].

Жолдауды саяси дискурстың жанры ретінде тануымыздың себебі мынада. Кейбір дискурс түрлерінде белгілі бір кәсіби тұлғаларға арналған арнайы жанрлар болады. Мәселен, уағыз тек діни қызметкерлерге, дәріс тек оқытушы-ғалымдар қауымына, үкім тек сот төрешісіне арналған жанр. Бұл санатқа көптеген саяси дискурс жанрлары жатады: саясаткердің көпшілікке арналған сөзі, парламенттік дебат, партия бағдарламасы, Президент риторикасының барлық жанрлары, соның ішінде жолдау да саяси коммуникация жанры болып табылады [3].

Мақаланың мақсаты – Жолдаудың саяси дискурс жанры ретіндегі ерекшелігін ашып, ондағы *Мен* тұлғасының коммуникативті көрінісін сипаттау. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы президенттерінің (Н.Назарбаев және Қ.Тоқаев) жолдауларындағы *Мен* есімдігін қолданудағы коммуникативті-прагматикалық айырмашылықтарын анықтау да мақаламыздың бір міндетіне жатады. Біздің ұсынып отырған гипотезамыз – ҚР-ның экс-президенті Н.Назарбаев пен қазіргі президенті Қ.Тоқаев жолдауларындағы *Мен* тұлғалық көрсеткішінің бағалауыштық және прагматикалық аспектілерінде айырмашылық барын, ондай айырмашылық президенттердің жеке тұлғалық дискурсының болмысымен тікелей байланысты екенін анықтау.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мемлекеттік қайраткер мен саяси лидерлердің тілін зерттеу – саяси лингвистиканың негізгі нысаны. Пәнаралық бұл ғылым ХХ ғасырдың 50-60 жылдары қырғи-қабақ соғысы тұсында пайда болып, кейін зерттеу және талдау әдістемелері жасақталды. ХХ ғ. 90 ж.ж. саяси дискурс мәселесі көтеріліп, алғаш рет саяси мәтіндерді дискурс тұрғысынан талдау әдістемесін жасақтап берген Т.А. ван Дейк болды: зерттеуші саяси идеологияға дискурс-талдау жүргізудің әдіс-тәсілін түзді [4]. Ресей лингвистикасында бұл саланың қалыптасуына А.П.Чудинов, Е.И.Шейгал, А.Н.Баранов, Э.В. Будаев сынды ғалымдар үлес қосты. Қазақ тіл білімінде саяси дискурс қоғамдық-саяси лексиканы зерттеуден басталды. Б.Момынова – газет лексикасының ерекшеліктерін, ХХ ғасыр басындағы саяси қайраткерлер тілін зерттей отырып, қазақ саяси тілі жайында сөз қозғаған алғашқы ғалымдардың бірі болды [5]. Сондай-ақ бұл салада Б.Ахатова, Ж.Ибраева, Ю.Куличенко, И.Оразбекова сынды отандық ғалымдар зерттеулер жүргізді.

Мақаламыздың зерттеу нысаны болып отырған жанр – президент жолдауын саяси коммуникацияның бірлігі ретінде жеке алып қарастырған зерттеулер бар. Мәселен, Т.И. Стекованың зерттеуінде жолдауды саяси дискурстың бөлек бір жанры ретінде алып, Қазақстан мен Ресей президенттерінің жолдауындағы тілдік ерекшеліктері қарастырылады [3]. Л.Лифэньның зерттеуінде жолдау мәтіні талдау нысаны ретінде алынып, оның саяси дискурстың жанрлық түрі тұрғысынан сипатталған. Сондай-ақ, Президент жолдауындағы адресант пен адресаттың байланысына мән беріліп, ондағы жіктеу есімдігінің I жақ жекеше және көпше түрінің қолданысы талданған, I жақ жіктеу есімдігінің инклюзивті қызметінің ерекшеліктерін қарастырылған [6]. О.Е Фролованың зерттеуінде Президент жолдауындағы (РФ президенті) лексикалық бірліктердің жиілігін шығарып, сандық көрсеткіштер негізінде жолдауда есімдік тұлғалы құрылымдардың қолданысына талдау жүргізген [7]. Ал қазақстандық авторлардан Ж.Абдиманның президент Н.Назарбаевтың ұлықтау сөзіндегі есімдіктер жөніндегі зерттеуін атауға болады [8].

Алыс шетелдік авторлардың еңбектерінде АҚШ президенттері Д.Трампп, Б.Обама, Д.Байденнің, Германия канцлері А.Меркель, О.Шольцтің, Ұлыбритания премьер-министрі Б.Джонсонның халыққа жолдауындағы саяси тұлғаның тілдік портретін зерттеу ғылыми жолға қойылып, талдау дағдысына айналған. Арасында жолдау мәтіндеріндегі есімдіктің қолданысына арнайы анализ жасалған зерттеулер бар. Мәселен, С.Мұстафаның (S.Mustafa) зерттеуінде президент Д.Трампптың 2020 жылғы Құрама мемлекетке жолдауындағы (The State of the Union Address) жіктеу есімдіктерінің қолданысына, оның ішінде *Мен* (I) есімдігінің қолданыс жиілігіне мән берген. Автордың жазуынша, президент Д.Трампптың I (*Мен*) есімдігін

мақсатты түрде 45 рет қолданып, өзінің қандай беделді, жетістігі мол, жігерлі тұлға екеніне назар аудартқан [9]. Сондай-ақ, М.Ромадлани (M. Romadlani) АҚШ президенті Б.Обаманың жолдауындағы есімдіктерді қарастырса [10], М.Алавидзе Грузия президентінің жолдауындағы жіктеу есімдіктерін [11], Ч.Янь РФ президенті В.Путиннің жолдауындағы «мен» есімдігінің тілдік ықпалын қарастырады [12].

Зерттеуде Т.А. ван Дейктің дискурстық анализ әдісі, мәтінталдау, сандық және мәліметтерді сұрыптау әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Ресей лингвисті А.П. Чудинов саяси дискурс жанрларын айтылым мақсатына қарай ақпараттық, бағалаушы және императивті (іске жұмылдыру, шақыру) деп үшке бөледі. Әрі аталған үш мақсаттың да – ақпарат беру, бағалау және бұйыру амалдарының бәрі бір жанрдың бойында болуы, көрініс табуы ықтимал [13, 52]. Бұл үш мақсат жолдаудың өнбойында қатар көрініс табады. Қазақстан президенттерінің жолдауларында мемлекеттің жүргізіп отырған реформасы мен саясаты жөнінде ақпарат бере отырып, оның есебін халыққа таныстырып, мол мәліметті қамтиды. Сондай-ақ елдің ішкі және сыртқы саясаты, саяси-экономикалық, саяси-қоғамдық жағдайларға баға беріп, оған қатысты мемлекеттік стратегияны бағамдап, президент, елбасшы ретіндегі көзқарасын қоса танытады. Жолдау – саяси дискурс жанры ретінде ресми-құқықтық күшке ие құжат, соның аясында президент әртүрлі мемлекеттік басқару органдарына тапсырмалар, міндеттер жүктейді. Жолдаудың жоғарыда аталған функционалды қызметтері автордың – саяси тұлғаның интенциясымен жүзеге асырылады. Сондықтан біздің ойымызша, жолдау – мемлекет басшыларының тұлғалық «менін» көрсетуіне мүмкіндік беретін жанр әрі саяси басшының тілдік құралдар кешенін, коммуникативті прагматикасының көрінісін анықтауға мүмкіндік беретін лингвистикалық материал.

Жолдауды саяси басшының индивидуалды дискурсы ретінде қарастыру әрі оны лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде алу барысында анықтап алатын бір мәселе бар. Ол – жолдау мәтінінің авторы жөніндегі мәселе. Бұл бойынша Ресейде саяси лингвистиканың негізін салушылардың бірі проф. А.П.Чудиновтың саяси мәтіндердің авторлығы жөнінде айтқан пікірін басшылыққа алу жөн. Оның айтуынша, қазіргі дәуірде авторлықты анықтау мен танудың принципі бөлек, яғни авторлық құқық заң бойынша қорғалатындықтан, шығарманың мұқабасында жазылған адам ғана сол еңбектің заңды авторы болып табылады [13, 141]. Ал атақ-абыройын ойлаған адам мұндай іске мұқият келеді, бөтен шығармаға, өзі таныспаған мәтінге автор болмайды. Абыройына нұқсан келтіретін жазбаға жоламауы мүмкін. Өйткені жауапкершілікті алудан тартынады. Ал саяси дискурс үшін жауапкершіліктің рөлі жоғары болғандықтан, оны өз мойнына ала алған адам ғана мәтін авторы болып саналады. Ірі саяси қайраткердің штабында көп адам жұмыс істегені (құжат дайындайды, саясаткердің сөйлеу мәтінін жазады, ұйымдастыру шараларымен айналысады) сынды президенттің жолдау мәтінін дайындаумен президент әкімшілігінің қызметкерлері (спичрайтер, баспасөз және пиар мамандары, көмекші, кеңесші, т.б.) шұғылданады. Алайда жолдау мәтінін мақұлдап қол қойып, оның мазмұнына толық жауапкершілік алғандықтан, жолдаудың авторы президенттің өзі болып саналады [13, 142]. Сондай-ақ, жолдауды халық алдында баяндайтын да президенттің өзі болғандықтан, жолдау авторы ретіндегі қызметін одан әрі күшейтеді. Адресаттар үшін президенттің сөйлеген сөзін кімнің жазғаны, жолдау мен баяндаманың арғы жағында спичрайтердің тұрғаны маңызды емес: көпшілік қауым үшін ол – президенттің өз сөзі.

ТАЛҚЫЛАУ

ҚР президенттері жолдауының адресантын екі модельге жіктеуге болады: бірі – кең ауқымды адресант, бұған Қазақстан азаматтары жатады; екіншісі – ауқымы тар адресант, бұған үкімет мүшелері, жоғары және төменгі палата өкілдері жатады. Президент кең ауқымды

адресанттардың (электоратының) қолдауын, мақұлдауын алу мақсатында сөз арнаса, тар ауқымы адресантқа тапсырма беру (бұйрық) мақсатын көздейді. Сондай-ақ, кең ауқымды адресант жолдаудың бенефицианты, жолдаудың басты бағатталушы аудиториясы болады [7, 69]. Қазақстан президенттерінің жолдауы бойынша кең ауқымды адресант әрі оның бенефицианты – Қазақстан халқы.

Жолдаудың адресанты ең алдымен мәтіндегі қаратпалардан аңғарылады. Басым бөлігі ресми канцеляризм сипатымен берілген. Мұндай канцеляризмдер мәтін құрылымында белгілі бір жүйемен беріліп отырады. Яғни, аудиторияның белгілі бір тобына сөз арнаған уақытта дәл осы канцеляризмдерді қолданып отырады да, бұл өз кезегінде ақпараттың тағы да арнайы мақсатта ұйымдастырылып берілуіне мүмкіндік береді. Жалпы, ҚР Президенттері барлық *қазақстандықтарға, Қазақстан халқына* арнап жарияласа, РФ президенті В.В.Путин *Федерация кеңесі мүшелері мен депутаттарына, құрметті әріптестеріне* арнап жариялайды, екінші кезекте *Ресей азаматтары* айтылады.

ҚР президенттері жолдау ақпараттарын белгілі бір адресантқа бағыттағысы келген сәтте қаратпа құрылымдарды қолданатыны аңғарылады:

- Қазақстан жұртына қаратылған: *Қымбатты қазақстандықтар! Құрметті қазақстандықтар! Құрметті отандастар! Қадірлі халқым! Қадірлі қауым!*

- Парламент пен Үкімет мүшелеріне қаратылған: *Құрметті депутаттар! Құрметті депутаттар, мәжіліске қатысушылар, меймандар! Ханымдар мен мырзалар! Құрметті депутаттар және Үкімет мүшелері! Менің серіктестерім!*

- Кәсіпкерлер қауымына қаратылған: *Кәсіпкерлер, іскер азаматтар!*

- Жастар қауымына қаратылған: *Қазақстанның жас азаматтары!*

Бұлардың арасында *қадірлі халқым* қаратпасы ерекше экспрессивтік реңкке ие болғандықтан, халыққа деген сенімін, сүйіспеншілігін беруде Қазақстан президенттері жиі қолданатын бірліктерінің бірі әрі қазақ аудиториясына қаратпа жолдаған уақытта осы форманы жиі пайдаланады. Қазақ саяси дискурсында кездесетін тағы бір экспрессивтік-эмоционалдық сипатқа ие қаратпа (көне канцеляризмнің бірі) сөздердің бірі – «ағайын». Бұл өз кезегінде, туыстық қатынасты білдіретін этнографиялық реалий болып саналады. Қазақ тілінде «ағайын» сөзін әдеби тілде туыскандар, туған-туыс, бауырлас мағыналарынан өзге ауыспалы мағынада адамдарға жылы қарым-қатынас жасау мақсатында «жұрағат, көпшілік, жамағат» мағыналарында қолданылады.

ҚР президентінің жолдау мәтіндері қазақ және орыс тілдерінде дайындалады, ағылшын тіліне аударылады. Президенттердің халыққа жолдау жасау дәстүрі 1997 жылдан басталған (осы күнге дейін 27 жолдау жасалған). 1997-2002 жылдары аралығында (5 жолдауы) жолданған жолдаулар орыс тілінде ғана жарияланған. 2002 жылдың 16 сәуірінен бастап жолдау мәтіндері қазақша жариялана бастады. Ағылшын тіліне 2003 жылдың 4 сәуіріндегі жолдауынан бастап аударылады. Жолдаулардың 6-уы Президент Қ.Тоқаевтікі, қалғандары – экс-президент Н.Назарбаевтікі.

Қазақстан президенттерінің (Н.Назарбаев және Қ.Тоқаев) жолдауы Ресей Федерациясы (Д.Медведев және В.Путин), АҚШ (Б.Обама, Д.Трамп, Д.Байден) президенттерінің жолдауынан ерекшеленетін тұстары бар. Қазақстан президенттерінің жолдауы – тек халық алдында есеп беру мен биліктің жоспары хақында ғана жасалған баяндама емес, мемлекеттің саяси өмірі мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы ашып көрсетілген, мемлекеттік реформалар мен жаңашылдықтары, үкімет атқаруға тиіс тапсырмалар мен міндеттер айқын белгіленген құжаттар. Бұл жағынан, жолдаулар мемлекеттің бүгінгі проблемасын шешуге әрі алдағы бастамалар мен стратегиялары жайын сөз еткен, ал тематикасы тұрғысынан қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың идеологиялық негізіне айналатынын көруге болады.

Саяси дискурста жіктеу есімдіктердің функционалды жүктемесі мен рөлі ерекше. Саяси дискурс жанры ретінде жолдаудың басты мақсаты – аудиторияға әсер ету мен сендіру. Жоғарыда айтылғандай, жолдау – саяси жағынан қалыптасқан тұлғаның сөйлеу әрекеті. Ендеше, қалыптасқан, халық алдында абыройы мен беделі, жинаған саяси ұпайы бар тұлғаның жолдау мәтнінде «мендік» индивидін жарыққа шығаруы қалыпты жайт. Ал оның жарыққа

шығуының бірден-бір тілдік репрезентациясы – *Мен* жіктеу есімдігі. I жақ жіктеу есімдігі – тұлғаның репрезентациясын жүзеге асыратын семантикалық категория [2, 7]. *Мен* есімдігінің нақтылық мәні күшті, ол әрдайым белгілілік мәнінде жұмсалады. Қазақ тілінің ерекшелігіне сәйкес, мәтінде *мен* жіктеу есімдігі тікелей қолданылмай жасырын тұрса, онда етістіктің жақ категориясы (I жақ тұлғасы) арқылы көрініс табады. Мысалы, *Баршаңызды ұлт мүддесі үшін ұйысуға шақырамын* (Тоқаев, 2023, 1 қыркүйек.) Мұнда *мен шақырамын* деген интенция жасырын тұр. Жіктеу есімдігінің бұл қасиеті I-жақ тұлғаларының мағынасының тұрақтылығына, белгілілік мәнінің күштілігіне, прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты болса керек [14, 334].

Саяси дискурста *мен* жіктеу есімдігінің эмоционалды-экспрессивті мәні жоғары, одан бөлек коммуникативті-прагматикалық қызметі ерекше. Сөйлеуші қашанда тыңдаушының мақұлдауын алуға, онымен прагматикалық ұғынықты байланыс орнатуға тырысады. Мысалы, *«Мен әрбір жолдауымда халықтың әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс сапасын жақсартуға ерекше мән беріп келемін»* (Назарбаев, 2018, 5 қазан). *Мен* есімдігі сөйлеушінің тұлғалық деңгейін, жеке атақ-абыройы мен жауапкершілігін танытуға, саяси өмірге араласуға, саяси мәселелерді шешуге бейім, ықыласты екенін көрсетуге көмектеседі [15, 351]. Мәселен, Президент Қ.Тоқаев жолдауында өзінің қызметтік карьерасына кері әсер ететін президент өкілеттілігін шектеу туралы шешімге былай реакция білдіреді: *«...Президент сайлауына баруға дайынмын»* (2022, 1 қыркүйек) дейді.

Сондай-ақ, *мен* есімдігі грамматикалық стилистика тұрғысынан сөзді (әңгімені) байланыстыруға, сөйлеу сәті мен тыңдаушының қабылдауын қабыстыруға септігін тигізеді. Саясаткердің «осы жерде және қазір» болып жатқан үдерістердің бел ортасында екенін ұқтыру үшін де *мен* есімдігіне көбірек жүгінеді. Әсіресе, жағымды жаңалықтарды бөлісерде, тиімді шешім мен ұтымды бастамаларды айтарда *мен*-нің рөлі күшейеді. Мысалы, *«Менің қаңтар айындағы Вашингтонға ресми сапарым және Президент Дональд Трамппен жүргізген келіссөздерім барысында Қазақстан мен АҚШ-тың XXI ғасырдағы кеңейтілген стратегиялық серіктестігі жөніндегі уағдаластыққа қол жеткізілді»* (Назарбаев, 2018, 5 қазан). Жалпы, саясаткердің тіліндегі *мен* – оның шынайы, адал, жауапкершілігі мол адам екенін көрсетудің мықты амалдарының бірі.

Мен есімдігін саясаткерлік тәжірибесі мол (тәжірибесі барлары да), саяси ортада беделі қалыптасқан басшылар жиі қолданады. Сондай басшылардың бірі – ел президенттері. Жолдау мәтіндеріндегі *мен* категориясының қолданысын талдау саяси тұлғаның репрезентациялық болмысын ашуға, сипаттауға мүмкіндік тудырады. Сол арқылы саяси лидердің ментальды-психологиялық хал-күйін, мінез-құлқын, шешім қабылдауға деген прагматикалық қабілетін тануға болады. Әдетте, саяси автор өзінің демонстрациялық келбетін қалыптастыру үшін *мен* есімдігін жиі қолданады, сол арқылы сезімін, көңіл-күйін, өзге де ұстанымдарын (саяси-идеологиялық, адамгершілік) аудиториясына жеткізеді. Ментальды «меннің» арғы жағында коммуниканттың рухани болмысы, қарым-қабілеті, ниет-пиғылы, өзін және сыртты бағалау категориялары жатады. *Мен* есімдігі «субъектінің бағаланатын объектіге қатынасын білдіреді» [4, 60].

Мен есімдігінің референті, назардың эпицентрі қашанда сөйлеушінің өзі. Саяси басшы I жақтық тұлғаның көмегімен өзін жақсы жағынан көрсетуге, жағымды қасиеттері мен қабілетін демонстрациялауға күш салады [15, 46]. *Мен*-ді қолдану арқылы жеке тұлғалық дискурсын жасақтап, өзін ішкі жағынан көрсетуге мүмкіндік алады. Мәселен, қазақстан президенттері жолдау мәтіндерінде «мен» моделін ой-пікірін, сезімі мен эмоциясын беруде, сонымен қатар, экспрессивтік мән тудырушы стильдік құрылым ретінде кәдеге жаратады. Халқына сенім білдіру, тағзым қылу ниетін, жүрекжарды ізетін білдіруде пайдаланады. Ел басқарудағы өзіндік орнын, мәртебесі мен артықшылығын атап көрсетуге мән береді.

Менің ғұмырым ел тағдырымен еншілес.

Маған Сират көпіріндей қылтылдаған кезеңде тәуелсіздік алып, мемлекет құру ісі сеніп тапсырылды.

Сондықтан мен сенімге серт беріп, бар жауапкершілікті мойныма алдым.

Күрмеуі қиын түрлі тағдырлы шешімдерді жүрегімнен өткізіп қабылдадым.

Мен 20 жылдан бері бар күш-жігерім мен білік, тәжірибемді аямай, халқыма қалтқысыз қызмет етіп келемін.

Мен үшін қашанда мемлекет мүддесі мен ел игілігі жолында қызмет атқарудан артық бақыт болған емес.

(Назарбаев, 2011, 28 қаңтар)

Мен қашанда бәрін ашық айтып жүрмін.

Мен ең шешуші сәттерде елім үшін қолымнан келгеннің бәрін жасадым. Бұл – менің президенттік борышым.

Мен ең қиын сәтте, қандай жағдай болса да, ақырына дейін халқыммен бірге боламын деп ашық айттым.

Ашығын айтайын, маған «асықпайық, заман жақсарғанға дейін бұл жоспарды қоя тұрайық» деп ақыл қосқан сарапшылар мен мемлекеттік қызметшілер де болды.

(Тоқаев, 2022, 16 наурыз)

Мен еліміздің даму бағдары туралы пайымдарымды үнемі айтып жүрмін. Соны тағы да қайталағым келеді.

Мен үшін мемлекет мүддесі бәрінен биік. Сондықтан мен өкілеттік мерзімді қысқартуға және кезектен тыс Президент сайлауына баруға дайынмын. Сондай-ақ, мен көп ойланып, Президент өкілеттігі мерзімдерінің санын және ұзақтығын қайта қарау қажет деген байламға келдім. Президент мандатын ұзақтығы 7 жылдық бір мерзіммен шектеуді ұсынамын.

(Тоқаев, 2022, 1 қыркүйек)

Мен Мемлекет басшысы ретінде халық үшін барлық күш-жігерімді жұмсай беремін.

(Тоқаев, 2021, 1 қыркүйек)

Үзінділерден байқағанымыздай, қос президент те елді қиын шақта басқарып, бірі одан аман алып шыққанын, екіншісі аман алып қалғанын тілге тиек етіп, оны «мендік» имиджін қалыптастыруға бағыттайды. Бірі қиын шақта мемлекет құру ісін жауапкершілігіне алса, екіншісі шешуші сәтте президенттік борышын адал атқарды. Н.Назарбаев өзінің «менін» адресант-халықпен «еншілес», теңдес (мен халықтікімін, халық арасынан шыққан жанмын деген пресуппозиция жасырынған) екеніне назар аудартып, *халық, тағдыр, ғұмыр, сенім, бақыт* сынды лексикалық бірліктер арқылы экспрессиялы-эмоционалдық күйін жеткізіп, аудиториямен кері байланыс орнатады. Мұндай экспрессия Қ.Тоқаевтың жолдауларында да кездеседі. Бірақ екі президенттің экспрессиялық реңкінде айырмашылық бары байқалады. Экс-президент елді басқарудағы ұзақ уақытын халықтың игілігі мен қалтқысыз қызметіне жұмсағанын алға тартса, Қ.Тоқаев халықтың тағдыры шешілер қиын сәтте президенттік тақта болғанына, халықпен бірге қалғанына (*ақырына дейін халқыммен боламын*) назар аудартады. Қиын шақта айтқан сөзін имиджік-коммуникациялық мақсатта пайдаланады. Сондай-ақ, өзіндік «менін» (мендік пікірін) өзгенің көзқарасынан өзгешелеп алып (нақтырақ айтсақ, қарсы қойып) та, өзін дара тұлға, жеке пікірі бар саналы басшы екенін ерекшелеп айтады.

Екі президент үшін де басты ұстаным – **мемлекеттік мүдде**. Алайда алғашқы президент мемлекеттік мүдде үшін ұзақ уақыт қызмет етуді таңдаса, кейінгі президент қызметтік мандаттың уақытын қысқарту мен шектеуді жөн санайды. Екі басшының ел басқарудағы парадигмаларындағы айырмашылық **осы дилеммадан** байқалады.

Жоғарыдағы мысалдардан көрініп тұрғандай, Қ.Тоқаев өзін *ашық айтатын, ашық айтып жүрген* саяси басшы ретінде таныстырады. Н.Назарбаев жолдауларында мұндай позиция ұшырыспайды. Бұл ерекшелік саясаткерлердің жүргізіп отырған саясатымен тікелей байланысты болса керек. Президент Қ.Тоқаевтың жолдау мәтіндерінде бұрынғы президент

Н.Назарбаевтың жолдау мәтіндеріне қарағанда когнитивтік тілдік құрылымдар кездеседі. Бұл жаңа президенттің идеология, саяси-қоғамдық салада жаңа концептуалды идеяларды әкелуімен, ұсынған реформаларымен тікелей байланысты. Мәселен, Қ.Тоқаевтың жолдауларында *Халық үніне құлақ асатын мемлекет, Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет* қағидасы, *Халық қатысатын бюджет* жобасы, *Ұлттық қор – балаларға бағдарламасы, Қазақстан халқына қоры, Әділетті Қазақстан, Жаңа Қазақстан*, т.б. тұтас концептуалды саяси идеялар аталады. Бүгінгі президенттің ашықтық саясатының өкілі ретінде өзін таныстыруының себебі осында болса керек.

Қ.Тоқаев *мен ашықпын* ұстанымының *халықты құлақтандыру, ақиқатты ашық айту* сынды компоненттері бар. Коронавирус пандемиясы мен қаңтар оқиғасы жайлы айтылып отырған төмендегі жолдау үзіндісінен президенттік «меннің» қағидаты ақиқатты айту екені аңғарылады.

Мен қашанда бәрін ашық айтып жүрмін. Индет кезінде қалыптасқан ахуал жөнінде жұртшылыққа үнемі ақпарат беріп отырдым. Кешегі қатерлі күндерде Мемлекет басшысы ретінде халыққа арнап бірнеше үндеу жасадым. Барлық жағдайды азаматтарымызға жан-жақты түсіндіріп, азаматтарымызға жеткіздім. Әрбір шешімді еліміздің мүддесіне сай қабылдадым. Бұл – мен үшін бұлжымас ұстаным.

Бұл қаңтар оқиғасына әділ баға беруге, ең алдымен, биліктің мүдделі екенін көрсетеді. Мен мұны толық қолдаймын, біз ақиқатты айтуымыз керек. Бұл – менің жеке қағидатым.
(Тоқаев, 2022, 16 наурыз)

Саяси басшының «мендік ұстанымы» ақпаратты ашық жеткізу болса, «мендік қағидаты» – ақиқатты айту. Президент Тоқаевтың тағы бір коммуникативті актісіне тән ашықтық компоненті – уәде беру мен оның коммуникативті уәждемесі – уәдені орындау.

Мен халыққа берген уәделерімді міндетті түрде орындаймын.

Мен уәде еткен саяси жаңғыру үдерісі азаматтарымыз бен мемлекетіміздің мүдделеріне сәйкес, біртіндеп үздіксіз жүзеге асырылатын болады.

(Тоқаев, 2019, 2 қыркүйек)

Біз маңызды стратегиялық мәселелерге қатысты түпкі шешімді референдум арқылы қабылдауымыз қажет. Бұл – 2019 жылы сайлау алдында менің халыққа берген уәдем.

Біз бұған дейін уәде бергеніміздей, Үкімет ең төменгі жалақы мөлшерін біртіндеп өсіре береді.

(Тоқаев, 2023, 1 қыркүйек)

Мен есімдігі түрлі коммуникативтік-прагматикалық мақсаттарды жүзеге асыруда қолданылады. Н.Назарбаевтың және Қ.Тоқаевтың жолдауларын қарастыру барысында Мен және І жақтық тұлғаның қолданысынан мынандай коммуникативті мақсат түрлері ажыратылады (1-кесте):

Жолдаудағы коммуникативті мақсат түрлері

(1-кесте)

Коммуникативті мақсат	Тілдік құрылымы
Ризашылық білдіру	мен ... ризашылығымды білдіремін
Қалау мәнін білдіру	мен ... атап өткім келеді; мен ... тоқталайын; мен ... жариялағым келеді; мен ... алға тартқым келеді; мен ... баяндап бергім келеді; мен ... сақтандырғым келеді
Бастама көтеру	мен ... бастама көтерген едім; менің бастамам қолдау тауып; менің ұсынысыма қолдау білдірді
Бастаманың жүзеге асырылуы	мен тапсырмаммен ... әзірленді
Талап қою	мен ... талап етемін

Процеске қатыстылық	мен... айтып жүрмін, соны тағы қайталағым келеді
Ойды нақтылау	мен ... нақты айттым
Іске жұмылдыру	мен ... әрбір азаматын ... шақырамын
Аудиторияның мақұлдауын алу	менің ... баса мән беретінімді баршаңыз білесіздер; баршаңызға мәлім, мен ... ашылуында жариялаймын
Шешімнің құндылығын айту	менің тапсырама бойынша ... тиімділігі бағаланды
Тапсырма беру (императив)	мен ... тапсырамын; мен ... тапсырдым; мен ... тапсырған едім
Шешім қабылдау	мен ... шешім қабылдадым
Дұрыс деп санау, ойлау	мен ... деп санаймын; мен ... деп ойлаймын
Сенім білдіру	мен ... сенемін; мен ... кәміл сенемін; мен ... сенімдімін
Ұсыныс айту	мен ... ұсынамын; мен ... ұсынып отырмын, менің ұсынысым ... айтарлықтай ... азайтады
Есеп беру	мен ... ақпарат беріп отырдым; мен ... үндеу жасадым
Мәлімдеу	мен ... мәлімдеймін
Мақтан ету	мен ... мақтан етемін
Менің бақылауымда	бұл ... менің бақылауымда
Маңызды ақпаратты белгілеу	мен үшін ... маңызды; мен үшін ... өзекті; ... мені алаңдатады; менің басты мақсатым ...

Кестеде көрсетілген коммуникативті акт мақсаттары қос президентке ортақ: екеуінің жолдауларынан бірдей көрініс табады. Алайда кей коммуникативті мақсаттардың түрі біреуінде қолданысы жиілеген де, енді бірінде оның қолданысы азайған немесе қолданылмаған. Мәселен, Н.Назарбаевтың жолдауларында тапсырма беру **императивті** формасы Қ.Тоқаевтың жолдау мәтіндеріне қарағанда жиірек қолданылған (2-кесте).

Н.Назарбаев пен Қ.Тоқаевтың жолдауларындағы «мен ... тапсырамын» құрылымының қолданысы жиілігі

2-кесте

Н.Назарбаев жолдауы	Сөз саны	Жиілігі	Қ.Тоқаев жолдауы	Сөз саны	Жиілігі
2018, 5 қазан	4409	20	2023, 1 қыркүйек	7670	9
2018, 10 қаңтар	4016	6	2022, 1 қыркүйек	5992	6
2017, 31 қаңтар	4105	22	2022, 16 наурыз	6907	4
2012, 14 желтоқсан	15132	20	2021, 1 қыркүйек	6750	5
2010, 29 қаңтар	5290	15	2020, 1 қыркүйек	8973	30
2007, 28 ақпан	10984	21	2019, 1 қыркүйек	5980	19

Мәселен, Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы жолдауында *мен ... тапсырмасын* құрылымы 20 рет қолданылса, Қ.Тоқаевтың көлемді жолдауларының бірі – 2023 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында 9 рет қолданылған. Тек Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы жолдауында жиілігі көп (30), оған себеп – мәтіннің көлемді болуы. Ал Н.Назарбаевтың сөз саны аз жолдауларының өзінде *мен ... тапсырамын* қолданыс жиілігі көп. Соған қарағанда, Н.Назарбаевтың саяси қайраткерлік болмысында императивтік тон басымырақ болғанға ұқсайды. Бұл оның көпжылдық президенттік және мемлекеттік басшылық қызметте болуымен байланысты болса керек.

Ал Қ.Тоқаевтың жолдауларында *мен ... деп санаймын* және *мен ... деп ойлаймын* мақсатты қолданысы көбірек ұшырасады (3-кесте).

мен ... деп санаймын және *мен ... деп ойлаймын*
 қолданысы жиілігі

3-кесте

Н.Назарбаев жолдауы	Сөз саны	Жиілігі	Қ.Тоқаев жолдауы	Сөз саны	Жиілігі
2018, 5 қазан	4409	2	2023, 1 қыркүйек	7670	4+1
2018, 10 қаңтар	4016	-	2022, 1 қыркүйек	5992	5+3
2017, 31 қаңтар	4105	-	2022, 16 наурыз	6907	9
2012, 14 желтоқсан	15132	-	2021, 1 қыркүйек	6750	4
2010, 29 қаңтар	5290	-	2020, 1 қыркүйек	8973	4+2
2007, 28 ақпан	10984	1+1	2019, 1 қыркүйек	5980	4+1

Кестеден байқалғандай, *мен ... деп санаймын* және *мен ... деп ойлаймын* қолданысы Н.Назарбаевтың кей жолдауларында кездеспейді, ал Президент Қ.Тоқаев жолдауларында ол құрылым қолданылмаған бірде-бір жолдау жоқ. Біздің ойымызша, бұл заңдылық Президент Қ.Тоқаевтың саяси этикасымен байланысты. Саяси басшы *мен ... деп ойлаймын*, *мен ... деп санаймын* қолданыстары арқылы өзінің жеке ойы мен идеясын, көзқарасын ортаға салады. Мұндай жағдайда саясаткер өзін жеке толыққанды тұлға ретінде көрсетеді әрі белгілі бір мәселеге шешім айту арқылы тұлғалық қабілетін танытып, абыройын арттырады [15, 352]. Сондай-ақ, мәселенің шешімін айта отырып, белгілі бір саяси бэкграунддын паш етуге тырысады. Әдетте, мұндай құрылымды саясаткер даулы, шешілмеген мәселе мен қоғам үшін нәзік тақырыптарды айтқанда пайдаланады. Ондай мәселені саяси басшы тұрғысынан зияткерлік болмысты сақтап, мәдени-этикалық ұстанымды басшылыққа алып айту – бүгінгі президенттің бір қыры болса керек. Өйткені Қ.Тоқаевтың жолдау мәтіндерді дайындау процесіне өзі қатынасатыны байқалып тұрады. Мұндай «мендік» тілдік құрылымдарды енгізуде жеке этикалық амалдарды басшылыққа алатыны да көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Президенттердің жолдау мәтіндері арнайы спичрайтер-ұжымның көмегімен жазылғандықтан, қос президенттің де жолдаулары идентификациялық тұрғыдан жалпылай сәйкес келеді. Жолдау мәтінін құру, лексика-стистикалық, грамматикалық стилистика құралдарды қолдану, прагматикалық мақсатты беру әдістері ұқсас болғанымен, мұндай ресми құжатты (жолдауды) дайындауға президенттің өзі де атсалысатындықтан, екі саяси басшының мәтін түзу, ой жеткізу амалдарында айырмашылық бары байқалды. Экс-президент Н.Назарбаевтың жолдауларында императивтік тон басымдық болса, президент Қ.Тоқаевтың жолдауларында қалау, өтініш, ұсыну модальділігі басым екені аңғарылды. Бұл нәтиже жоғарыда ұсынылған гипотезаны растай алды деген сенімдеміз.

Мақала «Саяси лидерлер мен мемлекет қайраткерлерінің тілі: XX ғ. басындағы Алашорда көсемдерінен тәуелсіздікке дейін» (AP 14872021) гранттық жобасы бойынша әзірленді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 ҚР Президентінің 2010 жылғы 27 сәуірдегі №976 Жарлығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000976>
- 2 Giomi R. Headedness and modification in Functional Discourse Gramma // Glossa: a journal of general linguistics. – 2020. – №5(1). 1-32 pp. <https://doi.org/10.5334/gjgl.1290>
- 3 Стекова Т.И. «Президент Жолдауы» саяси коммуникация жанры ретінде // Саяси лингвистика. – 2012. – №3 (41). – Б. 58-63.
- 4 Dijk T.A. van. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage, 1998. – 374 p.
- 5 Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
- 6 Лифэнь Лю, Шарафутдинов Д.Р. РФ Президентінің 2016 жылғы Ресей Федерациясының Федералдық Жиналысына Жолдауының мәтінін жүйелік функционалдық лингвистика тұрғысынан талдау // Саяси лингвистика. – 2018. – № 5 (71). – Б. 73-80.
- 7 Фролова О.Е. Президенттің Федералдық Жиналысқа Жолдауы: жанр, мазмұн және білдіру құралдары // Орысша сөйлеу. – 2020. – №06. – Б. 67-81.
- 8 Абдиман Ж.О. Н.Ә.Назарбаевтың инаугурациялық сөйлеген сөздерінің лексикалық ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – № 3. – Б. 125-130
- 9 Mustafa S.S. English Personal Pronouns as a Manipulation Strategy in Political Discourse: A Critical Discourse Analysis // Journal of the College of Languages. – 2021. – №44. – 1-20 pp. <https://doi.org/10.36586/jcl.2.2021.0.44.0001>

- 10 Masqotul Imam Romadlani M. Personal Pronouns in American Presidential Political Discourse // Indonesian Journal of EFL and Linguistics. – 2021. – №1. – 201-215 pp. <https://doi.org/10.21462/ijefl.v6i1.356>
- 11 Alavidze M. The use of pronouns in political discourse // International Journal of Arts & Sciences. – 2017. – №9. – 349–356 pp.
- 12 Янь Чжао. Президенттік дискурста бірінші жақ есімдіктерінің сөйлеуді тарту құралы ретінде қолданылуы // Филология ғылымдары. Теория және практикалық мәселелер. – 2019. – №12. – Б. 260-264. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.7.56>
- 13 Чудинов А.П. Қазіргі саяси метафологиялар туралы эсселер. Монография. – Екатеринбург, 2013. – 176 б.
- 14 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – А: Дайк-Пресс, 2011. 2-том. – 828 б.
- 15 Газарова Д. Саяси дискурстағы тұлғалы есімдердің прагматикалық және манипуляциялық мүмкіндіктері // Ереван университетінің хабаршысы. орыс филологиясы. – 2022. – № 1. – Б. 43-56.

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Функционально-прагматическая функция местоимения «я» в текстах Послания

К.Б. Слямбеков

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, 050040, Республика Казахстан

В статье приводятся научные выводы о прагматической силе личного местоимений «Я» в языке политического лидера. Описывались коммуникативные интенции местоимения «Я» в тексте посланий президентов Казахстана, а также определены преобладающие коммуникативные цели данных политических лидеров. Выдвинутая в статье гипотеза состоит в том, что в посланиях экс-президента РК Н.Назарбаева и действующего Президента РК К. Токаева имеются различия в оценочных и прагматических аспектах личностного показателя «Я», которые напрямую связаны с реалиями личностного дискурса президентов.

Анализ использования категории «Я» в текстах послания позволяет охарактеризовать репрезентативные характеристики политической личности. Говорящий, используя демонстративное «Я», передает свое поведение, психико-ментальное состояние, прагматическую интенцию. Цель статьи является определение личностных качеств говорящего через личностных местоимение в текстах послания. В исследовании также применялся математические подсчеты с целью закрепления умозаключений, опираясь на количественные показатели.

Ключевые слова: сообщение, местоимение, политический лидер, политический дискурс, коммуникативная цель, классификация местоимений, анализ дискурса, политическая лингвистика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Указ Президента РК от 27 апреля 2010 года №976. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000976>
- 2 Giomi R. Headedness and modification in Functional Discourse Grammar // Glossa: a journal of general linguistics. – 2020. – №5(1). 1-32 pp. <https://doi.org/10.5334/gjgl.1290>
- 3 Стекова Т.И. «Послание президента» как жанр политической коммуникаций // Политическая лингвистика. – 2012. – №3 (41). – С. 58-63.
- 4 Dijk T.A. van. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage, 1998. – 374 p.
- 5 Мамынова Б. Общественно-политическая лексика в казахском языке: социально-оценочная, словообразовательная. – Алматы: Казахский университет, 2005. – С. 140.

- 6 Лифэнь Лю, Шарафутдинов Д.Р. Анализ текста Послания президента России Федеральному Собранию РФ от 2016 года с позиций системно-функциональной лингвистики // Политическая лингвистика. – 2018. – № 5 (71). – С. 73-80.
- 7 Фролова О.Е. Послание президента Федеральному собранию: жанр, содержание и средства выражения // Русская речь. – 2020. – №06. – С. 67-81.
- 8 Абдиман Ж.О. Лексические особенности инаугурационных речей Н.А.Назарбаева // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2017. – № 3. – С. 125-130.
- 9 Mustafa S.S. English Personal Pronouns as a Manipulation Strategy in Political Discourse: A Critical Discourse Analysis // Journal of the College of Languages. – 2021. – №44. – 1-20 pp. <https://doi.org/10.36586/jcl.2.2021.0.44.0001>
- 10 Masqotul Imam Romadlani M. Personal Pronouns in American Presidential Political Discourse // Indonesian Journal of EFL and Linguistics. – 2021. – №1. – 201-215 pp. <https://doi.org/10.21462/ijefl.v6i1.356>
- 11 Alavidze M. The use of pronouns in political discourse // International Journal of Arts & Sciences. – 2017. – №9. – 349–356 pp.
- 12 Янь Чжао. Использование местоимений первого лица в президентском дискурсе как средство речевого вовлечения // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – №12. – С. 260-264. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.7.56>
- 13 Чуудинов А.П. Очерки по современной политической метафологии. Монография. – Екатеринбург, 2013. – С.176.
- 14 Функциональная грамматика казахского языка. – А: Дайк-Пресс, 2011. 2-том. – 828 с.
- 15 Газарова Д. Прагматический и манипулятивный потенциал личных местоимений в политическом дискурсе // Вестник Ереванского Университета. Русская филология. – 2022. – № 1. – С. 43-56.

Материал поступил в редакцию журнала 03.06.2024

The functional and pragmatic function of the place «I» in the texts of the Message

К.В. Slyambekov

The Institute of Linguistics named of after A. Baitursynov, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

The article presents scientific conclusions about the pragmatic power of the personal pronouns "I" in the language of a political leader. The communicative intentions of the pronoun "I" in the text of the messages of the presidents of Kazakhstan were described, and the prevailing communicative goals of these political leaders were determined. The hypothesis put forward in the article is that in the messages of the ex-President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev and the current President of the Republic of Kazakhstan K. There are differences in the evaluative and pragmatic aspects of the personal indicator "I", which are directly related to the realities of the personal discourse of the presidents.

The analysis of the use of the category "I" in the texts of the message allows us to characterize the representative characteristics of a political personality. The speaker, using a demonstrative "I", conveys his behavior, mental and mental state, and pragmatic intention. The purpose of the article is to determine the personal qualities of the speaker through the personal pronoun in the texts of the message. The study also used mathematical calculations in order to consolidate conclusions based on quantitative indicators.

Key words: message, pronoun, political leader, political discourse, communicative purpose, classification pronoun, discourse analysis, political linguistics.

REFERENCES

- 1 Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated April 27, 2010, No. 976.

- 2 Giomi R. (2020), Headedness and modification in Functional Discourse Grammar // *Glossa: a journal of general linguistics*, 5(1).
- 3 Stekova, T.I. (2012), «*Poslanie prezidenta*» kak zhanr politicheskoy kommunikacij [«The message of the President» as a genre of political communications], *Politicheskaja lingvistika* [Political linguistics], 3 (41). [in Russian]
- 4 Dijk T.A. van. (1998), *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. – London: Sage, 1998. – 374 p.
- 5 Момынова, В. (2005), *Qazaq tilindegi qozamdyq-sayasi leksika: aleumettik-bagalauyshtyq, sozhasam* [Socio-political vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative, word formation] (Almaty, Qazaq universiteti). [in Kazakh]
- 6 Lifen Liu, Sharafutdinov D.R. (2018), Analysis of the text of the Message of the President of Russia to the Federal Assembly of the Russian Federation from 2016 from the standpoint of system-functional linguistics [Analysis of the text of the Message of the President of Russia to the Federal Assembly of the Russian Federation from 2016 from the standpoint of system-functional linguistics], *Politicheskaja lingvistika* [Political linguistics], 5 (71). [in Russian]
- 7 Frolova, O.E. (2020), *Poslanie prezidenta Federal'nomu sobraniju: zhanr, sodержание i sredstva vyrazhenija* [The message of the President to the Federal Assembly: genre, content and means of expression], *Russkaja rech* [Russian speech], (6). [in Russian]
- 8 Abdiman, J.O. (2017), *Leksicheskie osobennosti inauguracionnyh rechej N.A.Nazarbaeva* [Lexical features of N.A.Nazarbayev's inaugural speeches], *Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja* [Vestnik KazNU. Philological series], 3(3). [in Russian].
- 9 Mustafa S.S. (2021), English Personal Pronouns as a Manipulation Strategy in Political Discourse: A Critical Discourse Analysis, *Journal of the College of Languages*, (44).
- 10 Masqotul Imam Romadlani M. (2021), Personal Pronouns in American Presidential Political Discourse, *Indonesian Journal of EFL and Linguistics*, (1).
- 11 Alavidze M. (2017), The use of pronouns in political discourse, *International Journal of Arts & Sciences*, (9).
- 12 Jan' Chzhao (2019), *Ispol'zovanie mestoimenij pervogo lica v prezidentskom diskurse kak sredstvo rechevogo вовлеченija* [Using first-person pronouns in presidential discourse as a means of speech engagement], *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. [Philological sciences. Questions of theory and practice], (12). [in Russian]
- 13 Chudinov, A.P. (2013), *Oчерки по современной политической метафологии* [Essays on modern political metaphology] (Ekaterinburg). [in Russian]
- 14 *Qazaq tilining funkcionaldy grammatikasy* [Functional grammar of the Kazakh language] (Almaty, 2011). [in Kazakh]
- 15 Gazarova, D. (2022), *Pragmатический i манипулятивный потенциал личных местоимений в политическом дискурсе* [Pragmatic and manipulative potential of personal pronouns in political discourse], *Vestnik Erevanskogo Universiteta. Russkaja filologija* [Bulletin of Yerevan University. Russian philology], (1). [in Russian]

Received: 03.06.2024

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА
LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

МҒТАР 17.82.10

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp89-100](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp89-100)

Г.А. Абилкасімова

Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, 071410, Қазақстан Республикасы

**ҰЛТТЫҚ РУХ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ПОЭЗИЯ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ СИПАТЫ (ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ ПОЭЗИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Мақалада поэзиядағы нарративтік идея, поэзия аудармаларының кейбір мәселелері, ұлттық рух концепциясы ұғымдарына сипаттама беріледі. О. Сүлейменовтің «Ұлттық рух» концепциясы бейнеленетін өлеңдерінің түпнұсқасы мен аудармалардағы интеграциялық сәйкестігіне талдау жасалады. Зерттеудің өзектілігі О.Сүлейменов шығармаларында берілген нарративтік идеядағы ұлттық рух концептісінің түпнұсқа мен аударма мәтініндегі ықпалдастық сипатына ғылыми интеграциялық талдау жасаудан көрінеді.

Поэзия аудармаларына қойылатын талаптарға берген ғалымдар пікірі ескеріле отырып, оның интеграциялық сипаты поэзияда қалай көрініс тапқанына назар аударылады. Әлемдік әдебиетте кең масштабты орынға ие ақын поэзиясының адамгершілік, адалдық, борыш деп аталатын ұлттық концепцияға негізделген нарративтік идеядан құралатынын дәлелдей көрсетеді.

Мақалада Олжас Сүлейменов шығармашылығын жан-жақты зерттеген ғалымдардың зерттеулері назарға алынып, пікірлері мен көзқарастары сараланды. Соның нәтижесінде Олжас Сүлейменовтің поэтикалық мұраларын зерттеуде ғалымдардың назар аударған басым бағыттары – шығармашылық ғұмырбаян және шығармашылық портрет, поэзияның түркітану, әлемтану, мәдениеттану салаларымен трансформациясы, өлеңдердің ішкі және сыртқы формасы, өлеңдердегі образдылық, шетелдік ақын шығармаларымен гормональлық байланысы тәрізді мәселелер екені айқындалды.

Кілт сөздер: нарративтік идея, ұлттық рух, ұлттық сана, концепция, аударма, интеграция, образ.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Көркем аударманың ең күрделі саласының бірі поэзия аудармаларының негізгі нысаны туындының мазмұны және автор идеясын оқырманға дәл жеткізу болып табылады. Аударманың мақсаты өлең бір тілден бір тілге ауысу арқылы мәдениет алмасуынан өтіп, сол халықтың төл туындысы іспетті көрінуі керек деген тұжырымды ұстанады. Өзіне лингвистикалық, әдеби-тарихи, мәдениеттанушылық, философиялық-эстетикалық, текстологиялық және семиотикалық талаптарға жауап беру сынды міндеттерді жүктейді. Егер аударылатын мәтін авторы төл халқымыздың перзенті болып, шығарма өзге тілде жазылса, бірінші кезекте зерттеуді ақын өлеңдеріндегі нарративтік идеяның екі тілдегі көрінісіне интеграциялық сипаттама беруден бастаған жөн.

Зерттеуімізге арқау болған поэтикалық аудармалардағы ұлттық рух концептісі түпнұсқа және аудармада қаншалықты сәйкестік тапқан? Поэтикалық аударма жасауда өлеңнің мазмұны, идеясы және формасының қаншалықты ықпалы бар? Сұрақтың ғылыми

маңыздылығын орыс тілді қазақ ақыны Олжас Сүлейменов поэзиясындағы ұлттық рух концептісін делимитациялау және инстанциялық ықпалдастықты тану гипотезасы арқылы зерттемекпіз. Бұл зерттеу әдеби қазынаның аударма арқылы қолданылу аясын кеңейтіп қана қоймай, төл әдебиетіміздегі эстетикалық идея мәдениетінің маңыздылығын арттыра түседі. Өзге ұлт тілдерінен аударылған әр түрлі нұсқадағы аудармаларды талдап, талқылау қалыпты жағдай деп қабылдасақ, төл перзентіміздің туындысын ана тілінде сөйлете отырып, ондағы ұлттық рух концептісін дәл жеткізе алудың маңызы зор екенін ұғынамыз.

КІРІСПЕ

Әдебиеттану ғылымына постмодерн дәуірінде қолданысқа енген нарратология термині заманауи әдебиеттану ғылымында жаңаша бағыт алып, өзекті тақырыпқа айналды. Термин сюжет және фабула категориялары негізінде әңгімелеу теориясын қарастырады. Ұғымның қалыптасуына ықпал еткен ғалымдар В. Шмидт, Р. Барт, Ф. Джеймисон зерттеу еңбектерінде терминді баяндау концепциясы негізінде алып, проза жанрында кеңінен қарастырған. Қазіргі нарратив ұғымын біреулер әдіс десе, біреулер заманауи термин ретінде қарастырады. Б. Хейден, Б. Томашевский, В. Галанова, Г. Ермоленко сынды ғалымдар нарратология терминін поэзия жанрымен байланыстырып, әдебиеттану ғылымында «поэтикалық нарратив» ұғымын енгізді. Тақырып таңдауға негіздеме болған да – осы мәселе. Ақын Олжас Сүлейменов поэзиялық шығармаларындағы терең философиялық ойлары мен күрделі көзқарастары, парадокстары мен пастулаттары зерттеуші ғалымдардың назарын аударып келеді. Орыс тілді қазақ ақыны Олжас Сүлейменов поэзияларындағы нарративтік идея ұлттық рух концептісіне негізделеді. Нарративтік идеядағы ұлттық рух концептісінің түпнұсқа мен аударма мәтініндегі ықпалдастық сипатына ғылыми интеграциялық талдау жасаудың өзектілігі жоғары. Зерттеу тақырыбына сәйкес мақала ұлттық рух концептісінің поэзиядағы көрінісі, поэтикалық нарративтің аудармалардағы интеграциялық сипаты және өзге тілді Отандық поэзиядағы ерекшелігін талдау сынды мақсаттар мен міндеттерді қарастырады. О. Сүлейменовтің поэтикалық мұраларының өміршеңдігі мен қуаттылығының құпиясы халқымыздың ұлттық құндылықтарымен тығыз байланысып жатыр. Ұлттық құндылықтармен терең сусындаған, тарихын таразылай алатын, болашағына болжаммен қарай білген адам ғана «арғымақтай» қуатты жырларды дүниеге әкеле алса керек. Зерттеу нәтижелеріне қол жеткізу үшін аударма мәселесіне жалпылама сипаттау емес, поэзия аудармаларына, нарративті идея ұғымына талдау жасап, О.Сүлейменов поэзиясында көрініс табатын ұлттық рух концепциясының аудармалардағы интеграциялық сипатын зерттеу көзделеді.

Зерттеу гипотезасына дәлел ретінде ақынның «Ұлттық сана» концепциясы негізіндегі түпнұсқа және аударма өлеңдерін екі топқа бөліп классификациялауға болады. Бірінші топқа ақынның «Ұлттық сана» концепциясын сипаттайтын ұғымдар жиі кездесетін және жеке тақырыпқа арқау болған шығармаларын жатқызамыз. Екінші топқа өн бойынан «ұлттық» бояу нақыштары кездесетін өлеңдерін атаймыз. Демек, ақын идеясын танытуда ұлтына деген махабат, жанашырлық және ұлттық мінездің өлеңдерде көрініс табуын көрсетуге болады. Зерттеу жұмысының жаңалығы – қазақ, орыс тілдеріндегі өлең мәтіндеріндегі ұлттық рух концептісінің интеграциялық сипаты классификациялана ұсынылған.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Оқырманды эстетикалық әсерге жеткізу жолында аударма эволюциясы бағытты реалистік аударма әдісіне бұрды. Бұл әдіс кеңінен қолданылып жүрген сөзбе-сөз аудару және еркін аударма мәтіндерінің семантикалық ерекшелігімен қатар, синтаксистік құрылымы мен формасын сақтау принципін ұстанады. Тақырыпты поэзия аудармалары жайлы алғаш зерттеу жүргізген М. Әуезов, М. Қаратаев, Қ. Нұрмаханов, Т. Әлімқұловтардың іргелі ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, салғастырмалы, компаративтік, герменевтикалық және жазба поэзия экспрессиясында жиі кездесетін интермәтіндік әдістерді қолдана отырып зерттеудің

тиімділігі жоғары. Зерттеу нысаны болып отырған сан қырлы тұлға Олжас Сүлейменовтің поэтикалық еңбектеріндегі «Ұлттық рух» концепциясын тануда бірнеше зерттеу кезеңдерін атауға болады. Зерттеудің алғашқы кезеңінде зерттеудің өзектілігі танылып, теориялық-әдіснамалық негіздері анықталды. Ақын шығармашылығын жан-жақты зерттеген ғалымдардың пікірі мен тұжырымдамалары, мақалалары мен еңбектері басты назарға алынды. Екінші кезеңде Олжас Сүлейменовтің өлеңдері «Ұлттық рухтың» қайнар көзі екендігі ғылыми-тұжырымдамалық тұрғыдан талданды.

Зерттеудің үшінші кезеңінде ақынның поэтикалық шығармаларына жүргізілген зерттеу нәтижелері қорытындыланды. Нәтижесінде О.Сүлейменов өлеңдерінің өміршендігі мен қуаттылығының кұпиясын ұлттық құндылықтармен тығыз байланыстыра аламыз деген тұжырым жасалды. Ұлттық құндылықтармен терең сусындаған, тарихын таразылай алатын, болашағына болжаммен қарай білген адам ғана «арғымақтай» қуатты жырларды дүниеге әкеле алады деген тұжырымға келеміз. Бұл гипотезаны зерттеуде эксперименттік зерттеу әдісі қолданылды. Әдіс гипотезаны алдын-ала жасауды басшылыққа алуымен ерекшеленеді. Яғни мақұлдануы немесе жоққа шығарылуы керек мәлімдемеден басталады. Зерттеу барысында жинақтау, талдау, тұжырымдау әдістері де қолданылды. Біздің тұжырым бойынша Олжас Сүлейменов – қазақ поэзиясын ұлттық сана контекстінде әлемдік кеңістікке алып шыққан бірегей ақын.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ аударматануының зерттеліп, қалыптасуы М.Әуезов, Ө.Айтбаев, Ә.Сатыбалдиев, З.Тұрарбеков, М.Жанғалин, С.Сейітов сынды аударма мәселелерімен тікелей айналысқан ғалымдардың зерттеу еңбектерінен бастау алып, С.Талжанов пен Н.Сағындықова, С.Абдрахманов, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаеваның осы тақырыптағы докторлық диссертациялары негізінде жалғасын тапты. Бүгінгі таңда аударма мәселесі жайлы зерттеу еңбектерінен бөлек, сын кітаптар және мақалалар да жиі жарық көруде. Аударманың негізгі міндетіне келсек, ең алдымен ұлттар мәдениетін танытатын, халықтар достығының кепіліне айналған ұғым. Бұл туралы ғалым С. Сүтжанов: «Ұлттық көркемдік дамудың тарихи-әлеуметтік жағдайлары мен алғы шарттары туралы мәселенің көкейтестілігі әдеби қарым-қатынастарды өзара тығыз көркемдік алмасуларға итермелеп, маңызын арттырады» [1, 45] дейді. Ақын аудармалары қазақ әдебиетінің эстетикалық мәдениетін көтеріп, өзге де ақын-жазушы шеберлігінің жетіле түсуіне игі ықпалын тигізді, рухани дәнекер бола білді. О. Сүлейменов поэзиясының аудармаларын қарастырмас бұрын, ақын шығармашылығының зерттелуіне шолу жасайық. Олжас Сүлейменовтің поэтикалық мұраларын зерттеуде ғалымдардың назар аударған басым бағыттары – шығармашылық ғұмырбаян және шығармашылық портрет, поэзияның түркітану, әлемтану, мәдениеттану салаларымен трансформациясы, өлеңдердің ішкі және сыртқы формасы, шығармашылығының тілдік құрылымы мен дыбыстық ерекшелігі, тақырыптың сан алуандығы, тақырыптық идея мәселесі, поэзияның жанрлық ерекшелігі, өлеңдердегі образдылық, шетелдік ақын шығармаларымен гармониялық байланысы сынды мәселелер болып келеді. Бұл тұрғыда ақын мұраларын зерттеген З. Ахметов, М. Қаратаев, Х. Махмудов, М. Ауэзов, Б. Канапьянов, С. Құттықадам, К. Бұзаубағарова, Р. Утепова, А. Мусаев, Э. Какильбаева, Н. Какишева, У. Калижанов, Т. Алиева, Б. Амалбекова, Н. Джусупов, С. Абдулло, т.б. және шетелдік: Л. Мартынов, А. Вознесенский, С. Марков, Б. Слуцкий, Л. Аннинский, Р. Казакова, Р. Рождественский, Б. Машкова, У. Бактикерева, Н. Вербовский т.б. сынды ғалымдардың нәтижелі зерттеу еңбектерін ұсынып келе жатқандығын айта кеткен жөн. Ақын өлеңдерін қазақ тілді оқырмандарына етене жақын еткен Ә. Кекілбай, Қадыр Мырза Әлі, Ұ. Есдәулет, А. Тасқара, Е.Жүніс, Е.Алаштуған аудармаларының мәні зор. О.Сүлейменов поэзиясындағы нарративтік идеяның басым бөлігі ұлттық рух концепциясы негізінде ерекшеленетінін байқауға болады. Түпнұсқа мен аудармалардағы ұлттық рух концептісінің ықпалдастық сипаты ақынның басты нарративтік идеясын айқындайды. Зертеушілер нарративтік тәсілдің кең қанат жаю

танымалдылығын жаңа ғылыми парадигма құруға және постпозитивтік әдісті одан әрі жетілдіруге ниеттілігімен түсіндіреді. Гуманитарлық ғылымдардың нарративке деген тың көзқарасқа қызығушылықпен қарауы баяндаудың өмір сүру шарттарымен астасқан психологиялық, лингвистикалық, философиялық талпыныстар негіздерінен құралады [2].

«Нарратив – бұл уақытша немесе және тұрақты мағыналық байланысы бар бірқатар оқиғалардың семиотикалық көрінісі»[3, 176].

«Нарратология» ХХ ғасырдың екінші жартысында батыста қалыптасқан баяндау теориясы туралы ұғым. В. Б. Шкловский, Б. В. Томашевский, К. Леви-Стросс, Ц. Тодоров, К. Бремон, А. Греймас, Р. Барт, Ж. Женетт нарратология шеңберін баяндау теориясының статикалық және өлшемдік құрылымына арнады. Терминнің кеңінен қолданылып, тереңірек зерттелуі ХХ ғасырдың соңындағы М.Шмид пен М. Флудерник еңбектерімен тікелей байланысты. Бұл кезеңді тіпті, ғалымдар нарратологияның алтын кезеңі деп те атады. Нарратология ілімі С.Ысқақұлы, С.Такиров, Е. Хуатбекұлы сынды Отандық ғалымдар зерттеулеріне еніп, қазақ әдебиеттану ғылымындағы орнын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеуіміздің негізгі нысаны болып табылатын «Ұлттық сана» концепциясы О. Сүлейменов поэзиясының негізгі нарратологиялық идесы екендігіне көз жеткіземіз. «Ұлттық рух» дегеніміз не? Ұлттық рух қалай қалыптасады? Ұлттық рухты не оятуы мүмкін? О.Сүлейменов ұлттық рух концепциясын әлемдік әдебиетке қалай алып шықты? Енді осы сұрақтарға жауап іздестіріп көрейік. Уикипедиялық сөздікте «Ұлттық сана» ұғымы «Ұлттық өзіндік сана» деп алынып, төмендегідей анықтама берілген. Ұлттық өзіндік сана – белгілі бір ұлттық қауымға енетін адамдардың осы қауымның идеалдарын, мәдени нормаларын, дәстүрлерін, тұрмыстық стереотиптерін меңгеруін, сондай-ақ, жалпы қоғамдағы әлеуметтік-этникалық топтың мүдделері мен жағдайларын түсінуді сипаттайтын елестету деңгейі. Ұлттық өзіндік сана – ұлттық қоғамдық шындықты өзінше қабылдап, оны салт-дәстүр, ұлт тілі, ұлттық өнер арқылы білдіруі.

Ұлт тарихына көз жіберсек, «Ұлттық рух» пен «Ұлттық сана» әр қазақ баласының санасы мен жүрегінде оянып, түрліше көрініс тауып жатқанымен, оған өткен ғасырдағы ғалымдарымыз термин ретінде анықтама беріп, ғылыми талдау жасай алмады. Ауыздан шыққан әр сөзді тоталитарлық цензура зерттеуге мүмкіндік бермеді. Ғалымдарымызға «Ұлттық сана» концепциясы жайлы сөз қозғау бақыты еліміздің Тәуелсіздік алған кезеңінде бұйырды. Бұл тұрғыда С. Құлбарақтың «Ұлттық рух және поэзия» атты зерттеулер мен ой-толғамдар жинағын, «Ұлттық рухтың ұлы тіні» Ұ. Сыдықовтың «Ұлттық рух және ақпараттық кеңістік» және т.б. ғалымдар еңбегін атап өткен жөн. Ғалым Ұ. Сыдықов «Ұлттық рух және ақпараттық кеңістік» атты ғылыми еңбегінде «Ұлттық сана» мен «Ұлттық рух» ұғымдарының ортақ мазмұны болғанымен, біртекті ұғым ретінде атауға болмайтынын айта келіп, «сана» ұғымының қалыптасу, өсіп- өркендеу, даму, қоғамдық ықпалына байланысты бірнеше деңгейге бөліп қарастырған. Пендешілік сана – пенденің өмір сүруі үшін тіршілік үшін күресімен сипатталатын ең төменгі деңгей ретінде сипатталады. Масылдық сана – кеңестік дәуірдегі «үкімет өлтірмейді» деген немқұрайлылық пен жалқаулыққа бастаған кері түсінікті тудырған сана деңгейі дей келіп, еліміз Тәуелсіздік алған кезеңде масылдық сана еліміздің даму көшіне ілесуіне үлкен кедергі келтірді деген пікір білдіреді. Таптық санада – адам бойындағы құмарлық, қанағатсыздық, ысырапшылықтың басым түсуі көрініс табатынын айта келіп, бұл саналық деңгейлердің қай-қайсысында да «Ұлттық рух» мәселесі жайлы сөз қозғауға болмайтынын айтады [4].

«Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, О.Сүлейменов поэзиясынан ақынға ұлы халқы дарытқан ұлттық рух лебін сезіне аламыз. Ұлттың рухани құндылықтарын безбендейтін халықтың бірден-бір байлығы – сөз өнері болғандықтан, ендігі кезекте ұлттық бояулармен жазылған ақын өлеңдеріндегі «Ұлттық сана» концепциясының интеграциялық сипатын талқылайық.

ТАЛҚЫЛАУ

О. Сүлейменов – шығармаларын орыс тілінде жазатын нағыз қазақ ақыны. Көрнекті мәдениеттанушы Мұрат Әуез ақынның «Арғымақ», «Мен көрдім», «Көкбөрілер» сынды өлеңдерінің өткір жолдарынан «тоталитарлық жүйедегі зорлық-зомбылыққа наразылық» сарыны байқалатынын атап көрсетті [5]. «Өлеңнің әсем әуезділігін толық сақтай отырып, өлеңге тән ерекшелік, сипат дарыту, өлеңнің ырғақ-интонациясын, сөйлемнің синтаксистік құрылысын сөйлеп айтқандағы құбылта білу – үлкен шығармашылық міндет. Бұл үшін өлең тілінің ырғақ-интонациялық байлығын жан-жақты аша түсіп, өлең өлшемдерінің алуан түрлерін орнымен, шебер пайдалана білу қажет» дейді белгілі зерттеуші З.Қабдолов [6, 239].

Кружись, айналайын. Земля моя!

Как никто Я сегодня тебя понимаю.

Все болезни твои На себя принимаю.

Я кочую, кружусь, по дорогам твоим... [7, 179]

Бүкіл әлем әдебиетіндегі поэзия әр халықтың тілдік ерекшелігіне сәйкес әр түрлі жүйеде жазылатыны белгілі. Қазақ өлеңінің жүйесі көбіне силлабикалық жүйе болып келеді. Ал бұл жолдарда идея, мазмұн қазақы болғанымен, жүйесі – тоникалық. Шумақтар еркін, автордың қалауынша, баспалдақты кестеге салынған. Бірақ мәселе мұнда емес. Мәселе тоникалық сипаттың байырғы қазақтың халықтық тұрмыс-салт жырларында да жиі кездесетіндігінде болып тұр. О. Сүлейменов өзі пір тұтатын Махамбет ақынның жырлары да ұйқас, буын, ырғақтың еркін түріне құрылғандығын айта кеткен жөн. Біз мұны ақ өлең, ерікті ұйқас деп атаймыз. Ақын өлеңдерінің сыртқы формасы қазақы өлең жүйесіне жат емес. Ал ішкі идеясы, сөзсіз нағыз қазақы елжандылық болмысты танытып тұр. Ұлттық бітімі – дархан мінез, кеңпейіл көңіл, адал махаббат ақындық эмпатиямен ұштаса келіп, халықтық ақ өлең бейнесінде көрініс тапқан. Біз ақынның тек қана шығармашылықпен ғана емес, өз мемлекетінің ірі қоғамдық, саяси, экологиялық мәселелерімен де айналысқанын білеміз. Ендеше, бұл өлеңді ақын өз туған жерінің бүгінгі мен ертеңіне үлкен жанашырлықпен, ақын алаңдаушылықпен жырлағаны даусыз. О.Сүлейменов поэзиясының лейтмотиві – туған халқының ұлттық ерекшелігі. Ақын әлемнің кез-келген бұрышында тұрса да, көз алдына өзінің сахара даласын елестетті, мысалы, Небраска штаты туған даласын көз алдына алып келді. Ақынның әлемдік категория болып саналатын көшпенді архетипі және жетекші поэтикалық образдары да дәл осы көшпелі халық әлемінің әсерінен туындаған.

«...Рухтанып, көтерілу кезеңі басталды. Біз өзімізді өзіміз арқылы еске аламыз. Көтерілу үшін өз томарымызды жасап, өз төмпешігімізді қалаймыз ба, әлде алақанымызды жырым-жырым етіп, ауыр да, тікенді томарды сүйрелеген күйі қаламыз ба, бұл Дала, сенің өзіңнің рухани шарықтау шегіңе байланысты...»[8, 12] ақынның бұл ұстанымы оның поэзияларында ерекше айқындала түсті. Ақын поэзиясының сарқылмас қуаттылығының сыры – бабаларымыздың генетикалық коды, халықтық рухымызды сипаттайтын көшпенділік, дала, арғымақ, көкбөрі, батыр, әнші, шебер т.б. ұғымдармен қатаң байланысып жататындығында және автордың өнернамалық кеңістігінің кеңдігі мен әмбебаптығында. Ұлы даланың дүбірлі байтақ тарихы, құман-қыпшақтың ар-намыс қағидаты, ғұндар мен түркілердің жыраулық жорық сарыны, көне түркі және славян мәдениетінің ұшқыны, өткеннің інжу маржан дәстүрін бойына жинақтауы, қазақ халқының ерлік шежіресі бірегей поэтикалық шығармаларды дүниеге әкелуіне басты себеп болды.

Олжас Сүлейменовтің «Ұлттық сана» концепциясын ассоциациялайтын шығармаларын екі топқа бөліп қарастырған жөн. Бірінші топқа халықтық ұғымдардың ақын өлеңдерінде тақырып болып немесе сөз, сөз тіркесі болып кездесуін жатқызуға болады. Жоғарыда атап кеткен халықтық ұғымдармен қатар, ақын шығармашылығында «көшпенділер» бейнесі маңызды рөлге ие. «Қазақтың зиялы ақыны О. Сүлейменов Хемингуэй сияқты қоғамның гуманистік сипатына әрқашан сенді және өзінің күш-жігерін сыртқы әлемге қазақтың ішкі көшпелі мәдениеті туралы инсайдерлік білім беруге бағыттады»[9]. Бұған

ақынның «Арғымақтар», «Бетпақ Дала», «Ақсақ құлан», «Қыс алдындағы көшпенділер», «Құман әні», «Көшпенділер», «Біз – көшпенділерміз» т.б. сынды өлеңдері мысал бола алады. О. Сүлейменовтің «Солнечные ночи» өлеңдер кітабының негізгі тақырыбы да осы – «дала». Мұндағы өлеңдерде ақын даламен көп сырласады, негізгі идея да далаға қаратыла айтылады. Мысалы, жинақтағы «Ақсақ құлан» өлеңінде дала мектебі туралы: жылқылар үйірі, дала заңдылықтары, үйірге төнген қауіптен қалай құтылуды білетін кәрі үйір басшысы туралы кеңінен бейнеленеді. Ақынның даланың тағы бір бөлшегін шабыттана суреттейтін бірегей туындысы – «Бөрілер» (Волчата) өлеңі. «Бөрілер» көне түркі және халықтық ұғымның рухтық сипатын айқындайды. Түркі халықтары өздерін көкбөрінің ұрпағымыз деп санап, қанына біткен батырлық пен тәкаппарлықты бөрілік тәрбиімен байланыстырады. Бұл өлеңде ақын:

*...Голодные волчата позабыли,
Как властно пахнет в зарослях укроп,
Они, прижавшись к ранам, жадно пили*

Густую, холодеющую кровь...[7, 87] деп тәкаппарлықпен қоса қатігездікті де қатар суреттейді. «Волчата» өлеңімен қатар «Ұлттық сана», «Ұлттық рух», «Ұлттық бояуды» танытатын өлеңдері қатарына: «Аргамақ», «Догони», «Бетпақ-Дала», «О, Конь», «Расставанье», «Домбра», «Айналайын», «Над пустыней», «Вы меня любите, горы?» және т.б. өлеңдерін жатқызуға болады. Өлең мәтіндеріндегі «шұбат», «ат», «арқан», «әруақ», «арық», «айран», «шапан», «бүркіт» т.б. сөздердің аудармасыз берілуі, ақын өлеңдерін ұлттық реңкпен ажарландыра түседі. О. Сүлейменов әлем әдебиетіне қазақ халқының ұлттық құндылықтарын таныта білді. Бұл топқа ақынның халықтық образды бейнелейтін өлеңін де жатқызуға болады. Ақын, батыр, қолбасшы, көсем, тарихи тұлға Махамбет Өтемісұлының ақындық поэтикасын, өмір жолын О. Сүлейменов терең зерттеп, насихаттады, батыр бейнесін қайта тірілтті. Ақынның батыры арқылы халқының ұлттық бейнесі көрінетін «Махамбету» өлеңіндегі ұлттық рух идеясының түпнұсқа мен аудармаларына интеграциялық сипаттама берейік.

*Мне говорят – Ты был порою строгим,
Раскалывал мужчину до сопог,
Потом писал лирические строки,*

И в каждом слове улыбался бог [7, 185]. Шығармаға қазақтың белгілі ақындары Қ. Мырза Әлі және Ә. Кекілбай аударма жасады. Түпнұсқада өлең екі шумақтан, жиырма алты тармақтан құралған. Қ. Мырза Әлі аудармасы екі шумақ, он жеті тармақ, Ә. Кекілбай аудармасы екі шумақ, он тоғыз тармақты құрайды. Екі аудармаға да тән интеграциялық белгі, аударманың жолма-жол ардару әдісі арқылы емес, мазмұнын сақтай отырып аударылғандығы. Қ. Мырза Әлі Махамбет мінезіне ерекше көңіл бөлген. Өлеңнің алғашқы жолы:

*Қас жауынды
Ел алдында жазықты*

Жерге қағып жіберіпсің қазық қып...[8, 240] деп басталады. Ерікті ұйқасқа құрылған өлеңдегі батыр образының нарративтік сипаты ұлттық мінез арқылы көрінеді. Бұл жолдардан жаны қашан да халқымен бірге батыр образын танимыз.«Мне говорят –Ты был порою строгим» жолдары қас жауын қазық қып жерге қағып жіберетін ер мінезімен сәйкестене аударылған. «Потом я слышал, ты прирезал хана, свирепый мой кочевник Махамбет...» деген жолдар

*...О, даланың Жолбарысы,
Көкжалы
Өзіңнен бе? Сөзіңнен бе?
Әйтеуір*

Сенен кепті дейді ханның ажалы...[8, 241] Осы жолдан Махамбеттің тағы бір халықтық бейнесі көрінеді. Ол – шешендік. «Сөзіңнен бе?» деген бір ғана сөз, бір ғана тармақ Махамбеттің «Шешен Махамбет» образын танытады. Ханды ажалына жеткізетін батырдың сөзі болса, ол осал сөз болмақ емес. Ханның ажалы батырдың қолынан емес, сөзінен де болуы мүмкін деген ой салады. Салмақты сөз салмақты ойдан туатынын ескерсек, аудармадан «Ойшыл Махамбет» бейнесі арқылы ұлттық рух концептісін тану да қиын емес. «Махамбетке»

өлеңінің Әбіш Кекілбай аудармасына назар аударсақ, Махамбет образының батырлық және ақындық жағынан ашылуына басымдық беріліп, ұлттық рух концептісін ұлттың батырлық және ақындық сипатын астастыра көрсетуімен ерекшеленеді.

*...еще я знаю – ты съел барана
и жеребенка за один обед...* деген жолдар

*Тай қазанға тақ тойып,
Құнан қой мен құнанды
Сытырып сипап кетіңсің.
Алтын тақты қақ бөліп*

Алшыдан салып өтіңсің...[8, 169] деп, суреттеудің күрделі түрі қолданылған. «Құнан қой мен құнанды алшыдан сипап» өтті деген жолдардағы суретті сөздер гиперболаға жақын, халықтық батырлар жырының сарынында жырланған. Аударма нұсқасының тағы бір ерекшелігі Махамбет бейнесінің портетіне назар аудару арқылы ұлттың бейнесіне назар аудару байқалады.

*... Шүйіріп шүңірек көзіңді,
Қарқылдап тұрып күліңсің*

Шалғалы жатқан тамақтан...[8, 72] деген жолдар Махамбеттің келбетін асқақ мінезін және батырлығын айқындайды. Түпнұсқадағы түйін

*... Какая радость, что я стал поэтом,
иначе б я не знал, что ты – поэт* [7, 121] –деп берілсе, Қ. Мырза Әлі:

*...Қандай бақыт ақын болып туғаным,
Сені ақын деп білер ме едім, әйтпесе!* [8, 152]– деп аударды.

Ә.Кекілбайда бұл жолдар:

*... Аллаға мың да рахмет
Түсінсін деп өзіңді*

Ақын қылып жаратқан... [8] деп беріліп, ұлттық мінез, ұлттық бейне, батырлық, шешендік сынды ұлттық рух концептісін сипаттайтын нарртивтік идея түпнұсқа мен аудармаларда интеграциялық бірізділікті көрсетіп тұр. О.Сүлейменов өлеңдеріндегі ұлттық рух концептісін сипаттайтын тағы бір топқа мазмұны мен идеясының негізгі түйіні «Ұлттық сана» концепциясы болып табылатын өлеңдерін жатқызамыз. Бірінші топтан айырмашылығы мұнда өлеңнің тақырыбы ұлттық бояулы сөздермен аталмайды. Бірақ біз оны мұқият оқығанда ғана идеясы мен мазмұнынан ұлттық нақыш мен мұнда лап тұратынын байқай аламыз. Мысалы: ақын «Помнишь» атты өлеңінде анасының ертегі оқытуды ең алғаш мәжбүрлеп бастағанын баяндайды. Өлеңнің идеясына үңілсек, оқуға қыры жоқ баланы тәрбиелеген анасы және ертегі. Екеуі де халықтық тәрбиеде маңызды орын алатын ұғымдар. Демек, халықтық тәрбиеден басталған талап нәтижелі болғанын көре аламыз. «Жара» атты өлеңге назар аударсақ, ақын аптап ыстықта алма ағашының астында тыныстап жатқан аруды бейнелейді. Өлеңнің түйінді идеясы – сұлулықты әспеттеу болса, ақын сұлулықты жерге сүйретілген бұрыммен шендестіре суреттейді. Бұдан аңғарарымыз ақын талғамындағы эстетикалық параметр – ұлттық ұғымымыздағы «бұрым» арқылы өлшеніп тұрғанындығы. Демек, ақынға зор талғам қалыптастырған да ұлттық ұғымдар болса керек. «Счастье» өлеңінде ақын кеңестік кезеңде совхозға су бұрқағын орнату туралы сюжетті баяндай келіп:

*... Но всякий раз, когда меня берет
не за душу – за горло чья-то воля,
я вспоминаю плачущее поле*

и тот великодушный мой народ...[7, 313] деп қорытады. Осы жолдардан ақынның өз ұлтына деген шексіз махаббаты мен құрметін аңғарамыз. Мұнда ақын өз халқының ұлттық мінезін зор мақтанышпен атап, өлеңінің арқауы етіп жырлап тұр.

«Возвращение» атты өлеңін оқи отырып, бір уыс топырақтың қадірін жете түсінген нәзік лириканың куәсі боламыз. Мұнда ақынның төрткүл дүниенің қай бұрышында жүріп:

«Земля везде, по-моему священна» деген түйінге келуіне, өз топырағының құдіреті басты себеп болғанын аңғару қиын емес. Ойымызды «Ночные сравнения» өлеңіндегі келесі дәлелдей түседі:

*...Так в горах любили и в степях,
так любили – и смеясь и плача.
Разве можно полюбить иначе!..*

Я люблю тебя, как я – тебя...[7, 178]. Бұл өлеңнен-ақ ақынның айналасына деген асқақ махаббатын қалыптастырудағы «ұлттық сананың» рөлін өзіңіз таразылай беріңіз...

Ақынның «Арғымақтар» атты өлеңіне назар аударайық. Халықтық рухтың қайнар көзіндей болған «арғымақ» ұғымының қазақ халқы үшін орны ерекше. «Арғымақ» сөзі халықтық санада киелілік, елдік, батырлық, жылдамдық, кеңдік, тазалық, асқақтық, сұлулық сынды ассоциациялық ұғымдармен байланысты қолданылады. Бұл түсінік Олжас Сүлейменовтің «Арғымақтар» өлеңінде ерекше жеткізілген:

*... Эй, половецкий край,
Ты табунами славен,
Вон вороны бродят
В ливнях сухой травы.
Дай молодого коня,
Жилы во мне играют,
Я проскачу до края,
Город и степь
Накреня.
Ветер раздует
Пламя
В жаркой крови аргамака,
Травы сгорят под нами,
Пыль
И копытный цок .
Твой аргамак узнает,
Что такое атака,
Бросим робким тропам*

Грохот копыт в лицо!..[7, 234] Ақын өлеңінен еркіндік ебі есіп тұр. Ол кең далаға дархан көңілмен батылдана үн қатады. Үнінде асқан сенімділік бар. Бойында ұлы даланың өз ұлына және тұлпарына дарытқан халықтық болмысы бар. Бұл өлеңнің өн бойындағы қазақы рухты бұзбай, қазақ тілінде дәл жеткізу сияқты күрделі әрі жауапкершілігі мол іске көптеген ақындар өзіндік үлес қосты. Мысалы, Әбіш Кекілбаев ақынның айтар ойын дәлме-дәл аударма арқылы жеткізуге тырысқан. Түпнұсқадағы он тоғыз жол, аудармада он тоғыз тармақпен берілген. Олжас Сүлейменовтің өлеңдерінің басым көпшілігін аударып, қазақ тілді оқырмандарына етене жақындастыра білген Қадыр Мырза Әлі «Арғымақтарды» он алты жолмен аударып, өлеңнің бар кереметін аз сөзбен жеткізген. Екі ақын да аудармада сұлу сөз тіркестерін қолданып, троп түрлерін барынша құбылта қолданады. Ақын Ұлықбек Есдәулет аудармасы түпнұсқаға барынша жақын келетіндей. Бұл аударманың басты ерекшелігі ақынның айтар идеясы толық сақталып, қазақ өлеңіне тән жүйемен аударылғандығы. Қазақтың қара өлең ұйқасына құрылған бұл өлең жаңаша формаға еніп, оқырмандарына барынша жақындай түседі. Қай аударманы алып қарасақ та – оларды байланыстыратын бір ғана ұлы ұғым бар. Ол – Ұлттық рух! Бір өлеңді қай тілде жарласа да, қай ақын жырласа да, қалай жырласа да – айқын көрінетін бір-ақ түсінік бар. Ол – Ұлттық ерекшелік!

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз бүгінгі мақаламызда көпқырлы ақын Олжас Сүлейменовтің қазақ поэзиясын әлем әдебиеті кеңістігіне алып шыққан бірегей ақын екендігін баяндадық. Ақынның астарлы

поэзиясына үңілсек, ұлттық бояуды ағаруға болады, ал тереңдей қазбаласақ, ұлттық рух пен ұлттық сананы тани аламыз. О. Сүлейменов поэзиясындағы ұлттық рух концептісін сипаттайтын нарративтік идеяның түпнұсқасы мен аудармалардағы интеграциялық бірзділікті қарастырудағы басты мақсатымыз, қай шығармасын алып қарасақ та ұлттық концепцияның тайға таңба басқандай сөз немесе сөз тіркесі болып анық байқалатынын көрсету. Біз жоғарыда бұған бірнеше мысалдар келтірдік. Ақынның өлеңдерінің идеясы мен мазмұнынан байқалатын ұлттық түсініктегі ұғымдарды жатқыздық. Кез-келген өлең арқылы автордың стилін, идеясын, ақындық кредосын, өзіндік «менін» тануға болатыны белгілі. О. Сүлейменов поэзиясынан біз ақынның нағыз қазақ халқына тән көңіл кеңдігін, ой дархандығын, нәзік жүрегін, батыр мінезін, адал махаббатын тани аламыз. Түпнұсқаны шынайы жеткізу – көркем аудармадағы ең басты мақсат болып саналады. Автордың түпнұсқада айтқан ойларын, мәтіндегі сезімі, таным түсінігін дәл жеткізу, аударманың барлық талапқа сай жазылған жоғарғы көркемдік деңгейде жазу, түпнұсқада бейнеленген шынайы болмысты, баяндалған ақиқат жайларды аударма шығармасында шындық түрінде қайталап жеткізу – аударма қызметінің ең басты міндеті. Аудармашы «түпнұсқаның мазмұны мен формасының көркемдік бірлігін өлі фотокошірме немесе жансыз схема түрінде емес, біртұтас поэтикалық организм ретінде жаңғырта дүниеге қайта әкелуі керек» [10, 57] - деген С.Ф. Гончаренконың пікірімен келісе отырып, Қ.Мырза Әлі және Ә.Кекілбаев аудармалары да сәтті дүниеге келгенін айтуға болады. Ақын өлеңдеріне аударма жасаған өзге де ақындардың өлеңдеріндегі негізгі нарративтік идеяның сақталуына интеграциялық талдау жасау бұл тақырыптың әлі де зерттеле түсу қажет екенін көрсетті

Ақын бір сұхбатында өзі айтып өткендей, дамушы мемлекеттердің қай-қайсысы үшін тілдің қостілділігі мен үштұғырлылығы қауіпті емес. Керісінше біртілділік – ұлттың біртұтас ерекшелігін өз ішінде ғана танытып, өзге ұлтқа тек аударма арқылы жеткізілуіне тәуелді болып қалмақ. Калифорния университетінің зерттеушісі Наоми Бет Кафе өзінің славян тілдері және әдебиеті бағытындағы диссертациялық еңбегінде: «... көпұлттылық, азұлттылық және қостілділік сынды терминдер кейбір авторларды сипаттайды. Өйткені, олар арқылы сол халықты сипаттауға мүмкіндік туындайды...» [11, 79], дей келіп, Олжас Сүлейменов шығармашылығын өз зерттеуіне арқау етеді. О. Сүлейменовті қазақ есімі мен өнерін әлемдік аренаға алып шыққан ақын деуіміздің бір себебі осы. Мысалы: Ыбырай, Шоқан, Абай, Шәкәрім сынды қазақ данышпандарының еңбектері өзге елге аударма арқылы жетсе, О. Сүлейменовтің шығармашылығы бірден шет мемлекеттерге таралып, бүкіл әлемнің назарын бірден аударды. Ақынның орыс тілділігіне қарап, оны өзге ұлтқа телу үлкен әбестік. Жазылу тілі орыс тілінде болғанымен, өлеңнің өн бойынан ұлттық сананың, ұлттық мінез бен махаббаттың және қазақы рухтың иісі аңқып тұр. Ақын бойындағы бар кереметтілік ең бірінші оған өз ұлтынан дарыған. Тектілігі, туған топырағының тарихын терең тануы, ұлттық тәрбиесі, танымы, түсінігі, санасы, рухы, бар болмысы бірлесе келіп, оның өлеңдерін ұлттық бояумен әшекейлеп тұр. Демек, ақын бойына өр мінез, тума талант дарытқан оның айналасындағы ұлттық құндылықтар болса керек. Ұлттық құндылықтар «Ұлттық сана» қалыптастырып, «Ұлттық сана» өз халқын әлемге танытар ұлы шығармалар әкелуіне себепкер болып тұр деуге толық негіз бар. Адамгершілік, адалдық, борыш деп аталатын нарративтік идеядан құралған ақынның рухты шығармалары бүгінде әлемдік әдебиетте кең масштабты орынға ие болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сүтжанов С. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ және түркі халықтары әдебиетінің типологиялық сипаты. – Алматы, 2006. – 64 б.
- 2 Хуатбекұлы Е. Н.Ә. Назарбаев шығармаларындағы нарратив пен дискурс. Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2017.
- 3 Scibior A. «What is it, your narratology?» Interview with Valery tyupa. Przegląd Rusycystyczny, 170(2), pp.37244. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0> DOI: 10.31261/pr.7833

- 4 Құлбарақ С. Ұлттық рух және поэзия: Зерттеу, ой-толғам. – Алматы: Таймас, 2016. – 112 б.
- 5 Әуез М. Қазақ әдебиеті. Мәңгілік демі – Тәңірдің лебі. – No 20, 14 мамыр, 2021.
- 6 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 7 Сулейменов, О. Собрание сочинений в 7 томах. Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. [Мәтін] – Алматы: «Атамұра», 2004. – 344 с.
- 8 Сүлейменов О.О. Шығармалар жинағы 1-том. Өлеңдер. – Алматы: «Атамұра» баспа үйі, 2004 – 475 бет.
- 9 Harsha Ram. Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's AziIA – Cambridge University Press. – 2001.- 311б. (in English)
- 10 Гончаренко С. Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность Тетради переводчика. – Москва, 1999. с. 107
- 11 Naomi Beth Chaffee. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures – Los Angeles: University of California, p. 209. 2013. (in English)

Материал 10.06.2024 баспаға түсті

Интегративное описание понятия национального духа в поэтических переводах (по мотивам поэзии Олжаса Сулейменова)

Г.А. Абылкасимова

Алихан Бокейхан университет, Семей, 071410, Республика Казахстан

В статье раскрывается нарративная идея в поэзии, проблемы поэтического перевода, описано понятие национального духа. Проведен тщательный анализ интеграционной совместимости стихотворений Олжаса Сулейменова, отражающих понятие «Народный дух» в оригинале и переводах. Принимая во внимание мнение ученых о требованиях к поэтическому переводу, обращено внимание на то, как интегративный характер отражается в поэзии. Поэт, занимающий масштабное место в мировой литературе, доказывает, что его поэзия сложена повествовательной идеей, основанной на национальных представлениях о нравственности, честности и долге.

В статье рассмотрены исследования ученых, всесторонне изучавших творчество Олжаса Сулейменова, проанализированы мнения и взгляды. В результате было установлено, что приоритетными направлениями, на которые обратили внимание ученые при изучении поэтического наследия Олжаса Сулейменова. В исследовании определено значение любви, сострадания к нации и национального характера в выражении идеи автора в произведениях поэта. Новизна исследовательской работы заключается в том, что в текстах стихов на казахском, русском языках классифицирован интегративный характер концепта национального духа.

Ключевые слова: нарративная идея, национальный дух, национальное сознание, концепт, перевод, интеграция, образ

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сутжанов С. Типологическая природа литературы казахских и тюркских народов в первой четверти XX века. – Алматы, 2006. – 64 с.
- 2 Хуатбекулы Э. Нарратив и дискурс в творчестве Н.А. Назарбаева. ...дисс доктора философии (PhD). - Алматы, 2017.
- 3 Scibior A. «What is it, your narratology?» Interview with Valery tyupa. Przegląd Rusycystyczny, 170(2), pp.37244. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0> DOI: 10.31261/pr.7833

- 4 Кулбарак С. Национальный дух и поэзия: Исследование, размышление. – Алматы: Таймас, 2016. – 112 с.
- 5 Ауэз М. Казахская литература. Вечное дыхание – это дыхание Бога. – № 20, 14 мая 2021 г.
- 6 Кабдолов З. Искусство слова. – Алматы: Казахский университет, 1992. – 352 с.
- 7 Сулейменов О. Сборник очерков в 7 томах. Сост. и введение. Искусство. Сафара Абдулла. [Текст] – Алматы: «Атамұра», 2004. – 344 с.
- 8 Сулейменов О.О. Сборник сочинений Том 1. Стихи. - Алматы: Издательство «Атамұра», 2004 г. - 475 с.
- 9 Harsha Ram. Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's AziIA – Cambridge University Press. – 2001.- 311б. (in English)
- 10 Гончаренко С. Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность Тетради переводчика. – Москва, 1999. с. 107
- 11 Naomi Beth Chaffee. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures – Los Angeles: University of California, p. 209. 2013. (in English)

Материал поступил в редакцию журнала 10.06.2024

An integrative description of the concept of national spirit in poetic translations (based on the poetry of Olzhas Suleimenov)

G.A. Abylkasimova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan

The manuscript delineates the thematic underpinnings of narrative ideation within poetry, elucidates certain challenges inherent to poetic translation, and explicates the construct of national ethos. It undertakes a meticulous examination of the integrative potential within the oeuvre of Olzhas Suleimenov, particularly focusing on the depiction of the "People's Spirit" across both original compositions and their translated counterparts. This examination incorporates scholarly perspectives on the exigencies of poetic translation, highlighting the manifestation of its integrative attributes within the poetic domain.

The inquiry probes the narrative construct in the poetic works of the Russian-speaking Kazakh bard, Olzhas Suleimenov, postulating and evaluating the hypothesis that discerns the 'national spirit' concept, acknowledging the phenomena of instantaneous integration.

The article examines the research of scientists who have comprehensively studied the work of Olzhas Suleimenov, analyzes opinions and views. As a result, it was found that the priority areas that scientists paid attention to when studying the poetic heritage of Olzhas Suleimenov were such issues as creative biography and creative portrait, the transformation of poetry in the field of Turkology, worldview, cultural studies, the internal and external form of poetry, imagery in poetry, hormonal connection with the works of a foreign poet. In the course of the study, a scientific and conceptual analysis of the poet's poetic works was carried out, which makes it possible to judge that Olzhas Suleimenov's poems are a source of the "national spirit". The original and translated poems of Olzhas Suleimenov considered in the article are divided into two groups based on the concept of "national consciousness". The first group includes the works of the poet, in which concepts characterizing the concept of "national consciousness" and based on a separate theme are often found, the second group includes poems in which motifs of "national" coloring are found. The study defines the importance of love, compassion for the nation and national character in expressing the author's idea in the poet's works. The novelty of the research work lies in the fact that the texts of poems in Kazakh and Russian languages classify the integration nature of the concept of the national spirit.

The research used methods of generalization, analysis, formulation, and experimental research. As a result of the research, it was concluded that Olzhas Suleimenov is a unique poet who brought Kazakh poetry into the world space in the context of national consciousness.

Key words: Narrative ideation, national spirit, national consciousness, concept, translation, integration, imagery.

REFERENCES

- 1 Sutanov S. XX ғасырдың алғашқы шірегіндегі қазақ және түркі халықтары әдебиетінің типологиялық сипаты [Typological nature of the literature of the Kazakh and Turkic peoples in the first quarter of the 20th century]. (2006)
- 2 Khuatbekuly E. Narrative and discourse in the works of N.A. Nazarbayev. ...dissertation of Doctor of Philosophy (PhD). (2017)
- 3 Scibior A. «What is it, your narratology?» Interview with Valery tyupa. Przegląd Rusycystyczny, (2020). <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0> DOI: 10.31261/pr.7833
- 4 Kulbarak S. National spirit and poetry: Research, reflection. (2016).
- 5 Auez M. Kazakh literature. (2021) The eternal breath is the breath of God.
- 6 Kabdolov Z. The Art of Words. (1992)
- 7 Suleimenov O. Collection of essays in 7 volumes. Comp. and introduction. Art. Safar Abdullah. [Text] (2004)
- 8 Suleimenov O.O. Collected essays Volume 1. Poems. (2004)
- 9 Harsha Ram. Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's AziIA (2001)– Cambridge University Press.
- 10 10.Gonşarenko S. F. Poetişeskii perevod i perevod poezii: konstanty i variativnost Tetradi perevodşika. [Poetic translation and translation of poetry: constants and variability Translator's Notebook.] 1999)
- 11 Naomi Beth Chaffee. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures – Los Angeles: University of California (2013)

Received: 10.06.2024

MFTAP 178230

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp100-113](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp100-113)

Г.Ж. Абылкасов¹, Х.Ю. Миннегулов²

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

²Қазан Федералды университеті, Қазан, 420008, Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы

КӨКШЕТАУ ТАТАРЛАРЫ ТАРИХЫ (ҚАЗАҚ-ТАТАР ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫ)

Мақалада қазақ және татар халықтарының әдеби, мәдени байланыстарының тарихы бірнеше ғасырға ұластындығы жайындағы мәліметтерге сүйене отырып баяндалған ақпараттар берілген. Қазақ-татар байланыстары туралы, татар халқының қазақ жеріне келу себептері мен қоныс аударуы сияқты тарихи кезеңдерге тоқталып өтіп, қазақ қоғамына тигізген оң ықпалы туралы айтып өтілді. Мақала тарихи және мәдени аспектілерде алып қарастырғанда, татар ұлты өкілдерінің қазақ арасындағы мәдениет пен білімге тигізген ықпалы жайында қарастыру қажет деп табылды. Татар оқығандары мен зиялы қауымының қазақ қоғамындағы орны туралы арнайы қарастырудың негіздемесі қалай пайда болды? Бұл сұрақ жөнінде айтарымыз мынау: XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Патшалық Ресейдің Қазақстанға ықпалы күшейе түсті. Осыған орай, түрлі факторлардың әсерінен татарлардың қазақ жеріне миграциясы күшейді. Сондай-ақ діні,

тілі, шығу тегі бір болған себепті қазақ пен татар ұлты адамдары арасында байланыс деңгейі орыстармен салыстырғанда арта түсті. Осыған байланысты, қазақ қоғамы ішінде туындаған мәселелерді шешуде татардың көрнекті тұлғаларының беделі жоғары болды. Мақаланың кіріспе бөлігінде осы және басқа мәселелер қарастырылды. Атап айтқанда, татарлардың түркі тілдес қазақ жерінің солтүстік аумағына қоныстануы мен олардың қазақ қоғамындағы, мұсылман әлеміндегі орны қарастырылды.

Мақаланың негізгі бөлімінде қазақ ақындарымен қатар қазақ қоғамында өзінің өнегелі ісімен есте қалған татар зиялыларының әдеби, тарихи бейнесі туралы пікірлер айтылды, мәліметтер мен фактілер негізінде тұжырымдар жасалды.

Мақаланың қорытынды бөлімінде қазақ әдебиеті, мәдениеті тарихына қосқан зор үлесі үшін ұлтымыздың ардақты тұлғаларына айналған татар жазушылары мен зиялы қауым өкілдерінің еңбектерін, жарқын тұлғасын ұмытпай, жадымызда жаңғыртып отыру керек екендігі туралы тұжырымдалған.

Кілт сөздер: татар-қазақ байланыстары, әдебиет және өнер, тілмаш, іс жүргізу, татар зиялылары, тағдырлас халық, қоныстану.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Біржарым ғасырдан артық тарихы бар Ақмола облысы осы уақыт аралығында бірнеше рет шекаралық өзгерістерге түсті. Бұл мақалада қазіргі кездегі Ақмола (Көкшетау өлкесінде) облысы аумағына татар диаспорасының қоныс аударуы мен өмір тарихы жайында баяндалады. Аталған деректер Көкшетау өлкесінің татарлар тарихы жайлы деректер жазған белгілі тарихшы Қ.Қ.Әбуев, жазушы И.Н.Салахов, журналист Р.Х.Ақбердин, З.А..Махмутовтардың еңбектерінен мәліметтер келтірілді.

«Ғасырлар бойы халық жадында түркі халықтарының ортақ түп-тамырлары туралы аңыз-әңгімелер сақталған. Тарихи жағдай күрт өзгерген кезде қандай да бір халықтың белгілі бір бөлігі қолдау іздеп, өзіне туыстас басқа халықты паналаған. Дегенмен, XVI ғасырға дейін бұндай қозғалыс әрдайым басым бағыт болып табылмаған. Алайда, барған сайын күшейе түскен орыс князьдықтарының экспансиясы қозғалыстың бағытын нақты айқындаған болатын – батыстан шығысқа және оңтүстік шығысқа қарай. Мысалы, татарлардың Волга бойынан Оралға, Сібірге, Қазақстан мен Орта Азияға қоныс аударуының алғашқы ірі толқыны XVI ғасырдың екінші жартысында басталған еді. Орыс князьдықтарының жеңгендерінің шектен шыққан қантөгісі мен тонауы татар халқының кезекті көтерілісін басып-жаншу кезінде, кең байтақ Қазақстан жеріне қарай татар босқындарының үлкенді-кішілі, жаңа толқындарының қайта-қайта туындауына негіз болды. Осы жерде қазақ сұлтандары мен билерінің қашқын татарларды (болғар-татарларды) патша өкіметіне ұстап бермегенін айта кету керек. Әдетте қашқын туралы жіберген сұратуға төмендегідей жауап берілетін: «Қашқын татар болмаған, болған да емес және қазіргі кезде қайда екені мүлде белгісіз», – деп көрсетеді Р.Әбсаттаров [1, 132].

Тарихи деректерге сүйенсек мұндай жауаптардың кейбірін қазақ сұлтандарының айтуымен, солардың қасында отырған сол қашқын татарлардың өздері жазған екен. Жоғарыда келтірілген басты себептен өзге, татарлардың қазақ жеріне қоныс аударуының себептері әртүрлі тарихи жағдайлардан туындап отырған. Татар халқы өкілдерінің еліміздің солтүстік аймағына, соның ішінде Көкшетау өлкесіне қоныс аударуына басты себеп – отарлау саясатының күшеюі болды. XIX ғасырдың екінші жартысында бұрынғы еркін өмірлі Қазақ хандығын құлатып, қазақ даласында Патшалық Ресейдің бұрынғы билік жүйесін мүлде тоқтатып, Үш жүздік құрылымды жойып, оның ішінде Абылай ханның ұрпағы Уәли ханға қараған Орта жүзді де ішінен сегіз бөлікке бөлген болатын. Бұдан соң бұл бөлшектеуді де одан әрмен жалғастырып, шеткі аймақтық уездерге бекіністер салынып, сол жерлерге ерікті жалдамалы әскери құрылым казак-орыстарды көптеп қоныстандыра бастаған кезеңі еді.

Осы тұста ата қонысы Еділ бойынан алдыңғы лекте келген татар ұлты өкілдері Көкшетау өңіріне біртіндеп келе бастады. Олар өз елінен сол кезеңде Ресей билігі тарапынан орын алған

заңсыздықтардан зардап шегу себепті, міндетті әскери қызметке, солдатқа алудан қашу, түрлі себептермен атақоныс жерінен айырылу сияқты қиындықтарды бастан өткеріп, бас сауғалай қашып қазақ жеріне қоныстана бастаған еді.

Әскерге татарларды ала бастауы 1790 жылдан басталады. Осы жылдан тептяр татарлары казак әскерінің қатарына шақырылып, сонда он бес жыл қызмет етуге міндеттелген. Сонымен қатар оларға ақшалай және мүліктей алым-салықтар салынып отырған. Ал ұлт өркениетінің бастауында ұлы тұлға Абай десек: «Барлық халықтың өркениет тарихында жарқын із қалдырған ұлы тұлғалар өткен. Ұлттың ұлы тұлғаларының артына қалдырған мирасы қоғамның ортақ құндылықтарын құрайды. Қазақ тарихы мен мәдениетінің кешегісін бүгінгімен жалғаған көпір, болашағын құнды мұрасымен сәулелендірген жарық жұлдыздың бірі және бірегейі – ойшыл, ғұлама, ақын Абай Құнанбайұлы» [2, 69]. Татарлардың әскер қызметін атқаруы мен өзге де өмір сүру салты туралы Абайдың екінші қарасөзінде айтатыны бар: «Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда» [3, 87]. Абай осылай қорытынды берген татар халқының өкілдері солдатқа шыдағанымен, Ресейдің өзге өңірлерінен келіп, ғасырлар бойғы игерген жерлерін алып қойып, тақырға отырғызуына төзбеген көптеген отбасылар еріксіз шығысты бетке алатын болған.

КІРІСПЕ

Бұл зерттеуде елдің солтүстік өлкесіне көптеп қоныс тепкен татар халқы өкілдерінің қазан төңкерісіне дейінгі кезеңі, сол сияқты кеңес өкіметі дәуірі кезеңіндегі тарихы, олар жайлы жазылған публицистикалық және көркем әдеби, тарихи шығармаларда берілген деректер негізіндегі материалдар қарастырылды. Сонымен қатар Көкшетау өлкесі халық ақындары шығармалары мен татар зиялыларының шығармалары мен оларды зерттеген ғалым, жазушылар, жергілікті тарихшылар мен татар халқының тарихы қызықтырған ізденушілердің еңбектерінен деректер келтіріліп, салыстырып, салғастырылды.

Бұл кезде қазақ өлкесінің шұрайлы деген жерлері қарашекпендер мен сол кезде Ащылы өзек бойымен жүздеген шақырымға созылған әскери шеп құрушы казак-орыстардың қарамағына өткен болатын. 1841 жылдары Көкшетау өлкесінің ең шұрайлы пұшпағы Имантау көлі маңына алғашқы мордва, украин переселендері келіп қоныстана бастайды. Жоғарыда атап өткеніміздей, Патшалық Ресейдің озбыр билігі тарапынан қысымшылыққа тап болған Еділ-Кама татарлары да алыс өлкеден ат арытып осында жетеді. Мұнда алғашқылардың бірі болып Сәлімжанұлы Ғұбайдулла деген татар азаматы 900 шақырым жолды артқа тастап Қызылжар қаласына жетеді. Бұл қалада біраз аялдағаннан кейін Көкшетауға келген. Көкшетау арқылы Имантау жеріне келіп, аталған аймақтың табиғатына, Имантау мен Шалқардай көлі, таулары, ағып жатқан өзендеріне қызыққан ол осы жерде тұрақтап қалуға шешім қабылдап, Имантаудың жағасына келіп тұрақтаған. Сонымен бірге бұл өлкеге татарлардың көптеп келуге қызығуындағы тағы бір себеп: жергілікті халықтың қонақжайлығы мен ақжарқындығы да үлкен себеп болса керек. Қолжазба деректерінде келтірілгеніндей сол кездегі қазақ ауылдарына келген кез-келген «ноғайды» (қазақтар татарларды осылай атаған) молда ретінде қабылдаған [4].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы татар зиялыларының, соның ішінде ақын-жазушыларының қазақ мәдениеті тарихындағы орны туралы жазылған еңбектері, зерттеу талдау мен жинақтау, хронологиялық, кешенді, жеке талдау әдістері негізге алынды. Тарихшылар Қ.Әбуевтің «Науан Хазірет» (2014), З.Махмутовтың «История татар Кокшетау и Акмолинской области» (2019), Л.Мингазованың «Ибрагим Салахов» атты монографиялық еңбектерін басшылыққа алдық. Сонымен қатар жергілікті ізденуші Ф.В.Богаповтың татар

халқы жайлы жазылған қолжазбалары мен «Әдебиет және өнер» музей-үйінің қорында табылған құжат пайдаланылды. Қазақ-татар әдебиеті байланысын зерттеуші Б.Кенжебаев, Д.Хамзебекұлы, С.Сүтжан сияқты ғалымдардың сүбелі ой-пікірлері топтастырылды. Ғалымдардың еліміздің солтүстік аумағына танымал татар жазушысы И.Салаховтың шығармаларына берген бағасы талданып, зерделенді. Сондай-ақ, жергілікті қазақ арасынан шыққан халық ақындары шығармашылығымен ұқсастықтары туралы қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ әдебиетінің даму жолын біз жоғарда атап өткен татар әдебиеті кезеңдерімен салыстыратын болсақ, әрбір кезеңдер бойынша жағдайлар өте ұқсас екендігіне көз жеткізе аламыз. Қазіргі күні қазақ әдебиеті өзінің даму деңгейімен де, тұтынушылық ауқымымен де біршама жоғары екендігін де атап өткеніміз жөн. Қазақ және татар әдебиетінің өзара байланысын рухаи жаңғыру аясында жаңа деңгейде қарастырып зерттеу арқылы екі ұлттың бауырлас әдебиеттерін барынша жақындата түсетініміз анық.

Қазақтың кең даласы, оның ішінде Есіл-Көкше өңірі кейінгі үш ғасыр жүзінде түрлі тағдыр жолымен келіп мекендеген көптеген ұлттардың құтты қонысына айналды. Солардың қатарында татар халқы да болды. Түбі бір түркі, тарихы тамырлас, тағдыры ұқсас болғандықтан, татарлар қазақ даласына басына қиындық түскен замандарда ертеден-ақ, бірлі-жарымдап, бірнеше отбасы немесе тұтас әулет болып келіп мекендей бастаған. Қазақ даласына келген татарлар туралы мәліметтер ресейлік және отандық басылымдарда көптеп кездеседі. «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығында Ресейдің орталық губернияларында жалпы өнеркәсіптің өркендеуіне қарамастан, егістік жерлер мен жайылымдардың жетіспеушілігі пайда болуы, әрі егіншілікпен шұғылданушылардың табиғаттың болжаусыз райына тәуелділігі, өлкедегі әкімшілік бақылаудың әлсіздігі сияқты себептерден халықтың оның ішінде татарлардың Қазақстанға қоныс аударуы жалғаса түсті. Татарлардың қазақ даласына миграциялық жөңкілуі орталық губерниялардың, әсіресе ондағы шаруалардың жаппай қоныс аударуы аясында жүрілді. Қазақ даласына 1861-1880 жылдар арасында қоныстану тыйым салынғанына қарамастан, 1880-1906 жылдар арасында қарқын ала түсті, 1906 жылы Столыпиннің аграрлық реформасынан кейін бұл жұмысты үкімет жүйелі түрде жолға қойып, ұйымдастыра бастаған еді» [5, 240].

Қазақ жері бұл кезде Ресей империясының бодандығына толықтай ұшырап, рухани отарлауға кіріскен кезеңі еді. Сондықтан да қазақ арасына орысша-қазақша оқытатын түземдік мектептер ашылып, оқыта бастаған болатын. Мұның өзі ұлтты отарлаудың бір тармағы ретінде қарастырылды. Ал қазақ даласына көшіп келген татарлар болса, олар дәстүрлі медреселік оқыту жүйесін мұнда да жалғастыруға күш салды. Сондай-ақ татардың арабша, кирилше хат танитын, орыс тілінен де хабары бар адамдары қазақ арасында бала оқытып, елге қызмет ете бастады. Оқыған татарлар орыс империясының жаңадан жаулаған жерлеріне билік жүргізуіне үлкен ықпалын тигізді, бұл істе татар молдаларының ролі күшті болды. Ислам әлемі мықтап дарыған өзге өзбек, татар халықтарынан жырақ елдің солтүстігінде орналасқан қазақтар арасында ислам дінін таратудан басқа сот ісін жүргізу мен басқа да дау ісін шешуде молдалардың беделі жоғары болды. Себебі ол кездегі іс жүргізу тілі орыс, татар тілдерінде жүргізілетін. Бұл жайында өзінің зерттеуінде З.Махмутов: «После открытия в 1824 году Кокчетавского округа татарские полномоченные объезжали волости с разъяснениями местному населению прокламаций и выписок из закона сибирских киргизов. Они также исполняли функции муллы. Мусульманские священнослужители должны были заниматься не только исполнением религиозных обрядов, но и вести образовательную деятельность среди местного населения. Довольно часто они выступали в роли арбитров в разрешении споров между казахскими родами, а также между русскими и казахским населением. Таким образом, муллы некоторое время фактически являлись представителями царской администрации в степи. Татарский же язык наравне с русским являлся языком делопроизводства» [4, 20]. Осылайша, қазақ пен татар халықтары арасында аәлеуметтік байланыстар, өзара қарым-

қатынастар қарқын ала бастады. Екі халық бірін бірі жақыннан жақсы танып, тұрмыс-тіршіліктерін үйлестіріп, арман-мақсаттарын жақындастырып, етене бола түсті. Осының нәтижесінде бұрыннан, сонау ежелгі дәуірден бергі ортақ мұралары бар фольклордағы, орта ғасырлардағы авторлық туындылардағы екі халықтың туыстығының дәлелі ретінде көрініс тапқан әдебиет әлеміндегі үндестік бұрынғыдан да дами түсті.

Осы ретте, татарлардың қазақ даласына келу себептері жайындағы мынадай бір мәліметті келтіре кетейік: «Ғасырлар бойы халық жадында түркі халықтарының ортақ түп-тамырлары туралы аңыз-әңгімелер сақталған. Тарихи жағдай күрт өзгерген кезде қандай да бір халықтың белгілі бір бөлігі қолдау іздеп, өзіне туыстас басқа халықты паналаған. Дегенмен, XVI ғасырға дейін бұндай қозғалыс әрдайым басым бағыт болып табылмаған. Алайда, барған сайын күшейе түскен орыс князьдықтарының экспансиясы қозғалыстың бағытын нақты айқындаған болатын – батыстан шығысқа және оңтүстік шығысқа қарай. Мысалы, татарлардың Волга бойынан Оралға, Сібірге, Қазақстан мен Орта Азияға қоныс аударуының алғашқы ірі толқыны XVI ғасырдың екінші жартысында басталған еді. Орыс князьдықтарының жеңгендерінің шектен шыққан қантөгісі мен тонауы татар халқының кезекті көтерілісін басып-жаншу кезінде, кең байтақ Қазақстан жеріне қарай татар босқындарының үлкенді-кішілі, жаңа толқындарының қайта-қайта туындауына негіз болды. Осы жерде қазақ сұлтандары мен билерінің қашқын татарларды (болғар-татарларды) патша өкіметіне ұстап бермегенін айта кету керек. Әдетте қашқын туралы жіберген сұратуға төмендегідей жауап берілетіндігі алдыңғы мәліметтерде келтірілген болатын, яғни қашқын татарлардың жоқ екендігі жайлы ресми хаттармен жауап беретін болған.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ даласына татар переселендері келуімен бірге қазақ өлкелерінде көптеп мешіттер мен бала оқытатын медреселер салына бастаған. Имантау жеріне алғашқы татарлардың қоныстана бастауы 1849-51 жылдар аралығында басталған және мұнда да алғашқы білім беру орындары осы кезеңде пайда болды. Одан кейінгі уақытта келген татар шаруалары әртүрлі себептермен толығып отырған. Оған татарларды әскерге тарту, алым-салықтың көбеюі, бөлінетін жер телімдерінің тым қысқарып кетуі сияқты себептер әсер еткен. Бір ауыл татарлардың қазақ жеріне қоныс аударуына оларды казак әскері қатарына тартылуы себеп болғандығын сол халықтың бүгінгі ұрпақтары куәландырады. Қазіргі Саратов губерниясының Аявыл ауылынан осындай тізімге леккен татар отбасыларын туған жерлерінен күштеп қуып шыққан. Алыс жол мен көптеген қиындықтардың салдарынан, бірге жолға елуге тарта отбасының он екісі ғана Имантауға жеткен.

Чыгып кына карагыз манарага,
Сукалаган жирдан кара юк,
Ай-хай без китэбез казаклыкка
Алла язган эшке чара юк [6, 13].

Шыгып қана қараңыз мұнараға,
Соқалаған жерде қара жоқ,
Ай-хай біз кетерміз казактыққа,
Алла жазған іске шара жоқ [6, 13], –

деп туған жерлерімен қош айтысады (өкінішке орай бұл өлең жолдарының авторы белгісіз).

Арада жылдар өте келе татарлар жергілікті халықпен етене араласа бастайды. Бұған әрине жергілікті қазақтар мен татарлардың ежелден түбі бір түркі тектес болуы, тілдерінің ұқсас, бір дінді ұстануы, сол сияқты тұрмыстағы салт-дәстүрдің ұқсауы көп септігін тигізеді. Қоныс аударған татарларға қиындықтарды жеңуіне жергілікті қазақтардың қол ұшын беріп көмектесуі олардың осы жерге сіңісіп кетуінің алғы шарты болғаны сөзсіз. Олардың кейбірі орыс-казактарға, сол сияқты қазақ байларына жалданып күн көрсе, пысықтау келгені қазақ ауылдарын аралап «молдалық» құрады. Көшпелі қазақ арасында сол кездері оқыған

қарилардан гөрі дүмше молдалардың көп болғаны анық еді. Мұндай кездері қазақ ауылдарын әртүрлі діни мейрамдар мен жаназа кезінде аралаған «ноғай молда» әрқашан олжалы оралатын. Уақыт өте келе Имантау жеріне сіңіскен татарлар арасында таптық жіктеліс басталады, яғни бай татарлар мен кедейлер өзара екіге бөлінеді. Оған қатысты мынадай мысал келтіруге болады. Кез келген уақытта заманның, тұрмыстың қиындығына қарамастан халық арасынан шыққан айтқырлар шындықты бетке айтып сараңның сараңдығын ел арасына таратып жіберіп отырған. Сол уақыттағы Имантау станицасындағы татарлар арасында Ямнихан атты ауқатты шаруа егін жинау науқанына өз ауылдастарын жинайды. Үйінде он бестен аса сауын сиыры, егістік жері бар Ямниханның келіні Сахип-әңкей асарға келген жігіттерге асқан ботқаға сары майдың орнына қатық құйып береді. Бұған риза болмаған жігіттердің бірі бір шумақ өлең шығарып ауыл арасына таратып жібереді (мұндай шығарылған өлеңдердің авторы көбіне Закир Сәбитов деген жас жігіт болған).

Ямниханын байлығын,
Ун биш сыер савадыр,
Буткасында маеда юк,
Сахип арян саладыр.
Ямниханның байлығы-ай,
Он бес сиыр сауады,
Ботқасында майы да жоқ,
Сақып айран құяды [6, 19].

Ауылдастарынан өз тарапына айтылған ащы әжуа өлеңнен ұялған Ямнихан үйдегілерге қайтадан тамақ жасатып, ауылдастарынан кешірім сұрап өлең әрі қарай тарап кетпесін деп өтініш білдірген екен.

Біз бұл жерде қазақ және татар халқындағы жергілікті ақындардың белгілі бір оқиғаға қатысты тапқырлықпен жауап қатуы, олардың өзара тақырыптық, мамзұндық ұқсастығы турасындағы мәселеге баса мән береміз. Мұндай келеңсіздікке тап болған кез келген адам бір шумақ өлеңмен кемшілікті бетке басып айту – қазақ пен татар халқының екеуіне де тән. Жалпы суырыпсалмалық түркі тілдес халықтар арасында кеңінен таралған өнер түрі, жанынан суырып салу арқылы өлең шығару негізінен айтыс өнеріне тән құбылыс. Көкшетаулық халық ақындарының да сараң байларға қаратыла шығарылған әжуа өлеңдері жиі кездесіп тұрады. Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ сынды дүлдүлдердің ізін басқан халық ақындары шығармаларынан да осы сияқты өткір сықақ, мысқылға құрылған өлең түрлері баршылық. Кезінде Ақан серідей сырбазбен үзеңгілес жолдас болған, сері әндерін нақышына келтіре орындап көпшіліктен бағасын алған әнші Сұлтанмұрат Құдасұлының баласы Әміре Сұлтанмұратұлының өз өмірі жайлы естелігінде былай дейді: «Кекірейген төрелер, болыс-билер, қайырсыз жан – байлармен қас болып өлең шығардым. Шыңғыс төренің үлкен баласы Жақып төренікіне келіп аттан түсіп есігіне барсам, тал түсте ішінен кілт салып қойыпты. Төре үйінде отыр деп жұмыскерден естіген соң есіктің қарағай тақтайына қарындашымды ала салып, былай деп жаздым:

Бәзілде тәккаппарлық толғаныма,
Ақын боп қартайып солғаны ма.
Тал түсте есігіне кілт салады,
Рәсімі шүршіт-қалмақ болғаны ма?» [7, 27], –

деп төренің шыққан тегін бетіне басады. Әміре Сұлтанмұратұлының осы мазмұндас тағы бір өлеңі Жантоп төренің баласы Мәкен төренің сараңдығын әшкерелеп жазған мына бір өлеңі:

Түсе гөр бесенесі бестен деймін,
Сараңдығың кетпейді естен деймін.
Есеп қылып салғандай бауырсақты,
Басыңнан не жамандық өткен деймін.
Алда-белде жан алсаң да ас іш, кешірім жоқ,
Ертелі күн батқалы кештен деймін [7, 30], –

деп қасиетті ережеп айының ауызашар кезінде сараңдық танытқан төрені имандылыққа шақырып, ұятқа батырады. Бұл арада әрине сол кездегі орын алған тап тартысымен бірге барымен бөлісе алмаған сараңдық жайлы қай халық та болсын өз бағасын ашып көрсетер мысалдар.

Арқаның атақты салы Біржан салға қатысты бір осындай оқиға ел жадында қалған. Біржан сал өлең айтып, салдық құрып, Көкшетаудың елін аралап, жолаушылап келе жатқан кезі екен. Күн ыстық, әбден таңдайы кеуіп шөлдеген соң, жолда тұрған бір қоңырқай үйге келіп түседі. Сал өзінің бойындағы тәкаппар мінезбен үй сыртына жақындап келіп: «Кім бар-ау?», – деп айқайлап дыбыс берген екен. Іштен жұпынылау киінген бойжеткен қыз шығып сәлем береді. Сонда Біржан сал шөлдегенін айтып, кіруге рұқсат сұрайды. Бойжеткен сонда «Үйге кіріңіздер», – деп ықылас білдіріпті.

Ішкі жағы жұтаңдау, кедейдің қараша үйдің төріне шығып, Біржан сал салған сырмаққа тізе бүгеді. Қыз сол кезде босағада тұрған күбі піспегін бірер толғап піседі де, кетік ағаш тостағанға ашымал көже құйып ұсынады. Біржан сал қыз ұсынған тостағанды қолына алып қараса, құйып бергені быжылдап тұрған қатықсыз қара көже екен. Осы кезде қыздың берген сусынын менсінбей, ерінін де тигізбестен аяқты өзіне қайта ұсыныпты. Ал қыз болса тостағанды алудың орнына былай деп өлеңдетеді:

Жақсының жейтін асы – жая мен жал,
Шығады нақ қырсықтан осындай сал.
Дәмнен үлкен дүниеде ешнәрсе жоқ,
Көжеге кекіреймей ерніңді мал! [8]

Қыздың бұл тауып айтқан сөзіне тосылып, өзінің тәкаппарлық, кінәмшілдік қылығынан ұялып қалған Біржан сал сонда:

Жетеді тоқсан жасқа ердің ері,
Атандық ақындықпен «Біржан сері».
Қарындас айтқан сөзің өтіп кетті,
Көжеңді баса құйып әкел бері! [8], –

деп, қызға үстемелей толтыра құйғызған тостағандағы көжені дем алмастан басына бір-ақ көтерген екен дейді. Міне, қазақтың кез келген естияр ұл-қызы қандай жағдайда да болсын, қиыннан қиыстырып, сөз тауып, кімге болса да, сөз есесін жібермеуді мақсұт тұтқанын осы жағдайдан анық көреміз. Еуразия түркілерінің әдеби-мәдени қатынастарының тарихында Ақмолла Мұхаммедиярұлы шығармашылығы маңызды орын алады. Ақмолланың көзі тірісінде бір-ақ кітабы жарық көрген. Ақынның «Маржани мәрсиясы» деп аталған бұл шығармасы 1892 жылы Қазан университетінің баспаханасында жарық көргенін білеміз. Бұл – Ақмолланың ақындық даңқын алысқа жеткізген алғашқы жинағы. Ал Ақмолла ақынның үш ұлтқа ортақ ақын екендігін алдыңғы жазылған мақалаларда нақты деректер арқылы жазып көрсеткенбіз. Қазақтар мен татарлардың ұлттық тарихы, тілі мен діні ғана емес, мәдениеті мен әдебиеті де ежелден тамырлас әрі тағдырлас екендігі туралы көптеген зерттеу еңбектерінде айтылып, жазылған. Осыған орай қазақ, татар ақындарының шығармашылық туындылары солтүстік аумақтағы ақындарға да өз әсерін тигізгені байқалады.

«Татар әдебиетін мазмұндық, формалық тұрғыда жаңа сатыға көтерген. Ғабдолла Тоқай шығармашылығы барша түркі халықтары қаламгерлеріне, соның ішінде қазақ ақын-жазушыларына үлкен әсер етті. Бұл кезде татар әдебиеті зор биікке көтеріліп, Еуропалық білім-ғылым жүйесімен үндесуі – орта ғасырлық білім жүйесіндегі өзге түркі халықтарына барынша үлгі-өнеге болғаны анық. Сол себептен де, ХХ ғасырдың басы татар мәдениеті мен әдебиетінің түркі әлеміндегі авангардтық сипатта болғаны белгілі. Сондықтан қазақтың жас ақындары мен өзге де білім-ғылым қуған зиялылары татардың әдебиетінен, мәдениетінен, ғылым-білімінен үйренді, оларды үлгі тұтты. Бұл турасында қазақ әдебиетінің ірі өкілдері әр кезеңде лайықты бағасын берген болатын. Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ақын, жазушы, академик ғалым Сәбит Мұқанов былай деген екен: «Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибраһимов, Мәжит Ғафури, Ғалиасқар Камал, Фатиз Әмірхан, Ғафур Құлахметов

сияқты үлкен жазушылар идея және көркемдік шеберлік жағынан қазақ ақын-жазушыларының бүкіл бір буынына әсерін тигізді» [2, 75], [9, 13].

Қазақ халқымен Имантау өңірінде тағдыры тамырласқан татарлар небір тарихи оқиғаларды бастан кешіре отырып талай-талай дүрбелең саясаттың шылауымен жүруге мәжбүр болады. XX ғасырдың басында Көкшетау жеріне де ақ пен қызылдың дүрбелеңі келеді. Қиын кезеңде бір үйдің баласындай болып келген Имантау жеріндегі татарлар да жаңа үкімет пен ескі үкімет арасындағы тартысқа қатысып, кейіннен тарихта есімдері қалған революционерлер Усман Абдрашитов, ағайынды Кәрім, Хамит, Мәжит, Ғазиз Сутюшевтер сол сияқты белгілі қазақ-татар жазушысы Сабыр Шәріпов есімі осы кезден бастап белгілі бола бастайды. Тарихтан белгілі С.Шарипов Қазан төңкерісі кезінде Көкшетау, Қызылжар өңірінде кеңес өкіметінің өкілі ретінде қызмет ету барысында жергілікті халықпен етене байланысып, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді білу нәтижесінде бірнеше туындыларын жазған. Кейінде бұл туындылар қазақ қоғамы арасында кеңінен танымал болып, әдебиетке жаңа леп әкелушілер қатарына енді. Себебі бұған дейінгі жазылған әдеби шығармалар легі көбіне көп шығыс әдеби бағытында жазылған болатын. XX ғасыр басындағы жазылған туындылар мазмұнына Абайша айтқанда «шығыстық жазу үрдісінің батысқа айналып» бара жатқанын байқауға болатын еді. «Эту особенность в татарской культуре мы предлагаем обозначить термином «мягкий», так как относительно западного модернизма принято использовать термин «твердый модернизм» 1. Британский ученый причиной твердости называет «мягкость» модернизма-авангарда... вмешательство центра, власти, иерархии, которое приводит к «разрыву» с традицией в сознании этнического сообщества. В татарской культуре мы априори можем указать на отсутствие такого вмешательства. Имеются и другие причины для мягкости новых художественных парадигм» [10, 4]. Әрине қазақ жазушылары мен ақындарына бұл ретте татар әдебиетінің ықпалы болғандығы анық.

Төңкерісшіл зиялы Сабыр Шәріповтың бастамасымен 1903 жылы Атбасарда алғашқы жәдитше білім беретін мектеп ашылады. Бұл кезеңде тек тап тартысы, ақ пен қызылдың соғысынан өзге сол кездегі татар ауылдарымен қазақ даласына келген тағы бір жаңа лепке дін мен білім саласындағы өзгерістерді жатқызуға болады. Ол кезде ашылған және шәкірт оқытатын медреселер мен мектептерде енді бұрынғы қадімше оқудан «жаңаша» жәдитше оқыту үрдісі бастау алған уақыт еді. Қай кезде де жаңашылдыққа қарсы ескілік сарқыншағы қарсы тұруға әрекет үстінде болғанымен, тозығы жеткен ескі оқыту жүйесі жеңіліске ұшырайды. Себебі осы кезеңде қазақ даласына жер аударылған көзі ашық революционерлер өздерімен бірге көптеген жаңалықтарды ала келген болатын. Көкшетаудағы медреседе оқытын Мүмин Насыров деген шәкірт өзін оқытатын Шәкір халфеге: «Хазірет, егер Мария анамыз пәк болған болатын болса, ол қалайша сәбилі болған?», – деген сұрақты төтесінен қояды. Мұндай орынсыз сұраққа жауап таба алмай сасқан молда шәкіртті бетке ұрып жібереді. Мүмин де қарап қалмай, қарсы соққымен жауап беріп, кейін қашып құтылады.

Бұл оқиға әрине М.Жұмабаевтың «Ақан сері» мақаласындағы мына оқиғаға ұқсайды: Ақан 13 жасқа келгенше Бұқардан оқып қайтқан Күнту деген бір молдадан сабақ оқып жүреді. Бірақ біраз ес кіре бастаған соң, молданың балдыр-батпағына зерек Ақанның көңілі толмай бастайды. Сөйтіп, 13 жасында Ақан молдасымен бір шарифатқа таласып, «маған қарсы келдің» деп молдасы оны ұрған соң, «шыбыққа сүйенген шарифатыңды ұрайын» дейді де, оқумен қоштасып кетіп қалады [11, 45]. Кейіннен Ақан серілік жолды таңдап, шарифат жолынан алшақтап кеткенімен уақыты келгенде туған бажасы, Көкше аймағына белгілі Науан хазірет (Наурызбай) Таласбайұлымен жиі кездесіп, құлазыған жанына медет іздейді. Ақанның діни сауаттылығы жоғары деңгейде болғаны жайлы тарихи деректер Мағжан Жұмабаев, жазушы Сәкен сері Жүнісов, профессор Серік Негимов, белгілі өнертанушы зерттеуші ғалым, жазушы Илия Жақанов, тарихшы профессор Қадыржан Абуов еңбектерінде кездеседі.

Дүниенің қызығын кешіп өтіп,
Тәттіліктің алмадық еш ләзатын.
Пәруардигар сопылардың жолыменен
Құдайға құлшылықта ғибадатым.

Айырушы Алла бар, не қамым бар,

Адамның ішкі сырын, заһыр, батын [11,134], – деген жырларынан Ақанның ішкі жан дүниесінің діннен алшақ емес екендігін аңғарамыз. Осы жолдар арқылы серінің діннен алшақ, періге серік болған деген жел сөздердің жай ғана қаңқу әңгіме екендігіне еш күмән тумайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сал-серілік дәстүрді толықтай ұстап, кейінгі буынға барымен, нәрімен ұсынуға қазақ даласын XIX ғасырда толықтай бағындырып, елді рухани отарлауға кіріскен Патшалық Ресейдің заңдары мүмкіндік берген жоқ. Бұл үрдіс Кеңестік кезеңде де жалғасын тапқандығын, қазақ халқының азаттық рухы екі билікке жат болғандығын атап өткен жөн. Бұл жайында Ақан сері де өз кезегінде үнсіз қала алмады. Ата-баба зиратын қорлап, үстінен соқатүрен салған қарашекпенділер, Құлагер су ішкен құдыққа доңыз суарып, айдынында аққу жүзген Қоскөлдің тұнығын лайлаған озбыр топтың бассыздығы серінің ашу-ызасын тудырып, бұрын қазаққа қамқор деген сенімде болған патша жайлы көзқарасын өзгертті. Ақан ел еркесі, жыр серкесі болып халқына еркелеумен қатар халқының қамын жеп, мұңын мұндай алатын ақжүрек азамат.

Тасыған қазақ көзі бұлақтай боп,
Соятын крәстиянға лақтай боп.
Патшаның сүйікті ұлы келгеннен соң,
Шетке шығып қалдық қой брақтай боп...
Қасиетті ата-баба зиратының
Үстіне егін салды, жайлап есіп.
Тірі түгіл, өлінің көрін алып,
Бұлайша іс қылады ерегісіп[12], –

деп ашына жырлайды. Сол сияқты ақын жырларында серілік дәурені өтіп, енді ақыл тоқтатқан ағалық пейілдегі өлең жолдары да көрініс беріп отырған.

Дүниенің қызығын кешіп өтіп,
Тәттіліктің алмадық еш ләззатын.
Пәруардигар сопылардың жолыменен
Құдайға құлшылықта ғибадатым.
Айырушы Алла бар, не қамым бар,
Адамның ішкі сырын, заһыр, батын... [12]

деген жырларынан Ақанның ішкі жан дүниесінің діннен алшақ емес екендігін аңғарамыз. Осы жолдар арқылы серінің діннен алшақ, періге серік болған деген жел сөздердің жай ғана қаңқу әңгіме екендігіне еш күмән тумайды. Ақан серінің татар әдебиетімен, мәдениетімен таныстығы туралы әңгіме – өзге бір үлкен мақаланың өзегі болса керек-ті. Ақан серінің туған өлкесі, ата қонысы Қоскөлден Имантау тым алыс емес. Түстік қана жер. Имантау өңіріндегі татар ағайындармен серінің араласып тұрғандығы ешқандай шүбә келтірмейді. Кейіннен Ақан серілік жолды таңдап, шарифат жолынан алшақтап кеткенімен уақыты келгенде туған бажасы Көкше аймағына белгілі Науан хазірет (Наурызбай) Таласбайұлымен жиі кездесіп, құлазыған жанына медет іздейді. Ал тек Көкшетау өлкесі емес, түгел қазақ даласына аты мәлім болған Науан хазірет жайлы мәліметтер өлке тарихына қатысты жазылған З. Махмутовтың «Көкшетау және Ақмола облысының тарихы» атты еңбегінде біршама тарқатылып жазылып татар халқымен қалай бірлікте еңбек еткені жайлы толығырақ берілген.

Салыстырмалы әдебиеттану мәселесі қазіргі күрделі әрі өзекті мәселелердің қатарына жатады, өйткені әдебиет қоғаммен бірге дамып, өзгеріп отырады, соған сәйкес ғалымдар (Bennet A., Royle N., Cuddon J.) әдебиет дамуының келесі кезеңінде жаңа міндеттер туындайтынын айтады [13], [14]. Осы салада көптеген жан-жақты жұмыстар жүргізіліп жатқанын ескере отырып, салыстырмалы әдебиеттің ауқымы кеңейіп келе жатқанын аңғару қиын емес.

Қазақ және татар халықтары арасындағы өзара ұқсас әдебиеттердің ғасырлар бойғы байланысын анықтап зерттеу үшін біз татар халқының арғы тарихын, Патшалық Ресей тұсындағы, сондай-ақ Кеңес Одағы тұсындағы хал-ахуалы туралы дереккөздерді талқылау жұмысы жасалады. Татарлардың қазақ даласымен ежелгі байланыстарына қоса, заманауи өзара қарым-қатынастарды ашып көрсету, ғылыми айналымға енгізу жұмыстарының әдістемелері талқыланады. Татар мен қазақ халықтары әдебиетінің өзара байланыстары турасында зерттеу жасау үшін, ең алдымен, татарлардың Қазақстанға, оның ішінде солтүстік өлкелерге қашан, қандай себептермен келді дегенді анықтау үшін екі халықтың әдебиетіндегі рухани байланысын жан жақты анықтауда екі халықтың түп-тегіне, арғы замандардағы өзара қарым-қатынасына тоқталу керек. Ал осы қарым қатынастың бастауларында елімізге, Есіл-Көкше өңіріне аты мәлім белгілі тұлғалардың тұрғаны анық. Қазақ-татар арасындағы рухани-мәдени, әдеби байланыстан өзге туыстық қарым-қатынастың да бұл кезеңде өріс алғаны белгілі. Себебі тілі, салт дәстүрі мен мәдениеті тоқсан процентке дейін ұқсас келетін екі халық өкілдері бір бірін жатсынбай отбасы одағын құрған болатын. Сондай одақтардың біріне Науан хазірет Таласбайұлы мен Көкшетаудағы татар молда Фахретдин Мифтахетдиновтың қызы Құснибанат (Хуснибанат) туралы айтсақ: «Сам Науан хазрат Таласов с 1884 года был имамом казахской мечети, расположенной в станичной части города (в официальных документах она значится под №2). Образование казахский богослов получил в Петропавлске у татарского имама первой соборной мечети Ахмет Вали Габдрахманова, а женат был он на дочери именитого кокчетавского татарского муллы Фахретдина Мифтахетдинова (1839-1913) – Құснибанат (Хуснибанат) [15, 67]. Жалпы қазақ тарихын қарайтын болсақ татар әйелдерінің қазақ және татар халықтарының әдеби, мәдени байланыстарының тарихы бірнеше ғасырды құрайды. Қазақ-татар байланыстары туралы айтқанда, татар әйелдерінің қазақ қоғамына тигізген оң ықпалы туралы арнайы тоқталмау мүмкін емес. Әдеби және мәдени аспектілерде алып қарастырғанда, көптеген татар әйелдерінің арасынан нақты осы Құснибанат анамызға тоқтала кетсек болады. Сонымен тарихи деректерді қарасақ Науан хазірет атақты Ақан серімен туған бажа болған, кейінде жамағаты қайтыс болғаннан кейін Құснибанатқа үйленген. Сол кездегі Ресей империясының жүргізген жалпы қазақтарды шоқындыру саясатына қарсы шыққан кезінде Сібірге жер аударылған Науан хазіреттің соңынан Құснибанат та өзінің ағасы Сафамен бірге жарына қиын қыстау кезінде рухани күш беру үшін қиындықтың бәрін бірге көруге аттанады.

Ал Наурызбай Таласұлының сол кездегі елі, ұлты үшін атқарған орасан еңбегі жайлы Қ.Әбуев: «Действительно, Науан Хазрет снискал в народе славу защитника веры, национальный традиций казахского народа. Он апеллировал к исламу, видя в нем силу, способную противодействовать колониальному напору и русификаторской политике царизма. При этом важно подчеркнуть, что мусульманское движение, возглавляемое Науан Хазретом, с самого начала носило оборонительной характер и нравственно-этическое содержание в нем преобладало над политическим» [4, 182]. Бұл кез Ресей империясының қазақ жерін отарлауы біраз деңдеген кезең болатын. Бұған дейінгі уақытта қазақ жерінде ислам діні оқып келген жергілікті ұлт өкілдері мен татар молдаларының насихаттауымен өз деңгейінде өрбіп, мешіттер салынып, ауқатты адамдар арнайы тіркеуден өтіп қажылыққа еркін түрде бара алатын еді. Алайда жергілікті қазақтар мен казактыққа келген және оқыған татарлар арасындағы ауызбіршілікті көрген патша үкіметінің жандайшаптары арасында үлкен аландаушылық пайда болды. Себебі тілі ұқсас, діні бір ұлттар кейін бірлесіп алынбас қамал құруы мүмкін деген күдіктен кейін патшаға бодан елдер патшамен бір дінде, бір тілде болуы керек деген желеумен ислам дініне қысастық жасала бастады. Осы кезеңде Көкшетау, Имантау, Желтау сияқты татарлар көптеп қоныстанған қала мен елдімекендердегі татар ұлты өкілдері жергілікті қазақтардың әлеуметтік саяси өсуіне өз ықпалдарын тигізді. Татар байлары көбіне қалалық жерлерде қоныстанса, ал шаруалар елдімекендерді жайлады. Көкшетау қаласында мешіттер мен медреселер салынды. Ал ауылдық жерлерде тұратын татарлар егін салумен, диқаншылықпен айналысты, диірмендер салды. Кедей татар шаруалардың кейбірі қазақ байларына жалданып шөп шауып, мал бақса, кедей қазақтар татар байларына жалданып

күн көрді. Татар молдалары тек дін жолында ғана емес сонымен қатар сот ісінде аудармашылық қызмет атқарды, дүкендер мен сауда орындарын ашып, тауар айналымын өткізуге жеңілдік туғызды. Дегенмен де сөз басында айтылғандай діні бір, тілі ұқсас халықтардың бір бірінен үйренгені мен рухани жағынан жақындығы өз ықпалын тигізді.

Қорыта айтқанда, Көкше жеріндегі қазақ пен татар халықтары бір өлкеде, ұқсас тағдырларды бастан кеше жүріп, өмірдің кез келген жағдаяттарына қатысты жырлар шығарып отыраған. Татар әдебиетінің сол замандағы қазақ халқының рухани таным көкжиегі дамуына қосқан орасан зор үлесін Көкше өңірінен де аңғаруға болады. Мұны Науан хазірет төңірегіне топтасқан зиялылар іс-әрекетінен бағамдауға болады. Қазақ әдебиетінің классигі Ғабиден Мұстафин кезінде былай деген екен: «Қалың татар көрмей жүрген халқымыз емес, қашанда адал ниетті көршіміз, ақ тілеулі ағамыз. Сахарада көзін ашқан жас балапан жазба әдебиетіміздің балақ жүнін түлеткен де солар, төңкеріске дейін азын-аулақ кітаптарымыз болды десек, соның қай-қайсысында да кәрі қара шаңырақ Қазанның аты жазылған. Татар мәдениеті қазақ үшін көз көрмеген, аяқ баспаған бейтаныс өлке емес. Оның самалын ертеден-ақ саялап, оның миуасын баяғыда-ақ татқанбыз. Тәтті екен – тамсанғанбыз. Шөлдей, шөлікпей ұмтылғанбыз сол жаққа». Көкшетау өңіріндегі қазақ пен татар әдеби байланыстары да өз кезегінде екі халықтың мәңгілік достығының нышанындай болып, ғасырдан ғасырға жалғасып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гибадуллина Э.М. Татарлардың Қазақстанның мерзімді саудасына қатысуы. ХҮІІІ -ХХ ғасырлардың басы. – Қазан: Миллэт, 2017.– 384 б.
- 2 Дүйсенбі А.К., Ысқақ Д. Түркі әлеміндегі Абай мұрасы зерттеулерінің мета-анализі Ясауи университетінің хабаршысы, №04 (130), 2023. – 69 б.
- 3 Абай Құнанбайұлы. Шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 87 б.
- 4 Махмутов З.А. Көкшетау мен Ақмола облысының татарлары тарихы – Татарстан Республикасы Ғылым Академиясының Ш. Маржани атындағы ғылым академиясы Қазан, 2020. – 358 б.
- 5 Әбсаттаров Р. Қазақстандағы татарлар //«Ақиқат» журналы. 25 желтоқсан, 2015. –26 б.
- 6 Багапов Ф.В. Имантау тарихы //Қолжазба. – 2015. – 84 б.
- 7 Кайыржанова А. Әміре Сұлтанмұратұлы шығармашылығы. – Көкшетау: Облтипография, 2009. – 127 б.
- 8 Біржан сал Қожағұлұлы. URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2293>
- 9 Абылқасов Ғ. Ж. Ғабдолла Тоқай мен Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы арасындағы үндестік. Павлодар: Торайғыров университетінің Хабаршысы. –№ 4, 2020. – 11-22 б.
- 10 Загидуллина Д.Ф. Татар әдебиеті ХХ-ХХІ ғасырдың басы: модернизмнің «жұмсақтығы» – постмодернизмнің авангарды. – Қазан, 2020. – 27 б.
- 11 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. – Петропавл: Облтипография, 1993. – 448 б.
- 12 Ақан сері Қорамсаұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1993. – 287 б.
- 13 Bennet A., RoyleN. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – London: Routledge, 2023. – 524 p.
- 14 Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784 p.
- 15 Абуев К. Науан Хазірет. – Астана: Жасылорда. 2011. – 234 б.

Материал 11.06.2024 баспаға түсті

История кокшетауских татар (казахско-татарскиелитературные связи)

Г.Ж. Абылқасов¹, Х.Ю. Миннигулов²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Казанский федеральный университет, Казань, 420008, Российская Федерация, Республика Татарстан

История литературных и культурных связей казахского и татарского народов насчитывает несколько столетий. Говоря о казахско-татарских связях, было отмечено положительное влияние, которое татарский народ оказал на казахское общество, обратившись к таким историческим периодам, как причины прибытия и переселения на казахскую землю. При рассмотрении статьи в историческом и культурном аспектах было сочтено необходимым рассмотреть влияние представителей татарской национальности на культуру и образование казахов. Как возникло обоснование специального рассмотрения о месте Татарского чтения и интеллигенции в казахском обществе? По этому вопросу мы говорим следующее: Со второй половины XIX века влияние царской России на Казахстан усилилось. В связи с этим под влиянием различных факторов усилилась миграция татар на казахскую землю. Кроме того, по той же причине, что и религия, язык, происхождение, уровень связи между людьми казахской и татарской национальностей увеличился по сравнению с русскими. В связи с этим, в решении проблем, возникших внутри казахского общества, был высокий авторитет видных татар. Эти и другие вопросы были рассмотрены во вводной части статьи. В частности, были рассмотрены расселение татар на северной территории тюркоязычных казахских земель и их место в казахском обществе, мусульманском мире.

В основной части статьи, наряду с казахскими поэтами, были высказаны мнения о литературном, историческом образе татар, запомнившихся в казахском обществе своим нравственным делом, сделаны выводы на основе данных и фактов.

В заключительной части статьи сделан вывод о том, что за большой вклад в историю казахской литературы и культуры необходимо помнить о трудах, ярких личностях татарских писателей и представителей интеллигенции, ставших почетными деятелями нашей нации.

Ключевые слова: татаро-казахские связи, литература и искусство, переводчик, делопроизводство, татарская интеллигенция, судьбоносный народ, расселение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гибадуллина Э.М. Участие татар в периодической торговле Казахстана. ХУІІІ-начало ХХ вв. – Казань: Миллэт, 2017. – 384 с.
- 2 Дүйсенбі А.К., Ысқақ Д. Вестник университета Ясави, Метаанализ исследований наследия Абая в тюркском мире №04 (130), 2023. – 69 с.
- 3 Абай Кунанбаев Собрание сочинений. Том I. – Алматы: Жазушы, 1995. – 87 с.
- 4 Махмутов З.А. История татар Кокшетау и Акмолинской области – институт им.Ш.Марджани академии наук Республики Татарстан Казань, 2020. – 358 с.
- 5 Абсаттов Р. Татары в Казахстане // Журнал «Правда», 25 декабря 2015. – 26 с.
- 6 Багапов Ф. В. История Имантау // Рукопись. 2015. - 84 с.
- 7 Кайыржанова А. Творчество Амре Султанмуратулы. – Кокшетау: Облтипография, 2009-127 с.
- 8 Биржан сал Кожагулулы. URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2293>
- 9 Абылкасов Г.Ж. Созвучие творчества Габдуллы Тукая и Султанмахмута Торайгырова. – Павлодар: Вестник университета им.С.Торайгырова. – № 4 (2020). – 11-22 с.
- 10 Загидуллина Д.Ф. Татарская литература ХХ – нач. ХХІ в.: «мягкость» модернизма-авангардапостмодернизма. – Казань, 2020.
- 11 Жумабаев М. Собрание сочинений – Петропавл: Облтипография, 1993. – 448 с.
- 12 Акан сери Корамсаулы. Собрание сочинений. – Алматы: Жазушы, 1993. – 287 с.
- 13 Bennet A., Royle N. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – London: Routledge, 2023. – 524 p.

- 14 Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784 p.
15 Абуев К. Науан Хазирет. – Астана: Жасылорда, 2011. – 234 с.

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2024

History of kokshetau tatars (kazakh-tatar literary relations)

G.Zh. Abylkasov¹, H. Yu. Minnigulov²

¹Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan

²Kazan Federal University, Kazan, 420008, Russian Federation, Republic of Tatarstan

The history of literary and cultural ties between the Kazakh and Tatar peoples dates back several centuries. Speaking about Kazakh-Tatar ties, it was noted the positive impact that the Tatar people had on Kazakh society, referring to such historical periods as the reasons for arrival and resettlement to the Kazakh land. When considering the article in historical and cultural aspects, it was considered necessary to consider the influence of representatives of the Tatar nationality on culture and education among the Kazakhs. How did the justification for the special consideration of the place of Tatar reading and intellectuals in Kazakh society arise? On this issue, we say the following: Since the second half of the XIX century, the influence of tsarist Russia on Kazakhstan has increased. In this regard, under the influence of various factors, the migration of Tatars to the Kazakh land increased. In addition, for the same reason as religion, language, origin, the level of communication between people of Kazakh and Tatar nationalities has increased compared to Russians. In this regard, the high authority of prominent Tatars was in solving the problems that arose within the Kazakh society. These and other issues were discussed in the introductory part of the article. In particular, the settlement of Tatars in the northern territory of the Turkic-speaking Kazakh lands and their place in Kazakh society and the Muslim world were considered.

In the main part of the article, along with Kazakh poets, opinions were expressed about the literary and historical image of the Tatars, remembered in Kazakh society for their moral work, conclusions were drawn based on data and facts.

In the final part of the article, it is concluded that for the great contribution to the history of Kazakh literature and culture, it is necessary to remember the works, the bright personality of Tatar writers and intellectuals who became honorary figures of our nation.

Key words: tatar-kazakh relations, literature and art, translator, office management, tatar intelligentsia, fateful people, settlement.

REFERENCES

- 1 Gibadullina E.M Uchastie tatar v periodicheskoy torgovle Kazahstana. XYIII-nachalo XX vv. [The participation of Tatars in the periodic trade of Kazakhstan. XIII-early XX centuries] (Kazan: Millot, 2017– 384 p.).
- 2 Dyjsenbi A.K., Ysqaq D. Yasau universitetinin habarshysy, Tyrki alemindegi Abaj murasy zertteulerinin meta-analizi [Bulletin of the University of Yasawi, Meta-analysis of research on Abai's legacy in the Turkic world. №04 (130), 2023. – 69 p.
- 3 Abaj Kynanbajyly. Shygarmalar zhinagy. I tom.[Abai Kunanbayev Collected works. Volume I] (Almaty: Zhazushy, 1995–.87 p.).
- 4 Mahmutov Z.A. Istoriya tatar Kokshetau i Akmolinskoj oblasti – institut im.Sh.Mardzhani akademii nauk Respubliki Tatarstan [The history of the Tatars of Kokshetau and Akmola region – Sh.Marjani Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan] (Kazan 2020. – 358 p.).
- 5 Absattarov R. Kazaqstandagy tatarlar //«Aqiqat» zhurnaly [Tatars in Kazakhstan // «Pravda» magazine] (25 december, 2015, 26 .)

- 6 Bagapov F.V. Imantau tarihy //Kolzhaba. [The history of Imantau // The manuscript]. – (2015-84 p.).
- 7 Kayyrzhanova A. Әмire Syltanmyratyly shygarmashylygy. – Kokshetau: Obltipografiya [The works of Amre Sultanmuratula.] (Kokshetau: Regional printing house, 2009. – 127 p.)
- 8 Birzhan sal Kozhagylyly. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2293> [Birzhan sal Kozhagululy. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2293>]
- 9 Abylqasov G. Zh. Gabdolla Toqaj men Syltanmahmyt Torajgyrov shygarmashylygy arasyndagy үndestik. Torajgyrov universitetiniң Habarshysy. [The harmony of the works of Gabdulla Tukai and Sultanmakhmud Toraighyrov. Bulletin of the S.Toraighyrov University.] (Pavlodar: № 4 (2020).
- 10 Zagidullina D.F. Tatarskaya literatura XX – nach. XXI v.: «myagkost» modernizma-avangardapostmodernizma [Tatar literature of the XX – beginning. XXI century: the "softness" of modernism-the avant-garde of postmodernism] (Kazan, 2020).
- 11 11. Zhumabaev M. Shygarmalar zhinagy. [Collected works] (Petropavl: Obltipografiya, 1993. Regional printing house, 1993– 448 p.)
- 12 Aqan seri Koramsayly. Shygarmalar zhinagy. [Collected works] (Almaty: Zhazushy, 1993-287 p.).
- 13 Bennet A., RoyleN. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – London: Routledge, 2023. – 524 p.
- 14 Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784 p.
- 15 Abuev K. Nauan Haziret. – (Astana: Zhasylorda. 2011 – 234 p.)

Received: 11.06.2024

MPHTI 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp113-122](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp113-122)

K.A. Ashinova¹, A.S. Seidikenova², M.Kh. Tankibayeva³, M.K. Murzagaliyeva²

¹Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

²Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

³Kazakh Ablai khan University of IR&WL, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

THE QAZAQ PROSE LANGUAGE DEVELOPMENT IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The goal of this research is to determine how the Qazaq prose language emerged early in the 20th century, and what characteristics of its evolution occurred. In the years of 1920 to 1930 the prose genres such as stories and novels developed quickly. These works incorporated a great deal of folklore in addition to covering a wide range of subjects. Prose language formation and evolution are closely related to other facets of narrative. Because analyzing the degree of development on fictional elements such as the language of characters, the author, portrait, landscape, and descriptive elements is intended to detect the formation of the prose language in general, we concentrate on the traits of their development and factors indicating the formation of the language.

The outcomes of the investigation revealed that the Qazaq prose literature of the time provided new meanings to local words and acted as a main source for their growth. Grammar and fiction language were greatly influenced by the language of prose works found in textbooks, newspapers, journals, and various folk literary works. The argument is that prose has its roots in the shared heritage and that historical and genealogical narratives have a certain prose style. Prose works' language was the main factor that greatly enhanced the vocabulary and grammatical features of literary language which from short stories to novels developed simultaneously in all genres.

This study took a comprehensive approach, taking into account the aspects of novels and short stories, their relationship to styles, poetry passages, elements of colloquial language, new phenomena, oral literature, fairy tales, and legendary occurrences. Some Qazaq writers employed prose styles as creative tools for the first time at the start of the 20th century, therefore certain aspects of oral literature were infrequently included in prose works. The development of prose and the development of fiction style are not distinct phenomena. All functional styles are formed in a manner that is very different from the prose language of the past. One of the primary factors that contributed to the development of the prose language was the written works, which gave local words new meanings. The language of Qazaq prose works in textbooks, newspapers, and magazines, along with a wealth of public literature, has emerged as a crucial component of fiction language and the grammatical side of language.

Key words: language of prose, oral literature, fiction, folkloric style, literary language.

MAIN PROVISIONS

The literary style of the new content incorporated rich folklore, metaphorical language, and artistic language. Nonetheless, the literary style's language devices and components were distinct from prose's overall creative style. Oral writing from this era usually employed randomly constructed words and incorporated elements of folklore. For example, the stanza "Will there be a child in the field, from the sled that has fallen" is reminiscent of the plot of numerous tales and folk songs about "Black heroes" [1, 320]. According to strict definitions, prose is the typical form of spoken or written language. It is simple to locate examples of strong language, such as a persuasive court ruling, an accessible scientific paper, or a set of technical instructions. Inspired prose, on the other hand, is exceedingly rare. The subjects addressed in prose compositions differ. The names of literary works written during the Soviet era make it easy to identify their effect. Prose pieces have included themes regarding the country's future since antiquity, long before they were separated from poetry. The major direction, content, and attributes of literature were considered and classified in a scientific manner in an attempt to break down the history of literature into periods for the first time. Prose language use imaginative imagery to convey the subject in words. "I believe that a well-written prose page should have the sounds of commotion and rain. It has the ability to induce melancholy and universality, resulting in a transitory beauty." [2, 226].

INTRODUCTION

The events' history and genealogy were recounted in a prosaic tone, and the Turkic-speaking peoples' shared heritage inspired literature. Farabi's treatise "Inhabitants of the Benevolent City" is one of the greatest works of writing. This famous work in Arabic was written by Abu Nasir al-Farabi, a well-known philosopher and scholar, in 942. Abilgazy Bahadur, Kadyrgali Jalayiri, and Muhammad Haydar Dulati are three writers who have carved themselves distinct creative identities. Prose written in Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, and Azerbaijani serves as a unifying thread for Turkic society. Despite their political dominance at the time, Turkic people did not practice linguistic and cultural discrimination. Rather, they attempted to elevate their languages to the rank of major languages, so maintaining their existence. The epics "Oghiz Kagan," "Korkyt Ata's book," "Korguly," "Manas," and "Emsali-Turki" are masterpieces of literary and creative thought that employ expressive language to narrate the story of the Turks' historical lives. These stories occasionally translated real-life events into myths, making them legendary and transmitting knowledge to us in a simplified format. In reality, the manner the Turkish epic was presented demonstrates incredible wisdom [3].

The epics "Korogly" and "Avesta" are the result of Azerbaijani culture, spirituality, and ethnogeography, serving as the Turkic peoples' literary and cultural legacy. The Kyrgyz "Manas" is history's greatest epic. This epic is regarded as a classic of folk literature; it has been sung by generations and serves as a mirror for people's ever-changing spiritual life expressions. Rashid ad-din Fazlullah's "Jamig-at Tawarikh" has been translated into several languages around the world and

is recognized as one of the most important texts for researching Turkic peoples' ancestry, the historical evolution of Turkic states, and the overall human aspect of Turkic culture. The epics of Maulana Jelaladdin Rumi and Yunus Emre, who originated and characterized Turkish literature, were followed by Turkic poets and writers such as Orkhan Pamuk, Mukhtar Auezov, and Chingys Aitmatov. Prose evolved and matured gradually throughout the twentieth century, while folklore began to converge in the present oral literature form. For example, there were no elements of oral literature among the few books written prior to the October Revolution. Prose language began to appear in novels and short stories throughout the next ten to twenty years. "Prose is the most fundamental form of spoken or written language; it serves many functions and can achieve a wide range of aims, including short scientific writing, autobiographical legal opinions, easily reading technical guides, and prose victories. While you may not believe that great writing is as common as great poetry, creative prose can be just as rare. These things appear in everyday letters, newspapers, and other places [4, 1012].

By the end of the 1920s, there were publications attempting to study the historical evolution of Qazaq literature, organize it into eras, and position it within a scientific framework. Baitursynov's "Literature Expositor" (1926) was the first work to codify techniques to analyzing Kazakh literature from scientific, theoretical, and historical viewpoints. Oral and written literature were separated from the general literature, which was further classified into subtypes and genres. M. Auezov's "History of Literature" was released in 1927, and it concentrated primarily on Kazakh oral literature. This definition of oral literature categorizes it as proverbs, riddles, folktales, fairy tales, historical poems, and heroic legends. Kh. Dosmukhamedov's work "Kazakh Folk Literature" published in 1928 includes comprehensive debates on the distinctions between oral and written literature, as well as its relevance to people's lives [5]. It would be an irreparable loss to our culture if any sample version of folk literature vanished without a trace.

Seifullin's publications "old Kazakh literary versions" in 1931 and "Kazakh literature" in 1932 aimed to contribute to the study of the historical evolution of Kazakh literature expressed via various genres. The history of Qazaq written literature was divided into three separate epochs: the "religious epoch," the "dilmar epoch" (eloquent epoch), and the "cyndar epoch" (epoch of criticism). The religious era is characterized by Arabic and Persian religious literature. Russian literature provided inspiration for the "dilmar" century. Furthermore, the historical period after Abai was named the "period of criticism" (6, Janpeisov). Historical writings are one of the most common prose genres in contemporary literature. Notable Kazakh prose writers include Abai Kunanbayuly, Beimbet Mailin, Alikhan Bukeikhanov, Mirzhakip Dulatov, and Ibray Altynsarin. It is well known that any character in fairy tales, epic poetry, and other oral literature might spontaneously make humorous remarks in response to particular conditions. "Batyrlar zhyry" (Song of Heroes) is an important part of Kazakh oral literature that portrays the country's heritage and national characteristics. Poetry-based character communication, such as hypnotizing one another, is uncommon in modern literary works of art. This custom, which is commonly practiced in folkloric settings, is limited to a few older oral literature pieces.

Baitursynov, M. Auezov, K. Zhymaliev, E. Ismaiyllov, and others studied oral literature, which is regarded as mankind's oldest and most valuable asset, and honed their poetic senses while combining elements of Soviet written literature. As a result, some literary genres have drifted so dramatically from the mainstream of art. Stories in oral literature are occasionally depicted as scenes from a fairy-tale realm. It belongs to another type of linguistic feature found in folklore and related with prosaic language. The syntactic system expresses the structure of the language as well as the rules governing word production. The employment of stylistic techniques by writers, as well as the sentence's syntactic structure, add to the difficulty. Certain word classes, sentence structures, and phrases, for example, are well-known to children through fairy tales, legends, epics, and folk music. Oral literature from the examined era rarely employs this folklore linguistic characteristic. Oral writing is frequently distinguished by the employment of stunning creative language, comparisons, the reinterpretation of some verbs, the development of new contextual roles, and the changing of verb meanings. Only a small percentage of works in oral literature genres have this trait. The Kazakh people have been familiar with the phrase "There is a long way, that way is close even though it is far; there is another

way near, and that way is far away even though it is near..." attributed to the mythical figure Karashash. The words "close" and "far" have been used interchangeably and frequently. Jumaliev K. refers to this repetitive use of words as "speechless repetition" [7, 11]. We believe that this early repetition is not a coincidence due to recitations from a single genealogy. This repetition appears to serve a stylistic function related to the story's main premise and content. Because of the rhyming rhythm and rapid reading of fairy tale poems and lines, repetitions are rare. Verse and line are inextricably linked to the story and substance of oral literary samples, as demonstrated in the preceding instances. According to Boulton, one of the features that distinguishes exceptional prose from lesser prose is beautiful rhythm. Folklore style elements were isolated from the broader creative context since Soviet-era works did not adhere to this conditionality [8,204]. As a result, several folklore phrases lacked the artistic logic present in prose pieces like fairy tales. "Language is the immediate reality of thought." Marxism maintains that these conceptions are merely reflections of the outer reality, which exists independently of human volition [9, 728].

MATERIALS AND METHODS

The language of literary works has so far been treated as an example of how it has evolved over time. This shows that the study strategy for fictional language has not yet been fully defined, but it also indicates that the methodology is still being examined utilizing the principles for the evolution of pure literary language. They can also be studied as an aesthetic language, a means of creating images and works of art. "One cannot write anything readable unless one continuously strives to conceal one's own self. "Good prose is like a windowpane." [10, 120].

The tasks were completed using the following research methods: theoretical research, study, and analysis of literary, psychological, educational, and methodological literature. The research was theoretical in nature and was conducted in stages: first, a theoretical examination of the subject was conducted, literary and methodological works were examined, and the results were analyzed. The second stage involved analyzing the results, formulating conclusions, and identifying potential research areas. When we explore fiction language as a creative tool for image creation and aesthetic language, we are looking at both literary and linguistic stylistics at the same time. Certain stable word classes exist in the languages used in scientific publications, newspapers, magazines, official documents, political literature, and various textbooks. Consider "ready-made" phrases, which are diverse conceptions that have evolved based on their basic characters, essential contents, and unique names that represent these ideas. This is typical of literary literature's vocabulary, which employs certain word usage patterns dependent on the intended readership.

Terminologies, slang, local dialect features, professional vocabulary, barbarisms, archaisms, and barbarisms are all acceptable forms of fictional language. Specificity, well-chosen sentences, and uncommon vocabulary are features of fictional language that also exist in functional language. Although word circles share qualities and similarities with other literary language forms, they are not the only elements that comprise fictional language. The innovative language of the prose took time to form. Long before literary models developed, poets expressed social and family difficulties, moral values, and other aspects of national life. As the fundamental components of fiction expanded, more elements such as landscape photographs, portraits, and various general descriptions began to be used. Prior to the appearance of prose works, poetry was where the language of fiction initially took shape. Some prose elements first appeared in oral literature samples before making their way into poetry and other literary works. For the first time, various language tools were developed to aid in image production, and individual words and phrases began to serve aesthetic and artistic purposes in poetry and literary works. Nowadays, the discipline of employing words as creative instruments and discovering their creative potential is always expanding. Prior to then, the Turkic peoples' written languages evolved continuously throughout all genres, from novels to short stories. As a result, hitherto unknown aspects of fictional language, such as character language, various sorts of author commentary, portraits, and so on, began to emerge. This was the first significant endeavor to enhance prose language development. The literary works in books prior to the years 1920 to 1930 clearly

represent the earliest forms of the Turkic-speaking peoples' contemporary prose language and style. Because there were fewer newspapers and magazines in circulation at the time, fiction, especially prose, was more likely to show the primary signs of literary language development than news reports. As a result, hitherto unknown components of fictional language emerged, including character language, various forms of author commentary, portraits, and so on.

Literary works preserved the normal disposition, coherence, and regularity of the language better than contemporaneous newspapers and periodicals, especially in prose pieces. As a result, prose language underwent a genuine metamorphosis, reaching a comprehensive stage in form and content. A literary work's overall linguistic style does not always correspond to every aspect of colloquial language. Language utilized in prose pieces differs from that used elsewhere. This is a common occurrence in each author's first book and during the formative years of the artistic language of writing. However, the basic parts of the aforementioned language differ in terms of structure, arrangement, and interplay. However, in terms of style, similes that are commonly used in ordinary conversation are words that are comparable to colloquial language. They are reciprocally related, which implies that individual words retain their meanings and stylistic characteristics while also joining to build a larger context. The author's prose comments have this type of spoken language quality. A speaker usually covers other topics with the audience in addition to the tale they're telling. This is analogous to the notion structure found in spoken language. Prose language rarely contains these speech pattern components. Writers should be aware of this occurrence in sentence structure because they use parenthesis to enclose unexpected word segments that add to the beauty of the language. Certain aspects of colloquial language diverge from the overall artistic rhythm of the author's statement. People are less likely to choose words during a conversation, for instance.

Spoken language is inherently susceptible to this phenomenon. For this reason, certain words are utilized as supplementary words or are repeated twice or even three times in a single sentence. It is now widely accepted and integrated into spoken speech patterns. This "freedom" in word choice and sentence construction is what gives the writer's language such beauty. In terms of expressiveness and emotional quality, the narrator or writer typically avoids using speech language components in his statements unless they serve a specific stylistic purpose. These spoken words were gradually eliminated by the writers, and contemporary text hardly ever contains colloquial language. It was one of the anomalies during the initial stages of the formation of prose language. It is not possible to incorporate spoken language aspects, such as the usage of the same word twice or repeatedly, into the creative rhythm of a writing piece. The study uses an interdisciplinary approach that combines methods and theories of literary analysis, cultural studies, and interdisciplinary perspectives to provide insight into how spiritual concepts are expressed linguistically. A comprehensive study of prose requires the identification and analysis of symbolic images, narrative devices, and stylistic techniques used. Our research uses an integrated approach that combines both traditional linguistic methods and modern ones.

RESULTS

Those spoken language traits, which have been identified and statistically studied, appear frequently in the works of some writers from that era but occasionally in those from other periods. However, in general, they should be considered when discussing the overall appearance, evolution, and formation of the artistic prose language at the time, as it is critical to precisely identify the artistic caliber of prose language for the period under study and conduct a thorough scientific evaluation. The language used in prose works is similar to other types of spoken speaking styles. Foreign words and verb abbreviations that are used sometimes in everyday discourse are examples of colloquial speech. The creative quality that pervades the entire context is typically absent in the literary utterances of the time. This type of spoken language was also existent in the 1920s and 1930s, although it differed from prose languages and writer's observations. Such occurrences of colloquial language in literature remain a matter for further inquiry.

Poems from that era rarely exhibit the stylistic qualities found in the inventive language of prose from those years. This illustrates that, in contrast to the literary prose genre, the indigenous cultural history of Turkic-speaking peoples has a strong poetry tradition. This has resulted in a significant increase in the artistic activity of advanced models of poetic language. Such a legacy in creative prose was exceptionally rare prior to those years, as a result of the mingling of characteristics of numerous genres with the prose language of the time. Not only is one creative writing style being divided and formed at the same time, but so are other literary language styles. Certain word classes that represent each style's individual personality began to emerge based on the content of each style. The numerous linguistic tools are often combined into a single style. For example, "Kyzmettik omir" (office life) is an uncommon term. "Language is not poetry because it is the primary form of poetry; rather, poesy occurs in language because language preserves poetry's basic character [11, 72]. Similar personal features can be related to different styles because each word and structure has its own stylistic history. The numerous literary idioms of the 1920s and 1930s did not immediately distinguish themselves. They are occasionally used in tandem without being completely separated from one another. The mutual transition of functional styles is most noticeable in fiction style. These cross-style components are typically found in the language of artistic works. This is a feature of fiction because it is a unique kind of writing, yet the stylistic strategies used in contemporary prose examples differ from those used in works from the 1920s and 1930s. Their use varies in these two locations. One of the fundamental prerequisites for retaining creative authenticity appears to be the combination of multiple style aspects in prose works; nevertheless, this fact is not apparent in some later combinations of distinct stylistic elements in prosaic samples.

DISCUSSION

Not only are the aforementioned components of colloquial style present in the language of prose works, but official office style features are also present throughout that time. That was the start of the official office style's comprehensive development. Furthermore, certain variations were linked to distinct new terminology and idioms with altered connotations. It is evident how quickly literary language is developing, particularly in textbooks, scientific publications, and the language of the press. The authors of prose works published in those years also employed some of the peculiarities in the terms and phrases used in official documents and daily newspapers. This is somewhat different from the use of colloquial language elements, though, as spoken language elements still maintain their formal office style while contributing an emotive effect and expressive tone to the context.

None of the writers at the time was particularly aware of the role played by the many functional styles in prose, which are just now starting to be distinguished in literary language. The relationship between natural fictional language and other styles (scientific, journalistic, official office, epistolary, and colloquial styles) is sometimes overlooked by writers who incorporate elements of other styles into their work. This demonstrates unequivocally that the language of creative prose is still developing. In the late 1920s and early 1930s, individual styles started to diverge within the confines of the literary language. Particular linguistic aspects of the formal writing style also stand out during this time. The emergence of diverse styles signifies the development of literary language; consequently, starting in the 1920s, formal writing style started to resemble everyday language. Some words do not fit into the spoken or formal writing styles, nor do they make sense in the writer's statement or the context of the work. This is due to their lexical meaning and stylistic internal capacities. In everyday speech, these terms also have distinct meanings. Simple, vulgar words, high style elements with a hint of pathos, distinct lexemes appropriate for scientific research language, a variety of ritual words frequently used in daily speech, and occasionally even word packages that do not fit into a particular style are just a few examples of what can be found among them. When viewed from this angle, there are many different ways that different styles segue into one another. Some of these styles' linguistic traits are not utilized in modern discourse. The examples of bookish language from that era lack the taste in the application of several stylistic devices found in contemporary text.

Since these styles' components can be found in any fiction story, novel, or narrative language, they don't always align with the writer's stylistic intent.

Every word in the author's comment is typically encircled by various colors, meanings, and rays. The entire contextual art is made up of these "colors" and "rays". This phenomenon is directly associated with artistic abilities, taste, and the capacity of each writer to identify the expressive tone, aesthetic quality, and inner stylistic palace of words. Our ideal prose is transparent, just like our ideal typography. If the reader does not notice it, or if it offers a transparent window to meaning, then the prose stylist has succeeded. However, if your ideal prose is entirely transparent, it will be difficult to notice because you cannot touch what you cannot see, and such sophisticated pedagogy is intended to make one invisible [12, 94]. According to Chen with the advent of modern linguistics which has established itself as a scientific discipline at the beginning of the 20th century with Saussure being described as "father of modern linguistic", and linguists start to be attracted to literary work, this is partly because "it represents data which can be accounted for in terms of models of linguistic description and the other that it represents data which can not be so accounted for" [13, 513].

CONCLUSION

The origins of fictional language, including prose language, have yet to be properly investigated in the study of philology on Turkic speaking peoples in general. The language used by a particular writer is only analyzed in terms of the evolution of literary language across time. This indicates that the study methodology for fiction language remains unclear, but it also suggests that the research procedures themselves have not been thoroughly established. The language used in a certain work or the author's writing style can be evaluated using the lens of pure literary language development. It can also be studied as an aesthetic language or as a method for creating vast imagery and works of art. Linguistic stylistics studies fiction language in terms of literary language development.

The study of fiction language as a tool for aesthetics, art, and image creation will thus incorporate literary and linguistic stylistics. As previously stated, each of these "languages" has a stable word class, "ready-made" sentences, a primary character, various concepts derived from their contents, and unique names that correlate to these concepts. Fictional language has a certain level of specificity and character. There are unique word usage patterns in fiction that are appropriate for the genre. The beautiful prose languages of the Turkic people did not appear overnight. Before the appearance of literary models, poets sung about social and domestic concerns, moral ideals, and sceneries from country life.

Prose language originated in oral literature samples before making its way into written poetry. As a result, landscape paintings, portraits, and other broad descriptions were generated, demanding the appropriate use of linguistic resources for specific purposes. As a result, some aspects of fiction, such as character dialogue, various forms of author commentary, pictures, and so on, began to emerge. The considerable strain caused the broad appearance of prose language development almost immediately. Prose, which represented the issue through words and creative pictures, was a significant source for giving native words in Turkic languages new meanings and developing them artistically.

REFERENCES

- 1 Zhunusov, S. Zh. *Shygarmalary. Pesalar*. [Works. The Plays]. Almaty, 2013, Vol. 5, P. 320. [in Qazaq]
- 2 Cheever, J., and Roche, L. (2021). *Twentieth-Century and Contemporary American Literature*. P. 226.

- 3 Ojaiuly, Ikhlas. *Tyrki khalyktarynyn adebi zholy* [Literary path of Turkic peoples]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/33845>
- 4 Gross, John. (1998). *The New Oxford Book of English Prose*. P. 1012
- 5 Sabyrov, A. *Khalqynynh Khaleli* [People's Khaleli]. Available at: <https://egemen.kz/article/167259-khalqynynh-khaleli> [in Qazaq]
- 6 Janpeisov, Yerbol. *Kazakh prozasynyn tili* [The language of Kazakh prose]. - Almaty: Gylym, 1968, 268 pp. [in Qazaq]
- 7 Jumaliev, K. *Adebiet teoriasy. Stil – onerding ereksheligi* [Style is a feature of art]. Almaty: Kazakh encyclopedia, 2005, V. II. - ISBN 9965-9746-3-2. [in Qazaq]
- 8 Boulton, Marjorie. (1980). *Anatomy of Prose*. Routledge & Kegan Paul. P. 204. <https://archive.org/details/anatomyofpoetry0000unse/page/2/mode/2up>
- 9 Ashinova, K.A. Problems of Modality in Turkic and Kazakh Languages. *Media Watch* 11, (4) p.728-735, 2020.
- 10 O, George. *Why I Write*. P. 120. Available at: <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/why-i-write/>.
- 11 Heidegger, Martin. (2001). *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper Perennial, p. 72
- 12 Liu & Feng (2002). *Prose Analysis*. 2nd ed. Continuum. P. 94
- 13 Chen, Gangni. (2019). A Literature Review on Prose Study. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, vol. 378, P. 513.

Received: 14.06.2024

XX ғасыр басындағы проза тілінің дамуы

К.А. Ашинова¹, А.С. Сейдікенова², М.Х. Танкибаева³, М.Қ. Мурзағалиева²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

³Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және ілем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Бұл зерттеудің мақсаты – XX ғасырдың басында прозалық тілдің қалай пайда болғанын және оның эволюциясының қандай белгілері болғанын анықтау. 1920-30 жылдары әңгімелер мен романдар сияқты прозалық жанрлар тез дамыды. Бұл шығармалар кең ауқымды тақырыптарды қамтумен қатар, көптеген фольклорды қамтыды. Проза тілінің қалыптасуы мен эволюциясы әңгіменің басқа қырларымен тығыз байланысты. Кейіпкерлер тілі, автор тілі, портрет, пейзаж, суреттеу элементтері сияқты көркем шығармалардың даму дәрежесін талдау жалпы проза тілінің қалыптасуын анықтауды көздейтіндіктен, тілдің қалыптасуы, олардың даму ерекшеліктері мен оны көрсететін факторларға тоқталамыз. Зерттеу нәтижелері сол кездегі прозалық әдебиеттің жергілікті сөздерге жаңа мағына беріп, олардың өсіп-өнуінің негізгі қайнар көзі болғанын көрсетті. Грамматика мен көркем әдебиет тіліне оқулықтарда, газеттерде, журналдарда, түрлі халық әдеби шығармаларында кездесетін прозалық шығармалар тілі үлкен әсер етті. Прозаның ортақ мұрадан бастау алатынын және тарихи және шежірелік әңгімелердің белгілі бір прозалық стилі бар екендігі дәлелденді. Әңгімеден романға дейінгі барлық жанрларда қатар дамып келе жатқан әдеби тілдің сөздік қорын, грамматикалық ерекшеліктерін едәуір арттырған негізгі фактор – прозалық шығармалардың тілі болды.

Бұл зерттеу романдар мен повестьтердің қыр-сырын, стильдермен байланысын, поэзиялық үзінділерді, ауызекі тіл элементтерін, жаңа құбылыстарды, ауыз әдебиетін, ертегілерді, аңыздық құбылыстарды ескере отырып, жан-жақты қарастырылды. Кейбір жазушылар прозалық стильдерді алғаш рет 20 ғасырдың басында шығармашылық құрал ретінде пайдаланды, сондықтан ауыз әдебиетінің кейбір тұстары прозалық шығармаларға сирек қосылды. Прозаның дамуы мен көркем әдебиет стилінің дамуы бір-бірінен бөлек

құбылыс емес. Барлық функционалдық стильдер бұрынғы проза тілінен өзгеше қалыптаса бастады. Проза тілінің өркендеуіне ықпал еткен алғашқы факторлардың бірі – жергілікті сөздерге жаңа мағына берген жазба шығармалар. Оқулықтардағы, газет-журналдардағы прозалық шығармалардың тілі, қоғамдық әдебиеттің байлығымен бірге көркем әдебиет тілінің шешуші құрамдас бөлігі және тілдің грамматикалық жағы ретінде пайда болды.

Кілт сөздер: проза тілі, ауыз әдебиеті, көркем әдебиет, фольклорлық стиль, әдеби тіл.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жүнісов С.Ж. Шығармалары. Пьесалар. Т. 5. –Алматы: Таймас, 2013. –320 б.
- 2 Cheever, J., Roche, L. (2021). Twentieth-Century and Contemporary American Literature. P. 226.
- 3 Ожайұлы Ы. Түркі халықтарының әдеби жолы. Qazaqstan tarihy - 22.08.2022. <https://e-history.kz/kz/news/show/33845>.
- 4 Gross, John. (1998). The New Oxford Book of English Prose, p. 1012.
- 5 Сабыров А. Халқының Халели. «Егемен Қазақстан», 2018. <https://egemen.kz/article/167259-khalqynynh-khaleli>.
- 6 Жанпейсов Е. Қазақ прозасының тілі. -Алматы: Ғылым, 1968. -268 б.
- 7 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Стил – өнердің еркшелігі. -Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005, -Т. II. ISBN 9965-9746-3-2.
- Кеңесбаев С.Қ. Қазақ әдеби тілі туралы. –Мәскеу, 1960. -342 б.
- 8 Boulton, Marjorie. (1980). Anatomy of Prose. Routledge & Kegan Paul. P. 204. <https://archive.org/details/anatomyofpoetry0000unse/page/2/mode/2up>
- 9 Ashinova, K.A. Problems of Modality in Turkic and Kazakh Languages. Media Watch 11, (4) p.728-735, 2020. Available at: e-ISSN 2249-8818 DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204631.
- 10 Orwell, George. Why I Write. P.120. <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/why-i-write>.
- 11 Heidegger, Martin. (2001). Poetry, Language, Thought. New York: Harper Perennial, p. 72.
- 12 Lanham, Richard. (2003). Prose Analysis. 2nd ed. Continuum. P. 94.
- 13 Chen, Gangni. (2019). A Literature Review on Prose Study. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, vol. 378, p. 513.

Материал 14.06.2024 баспаға түсті

Развитие языка прозы в начале XX века

К.А. Ашинова¹, А.С. Сейдікенова², М.Х. Танкибаева³, М.Қ. Мурзағалиева²

¹Қазақский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Республика Казахстан

²Қазақский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

³Қазақский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан

Цель данного исследования – определить, как возник прозаический язык в начале XX века и какие особенности его эволюции происходили. 1920-30 годы быстро развивались такие жанры прозы как рассказы и романы. Эти произведения включали в себя много фольклора и охватывали широкий круг тем. Формирование и эволюция языка прозы тесно связаны с другими аспектами повествования. Поскольку анализ степени развития таких элементов художественной литературы, как язык персонажей, автора, портрета, пейзажа, описательных элементов, имеет целью выявить формирование прозаического языка в целом, мы сосредоточимся на особенностях их развития и факторах, указывающих на формирование языка.

Результаты исследования показали, что прозаическая литература того времени придавала местным словам новые значения и выступала основным источником их роста. На грамматику и художественный язык большое влияние оказал язык прозаических произведений, встречающихся в учебниках, газетах, журналах и различных народных литературных произведениях. Аргумент состоит в том, что проза уходит корнями в общее наследие и что исторические и генеалогические повествования имеют определенный стиль прозы. Язык прозаических произведений был основным фактором, значительно обогатившим словарный запас и грамматические особенности литературного языка, который от рассказов до романов развивался одновременно во всех жанрах.

В исследовании применялся комплексный подход, учитывались аспекты романов и рассказов, их связь со стилями, поэтическими отрывками, элементами разговорной речи, новыми явлениями, устной литературой, сказками и легендарными событиями. Некоторые писатели впервые использовали стили прозы в качестве творческого инструмента в начале 20 века, поэтому отдельные аспекты устной литературы нечасто включались в прозаические произведения. Развитие прозы и развитие художественного стиля не являются отдельными явлениями. Все функциональные стили формируются в манере, весьма отличной от прозы прошлого. Одним из основных факторов, способствовавших развитию прозаического языка, были письменные произведения, придававшие местным словам новые значения. Язык прозы в учебниках, газетах и журналах, а также в богатой публичной литературе стал важнейшим компонентом художественного языка и грамматической стороны языка.

Ключевые слова: язык прозы, устная литература, художественная литература, фольклорный стиль, литературный язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жунусов С.Ж. Сочинения. Пьесы. Т. 5. -Алматы: Таймас, 2013. -320 стр.
- 2 Cheever, J., Roche, L. (2021). Twentieth-Century and Contemporary American Literature. P. 226.
- 3 Ожайулы Ы. Литературный путь тюркских народов. Qazaqstan tarihy - 22.08.2022. <https://e-history.kz/kz/news/show/33845>.
- 4 Gross, John. (1998). The New Oxford Book of English Prose, p. 1012.
- 5 Сабыров А. Халел - сын народа. «Егемен Қазақстан», 2018. <https://egemen.kz/article/167259-khalqynynh-khaleli>.
- 6 Жанпеисов Е. Язык казахской прозы. - Алматы: Наука, 1968. -268 стр.
- 7 Жумалиев К. Теория литературы. Стил-особенность искусства. -Алматы: Казахская энциклопедия, 2005. -Т. II. ISBN 9965-9746-3-2.
- 8 Boulton, Marjorie. (1980). Anatomy of Prose. Routledge & Kegan Paul. P. 204. <https://archive.org/details/anatomyofpoetry0000unse/page/2/mode/2up>
- 9 Ashinova, K.A. Problems of Modality in Turkic and Kazakh Languages. Media Watch 11, (4) p.728-735, 2020. Available at: e-ISSN 2249-8818 DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204631.
- 10 Orwell, George. Why I Write. P.120. <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/why-i-write>.
- 11 Heidegger, Martin. (2001). Poetry, Language, Thought. New York: Harper Perennial, p. 72.
- 12 Lanham, Richard. (2003). Prose Analysis. 2-nd ed. Continuum. P. 94.
- 13 Chen, Gangni. (2019). A Literature Review on Prose Study. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, vol. 378, p. 513.

Материал поступил в редакцию журнала 14.06.2024

МҒТАР 17.02.09

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp123-131](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp123-131)

Қ.М. Байтанасова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

БАЛАЛЫҚ ШАҚ: ДЕРБЕС САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Балалық шақ – адам баласының айнала қоршаған дүниені тани бастайтын кезеңі. Бұл адам өмірінің белгілі бір даму уақыты ғана емес, әр дәуірдегі, әр ұлт өкілдерінің әр текті әлеуметтік, мәдени, қоғамдық жағдай аясында қалыптасатын, ұлттың, халықтың келбетін, болашағын айқындайтын шақ. Әлеуметтанушылардың айтуынша, балалық шақ табиғи түрде өзінің болмысын жетілдіріп, қоғаммен белсенді қарым-қатынасқа түсіп отыратын қоғамның бір бөлігі. Балалық шақ - тарихтың өтуімен, әртүрлі мәдени-әлеуметтік аспектілерде ауысып отыратын құбылыс. Бұл кезең әлем халықтары әдебиетінде көптеген көркем туындыларға арқау болды. Мақаланың мақсаты - бала бейнесінің шындық өмірден алынып, көркем туындыдағы әлемге көшу арқылы қаламгердің өмір шындығын әлеуметтік орта мен дәуірге сай таңдап, саралану нысанын ашу. Сол арқылы көркем шығармадағы бала бейнесінен дербес тұлғаға биіктейтін толыққанды бейненің жасалуы жинақталады. Зерттеу нәтижесінде балалық кезеңде әлеуметтік ортаға бейімделе бастаған баланың белгілі бір өмір қағидаттарын, білім мен құндылыққа тиісті дағдыларды игеріп, жетілген тұлға болмысына айналу тәсілдері айқындалады. Ендеше, бала кейіпкер - әдеби шығарма кеңістігінде үнемі жетіліп отыратын динамикалы бейнеге айналады.

Кілт сөздер: балалық шақ, кезең, әлеумет, қоғам, тарих, орта, құндылық

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Кейіпкер проблемасын әдебиеттің кез келген жанрына қатысты айтуға болса да, кейіпкердің (тұлға) көріну ерекшелігі әр жанрда түрліше сомдалады. Автор жасаған қандай да кейіпкер өзінің қайталанбас дербестігімен танылу үшін, шығармада бірнеше шарттар сақталуы тиіс. Бұл ретте Жан Жак Руссо, М.Монтен, Н.Бердяев еңбектеріндегі тұлға, дербес бейне, кейіпкер деңгейлерін саралаулары назарға алынды. Тұлғалық қалыптасу (саналы әрекет иесі) философиялық тұрғыдан аксиосфералық деңгейге дейін өрлеуі Н.Гартман мен Н.Лосский зерттеулерінде дәйектелді. Француз персонализмінің жетекшісі Э.Мунье тұлғалық болмыстың жетілуіне еркіндік, жауапкершілік секілді қасиеттерді үстейді. Мемуар жанрын зерттеген Т.Колядич тұлғаның ішкі-сыртқы әлемді қатар тануын басты орынға қояды. Ал, қазақ зерттеушілері З.Қабдолов, Р.Нұрғали, Б.Майтанов, Т.Есембеков кейіпкер өрісі, кейіпкер жүйесі мәселелерін негіздейді. Зерттеу еңбектерден шығатын қорытынды: кейіпкер бала кезінен өзінің мінез-болмысымен, әрекеттерімен ерекшеленуі шарт; екіншіден, оның бейнесі сол шығармадағы басты идея мен сюжеттің айқындалуына себеп болуға тиіс; үшіншіден, бұл кейіпкер дами келе, өз заманы үшін жинақтаушы бейне болуы мүмкін. Сонымен, кейіпкер шығарманы талдауда қажетті аса маңызды категория.

КІРІСПЕ

Әдебиеттану ғылымында балалық шақ тақырыбы тұлға мен ұлттың дербес санасының қалыптасып, санасыз, стихиялы сезімнен бөлінген тұсында пайда болды. Балалық шақ белгілі мағынасында дербес бір адамның өткеннің ең алыс шегі ретінде әдебиетте эпикалық сананы тудырады. Өзін-өзі танудың ең биігіне жеткен тұлға, өзінің өткенінен әлдебір жалғыздыққа қарама-қарсы, қазіргіден оқшауланған балалық шақты іздейді. Сөйтіп, балалық шақ жеке

адамның өзімен және айналамен үндестіктегі жаңа тақырыпқа айналады. Бұл әдебиеттің басты сипаты – адамтану міндетімен сәйкеседі. Адамның дербес, тұлғалық болмысын айқындау оның ортасын, мінез-сипатын, дербес болмысын анықтауға ұласады. Бұл тұрғыдан балалық шақ тақырыбы әдебиеттің ұлттық ерекшелігін тереңдетуге бастайды. Зерттеудің мақсаты – балалық шақ арқылы дербес болмысы орныққан тұлғаны танып-білудің әдіснамасын айқындап, көркем туындылар арқылы дәйектеу. Осы арқылы балалық шақ, адамның жеке бейнесі, қоғамдық кезең ерекшелігі, тұлғаның орнығуы секілді мәселелерді талдап, философия мен әлеуметтану ғылымдары ықпалдастығы негізінде саралап, адамның балалық кезеңінен дербес сана иесіне дейінгі жетілу эволюциясын теориялық-әдіснамалық және қолданбалы сипатын ашу міндеті көзделеді.

Кеңес дәуіріндегі әдебиетте балалық шақ мәселесі адамгершілік нысанға бағытталды. Әсіресе, жетім баланың тағдыры тамырынан үзілген тұтас елдің, халықтың бейнесін көрсетті. Адамзаттың өміріне зорлықпен енген тарихтың өзгерісі оларды ғасырлар бойы бекіген түбірінен, жері мен отбасынан айырды. Сөйтіп, өзге ел, жат жердің ауыртпалығы алдымен, баланың санасына әсер етті. Олар ертерек есеюге, өздерінің іс-әрекеттерін, мінез-қасиеттерін тезірек танытуға тиісті болды. Зерттеудің болжамы санасы жетілген, тұлғаның дербес болмысына деген бастау оның бала кезінен қаланады. Балалық шақтағы ой ұшқырлығы мен сана сергектігі адамның әрі қарайғы жетілуінде сақталып, ұлттың ментальді ерекшелігін айқындауда өзекті бола түседі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мақалада зерттелген проблемалар әдебиет тарихымен, жанр түрлерімен, жекелеген көркем шығармалардың поэтикалық болмысымен сабақтас. Осы ретте, М. Бахтин («К методологии гуманитарных наук»), А.Потебня («Из лекций по теории словесности»), Л.Чернец («Литературные жанры: проблемы типологии и поэтики»), В.Кожин («Роман – эпос нового времени»); ұлттық әдебиеттануда Р.Нұрғали («Прозадағы драматизм»), Б.Майтанов («Қазақ романы және психологиялық талдау»), Т.Есембеков («Драматизм – и казахская проза»), Қ.Әбдезұлы («Тарих және тағдыр»), Е.Тілешов («Суреткер және көркемдік әдіс») зерттеулері мен Л. Толстойдың «Детство», И.Буниннің «Арсеньевтар өмірі», Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние», Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» туындылары негіз болды. Мақаладағы ғылыми тұжырымдар мен дәйектерді негіздеуде салыстыру, талдау, жинақтау, қорыту әдістері қолданылды. Зерттеу кезінде ғылыми тұжырымдар мен дәйектерді негіздеуде салыстыру әдісі, көркем мәтін арқылы дәлелдеу кезінде талдау, жинақтау әдістері, түйін-тұжырымдар негізінде қорыту әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Мақалада ХХ ғасырдағы қоғамдық-саяси ахуал мен мәдени-әдеби даму сипаты айқындалып, ел-жерінен алшақтаған (эмиграция) ұғымының мән-маңызы адамның тұрмыс-тіршілігі, бала санасы, мифтік таным, дербес тұлға, адамның жас кезеңі, балалық шақ эволюциясы арқылы дәйектелді.

ХІХ-ХХ ғасырлар көкжиегінде адамзаттың жедел есеюі, француз төңкерісі мен неміс романтизмін бастан кеше отырып, өздерінің бірқалыпты, қарапайым қалпын жоғалтып, қайта айналып келмес балалық шаққа деген сезімдерін күшейтті. Адам баласының бақытты балалық шағына деген сағыныш, элегиялық сарындағы ара қашықтық пайда болды. Адам жады (ес) - мәдениеттің негізі болғандықтан, ол өзінің өткенімен саналы қатынаста болады. Сол арқылы алыстағы құбылысқа баға беріледі. Бұл сәби шақтағы таным-түсінігі толыспаған, қорғансыз тіршілік иесінің табиғи ерекшелігі. Біз балалық шақ бейнеленген туындыларды саралағанда, осы бір жағдаяттың ортақ желісін аңғардық. Мәселен, Ч.Диккенс балалық шақтың отбасылық идиллиясын бейнелесе, Марк Твен үй-күйсіз тұрмыстың шытырманды сәттерін суреттейді. Автор кейіпкері өзінің туған үйіне сыймайды. Ондағы тұйықталған кеңістік баланың шапшаң

мінезі үшін тарлық етеді. Мәтін мәнінің бейнелілік, шектеулілік, құрылымдылық сипаты бар дейтін болсақ, мәтін тек қарапайым баяндау ретін ғана білдірмейді. Мәтін – ұйымдасқан, тұтас құрылым ретіндегі мәдени құбылыс. Мәтінді филологиялық тұрғыда талдау әдеби және әлеуметтік-тарихи контекст аясында жүзеге асады.

Бала санасының құбылмалылығы оның іс-әрекеті мен психологиясынан аңғарылып отырады. Бұл әлі мән-жайға қаныға қоймаған, сөйте тұра өмірдің барша құбылысына еліге, қызыға жөнелетін, өзгергіш болмысын аңғартады. Бала табиғатындағы өзгеріс ересектерге, тұтас қоғамға ықпал етеді. Себебі баланың танымы әлеуметтік ортадағы өзгерістерді шапшаң қабылдап, өзінің көңіл-күйімен, әрекетімен ортаның бейнесін қалыптастырады. Балалық шақ - өмірдің бастауы болғандықтан, оның айналасындағы құбылыстар да жаңаланып, кемелденіп отыруы тиіс.

ТАЛҚЫЛАУ

Орыс әдебиетінде балалық шақ тақырыбы С.Аксаков, Ф.Достоевский, Л.Толстой, И.Бунин шығармаларында көтерілді. Л. Толстойдың «Детство» хикаяты алдыңғы қатарлы басылым «Современникте» жарияланғанда, ол 24 жаста еді. Өзінің алғашқы шығармасының ізінше жарық көрген «Отрочество», «Юность» қаламгердің үздік шығармасы болды [1]. Балалық, Іжасөспірімдік және жастық шақ туралы повестегі Николенька Иртенев барша орыс әдебиеті үшін жаңа көкжиек ашып берді. Сол кезеңде танымал бола бастаған сыншы Н. Чернышевский Толстойдың алғашқы жинағына пікір жаза отырып: жас жазушының көркемдік жаңалығының мәнін екі ұғыммен: «жан диалектикасы» және «адамгершілік сезімнің тазалығы» деген сөздермен білдіреді [2]. Психологиялық талдау реалистік өнерде Толстойға дейін де болған. Орыс прозасында М.Лермонтовта, И.Тургеневте, Ф.Достоевскийде кездесті.

Балалық шақ адамның саналы тірлікке қадам баса бастайтын кезі. Бұл кезең баланың болашағына, алдағы өміріне болжау жасайтын шақ. С.Аксаков, Л.Толстой, Н.Лесков, И.Бунин шығармаларында баланың ойыншығына мардымсыз орын беріледі. Осы техникалық жетістік саналатын бұйымдардың орнын табиғат, дала, аула, төрт түлік мал иемденеді. Бала кейіпкерлер ойыншықпен алданудың орнына жаратылысты, ондағы жанды, жансыз құбылыстарды бақылап, солардың әрекетін көңілдеріне түйеді. Ең алғаш рет орыс әдебиетінде баланың психологиялық ерекшелігі мен халықтың кейпі қатар жүруінің Л.Толстой романында орын алуы жайдан жай емес. Л.Толстойдың «ересек индивидтің» стереотипін бұзуы бірден екі бағытта жүргізілді: ересектен-балаға, дербестіктен-жалпыхалықтыққа. Л.Толстой өзінің кейіпкерлерін стихиялы ортаға, олардың пайда болуының табиғи негізіне әдейі қайтарып отырады. Себебі, балалық шақ пен халық ол үшін барша бастаудың негізі болады да, оның үстіне ересек санадан туған миф орнығады. Саналы әлем – «басқа өмір» сүретін әлем арқылы адамның таным көкжиегі кеңейеді [3, 439]. Осылайша Л.Толстой орыстың түрленген романтизмінің сабақтастығын сақтап, адамның саналы және санасыз, ересектік және бала сезімі диалектикасы арқылы романтиктерден асып, жаңа ХХ ғасырдың өнеріне өршіл қадам жасайды. Осы дәуірде Л.Толстойдың дәстүріне әлем әдебиеті аса назар аударды. Мәселен, инфантильді сананы бейнелеу М.Пруст пен Фолкнер туындыларында кездесті, алайда олардағы санасыздық өзінің барша тазалығымен, саналы әлеммен қатынасындағы сыннан ада кейіпте беріледі [4]. М.Пруст шығармасында балалық шақ бейнесі мен түс көру үнемі қабаттаса келеді де дүние метафоралық ассоциациялар, жартылай еске түсіру күйінде, яғни метафизикалық түрде беріледі. Ересек адам дәрменсіздік танытқан жерде баланың күні не болмақ. Алайда, балалық пен ұйқылы кейіптің арасында өзара терең туыстық бар. Екеуіндегі «мен» де ішкі және сыртқы әлемнен әлі ажырамаған күйде болуы заңдылық. Сәби өзінің көп уақытын ұйқыда өткізеді, сондықтан да адам өз өмірінің алғашқы жылдарын есіне қиындықпен түсіреді. Ғалым М. Бахтин эпосты анықтайтын белгі ретінде «алыс бейнені» («далевой образ»), өткенге ұмтылу және оны идеалдандыруды атайды [5, 95]. Л. Толстойда да, М.Пруста да балалық шақ мәселесі әлі қалыпқа келмеген, қойылмаған күйде беріледі. Осы

көркемдік эволюция ХХ ғасырға тән еді. Сонымен, М.Лермонтовша айтқанда балалық шақ бос мұхит ортасындағы керемет арал; Л.Толстойда бұл бетінде ересек адамның тұйықталған санасы қалқып жүрген мұхиттың өзі; ал М.Пруста тіпті аралдар да қалмайды, олар тарқатылған жіп-толқындарға айналып кетеді. Л. Толстойдың «Юность» хикаятында үйдің поэтикалық бейнесі қандай да бір тірі жан иесі ретінде көрініп, Иртеньевті еске алып, күтеді. Алысқа ұзаған балалық шақпен бірге кеткен патриархалды өмір салтымен үндеседі. Сонымен бірге бұл үй кейіпкердің жаңа үмітін, сезім-күйімен, жақсы өмірмен жарастықтағы арманын оятады.

Қазан төңкерісін түсінбеген әрі мойындамаған И. Бунин 1920 жылдары Францияға кетеді. А. Твардовский бұл жөнінде: «Эмиграция Буниннің шығармашылығындағы трагедиялы белес болды. Ол өзі жан жүрегімен жақсы көретін Отанынан, орыс жерінен ұзақ уақытқа қол үзеді», - деп жазды [6, 119]. Қаламгердің шетелде туған шығармаларының ішіндегі мәндісі «Арсеньевтер өмірі» романы. Бұл кітаппен автор 1927-1938 жылдар аралығында жұмыс істейді. И.Буниннің туындысы ХІХ ғасырдағы орыс классикалық әдебиетіндегі өмірбаяндық шығармалармен үндеседі. Мәселен, Л.Толстойдың «Детство. Отрочество. Юность», С.Аксаковтың «Детские годы Багрова-внука» сияқты тамаша шығармалары болды. Тағдыр И. Бунинге орыс әдебиеті тарихында өмірбаяндық шығарма тудырған соңғы дворян-жазушысы болуды жазды.

Романның ұзақтығы шамамен жиырма төрт жылды қамтиды. Алайда, шығарманың хронологиялық шегі барынша кең, онда Арсеневтер әулетінің тегі мен тарихына саяхат жасалып, автор өткен мен қазіргінің арасын жалғап отырады. Тұтастай алғанда «Арсеньевтер өмірі» өзінің шығармашылық кезеңінде әрбір үлкен жазушы армандайтын, алайда кейбіріне ғана орындау бақыты тиетін «өмір жайлы кітап». Романда алғаш көзге түсетін көркемдік тәсіл - монолог. Басқа өмірбаяндық шығармаларда (Л. Толстой. «Детство. Отрочество. Юность», М. Горький «В людях», А. Толстой «Детство Никиты») бас кейіпкердің айналасындағы өзге бейнелер бірінші тараудан бастап көрінуге асықса, Бунинде әңгіме автор-баяншының өзі туралы ғана оқшау баяндауынан тұрады. Осыған байланысты жас сәбиге өмір бірте-бірте айқындалып, санасына орныға бастайды. Осындай өзді-өзімен сөйлесуден болар, Арсеневтің туғанынан гимназияға түсуіне дейінгі аралықты бейнелейтін алғашқы кітапта диалог жоққа тән. И.Бунин өзінің «Арсеньевтар өмірі» романының алғашқы тарауында-ақ өмір мен өлім мәселесін, олардың ара жігін ажыратпауда сәби шақтан артық қамсыз кезеңнің болмағаны туралы айтады. Бунинде бұл отанын жоғалту, туған жерінен, оның табиғатынан, ата-баба мекенінен қол үзу күйінде суреттеледі. Оның балалық шағындағы ең жиі сезгені - жалғыздық. Айналада адамдар жоқ, тек таусылмайтыны – *«аспанның түпсіздігі, даланың ұзақтығы»*. *Осы шақтың ішінде оның есінде тек жалғыздық сәттері ғана сақталып қалған. Мұнда балалықтың ең бір қымбат мәні жасырынған. Өзіңді бүкіл жарық дүниеде жалғыз сезінесің»*.

Балалық шақ - өмірдің бастауы, ендеше оның айналасындағылар да жаңадан басталу керек. Яғни, жерден, оның иісінен, гүлдерден. Балалық шақ тақырыбындағы негізгі концепт жермен, туған мекенмен байланысты. И. Бунин: *«У нас нет чувства своего начала и конца. И очень жаль, что мне сказали, когда именно я родился. Если бы не сказали, я бы теперь и понятия не имел о своем возрасте, - тем более, я еще совсем не ощущаю его бремени, - и, значит, был бы избавлен от мысли, что мне будто бы полагается лет через десять или двадцать умереть. А родись я и живи на необитаемом острове, я бы даже и о самом существовании смерти не подозревал. «Вот было бы счастье!» - хочется прибавить мне. Но кто знает? Может быть, великое несчастье. Да и правда ли, что не подозревал бы? Не рождаемся ли мы с чувством смерти? А если нет, если бы не подозревал, любил ли бы я жизнь так, как люблю и любил?»*. (Аудармасы: *«Біздің өз бастауымыз бен соңымыз туралы сезіміміз жоқ. Ал, маған менің қашан туғанымды айтып қойғандары қандай өкінішті. Маған ол туралы айтпағанда зой, менің қазір өз жасым туралы түсінігім болмас еді. Әрі мен қазір оның ауыртпалығын сезінбеймін де. Сонда қазір мен тура он немесе жиырма жылдан кейін өлетінім туралы ойдан арылар едім. Тіпті жан аяғы баспаған аралда туғанда зой. Мен тіпті өлімнің бар екеніне де күмәнданар едім. «Міне, бақыт деп осыны айт!» дегенді қосқым келеді.*

Алайда, кім білсін? Мүмкін бұл үлкен бақытсыздық шығар? Біз өлімді сезіне отырып туамыз ба? Ал, егер олай болмаса, мен өмірді соншалықты сүйе алар ма едім» [7, 109]. Осындай қайшылықты ойдың тартысынан басталатын шығармада автордың философиялық дүниетанымы байқалады. Сондай алаңсыз сәттің тез арада өтіп кеткеніне қынжылу бар. И.Буниннің бұл шығармасын бірқатар зерттеушілер Марсель Прустың «В поисках утраченного времени» кітабымен салыстырады. Шынымен де Бунин «біздің жоғалтқан уақытымызды іздейді».

Жазушы Қ. Жұмаділов «Таңғажайып дүние» ғұмырнамалық романында бала кезіндегі көңілінде жатталған көріністің байыбына өзінше бойлайды: *«Жасы төртке қараған шағында төңірегін зорға байқаған бала, әрине, зеректермен таласа алмайды. Әйтсе де, соғымға сойылған сол боз бие мен ауылдағы аппақ қар, оның бетіне қызғалдақтай шашылған қызыл ала қан бертінге дейін менің есімнен шықпай жүрді. Кейде сол суретті түсімде көретінмін. Көңілімде неше алуан сұрақтар туады. «Менің сыртқы дүниені алғаш қабылдауым, басқа көрініс құрып қалғандай, қып-қызыл қаннан басталған несі деймін ішімнен. Бұл ненің нышаны? Ненің жоралғысы?»* [8, 19] Әрине, бала ең алдымен өзіне жақын қашықтықтағы, таныс құбылыстардан бастап, өз түсінігін қалыптастырады. Аксаков пен Буниннің баяндауларындағы балалар өздерінің ата-бабалары жайлаған байырғы қоныстарында дүниеге келіп, оң мен солын тани бастау арқылы, сол бабаларының көне дәстүрін, түсінігін бойларына сіңіреді. Олардың көз алдындағы білетін, таныла бастаған құбылыстар да көкейлеріне тез қонады. Осыдан бала кейіпкерлердің өздерінің төл салтына, тегіне деген сенімі орнықты. Яғни, балалық шақ деп дербес бөліп алатын кезең болған жоқ. Олар айналасындағы болып жатқан қым-қиғаш тірліктің болмысын үлкендермен қатар танып, білуге тиіс болды.

Метафизикадағы - дүниетанымның күрделілігі мен кеңдігіне, адамзат тұрмысының бар саласына тән - құдай мен адам, жан мен тән, қасиет пен күнә, өмір мен өлім, еркіндік пен заң, тағдыр мен кездейсоқтық секілді ұғымдар әдебиетке еніп отырады. Әрине, әдебиетте бұл ұғымдар тікелей көрініп отырмайды. Көркемдік метафизика автордың субъективтік ойлауынан да терең жатады [9, 79]. Тарихтағы талай саяси оқиғалар адамды бостандықтан, туған ел-жерден айырды. Яғни, төңкеріс, қақтығыс, қуғын, теңсіздікке әкелді. Сондықтан адам баласына әріден басталған осы ұғымдардың төңірегінде әрекеттер жасап отырды. Жоғарыда келтірілген мысалдарда адамзаттың ежелден аңсары болған еркіндік пен тыныштық өмірді сағыну, туған жердің топырағын басып, алаңсыз тірлік кешу секілді қарапайым тұрмысты аңсау байқалады. Тіршілікке аса қажетті ұғымдардан ажыраған адамдар енді өткенге қайта оралғысы келеді. Артына қарайлай көшкен елді жолдың ұзақтығы, азықтың тапшылығы, даланың тірлік белгісін білдірмей безеруі, ұшқан құс пен жүтірген аңның болмауы оларды өздеріне етене жақын даладан үрейленуге әкелді. Ел-жұртынан, жақынынан айырылған кезде айтылатын *ежелгі зар, жоқтау, мұң-шер, өкініш, құдайға жалбарыну, қарғыс айту секілді аұрыптар* жаңғырады. Осы жағдайдың бәрі туған елден айырылудан соң туындады. Сөйтіп, ертеден адамзаттың танымына әбден жақын болған ұғымдар алыстап, оның қасиеті азайған кезде адам өткен мен болашақтың арасындағы дағдарыс кейпіне түседі. Енді көзден таса қалған көріністер жанданып, қазіргі кейпі, жағдайы керісінше, алыстай түседі. Адамға қазіргісінен өткені қадірлі, жақын бола түседі. Сөйтіп, өмір кеңістігіндегі нақты қабылдаудың тұрпаты өзгереді.

Бала санасында болатын беймәлім, белгісіз құбылыстарды білмекке ұмтылу, сәби санасында орныға бастаған әртүрлі жағдаяттарды сезу, қатты қуану, я қатты қорқу, өзіне таныс емес бейнеден үрейлену, түсінен шошу - осының бәрі өмірді жұмбақ, құпия ете түседі. Кейде осы сәттегі бейқам, алаңсыз, беймәлім шақтардың өзі адамға аса қымбат. Сондықтан да адамзат үнемі балалығына қайта оралып, оның ұмытылмас сәттерін жадында тоқып жүреді.

Кеңес әдебиетінде балалық шақ тақырыбына ерекше адамгершілік сипаттағы мән берілді. М. Шолоховта жиі бой көрсететін жетімдік тақырыбы тұтас елдегі өздерінің өткен тарихынан, ғасырлар бойы бекіген тамырынан жұлынған өмірінен көрініс береді.

Жазушының Мишатка, Ванюшка және басқа бала кейіпкерлері бала ортасына лайық тұтас әлемнен тысқары, яғни, отбасы дәстүрі мен тұрмыстық қалыпты жағдайдан тыс өмір

сүрді. XIX ғасырда Ресейде баланың өмірі мен дворяндық отбасы арасында айырмашылық болды. Дворяндық ортада мейірімді, сенімді, еркін қалып болса, үлкендердің ортасында дәрежелілік, формализм мен суық орта сақталды. Л. Толстой өзінің автобиографиялық трилогиясында Николеньканың ашық, қамсыз балалық шақтан шыққаннан кейін, ересектер өміріне қадам басқанда, өзін жат, керексіз сезінетіні бар.

Туыстық жақындықтың әлсіреуі әдебиеттегі балалар тақырыбының басқа да аспектілеріне әсер етті. Мәселен, қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың жеті жасар кейіпкері («Ақ кеме») ересек адамдардың кикілжіңі, дәрежелілігі көп ортасынан табиғатқа жақын болады. Бала кейіпкерге шөп, тас, ағаштар мен бұлақ-көлдер адамдардан гөрі көбірек жақсылық көрсетеді. Табиғаттың ортасы балаға мейірімділікті, өзгеге қамқор болуды, армандауды үйретті. Бұл шытырман оқиғалы, шындығы мен елесі, ертегісі аралас туынды сыйластық пен туыстық қатынастың ыдырағанын отбасы арқылы көрсетеді. Бір шаңырақтың астындағы жандардың өмірге, тіршіліктің мағыналылығына деген көзқарастары әр қилы еді. Сондықтан да бала ертегінің әлдиімен өседі. Олардың бірі өзінен басқа тірі жанға бергісіз сәби қиялынан туған; екіншісін атасы айтып берген. Сол атасы айтқан ертегідегі ғажайып шындыққа айналғандай болады: *«Баланың көңілі де жадырап сала берді. Әрине, қазір үйге келгенде қандай сойқанның үстіне шығары мұның үш ұйықтаса түсіне кірмейді. Атасының ертегісін тыңдап, алыс арманды ғажайып дүниеде келе жатыр. Ойпырм-ай, маралдар келген екен ғой? Мүйізді Бұғы ана бабаларымыздың жасаған кінәсін кешірген екен, ең ақырында өзінің ұрпақтарына баяғы атамекен Ыстықкөл тауларына оралуына рұқсат етіпті»* [10]. Бала өз ортасынан таппаған жылылықты ертегіден, қиялдан алады. Оған айналғандағы үлкендерден, атасынан басқасының қайғы-қасіретінен Бұғы ананың мұңы жақын: *«Мүйізді Бұғы ана баланың барлық жай-күйін танығандай оған мейірлене көз айырмай қадалып тұр. Көзі тостағандай, терең, тұңғыық. Баланы мүйізді Бұғы ананың адамша күрсінетіндігі аң-таң қалдырды. Көз қарасының өзі мұңды, қайғылы, өзінің атасындай шерлі көрінді»* [10, 28].

Жануарлар әлемі ежелден тіршілік иелерінің арасын дәнекерлеуші рөлін атқарған. Оның ішінде тылсым, зұлым да, адам баласына жақсылық ойлайтын, қамқор күштер де болған. Олардың адам баласының тірлігімен жақындығы соншалық, кейде табиғаттың жанды-жансыз құбылыстарының қасиет-болмыстары адами қалыпты бейнелеген. «Ақ кемедегі» бала кейіпкер өзен жағасындағы бұта, шөптерге «сүйкімді», «қорқақ», «батыр» деп ат қойып, өз достарындай көрсе, бұлтқа келгенде: «онда ақыл бар дейтінім сол, өйткені ол сенің ойыңдағыны табады. Бір аудан бұлт сол баяу қимылының өзінен неше түрлі ойыншықтардың суретін салады. Осының өзінен айнала дағдылы тірлікте баланың өз әлемі жоқ екендігін көрсетеді. Сол бос кеңістіктің орнын бала табиғаттан табады. Ол қиялы арқылы жансызға жан бітіреді, тіл қатысады, ойын бөліседі. Қайткенде баланың болмысы жаратылыспен үндесіп кеткен. Яғни баланың жеке әлемі, қауіпсіз ортасы, бейтаныс дүниеден қорғайтын кеңістігі болуы шарт [11, 156].

Архаикалық мифологияның орталық нысаны бұл-табиғат құбылыстарының ғажайып өзгерісі. Мәдениеттің өркендеуіне байланысты мифология дағдарысқа ұшырады. Теңгермелі мәдениет пен адамзат қауымдастығының құрылуы кезінде мифология байып, түрін өзгертті. Мифологиялық сюжеттер мен бейнелер тұрақтылығынан өзгеріп, ойдан шығарудың жемісі ретінде ертегілік-ойын сипатын иеленеді. Осы шарттылық «Ақ кеме» повесіндегі бала кейіпкердің жандүниесіне демеу болып, қиял мен шынайылықтың арасында өмір сүруге бейімдейді.

XIX ғасырдағы орыс әдебиетінде М. Твен туындыларына ұқсайтын шығармалар болған жоқ. Том Сойер мен Гек Финн бейнелері америкалық топырақта туды. Мұнда қаңғыбастық пен еркін әрекетке мойынсұну орын алды. Ал орыс әдебиетінде егер бала кезбелікке салынса, ол еріккеннен емес, мәжбүрліктен туды. Оның құқығына қалыпты тұрмыс жағдайындағы шектеу себеп болды (Мәселен, М.Горькийдің кейіпкері). Ал, жайлы ортадан шыққан балалар мейірім мен сүйіспеншілікке бөленіп, тек анда-санда Америкаға қашу жоспарын құрып, ондағы еркін өмірге іштей қызығады (Чеховтің «Мальчики»). 1920-1930 жылдардағы орыс әдебиетінде неғұрлым көрнекті орынды Твен кейіпкерлеріне ұқсас бейнелер – сотқар, дәрекі,

еркін, батыл балалар алды. С.Аксаковтың кейіпкері өзінің қорқақтығын ашық түрде мойындайды [12]. Мұндай балаға Гайдар шығармаларынан орын берілмес еді. Сережа Багров үшін басты адамдық қасиет ол қайырымдылық, мейірім, сезімталдық пен ата-анаға деген сүйіспеншілік болды. А.Гайдардың Тимуры мен В.Катаевтың Гавригі үшін бұл қасиеттер онша мәнді бола қойған жоқ. Олар үшін бастысы ерлік, беймәлім нәрсеге деген құмарлық, қауіпке бойсұнбау, кез келген сынаққа әзір болу. Олар басбұзарлық пен тентектікке бейім болды. Мұның өзі тіршілік етудің, тірі қалудың бірден бір себебі еді. Олар қоғамдағы орын алған заңдарға саналы түрде қарсы шықпайды. Ересектерге таптық жау ретінде қарсы тұрмайды. Бар болғаны ерте есейді, қайшылықты ерте танып, түсінді. Ересектер өсіп келе жатқан баласының өзінен бір сүйем артық екенін мойындайды, оларға үміт артады. Енді бала, ұрпақ әкеден, атадан биіктей түсті. Үлкендер болса сол бір күнәсіз кезеңнің қайтып оралмайтынын ойлап, баласына қызығушылықпен, үмітпен қарады. Оларда өздерінің бір кездері жоғалтқан балалығына деген сағыныш жатты. Көркем шығармада төңкерістер мен соғыстың салдарынан келген жетімдік, әкенің орны жоғары бағаланды. Ең алдымен ол әкенің өз баласына рухани жақындығымен, оның өміріне деген жауапкершілікпен өлшенді. Ересектер баланы тәрбиелей отырып солар арқылы өзі де тәрбие алады, баладан бақытты, қамсыз, уайымсыз болуды үйренеді. Оған сай бала да үлкеннен ересектікті, төзімділікті, үнемі жоғалтудың трагедиясын түсінеді. Сөйтіп, ұрпақтың жалғастығы үнемі динамикалы дамып отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бала – қай қоғамда да ең маңызды әлеуметтік-демографиялық топтың өкілі. Олар үздіксіз тарихи процесті қамтамасыз етіп, мәдениеттің өзгеруі мен дамуына негіз болады. Қазіргі кезде балалық шақ тақырыбын теориялық-әдіснамалық тұрғыда әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде кешенді қарастыру қолға алынған. Балалық шақ әлеуметтік-философиялық проблематика (адамзат проблемасы, оның тұрмыс-тіршілігі, қоғамдағы орны, тұлғалануы) баланың өсіп, қалыптасуының құндылық-онтологиялық аспектісін айқындайды. Осы ретте, балалық шақ, бала өмірі абстрактілі түсініктен, объективті ақиқатқа айналады. Балалық шақ – адам өмірінің тұтас әрі бірегей кезеңі. Бұл бала өмірінің табиғи, генетикалық, өмірбаяндық, әлеуметтік, тарихи кезеңдерінің жүйесі. Ендеше, баланың өсіп-жетілуінің, саналы ұрпақ ретінде қалыптасуының алғышарттары қоғамның әр саласында қамтылуы тиіс. Бала өзінің әлеуеті жағынан қоғамдағы жалпы заңдылықтар мен норманың орнығуына ықпал етеді. Бұл әдебиеттегі тұлғалық болмыстың өрістеуіне жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Яновский В. Елисей кеңістігі. Естелік кітап. – Litres, 2017. – 1378 б.
- 2 Толстой Л. Зерттеулер. Мақалалар. – СПб.: СПбГУ, - 2009. – 952 б.
- 3 Rivkin J., Rayan M. Literary theory. An anthology. – Blackwell Publishing, 1998. – 400 p.
- 4 Топоров В. Орыс әдебиеті тарихынан. Зерттеулер, материалдар, жарияланымдар. – Litres, 2018. – 890 б.
- 5 Бахтин М. Таңдамалы. Т.1. Эстетикалық жағдаяттағы автор және кейіпкер. – М.: Гуманитарлық орталық, 2020. – 400 б.
- 6 Твардовский А. Бунин туралы/ Шығармалар жинағы. 6 том. Том. 5. – М.: Көркем әдебиет, 1998. – 578 б.
- 7 Бунин И. Шығармалар жинағы. 6 том. Т.6. - Москва: Көркем әдебиет, 1998. – 719 б.
- 8 Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние: Ғұмырнамалық роман. - Алматы: Тамыр, 1999. – 624 б.
- 9 Эпштейн М. Постмодерн. Әдебиет және теория. – М.: Издание Р.Элинина, 2010. – 375 б.
- 10 Айтматов Ш. Ақ кеме. Құрастырған О.Асқар. – Алматы: Балауса, 2006. – 480 б.
- 11 Bishop E. Author and the Rhetoric. – Norton, 1987. – 385 p.
- 12 Иванов В. Семиотика және мәдениет тарихы туралы таңдамалы еңбектер. 3. Т.

Салыстырмалы әдебиеттану. – Litres, 2017. – 830 б.

Материал 02.06.2024 баспаға түсті

Детство: эволюция формирования самосознания

Қ.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика
Казахстан

Детство – это период, когда человек начинает познавать окружающий мир. Это не только определенный период развития человеческой жизни, в котором представители каждой нации формируются в различных социальных, культурных и бытовых условиях определяя тем самым облик будущее нации. С точки зрения социологии детство как постоянная и сменяемая естественным образом часть общества, также активно взаимодействующая с обществом и отдельными его элементами. Цель статьи – выявить формы дифференциации путем выбора реальности жизни писателя согласно социальной среде и эпохе, путем удаления реальности образа ребенка из жизни и перехода в мир художественного. Таким образом собирается создания полноценного образа, возвышающего от образа ребенка до самостоятельного человека в художественном произведении. Писатель создает, персонализирует художественный образ ребенка. Ребенок еще в детстве начинает адаптироваться к социальной среде, осваивая определенные жизненные принципы, навыки, связанные со знаниями и ценностями, стремится к полноценной личности. Итого художественный образ возникает на каждом уровне литературного произведения. Детский персонаж – это динамичный образ, развивающийся в пространстве литературного произведения.

Ключевые слова: детство, период, социум, общество, история, среда, ценность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Яновский В. Елисейские поля. Книга памяти. - Litres, 2017. – 1378 с.
- 2 Толстой Л. Исследования. Статьи. – СПб.: СПбГУ, – 2009. – 952 с.
- 3 Rivkin J., Rayan M. Literary theory. An anthology. – Blackwell Publishing, 199857
- 4Топоров В. Из истории русской литературы. Исследования, материалы, публикации. – Litres, 2018. - 890 с.
- 5 Бахтин М. Избранное. Т.1. Автор и герой в эстетическом событии. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2020. – 400 с.
- 6 Твардовский А. О Бунине/ Собрания сочинений в 6-ти томах. Том. 5. – М.: Художественная литература, 1998. – 578 с.
- 7 Бунин И. Собрание сочинений. В 6-ти томах. Т.6. - Москва: Художественная литература, 1998. – 719 с.
- 8 Жұмаділов Қ. Чудесный мир: Мемуар. - Алматы: Тамыр, 1999. – 624 с.
- 9 Эпштейн М. Постмодерн. Литература и теория. – М.: Издание Р.Элинина, 2010. – 375 с.
- 10 Айтматов Ш. Белый поход. Сост. О.Аскар. – Алматы: Балауса, 2006. – 480 с.
- 11 Bishop E. Author and the Rhetoric. – Norton, 1987
- 12 Иванов В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т.3. Сравнительное литературоведение.- Litres, 2017. – 830 с.

Материал поступил в редакцию журнала 02.06.2024

Childhood: the evolution of the formation of selfawareness

K.M. Baitanasova

Candidate of philology, prof.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

Childhood is the period a person begins to learn about the world around him. This is the time in which representatives of each nation are formed in different social, cultural and living conditions, thereby determining the appearance and future of nation. From the point of view of sociology, childhood is a permanent and naturally changing part of society, which also actively interacts with society and its individual elements. The purpose of the article is to identify forms of differentiation by choosing the reality of the writers life according to the social environment and era, by removing the reality of the image of a child from life and moving into the artists world. In this way, a full-fledged image is created, elevating it from the image of a child to an independent person in a work of art. Childhood is a phenomenon that changes throughout history in various cultural and social aspects. The theme of childhood formed the basis of many works of art in the literature of the peoples of the world. The image of a child is torn away from the real woman and transferred to the world of works of art, becoming an object of differentiation that chooses the reality of life according to the social environment and era. At the same, time, the writer personalizes and completely creates an image of the individual. Even in childhood, a child begins to abart to the social environment, mastering certain life principles, skills related to knowledge and values and strives for a full-fledged human personality. A child's character is a dynamic image that is constantly evolving in the space of a literary work.

Key words: childhood, period, society, history, environment, space, value.

REFERENCE

- 1 Janobskiy C. Polj Eljceiskie. Kniga pamjati. Litres, 2017.
- 2 Tolstoj L. Issledobania. Statji. – CPb.: CPbGY, 2009.
- 3 Rivkin J., Rayan M. Literary theory. An anthology. Blackwell Publishing, 1998
- 4 Toporov B. Iz istopi russkoi literaturi. Issledobania, materialy, publikashi. -Litres, 2018.
- 5 Baxtin M. Izbrannoe. T.1. Abtor I qeroi b jstetihseskom sobjtii, 2020.
- 6 Tbardovskij A. O Bunine/Sobranja sihsinenji b 6-ti tomahs. T. 5. Shudogestbennja literatyra, 1985.
- 7 Bunin I. Sobranja sihsinenji b 6-ti tomahs. Shudogestbennja literatyra, 1998.
- 8 Zhumadilov K. Tanqfagaip dynie: Gymirnamalik roman. Almaty, 1999.
- 9 Jpshtein M. Postmodern. Literatura i teorja. Izdania R.Jlinina, 2010.
- 10 Aitmatov Sh. Ak keme. Kyrastirgan O.Askar, Almaty, 2006.
- 11 Bishop E. Author and the Rhetoric. Norton, 1987.
- 12 Ibanov B. Izbrannje Trudi po semionike i istorji kulturj. T.3. Srabnitelnoe literaturobedenle. Litres, 2017.

Received: 02.06.2024

МҒТАР 17.12.09

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp132-141](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp132-141)

С. Батан¹, А.Е. Алимбаев², А.А. Мирзахметов³

^{1,2}А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, 010009, Қазақстан Республикасы

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010009, Қазақстан Республикасы

М. БАЗАРБАЕВ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Қазақ поэзиясы үнемі ілгерілеп отыратын жанр. Ұлттық әдебиеттану тарихында поэзияның дамуындағы жедел өзгерістер жалпы әдебиеттің де даму сипатын байқатып, ондағы тақырыптық, идеялық, көркемдік-құрылымдық сипаттар үнемі зерттеу нысанына алынып отырды. Қазақ поэзиясының кезеңдік даму ерекшеліктерін, дәстүр мен жаңашылдықты, көркемдік қырларын жүйелі зерттеуге айналдырған ғалым Мүсілім Базарбаев болды. Зерттеуші өткен ғасырдағы қазақ әдебиетін, поэзияны зерттеу кезінде теориялық-әдіснамалық, тарихи, тақырыптық, көркемдік-стильдік ерекшеліктерді кешенді қарастырып, поэзияның даму бағдарындағы ілгерішіл-кейінді тұжырымдарды, дәуір поэзиясына қатысты дәуірлік сыни көзқарастарды саралап отырған. Мақалада зерттеушінің ХХ ғасырдағы қазақ ақындары С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев өлеңдерін талдап, дәуір әдебиетіне тән мазмұн, форма, стиль өзгерістерін енгізгені, жекелеген тілдік қолданыстағы дәстүрлі ұғымдар мәнінің кеңейе қолданылғанын, жаңадан енген сөздер арқылы жаңа мазмұнға ие болған стильдік ерекшеліктерді, оның орыс әдебиетіндегі түр жаңалығымен іргелесе көрінгені сараланады.

Қазақ поэзиясы тақырыптық-идеялық тұрғыдан құлашын кенге жайған, қазақ әдебиетін дамытып келе жатқан бай жанрдың бірі ретінде қарайтын болсақ, оны зерделеу, заман көшінен қалмай саралап-талдау күн тәртібіндегі үлкен мәселе. Мақалада замана келбетін, адам болмысын суреттеуде поэзияның орны ерекше екенін ескерсек, өлең адам жұмбағының, тылсым әлемінің кілтін табатын құрал ретінде талданады.

Кілт сөздер: поэзия, кезең, пішін, тақырып, жаңашылдық

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жанр – әдебиеттің тегінен бөлініп шыққан шығармалар тобы. Жанрдың, оның ішінде поэзияның теориялық аспектілері Аристотель, Ф.В.Шеллинг, В.Белинский, Б.Томашевский, В.Жирмунский, Л.Гинзбург, Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Қ.П.Жүсіп, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қаралды. Ұлттық поэзия әдебиеттану ғылымындағы белсенді жанр. Бұған жалпы қазақ поэзиясының байырғыдан келе жатқан көне тарихы, сөз өнерінің алдында жүретін белсенділігі себеп. Осы ретте, қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдығы, көркемдігі мен стилі, тілі мен құрылысы зерттеліп, іргелі еңбектер жарық көрді. Бұл поэзияның көп қырлы, үнемі даму, жетілу үстіндегі жанр екенін айғақтайды.

Поэзия деген ұғым тарихи жағынан алғанда ерте қалыптасқан жанрдың бірі. Қай халықтың әдебиетін алсақ та, поэзия ерте заманнан дамып-өркендеген. Қазақ поэзиясының қалыптасуы мен дамуы, өзіндік ерекшеліктерін саралау бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті арналарының бірі. Лирикалық қаһарманның яғни ақынның шығармашылығы арқылы заман шындығын, дәуір тынысын танытуда М.Базарбаевтың ғылыми мұрасы бізге жолсерік екені анық.

КІРІСПЕ

Қазақ поэзиясының өзіне тән көркемдік-эстетикалық сипаты әр дәуірде кемелденіп отырады. Поэзияның тақырыптық-идеялық тұрғыдағы ерекшелігі қоғамның саяси-әлеуметтік ахуалына қатысты екені белгілі. Ал, көркемдік болмысы, эстетикалық қуаты әдебиет әлеміндегі шығармашылық өкілдерінің ізденісі, дарыны арқылы қалыптасады. Өзімізге белгілі ұлттық поэзия халықтың қара өлеңінен басталып, тұтас бұқараның талап-талғамына, сөз өнеріне деген сүйіспеншілік-ықыласына байланысты өрлеп отырды. Поэзияның жедел дамуы мен өзгеруі ұлттың әдебиетке, сөз өнеріне деген көзқарасын анықтайды. Осы ретте, аталмыш зерттеу мақалада ұлт поэзиясының өткені мен бүгінін, келешегін терең зерттеп, саралап, жекелеген шығармашылық өкілдері арқылы дәйектеп отырған зерттеуші ғалым М.Базарбаевтың орны ерекше. Мақаланың мақсатына зерттеушінің поэзияда өзіндік орны белгіленген ақындардың өлеңін талдауы, мазмұн мен пішін, стильдік тұрғыдағы енгізген жаңашылдықтарын дәйектеуі қарастырылып, саралау жасалды. Зерттеу тақырыбы кеңес дәуірі кезінде жасап, шығармашылығын қалыптастырған ақын-қаламгерлердің туындыларын қарастырған зерттеуші ізденісінің жаңашылдығын, зерттеу өзегін бүгінгі күн тұрғысынан баға беруді көздейді. Ғалым М.Базарбаевтың «Замана тудырған әдебиет», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Казахская поэзия: художественные искания» зерттеулеріндегі ғылыми топшылаулардың жаңашылдық сипаты негізделеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мақалаға ғалым М.Базарбаевтың қазақ поэзиясына қатысты еңбектерін саралау үстінде, поэзия жанрының ерекшелігі, поэтикасы, дәуірмен үндестігі, өмір шындығын бейнелі көркемдікпен жеткізу проблемалары айқындалып, өлең-жырдың өрнегін, эстетикалық сын-сипатын әр жылдары зерттеу нысанына алып отырған әдебиеттанушы ғалымдар С.Сейфуллин, М.Әуезов, З.Ахметов, С.Қирабаев, Қ.П.Жүсіп еңбектері қарастырылып, салыстыру (ақын шығармаларының көркемдік аспектілерінің өзара үндестігі мен айырмасын жүйелеу), талдау (ақындар поэзиясының идеясын, пішінін, бейнелілігін өмір шындығы негізінде саралау), жинақтау (ақындар поэзиясындағы ұлттық сипат, дәстүр мен жаңашылдық, поэтикалық ерекшеліктерді топтау) әдістері қолданылды.

М. Базарбаевтың әдебиет теориясына қатысты пікірлері саралау, талдау, жүйелеу әдісі арқылы әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлерімен дәлелді тұжырымдалған.

ТАЛҚЫЛАУ

XX ғасырдың басындағы алмағайып кезең бейнесі ақын-қаламгерлердің бұрын болмаған тың тақырыптарға, жаңа бейнелеулерге баруына жол ашты. Бұл кеңес кезеңіндегі идеология талаптарының алға шығуына да байланысты еді. Бұл жөнінде өзінің «Казахская поэзия: художественные искания» еңбегінің «Поэзия в условиях эстетических понятий» тарауында қозғаған ғалым М.Базарбаев: «Қазан төңкерісінен бергі кезеңде алғанда, жаңа қазақ поэзиясы, қазан төңкерісінен соң өткеннің дәстүрін көбірек қабылдағанымен, негізінен жаңа салада, жаңа эстетикалық талаптарға бейімделе отырып тыңнан дамыды», - дейді [1, 143]. Кеңес әдебиетінің жаңашылдық сипаты төңкерісті, қоршаған ортаға жаңаша көзқарасты, қоғам мен еңбекке қатысты қалыпта көрінді. Өзімізге мәлім қазан төңкерісінен кейінгі әдебиеттің саяси, әлеуметтік беталысы, мазмұны мүлдем өзгерді. Бұрыннан да ұшқыр жанр – поэзияның шапшаң даму сипаты тереңдей түсті. Себебі қоғамдағы үлкен өзгерістер алдымен поэзияда орын алды. Бұл жанрдың жекелеген компоненттері арқылы байқалды. Біз әдетте тақырып пен идея, мазмұн мен форма туралы қағидаттарды жанрмен, шығармашылық тұлғамен байланыстырамыз. Бұлар белгілі бір дәрежеде ақын-қаламгерлердің жеке дарынын, стилін байқатуға тиіс. Ал, кеңес әдебиеті кезеңінде бұл ұғымдардың жалпылық қасиеті басым

болды. Себебі кеңес идеологиясы әдебиет пен өнерде қозғалуға тиісті тақырыптарды межелеп берді. Бұл ретте зерттеуші орыс әдебиетінде сыншылар алдымен В.Маяковскийді жаңашыл ақын деп танығанын айтып, оның үш түрлі ерекшелігін бөліп алады. Олар: Маяковскийдің ескі қоғамға, буржуазиялық ортаға деген бүлікшілдік көзқарасы; ақынның өз ортасын ескірген, күйреген қоғам деп танып, оның жасартуға, өзгертуге деген құлшынысы; ақынның сөзге деген сүйіспеншілігі, өлең құрлысын өзгертуі, сөздің қалпын (декламациялық сипат), өзіндік тәртіп үйлесімділігін орнықтыруы [2, 92]. Шындығында да ақынның сөз қолданысы, оған тыңнан екпінді, интонацияны үстеуі, сөздердің қайталануы, қысқа буындар немесе буын тәртібінің сатылай келуі арқылы мағынасының кеңеюі жаңашыл болды. Бұл алдымен поэзияның өзгеріске бейім қасиетін көрсетсе, екіншіден кезеңнің келбетін таныған ақындардың өлеңдерінде өздерінің дербес, өзіндік стильдерін бере алуы еді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеуші қазақ әдебиетіндегі бір топ ақындарды: С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Мұқанов, С.Дөнентаев, Қ.Әбдіқадыров, Ғ.Орманов, Ж.Сыздықов, Ә.Тәжібаев, Т.Жароков поэзиясының бір-біріне ұқсас идея мен пішінде жырланғанын айтады. «Төңкерістен кейін бірден жаңа өмірге бет бұрған қазақ поэзиясы жаңа қоғам талабына сай пішінді тез арада таба алмады» [1, 144]. Зерттеуші М.Базарбаев көрсеткен ақындардың өлеңдеріндегі осы сипатты талдап көрейік. Мәселен, С.Сейфуллин төңкерісті қолдай отырып, поэзияға сол өзгеріс пен шапшаң әрекетті енгізуге тырысты.

Залымдық пен әділдіктің

Алысқанын айтайық.

Жер жүзінде бай мен кедей,

Шабысқанын айтайық.

Кедей сүйер, байлар күйер.

Ауыздан от шашайық.

Кел, жігіттер, болындар ер,

Жүйіткіт, орғыт, тұлпарды [3, 11].

Ақын өлеңіндегі идея тармақ сайын кеңейіп, нақтыланып отырады. Алдына қойған мақсатын дәл түсінген адамның шешімді әрекетке бастауы байқалады. Заманның ахуалын нақты түсінген ақын залымдық-әділдік, бай-кедей, сүйер-күйер сияқты қарама-қарсы мәндегі ұғымдар мен алысқан-шабысқан, жігіт-ер, жүйіткіт-орғыт сияқты мәндес сөздерді қатар жұмсай отырып, өлеңге нақтылық берген. Бір қарағанда өлеңде жырдағы шарттылық сақталған сияқты. Алайда, ақынның ойы одан анағұрлым кең, нақты: «Күнге жайып құшақты, шақырып бері шаттандық. Қуантуға ел-жұртты, асығып тез аттандық». Осы тұста ғалым-филолог Н.Смирнованың «Эпостың тақырыбы мен сюжеті қазақ кеңес әдебиетіне қажет болып шықты», - деуінің орынды айтылғанымен келісесіз [4, 11]. Себебі жырдың ойды шапшаң, кең беруі, кеңес кезіндегі алма-кезек өзгерген заманның бейнесіне үйлеседі. Сондай-ақ, зерттеуші Алма Құнанбаева грек және қазақ поэзиясын салыстыра отырып, қазақтың қазіргі тәжірибесі ежелгі грек мәтіндерін хронологиялық тұрғыдан алыс, бірақ дүниетанымы жағынан типологиялық жағынан жақын деп оқу керектігін көрсетеді дейді. Өткеннің үзінділері тек форманы ғана емес, сонымен бірге өз жолында дауысты да тауып, өзін бұрыннан келе жатқан мінез-құлық түрінің белгілері екенін айтады. [5, 18]. Сол сияқты С. Мұқановтың кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуірінде халық поэзиясындағы өлең, жыр, толғау үлгілерін қолданғаны белгілі. Бұл үлгілерді дәуір талабына сай тап күресінің шиеленісін, еңбекші таптың, қазақ әйелдерінің ауыр тағдырын көрсетуде пайдаланады. Ақын өзінің Қозыбақ деген кейіпкерін:

Қой, сен бүйтіп қамықпа,

Ілгері ұмтыл, талап ет.

Шығуға айдай жарыққа,

Қайраттанып, бол, өжет, - деп әрекетке шақырады [6, 17]. Бұл үзінде де ақынның

кейіпкерінің ұмтылысын, алға өрлеуін қалап тұрғаны байқалады. Ендеше, ақынның Қозыбағы бір кездері ас пен киімге жарымай жүрген ертегідегі Тазша баланы елестетсе де, ақын оларды темір таяғы тебендей, темір етігі теңгедей болғанша, дүниені шарлаған түрде емес, «аяқтары тілініп, шөгір кіріп, ақсандап, қозымен бірге жүгірген, сөйтіп жүріп, айналасының жақсы-жаманын танып, әлімжеттікпен күресуге ұмтылған жасампаз қалыпта береді. Академик С.Қирабаев: «Қазақ жалшысының ауыр тұрмысы, моральдық жүдеулігі, ұсқынсыз сыртқы кейпі Сұлтанмахмұт өлеңдерінен кейін, Сәбит поэзиясында көрінді. Ақын қазақ кедейінің ауыр тұрмысын жасырмай, сыртқы ұсқынсыз бейнесін сәндемей, сол құж-құж қалпында әдебиетке кіргізді», - дейді [7, 127].

Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі туралы белгілі ақын Т. Медетбек: «Баба дәстүрдің мұрагері – өз ұлтының рухани байлығы мен әлем әдебиетінің үздік үлгілерін бойына жинақтап, оларды өзінше игеріп, өзінше қорытқан, өз уақытының үні бола білген, өз заманының әлеуметтік мәнін ашып көрсете аларлық қуатқа ие немере Жаңалық» – деп қорытады. [8,56].

Ал әлем әдебиеті тарихы көрсеткендей әдебиеттегі әр тарапты ағым-бағыттардың қарама-қайшылығы үнемі жаңаның жеңуімен аяқталған. Әдебиеттегі алдыңғы қатарлы идеялар мен көзқарастар өзінің объективті сипаты арқылы дәйекті тұжырымдар мен қорытындыларды алға шығарып отырды [9, 97]. Дәстүр мен жаңаның үйлесімі – диалектикалық күрделі құбылыс. Себебі әдебиет пен өнердегі дәстүр мен жаңашылдықтың тұтас дәуірлік салмағы бар. Ал, белгілі бір кезең тұсында туған көркем дүниелер қаншалықты дәуір идеологиясы шеңберінен шыға алмады десек те, әр суреткердің шығармашылығы өзіндік бір даралығымен ерекшеленді. Сәкен төңкерістің қоғамға әкелетін сілкінісін көбірек жырласа, Сәбит өзін өзгеше түскендердің қорғаушысы есебінде көрсетті. Ал, «Жырлағаным – кедейдің жыры, сырлағаным – кедейдің сыры. Сырым да бір, жырым да бір. Мен-дағы сол кедейдің бірі», - деп өткен Б.Майлиннің Мырқымбайы «Бара алмаймын, оған пенде бола алмаймын. Тентіретіп жіберсең де, бұл тіліңді ала алмаймын», - деп бүткіл кедейлердің атынан кесімді сөз айта алатын деңгейге жетеді. Бұл ақындардың замана кейпін жекелеген тап өкілдері арқылы көрсетіп, дәуірдің өзгерісін тани алғанын көрсетеді. Үш ақынның өлеңдерінде де мінез, әрекет, шешімді ой бар. Әрқайсысының лирикалық кейіпкері даралана көрінеді. Поэзиядағы ақындарды ортақтастыратын сапа олардың стилі мен тіліне енген жаңа сөздер, ұғымдар арқылы да айқындала түсті. Бұл тұста М.Базарбаев: «Жаңа өмірдің келбетін беретін сөздерді қолдану арқылы поэзия тілі белгілі бір дәрежеде проза тіліне ұқсап кетті. Әсіресе, қазақ сахара тірлігіне етене жақын ақындар үшін бастапқыда трактор, аэроплан, поезд, паровоз, темір жол, телеграф, зауыт, фабрика, цех сөздерін игеру керек болды» [1,145]. Мәселен, С.Сейфуллинде «Тоқу фабрикасында», «Қалаушылар жыры», «Трактор мен комбайн», Т.Жароковта «Бесжылдықтың балғасы», «Нефстан», «Мотор жыры», І.Жансүгіровтің «Жанартау», «Егінші», «Орақ науқаны», Ә.Тәжібаевтың «Отарбада», «Екпінділер жыры» сияқты өлең-жырлары жазылды. Бұл тақырыптағы өлеңдердің пафосы өзгеше болды. Бұрын қазақ даласын, жылдың төрт маусымын, қырдың тірлігін суреттеудегі бірсарынды, баяу ырғақ енді өзгеріп сала берді. Мысалы, «Тоқу фабрикасында» өлеңінде:

Бу машина,
Құрыш шойын,
Қыздырады

Думан-тойын, - деп басталған С. Сейфуллиннің өлеңі «Машиналар тоқиды өрмек, Биязылап нәзік өрнек. Тынбай жүйіткіп, тоқи бермек. Өнерлі еңбек бәрін жеңбек» деген ойнақы тармақтардан құралған [2,15]. Нақты әрекеттің шапшаңдығы, бірыңғай ырғаққа құрылған мотиві жаңа еңбектің өзгеше лебін танытады. Бірді-екілі даладағы қой соңында жүрген баяу тіршілік емес. Бұл тұтасқан, реттелген еңбек жыры. Машинаның ырғағынан қалыспаған тоқушылардың қимылы шалт, көңілдері көтеріңкі. Өйткені мұнда еңбекшілердің ұжымы бар, бәріне ортақ мақсат бар. Ә.Тәжібаевтың «Отарба» өлеңінде:

Бейне перне тізілген

Шпал қандай көп еді.
Шегіндей домбыра
Рельстер күй төгеді
Міне отарба жөнелді,
Қазақстан ән-жырын,

Өрге тартып келеді, - деуінен ақынның отарба, рельесті домбыраның шегіне, күй төккен, ән-жыр туған сәтке ұқсатады [10, 89]. Ендеше, қазақ ақындары жаңа заманның күйін беруде жаңашыл ұғымдарға сүйенгенімен, дәстүрлі ұлттық бейнелерден ұзап кетпеген. Керісінше, қазақ даласы ерекше думан-тойға айналғандай деп көңілге жақын бейнелеу жасайды. Әрине, осы кезеңде мынадай пікір де орнықты: «Шынын айтсақ, тілі бай, ішкі иірімі мол шынайы поэзиядан гөрі осындай қарапайым сөйлейтін, өмірімізге жаңа еніп жатқан өндіріс терминдерін қамти, жалаулата, пафосқа беріліп, екпіндете айтатын өлең көп жазылды. Поэзия міндеті алға бастап, халықты ілгері шақыру емес, күнделікті күйбеңге ілесіп, топпен бірге жүру деп ұғылды. Ақындар осы төңіректе табылуға тырысты. Сондықтан да үлкені бар, кішісі бар, қазақ ақындарының отызыншы жылдардағы өлең-жырымен танысқанда социалистік құрылыс жаңалықтары ізімен ғана жүріп отырған шежірешілдік аңғарылды» [11, 153]. Бұл пікір де негізді. Өйткені дәуірдің талабынан туындаған әдебиетте мұндай сипаттың орын алғаны шындық. Алайда, «Жаңашылдық – заман шарты» деп зерттеушінің өзі айтқандай, осы жалаулатқан пафос, шежірешілдікпен ілесе қазақ поэзиясында бірқатар өзгеріс-жаңашылдықтың туғанын жоққа шығаруға болмайды. Зерттеуші қазақ поэзиясындағы идея, түр жаңалығының келуі социалистік кезеңмен үндесіп жатқанын айтып, С.Сейфуллиннің «Бұлшық ет», «Тоқу фабригінде», «Қызыл әскер маршы», «Сылаушылар жыры», «Даладағы жаңа күй», «Тракторшы», «Колхозда» өлеңдерін дәлел етеді. Ғалым байқаған жаңашылдық неде? Мысалы:

Экспресс зырлайды,
Ешқайда мойын бұрмайды.
Ерлер мінсе шыдасын!

мейлі жыласын,

Қорқақтар
Шыдамаса құласын.

Аямай сілте барыңды [2,31].

Ақын жаңа заманның жылдамдығына бәйгекөктің, тұлпардың, отарбаның ілесе алмайтынын, енді олардан ұшқыр экспрестің керектігін айтады. Оның артықшылығы тоқтамай, зырлайтын шапшаңдығы тек уақыт жағынан ғана емес, оған мінген адамдардың төзімін, мінезін де шындайды. Ақын тек экспресті ғана сипаттап тұрған жоқ, өзгерген, жетілген қоғамның тұтас көрінісін де беріп тұр. Қоршаған орта түгелдей жаңарған. Күрес, қызу еңбек, жылдам әрекет енді адамнан бұрынғы алаңсыздықты, бей-жайлықты ұмытуды талап етеді. Өмірдің тынысы өзгерген. Сондықтан да мұндай қоғамға өжет, батыл жандар керек. Ал, «Бұлшық ет» өлеңі осы көріністі нақтылай түседі:

Айғырдың тоқпақ жалындай,
Бөкеннің серке санындай.
Қайыңның қырған безіндей,
Шортанның жұмыр беліндей –
Түйіні тоқпақ бұлшық ет [2, 34].

Ақынның бұл өлеңінің жаңашылдығы - адамның қайрат-күшіне қатысты әдепкі мінез, дене қасиеттерін емес, әдеби қолданыста жиі кездесе бермейтін бұлшық етті алуы. Бір қарағанда адамның көзіне анық шалына қоймайтын бұлшық еттің серпінді қимылы жаңа заманға бейімделе бастаған адамның ширақ, ырғақты еңбек әрекетін көрсетеді. Бір заттың кішкене бөлшегі арқылы тұтас құбылысты көрсету, әрі толымды бейне жасау – Сәкен Сейфуллиннің ақындық ерекшелігі. Зерттеуші осы тұста қаламгерді танып-біліп, шығармашылығына баға беруде оның қайраткерлік қызметінің де орны ерекше екенін айтады. Сәкен Сейфуллиннің қазақ әдебиетінің жаңашыл, революцияшыл бастаушысы дей отырып, ақынның саяси өмірдің қазанында қайнап, заманның бет-бағдарын жете тануы оның шығармашылығында көрініс тапқанын айтады. Сөйтіп, ақынның «Кел, жігіттер», «Жас қазақ

марсельезасы» өлеңдерін атай отырып, қазақ поэзиясындағы жаңалықтың, жаңа беттің енді басталғанын айтады.

Ұлттық поэзияның кең тынысы өмірдің жаңа сипатын беруде де өзінің әлеуетін көрсетті. Әрине, бұл тұста қазақ өлең-жырларының ежелден орныққан көркемдік қуатын атпай кетуге болмайды. Сәкен Сейфуллиннің «Бұлшық ет» өлеңіндегі «бөкеннің серке санындай, қайыңның қырған безіндей, шортанның жұмыр беліндей» деген үдетпелі теңеуінде дәстүрлі әсірелеу сипаты аңғарылады. Яғни ақын жаңа заманның тыныс беруде «бөкен, қайың, шортан» сияқты өзге бейнелерді кіріктіріп, кішкентай бөлшекті суреттеуде тұтас ұғымдарды қолданған. Зерттеуші «Егер біз жаңашылдық деген ұғымға терең ғылыми мән берсек, оның бойына біраз шығармашылық және теориялық ұғымдарды сыйғызар едік. Әдебиеттегі жаңашылдықты мазмұн мен түрдегі жаңашылдық деп екіге бөліп жүрміз», - дейді [12,125]. Зерттеуші С.Сейфуллин поэзиясындағы жаңашылдықтың түрлене берілуін назардан тыс қалдырмайды. Қазақ поэзиясында әдетте, тұлпар, сұңқар, қыран ұғымдарының мағынасы жиі түрлене қолданатынын білеміз. Жоғарыда талданған «Экспресс», «Бұлшық ет» өлеңдерінде ақынның стиль өзгешелігі бұрыннан бар бейнелерді, ұғымды дамыта қолдану болса, «Альбатрос» шығармасында мүлде жаңа бейне жасайды. Үзінді алайық:

Айнала жау,
Сақ бол күзет, жалықпа
Жерде, көкте
Кірпік қақпа, қалықта!
Бейне Альбатрос,
Көкте гүрлеп шарықта!
Алмас оқпен
Жанған шоқпен
Ер Альбатрос,

Дұшпанға мерт жай түсір! [2, 48]. Альбатрос жел мен дауылға төтеп береді. Ақын заман өзгерісін жалпы пафос, дидактикамен емес, нақты бейнелер арқылы жеткізеді. Жоғарыдағы поэмадан алған үзіндіде бұрын ұлттық поэзияда кездесе қоймаған – альбатрос бейнесін алады. Альбатрос – ұзын тұмсықты, жіңішке қанатты теңіз құсы. Оның суда жүзе алатын қасиеті бар, жаңбыр-дауылға төтеп бере алатын дауылпаз құс. Ақын осы бейнені замана күресіне қарсы тұра алатын күрескер, қайраткер төңкерісшіл бейнеге теңейді. Оның әрекеті қоғамның бар саласынан байқалады. Сондықтан альбатрос – көкте, жерде, теңізде. Ақын төңкерісшіл адамның жалынды, намысты, өршіл бейнесін қыран, тұлпар емес, осы альбатростың қасиетіне кіріктірген. Сол арқылы ақын поэзияға жаңа бейне әкелген. Бұл шығарманың идеясына ғана емес, құрылысына да ерекшелік береді. Осы ретте С.Сейфуллиннің «Жас қазақ марсельезасы» өлеңін еске түсірейік. Ақын:

Азамат, жүнжіме, жүрме бос,
Қол ұстас, бірігіп тізе қос.
Ту ұстап дұшпанға барайық,

Теңдіктің ұранын салайық, - дейді [2, 9]. Өзімізге мәлім ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамына жаңадан ене бастаған сөздердің қатарында «азамат» сөзі де болды. Азамат – ой-санасы жетілген әрекет иесі, елінің тағдырына ортақтасуға, ара түсуге мүдделі жан [13, 105]. Ақынның дәуірінде мәселен, Мағжан Жұмабаевтың «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты» жастарға сенетінін айтса, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» мақсат еткен. Сәкен Сейфуллиннің де осындай өршіл жанды бөліп алып, «азамат» деп атап, өзінің мақсатын жеткізеді. Ақынның лирикалық кейіпкерге қойған талабы – өзіне де берген серті. Ол - бірігіп, ту көтеріп дұшпанға бару, теңдіктің ұранын салу. Яғни ақын поэзияның жаңашыл, өршіл сипатын жекелеген бейнелер арқылы толықтырады. Ақынның поэзиясындағы мотив заманның көрінісін беру арқылы, жаңашыл сипатын дәйектеу арқылы өзгерген. Әрі бұл өлең құрылысынан да аңғарылады. Мәселен, «Альбатроста» қысқа буынды тармақтардың соңы әрекетті білдіретін сөздермен (-жалықпа, - қалықта, - шарықта, - жай түсір) аяқталып тұр. Осындағы қимыл

қозғалыстың үдетпелілігін тармақ ортасындағы – сақ бол, - күзет, - кірпік қақпа, - гүрле деген сөздер күшейте түскен. Сондықтан да әр тармақтағы әрекеттің бейнелілігі альбатростың қасиетін ашады. Соңғы тармақтағы «Ер Альбатрос, дұшпанға мерт жай түсір!» деуі әрекеттің аяқталуын білдіреді. Сол сияқты «Жас қазақ, марсельзасы» өлеңінде де ақын өзі тандап алған кейіпкерінің болмысына нық сенеді. Ең бастысы – бірігу, тізе қосу. Ақын өлеңдерінің соңғы тармағында қайталанатын сөздер қатары көрініс береді. Мәселен, «Сен, Альбатрос, жерде, көкте, теңізде» деп дауылпаз құстың әлемді меңгере алатын қасиетін көрсетсе, «Жас қазақ марсельзасында» «тізе қос, тізе қос, тізе қос» деп алға қойған мақсаттың айқындылығын, айнымайтын сипатын бекіте түседі. Кезінде орыс әдебиетінде Маяковскийдің көпшіліктің құлағын елең еткізетін, әрекетке шақыратын декламациялық өлеңдеріндегі пафос та орыс поэзиясының құрылысына өзгеріс (баспалдақты тармақтар) енгізген еді. Мұндай өзгерістердің бірқатар ел әдебиетінің даму сапасына ықпал еткенін зерттеуші де атайды: «... Осындай тыңнан жол салған, жаңа әдебиеттің бастаушысы болғандар Өзбекстанда Хамза Хақимзаде Ниязи, Тәжікстанда Садриддин Айни, Арменияда Егише Чаренц, орыс әдебиетінде М.Горький, В. Маяковский, ал Қазақстанда С.Сейфуллин» [12, 12].

Жаңа заманның бейнесін ашқан өлең-жырлар белгілі бір дәрежеде ақындардың алдына азаматтық, қайраткерлік міндет те қойды. Олар өз шығармаларында заман өзгерісін сырттай бақылаған жоқ. Соның ортасында болды, араласты, күрескерлік әрекетке барды. Олар өлең-жыр тудырып қана қойған жоқ, шығармалары арқылы күрес, тартыс, бірігу туралы ой тастады, оның мәнін түсіндірді, бейнелі көркем өрнектеулер жасады. Яғни дәуір суреткерлері қалам қуатын қайраткерлікпен біріктірді. Осы тұста жаңа заман лебін белсене жырлаған ақындардың қатарында С.Мұқановты атаған зерттеуші ақынның «Бостандық» өлеңін келтіреді:

Бұл бостандық көктен бізге келмеді

Ешкім бізге сыйлап және бермеді.

Мұнда қазір ортағы жоқ ешкімнің,

Бұл бостандық жұмыскердің жеңгені [3,29]. Жаңа идея, жаңа ой өлеңді жаңаша ете түскен. Мұнда ақынның нақты, шешімді ойы анық байқалады: қалың бұқараға керекті бостандық тек күреспен, еңбекші мен жұмысшының әрекетімен келеді. Еркіндік пен бостандықты сақтап қалу үшін елді сүю керек, онтанды қорғау қажет. «Отанды қорғау, бейбітшілік пен батырлық тақырыбы көркем әдебиеттің негізіне айналды» [14,383] өлең эстетикалық талғамды ғана қалыптастырмай, патриоттық сезімді дамыта тұған күш. «Елдің жігерін көтеру мақсатында жазылатын жырлардың бастауы көне дәуірдерден нәр алатынын байқаймыз» [15,10]. Сондықтан жаңа заманның қаһармандары жаңаша бояу, жаңаша түр, азаматтық ұстаным ұсынғанмен түп төркіні дәстүр жалғастығында жатқанын аңғаруымызға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы поэзия қаншалықты дәуір, идеология талабынан үзіліп кете алмады десек те, өзіндік беталысын байқатты. Тіпті бұл дәуірде поэзия жанрының ауқымды түрлену ерекшелігі көзге түсті. Кеңес жағдайындағы қоғамның, бұқараның бейнесі ашылды. Дәстүр мен жаңашылдық қабыса, жарыса пайдаланылды. Ақындар жаңа тақырыптан жаңа идея, жаңа форма мен стиль тудыра алды. Кейде ақындар ескі формаға жаңа идея үстеп, поэзияның эстетикалық өміршендігін ұзартты. Жыр-дастандағы қозғалмалы, шапшаң сипат кезең поэзиясына табиғи түрде кіріге түсті. Қазақ даласындағы кәнігі, дәстүрлі көрініске жаңа бейне, жаңа суреттеулер енді. Осы идеялық және пішіндік жаңашылдық бүгінгі өзінің бойына лирикалық-публицистикалық сипатты тоғыстырып, жанрлық жағынан түрленген ұлттық поэзияның болмысымен үндеседі. Бұл қазақ поэзиясының дәуір өзгерісіне ілесе алған серпінді қадамдарын танытады. Ендеше, мақалада қозғалған теориялық-әдіснамалық қисындар бүгінгі жаңа бағыттағы ізденістерге сабақтаста алатынына сенімдіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Базарбаев М. Қазақ поэзиясы: Көркем ізденістер (Абай дәстүріне). – Алматы: Жазушы, 1995. – 304 с.
- 2 Ахметов З. Олең сөздің теориясы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 282 б
- 3 Сейфуллин С. Шығармалары. Бес томдық. Т.5. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 387 б.
- 4 Смирнова Н. Қазақ халық поэзиясы. - Алматы: «Ғылым», 1967. – 148 с.
- 5 Құнанбаева А.Б. Типологияның тосын сыйлары: ежелгі грек және қазақ лирикасы әлемінен // Этнография және фольклор журналы Том 1-2, С. 23-39 2019.
- 6 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1978. – 320 б.
- 7 Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Қазығұрт, 2010. – 300 б.
- 8 Жанұзақова Қ.Т., Өтепбергенова Г. Қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесін. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 4-5 (150-151).
- 9 Schelling F. Philosophy of Art. – М.: Mysl, 1999. – 489 p.
- 10 Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1978. – 325 б.
- 11 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
- 12 Базарбаев М. Олең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
- 13 Гете И. Өнер туралы. - М.: Прогресс, 2019. – 400 б.
- 14 Rakhymzhan T.S. Sarekenova K.K., Baitanasova K.M, Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Zh.A.The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // Astra Salvensis, №1, 2021, 383–393 <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>
- 15 Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020, 12(4), 1–11.

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Творчество поэтов в исследованиях М. Базарбаева

С. Батан¹, А.Е. Алимбаев¹, А.А. Мирзахметов²

¹Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, 010009, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010009, Республика Казахстан

Казахская поэзия – постоянно развивающийся жанр. В истории отечественного литературоведения быстрые изменения в развитии поэзии показали характер литературы целом, постоянно изучались ее тематические, идейно-художественные и структурные особенности. Муслим Базарбаев был ученым, обратившим внимание на особенности периодического развития казахской поэзии в систематическое изучение традиций и новаторства, художественных аспектов. В ходе исследования казахской литературы и поэзии прошлого века исследователь всесторонне рассмотрел теоретико-методологические, исторические, тематические, художественно-стилистические особенности, выделил прогрессивные и более новые искания в направлении развития поэзии, эпохальные критические взгляды о поэзии той эпохи. В статье рассматривается как исследователь М.Базарбаев проанализировал стихотворения казахских поэтов XX века С.Сейфуллина, С.Муканова, А.Тажикаева, научно обосновал содержание, форму и стилевые изменения характерные для литературы эпохи, значение используемых традиционных понятий получившие широкие распространения и как стилистические особенности получили новое содержание за счет вновь введенных понятий.

Если рассматривать казахскую поэзию как один из богатейших жанров, тематически-идейно распространяющих казахскую литературу, то ее изучение, не отставая от

современности, является большим вопросом повестки дня. Учитывая, что поэзия занимает особое место в описании облика времени, человеческой личности, стихотворение анализируется как инструмент, который находит ключ к разгадке человеческой тайны, мистического мира.

Ключевые слова: поэзия, период, форма, тема, новаторство

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Базарбаев М. Казахская поэзия: художественные искания (К традициям Абая). – Алматы: Жазушы, 1995. – 304 с.
- 2 Ахметов З. Теория стихотворного слова. – Алматы: Ғылым, 1976. – 282 б.
- 3 Сейфуллин С. Сочинения. В пяти томах. Т.5. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 387 б.
- 4 Смирнова Н. Казахская народная поэзия. – Алматы: Наука, 1967. – 148 с.
- 5 Кунанбаева А.В. Сюрпризы типологии: из мира древнегреческой и казахской лирики // Обзор этнографии и фольклора Том 1-2, С. 23-39 2019.
- 6 Мұқанов С. Избранные произведения. В шестнадцати томах. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1978. – 320 б.
- 7 Қирабаев С. Многотомное собрание сочинений. Т.1. – Алматы: 2010. – 300 б.
- 8 Қ.Т. Жанұзақова, Г. Өтепбергенова. Проблема традиции и новизны в казахской прозе. // Вестник КазНУ. Филологическая серия. №4-5 (150-151). 2014
- 9 Schelling F. Philosophy of Art. – М.: Мысль, 1999. – 489 р.
- 10 Тәжібаев Ә. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1978. – 325 б.
- 11 Казахская литература 20-30-х годов. Книга 1. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
- 12 Базарбаев М. Стих-царь слова, Сара слова. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
- 13 Гете I. Об искусстве. - М.: Прогресс 2019. – 400 б.
- 14 Rakhymzhan T.S. Sarekenova K.K., Baitanasova K.M, Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Zh.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // Astra Salvensis, №1, 2021, С 383–393 <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>
- 15 Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020, 12(4), 1–11

Материал поступил в редакцию журнала 03.06.2024

Creativity of poets in the research of M.Bazarbayev

S. Batan¹, A.Ye. Alimbayev¹, A.A. Mirzakhmetov²

¹A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan

Kazakh poetry is a constantly evolving genre. In the history of Russian literary criticism, rapid changes in the development of poetry showed the nature of literature as a whole its thematic, ideological, artistic and structural features were constantly studied. Muslim Bazarbayev was a scientist who turned the peculiarities of the periodic development of Kazakh poetry into a systematic of traditions and innovation, artistic aspects. During the study of Kazakh literature and poetry of the last century, the researcher comprehensively examined the theoretical, methodological, historical, thematic, artistic and stylistic features, highlighted progressive and newer quests in the direction of the development of poetry, epoch-making critical views about the poetry of that era. The article examines how researcher M.Bazarbayev analyzed the poems of the Kazakh poets of the 20th century S.Seifullin, S.Mukanov, A.Tazhibayev, scientifically substantiated the content, form and stylistic changes characteristic of the literature of the era, the meaning of the traditional concepts used, which became widespread and as stylistic features received new content due to newly introduced concepts.

If we consider Kazakh poetry as one of the richest genres, thematically and ideologically spreading Kazakh literature, then its study, keeping up with modernity, is a big issue on the agenda. Considering that poetry occupies a special place in describing the appearance of time, the human personality, the poem is analyzed as a tool that finds the key to solving the human mystery, the mystical world

Key words: poetry, period, form, theme, innovation.

REFERENCE

- 1 Bazarbayev M. Kazakhskaya poeziya: korkemdik izdenis (K traditsiyam Abaya). [Kazakh poetry: artistic pursuits (Towards the traditions of Abai)]. (Almaty, 1995).
- 2 Akhmetov Z. Stikhotvoreniye – eto teoriya slova [The theory of the poetic word]. (Almaty, 1976).
- 3 Seyfullin S. Rabotayet. Pyat' tomov. T.5. [Essays. In five volumes. Vol.5]. (Almaty, 2013).
- 4 Tsmirnova N. Kazakhskaya narodnaya poeziya. [Kazakh folk poetry]. (Almaty, 1967).
- 5 Kunanbayeva A.B. (2019) Syurprizy tipologii: iz mira drevnegrecheskoy i kazakhskoy liriki [Review of Ethnography and Folklore].
- 6 Mukanov S. Izbrannyye proizvedeniya. Shestnadtsat' tomov. T.1. [Selected works. In sixteen volumes. Vol. 1.]. (Almaty, 1978).
- 7 Kirabayev S. Mnogotomnoye sobraniye sochineniy. T.1. [Multivolume collection of works]. (Almaty, 2010).
- 8 Zhanuzakova K.T., Utepbergenova G. (2014) Problema traditsii i novatorstva v kazakhskoy proze, Vestnik KazNU. Seriya «Filologiya»].
- 9 Shelling F. Filosofiya iskusstva. [Filosofiya iskusstva] (M., 1999).
- 10 Tazhibayev A. Sbornik sochineniy v pyati tomakh. T. 1. ["I'm sorry," he said. Volume 1]. (Almaty, 1978).
- 11 Kazakhskaya literatura 20-30-kh godov. Kniga 1. [Kazakh literature of the 20-30s. Book 1.].(Almaty, 1997).
- 12 Bazarbayev M. Stikhotvoreniye – tsar' slov, dvorets slov. [Verse is the king of the word, Sarah of the word]. (Almaty, 1973).
- 13 Gete I. Ob iskusstve [Ob iskusstve] (M., 2019).
- 14 Rakhimzhan T.S. Sarekenova K.K., Baytanasova K.M., Myrzakhmetov A.A., Aymukhambet ZH.A. (2021) Rol' istoricheskikh lichnostey i motivov legend v strukture sovremennoy prozy pri vyrazhenii idei gosudarstvennosti, Astra Salvensis.
- 15 Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. (2020) Ideya vechnoy strany v pervykh epicheskikh poemakh tyurkskikh narodov, Zhurnal Rupkata mezhdistsiplinarnykh gumanitarnykh issledovaniy.

Received: 03.06.2024

MFTAP 17.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp141-152](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp141-152)

А.А. Демесинова¹, Екрем Аян², Г.К.Кажыбаева¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 02000, Қазақстан Республикасы,

²Мугла Сыткы Кочман университеті, Мугла, 48000, Түрік Республикасы

ФЭНТЕЗИ ТИПОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

XX-XXI ғасырдың әлемдік мәдениетіне адамзат басынан өткен екі бірдей дүниежүзілік соғыстар нәтижесінде туындаған дағдарыстарға байланысты өмірдің ащы шындығынан оқшаулануға, тарихи дамудың мифтік бастапқы кезеңдеріне қайта жүгінуге бағытталған

жаңа жанрларды іздеу және дамыту сипаттары тән десек қателесе қоймаймыз. ХХ ғасырдың ортасында Еуропалық прозаға ерекше жанр дендеп енді, ол кейінірек фэнтези жанры деп атала бастады. Фэнтези жанры оқырмандардың, әсіресе жастардың арасында лезде орасан сұранысқа ие болды және бұл оның гүлденуі мен қанатын кеңге жаяуына кепілдік берді.

Фэнтезидің негізгі қайнар көздері ретінде Француздық «фея» ертегісін, Скандинавиялық және Кельт фольклорын, арғы фэнтези аталарының арасында Хорас Уолпол, Уильям Моррис, Дж.Б. Кэйбелл, Э. Блэквудтарды атап өтуге болады. Фэнтезилік әдебиет заманының алғашқы кезеңіндегі ең маңызды қайраткері - «Пегана құдайлары» жинағының авторы, Ирланд эпосына негізделген өзінің мұқият ойластырылған мифологиясы бар сиқырлы әлем циклін бастаған Британдық ақсүйек Лорд Эдвард Дансениді ерекше атап кетуге болады.

Негізінде ол баста фэнтези әдебиеті өз тарихының бастауын Ежелгі Грекия мифтері мен Ортағасырлық эпостардан ("Беовульф") алады деуге әбден болады. Ортағасырлық романдар фэнтези жанрына орасан зор әсерін тигізді. Анджей Сапковскийдің пікірінше, өзінің сиқырымен, қылыштарымен және романтикасымен Артур аңызы көптеген фэнтези шығармалардың негізі болып қаланған. Қазақ фэнтезиінің арғы қайнар-бастауында Т. Рымжанов, Т. Сәукетаев, Б. Ыбырайым, Р. Сауытбай, И. Нұрғалиев, Т. Ермашев, З. Наурызбай мен Л. Калаус шығармаларына арқау болған қазақ фольклоры мен мифологиясының, ауыз әдебиеті ертегілері мен халық аңыздары жатыр. Біз осы мақаламызда фэнтези типологиясын талдауға және анықтауға талпыныс жасаймыз және ұмтыламыз.

Кілт сөздер: фэнтези, мифология, эпостар, қазақ фольклоры, жанрлық ерекшеліктер, фэнтези типологиясы, қиял әлемі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

ХХ-ғасырдың соңына таман пайда болып, қарқынды даму жолына түскен қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының өзіндік ерекшелігі туралы мәселе де бүгінгі таңға дейін күрмеуі шешілмеген мәселелер қатарына жатады. Қазақ әдебиетіндегі фэнтези проблемасы ғылыми әдебиеттерде талқылана қоймаған, тек публицистикалық мақалалар түрінде жекелеген ойлар айтылғаны байқалады. Дегенмен, біздің ойымызша, қазақ фэнтезиін ғылыми тұрғыдан және басқа жанрлардан бөліп қарастырған жөн, өйткені фэнтезидің әдебиеттің басқа жанрларынан дербес ерекшеліктері мен сипаттары бар. Олардың ең айқынына ғана тоқталсақ: қазақ фэнтезиіне қатысты шығармаларда қазақ фольклорына, мифологиясына, ұлттық мәдениетіне тән кейіпкерлер, құбылыстар (қаһарман кейіпкер, сайтандар, перілер, диюлар, бақсы-құшнаштар, сиқырлы құстар мен жануарлар және т. б.) бар.

Мақаланың зерттеу тақырыбы – фэнтезидің дербес жанр ретіндегі ерекше түрлері, типологиялық сипаттамалары. Зерттеу нысаны – фэнтези жанрында қалам тербеген әлемдік әдебиет өкілдері және қазақ жазушыларының шығармалары. Мақаладағы зерттеудің мақсаты – әлемдік классикалық және қазақтың фэнтези әдебиетінің жанрлық ерекшелігін, типологиясын анықтау.

КІРІСПЕ

Әлемдік классикалық әдебиет жауһарларына айналып үлгерген фэнтезидің негізін қалаушы авторлардың екі тобы бар деп саналады. Оларды шығу тегі бойынша шартты түрде Американдық және Британдық мектептерге бөлуге болады.

Американдық топқа Роберт Ирвин Ховард, Кларк Эштон Смит және Ховард Филипп Лавкрафт кіреді. Олардың ішіндегі ең танымалы әрине, Р. Ховард. Атақты жауынгер, қиыншылықтардан қорықпайтын, жауларына бет қаратпайтын Конан-варвардың бейнесін жасай отырып, Ховард ерекше бағыттың негізін қалаушы болды. Яғни, тұжырымдай айтсақ,

қаһармандық фэнтези немесе «қылыш пен сиқыр» фэнтезиін қалыптастырды, негізін қалады («қылыш пен сиқыр» сериясы). Ховардқа даңқ пен танымалдылық әлемнің ойдан шығарылған тарихына арналған туындылар әкелді. Олар туралы түсініксіз мәліметтер бізге адамзат тарихындағы бағзы замандардан тек аңыздар түрінде келді –Атлантида, Лемурия, Му, Киммерия, Гиперборея жайлы рухани мұра болып қалды.

Фэнтезидің «негізін қалаушылардың» тағы бір көрнекті өкілі – К.Э. Смит Атлантида, Зотик, Аверони және басқа да жұмбақ әлемдерге арналған бірқатар ондаған әңгімелер жазды. Әдебиет сыншыларының пікірінше, Смит өзінің әдеби таланты бойынша американдық фэнтезидің «негізін қалаушы аталарының» ішіндегі ең дарындысы болды, оның шығармалары шырынды метафоралық тілмен ерекшеленді, бірақ ол жазудан бас тартып, фэнтезиден тез алыстап кетті. Фэнтези әдебиетінің Американдық бағытының тағы бір өкілі Х.Ф. Лавкрафт өз шығармаларында Эдгар Поның «қараңғы» қиялдарына сүйенді. Лавкрафттың кейіпкерлері қараңғылықтың қорқынышты туындыларымен аяусыз күреседі және автордың шеберлігі ол сипаттаған керемет оқиғаларды оқырман үшін жеткілікті дәрежеде шынайы етеді. Лавкрафттың ең үлкен туындысы – «Миры Стульху». Аталған туынды бүкіл субжанрдің негізі болған «қорқыныш» («horror» – «қорқынышты») жанры ретінде сипатталады. Кейіннен «қорқыныш» жанры Лавкрафт сынды жазушыны өздерінің ұстазы деп таныған көптеген ізбасарларды шабыттандырды.

Британдық фэнтезидің негізін қалаушылар құрамына достық және рухани байланыстармен тығыз байланысты үш жазушы кіреді. Бұлар Клайв Степлз Льюис, Чарльз Уильямс және Джон Рональд Толкиен. Льюис әйгілі «Нарния шежіресі» циклін жаза отырып, ең алдымен балалар фэнтезиін жасаушы ретінде тарихқа енді. Уильямстың көптеген философиялық және діни мотивтермен қаныққан романдары, әдетте, адамдардың әлемнің тағдырын шеше алатын сиқырлы заттарға ие болу үшін күресіне арналған. Мейлі ол қасиетті Грааль тостағаны болсын, Сүлеймен патшаның тәжі болсын немесе қасиетті Таро карталары болсын, барлығы да сиқырлы және тылсым қасиеттерге ие дүниелер. Бірақ нағыз фэнтези Инжіліне Оксфорд университетінің Англосаксондық әдебиет профессоры Толкиеннің «Сақиналар әміршісі» романы (2022 жылы қазақ тілінде де жарық көрді) айналды десек, артық айтпаймыз. Толкиен дастаны - Кельт және Солтүстік Еуропа фольклорынан шыққан эпикалық, жарық пен қараңғылық күштерінің соқтығысуы туралы әңгіме [1].

Жалпы алғанда, фэнтези - бұл біз сияқты әлемдердің, оларда өмір сүріп, әрекет ететін сиқыры бар әлемдердің сипаттамасы, Қараңғылық пен Жарық арасындағы айқын шекарасы бар әлемдер бейнесі. Бұл әлемдер ежелде өткен оқиғалардың кейбір өзгерістері болуы мүмкін (Конан циклі, «Сақиналардың әміршісі», Муркоканың «Корум шежіресі»); алыс болашақ (Р. Джорданның «Уақыт дөңгелегі», Вейс пен Хикманның «Өлім қақпасы»); қазіргі заманға балама (Пол Андерсонның «Хаос операциясы»), сондай-ақ, параллель әлемдерден тыс («Дракобой-найза», «Қара жасақ») немесе жерге байланысты (Р.Желязнының «Амбер шежіресі») оқиғаларды сипаттауы мүмкін. Соңғы санаттағы кітаптардың көпшілігі жер бетіндегі адам туралы баяндайды. Біздің замандасымыз сиқырлы әлемге еніп, «Артур король қоластындағы янкилер» және «Джон Картердің Марстағы шытырман оқиғалары» тәрізді өмірге түсуінен келіп шыққан.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Ғылыми мақаланы жазу барысында зерттеудің негізгі әдістері ретінде әлем және қазақ әдебиетінде кеңінен танымал болған фэнтези шығармаларын талдау және синтез әдістері қолданылды. Атап айтқанда жекелеген әдеби туындыларды саралау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар, фэнтези құбылысының нақты қасиеттерін және типологиясын зерттеу кезінде біз салыстырмалы тәсілді қолдандық. Зерттеу әдістері - салыстырмалы тарихи әдістер мен мифокритика элементтері бар мәдени және тарихи тәсілдер жиынтығы. Мақаланы жазу үдерісінде алдымен әлемдік әдебиеттегі фэнтезидің алатын орны мен шығу, даму кезеңдері зерттелді. Содан соң дербес әдеби жанр ретіндегі фэнтезидің

типологиясы, яғни негізгі бағыттары мен түрлері зерделенді. Әлемдік классикалық танымал фэнтезидің қазіргі қазақ фэнтези туындыларына ықпалы қарастырылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Фэнтези шығармалары көбінесе кейіпкерлері табиғаттан тыс құбылыстар мен жаратылыстарға тап болатын, нақты Орта ғасырларға жақын ойдан шығарылған әлемде орын алатын тарихи-шытырман оқиғалы романға ұқсайды. Көбінесе қиял архетиптік сюжеттер негізінде құрылады [2].

Қазіргі фэнтезидің алғашқы туындылары ХХ ғасырдың басында пайда бола бастады. ХІХ және ХХ ғасырдың басында (және КСРО-да - 1990 жылдардың басына дейін) фэнтези шығармаларды көбінесе ғылыми-фантастикалық журналдарда жарияланды. Фэнтези бағытындағы туындылардың басым бөлігін фантаст авторлар жазғаны байқалады. Қазақ әдебиетінде әлі күнге балалар фэнтези жанрындағы туындыларды әдеби ертегі немесе балалар фантастикасымен ара жігін ажыратпай қарастырады. Оған мысал, қазақ фэнтезиінің алғашқы қарлығаш туындыларын жазған Т. Рымжановтың шығармаларының барлығы ертегі, ертегі-хикаят, ертегі-повесть деген айдармен жарық көрген.

Замануи фэнтезидің шынайы дүниеге келуіне басты себепші болған – Дж.Р.Р. Толкиен. «Сақиналар әміршісі» атты әйгілі кітап, сондай-ақ К.С. Льюистің «Нарния шежіресі» және В.Ле Гуиннің «Жер теңізі» қазіргі уақытта жүздеген жазушылар шығармашылығын арнап, жұмыс істейтін ең танымал жанрлардың бірінің негізін қалады [3].

Бұл күндері фэнтези кино, кескіндеме, компьютерлік және үстел ойындарындағы бұқаралық жанрға айналды. Фэнтези фильмдердің көпшілігі фэнтези кітаптардың көрерменнің қабылдауына бейімделуі немесе олардың негізінде түсірілген. Бейімделулерге Режиссер Питер Джексонның «Сақиналар әміршісі», Эндрю Адамсонның «Арыстан, сиқыршы және гардероб» фильмдері кіреді. Кітаптардың негізінде Джон Милиустың «Конан-варвар» және «Жойғыш Конан», Н. Лебедевтің «Сұр иттердің бөрібасары», «13-ші жауынгер», «Сиқыршы» және «Жер теңізінің сиқыршысы» сериялары түсірілген. Фэнтези анимацияда, атап айтқанда Ральф Бакшидің «От пен мұз», «Хоббит» және «Сақиналар әміршісі» картиналарында ұсынылған.

1960-1970 жылдары фэнтезидің танымалдығы рөлдік ойындардың пайда болуына басты себептердің бірі болды. Рөлдік ойындарда бір немесе бірнеше ойыншыдан тұратын партия қиял әлемін аралап, әртүрлі шытырман оқиғаларды іздейді, бастарынан өткізеді (тапсырмаларды орындау, артефактілерді іздеу). Сонымен қатар, әр ойыншының тәжірибесі артқан сайын өзгеріп отыратын әртүрлі сипаттамаларға ие болады. Олардың ішінде «Dungeons & Dragons» («Dungeons & Dragons») – ең сәтті ойын жүйелерінің бірі екені даусыз.

Рөлдік ойындар өз кезегінде фантастикалық фэнтезидің жаңа толқынын тудырды. Ойын компаниялары өздерінің фантастикалық ғаламдарына негізделген кітаптар шығарады. Ең танымал сериялардың кейбіріне «Forgotten Realms» және «Warhammer» жатады.

Фэнтезилік кескіндеменің дамуы әдебиеттің дамуына параллель және ұқсас болды. Өйткені суретшілердің көпшілігі фэнтези бағытындағы кітаптар мен ойындарға мұқабалар мен иллюстрациялар, сондай-ақ фантастикалық комикстер мен коллекциялық ойын карталарын салған. Атап айтсақ, Борис Вальехо, Джулия Белл, Луис Ройо, Фрэнк Фразеттаның стилистикасы қаһармандық фэнтезиге жақын. Фэнтези тақырыбына көбінесе фольклорлық немесе металл бағытында ойнайтын музыкалық топтар бірнеше рет жүгінді. «Blind Guardian», «Summoning», «Battlelore» сияқты топтарда бірқатар концептуалды альбомдар бар. Олардың мәтіндері фэнтези шығармаларына, көп жағдайда Дж.Р.Р. Толкиеннің кітаптарына арналған. «Rhapsody» және «Bal-Sagoth» топтары концептуалды альбомдар сериясын шығарып келеді. Олардың тақырыбы Р.Э. Ховард пен Г. Лавкрафттың кітаптарына жақын. «Эпидемия» тобы сонымен қатар «Эльф қолжазбалары» концептуалды сюжеттік альбомын жасады. Сондай-ақ, «Авантазия» сияқты фэнтезилік сюжеттері бар рок-опералар да танымал [4].

Танымал болғанына қарамастан, XX ғасырдағы әдеби процестің құбылыстары арасындағы фэнтези ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің назарында болды. Сонымен қатар, XX ғасыр әдебиетіндегі фэнтезидің қарқынды дамуы әлеуметтік, ғылыми, ақпараттық және т.б. салаларда болған және болып жатқан түбегейлі өзгерістермен байланысты болуы мүмкін. Фэнтези өмірдің өзгеруіне жауап береді. Сонымен қатар оның мазмұны мен бастауларына, мифтік уақытқа, гармоникалық әлемге және оның көркемдік формасына оралуға деген ұмтылысын көрсетеді. Фэнтези жанры қазіргі әдеби процестің көрнекі құбылысын сипаттайды. Сондықтан оны зерттеу әдеби және идеологиялық тұрғыдан аса маңызды екені даусыз.

Көрші Ресей Федерациясында фэнтезиді зерттеуге арналған келесі академиялық еңбектерді атап көрсетуге болады: Е. Дрозд «Фэнтези: ұйықтап жатқан құдайлардың оянуы», В.К. Олейник «XX ғасыр әдебиетіндегі фэнтези жанры», Н. Ютанов «Дүниелер әлеміндегі фэнтезидің пайдасы туралы» [5], В. Гончаров «Орыс фэнтезиі - жолын таңдау», Е. Ковтун «Фэнтезидің шынайы шындығы», Т. Степновская «Фэнтези – көйлегін ауыстырып киінген Золушка», Э. Раткевич «Тұтқасыз қылыш», С. Логинов «Орыс фэнтезиі - жаңа Золушка», Л. Зымалева «Сарғайған фэнтези өзені», Е. Харитонов «Славен батырлары туралы әңгімелер (орыс фэнтезиінің бастауында)» және т. б.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрында жазылған шығармаларға белгілі зерттеуші Әбіл Серік Әбілқайыр: «Тауфих Шеғиров-Сәукетаев, Тимур Ермашев, Адам Қапанов және Ильмаз Нұрғалиевтар болмыс пен бейболмыс арасындағы межені бұзып, суреттейтін әлемнің шынайылығына өз оқырманын сендіре біледі Осылайша жасөспірімдер қаламгер фэнтезиінің әлемді түйсіндіру, бейнелеудің, ой елегінен өткізудің өзіндік бір жолы екендігін ұғынады. Аталған жазушылардың бізге ұсынған ертегілік әлемі ертегілік емес әлемге айналып бүгінгі күнгі қазақ қоғамының басты проблемалары астарланып, өткен күндердің оқиғаларымен астасады. Осылайша авторлар біздің барша өзекті мәселелерімізді мифпен өрпете түсіндіріп, өзіндік образ сомдаулары арқылы түрлі қырынан ұсынады. Бұл фэнтезидің тасасында мені танып ал деп қылтиған біздің бүгінгі өміріміздің көлеңкелі жағы жасырынып та жатады. Оның автор тарапынан тереңге жасырынғаны сондай, кез келген оқырман аңғара білмейді. Және батыстық фэнтезиден қазақ фэнтезиінің бір айырмашылығы – фольклорға тән сөз саптау мәнерінен қол үзбейді», - деп баға береді [6].

Қазіргі кездегі отандық фэнтезидің жай-күйін әдебиеттанушы Әбу-Асқар Мекешұлы былайша сипаттайды: «Қазақта «таз таранып болғанша, той тарқап болады» деген нақыл бар ғой. Осы сөз тура біздің қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрына қатысты айтылғанға ұқсай береді маған. Неге десеңіз, қазір әлемде фэнтезиге деген қызығушылық күрт бәсеңдеген. Жаңа жоғарыда атаған толып жатқан фэнтези түрлері соның салдарынан туындап отыр. Авторлар оқырманның назарын аудару үшін неше түрлі экспериментке баруда. Әу баста түп-тұнық мөлдіреген фэнтезиге ғылымды да, мистиканы да, қала өмірін де, қазіргі заманды да, философияны да, тарихты да, бәрін-бірін қосып, қойыртпақтап жатыр. Қазіргі шығып жатқан фэнтезилерді таза фэнтези деп айтудың өзі қиын. Олар бірнеше жанрлардың қосындысы болып кеткен. Міне әдебиет алаңында болып жатқан осындай ала-шапқын қым-қуыт жаңалықтар қазақ әдебиетін ары айналып, әлі бір соқпай жүргені таң қалдырады [7].

Мақаланы жазу, зерттеу жүргізу барысында қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының қазіргі жағдайы қандай екен деген сұраққа жауап іздеп көрдік. Қазақстандық әдебиеттанушылар қазіргі отандық фэнтези жанрына назар аударып, өз ой-пікірлерін айтып, жазып, жариялай бастады. Зерттеуші Әбіл-Серік Әлиакбар балалар жазушысы Тауық Рымжановтың «Гүл ағашы», «Ерден батыр», «Күн перзенттері» атты ертегі-хикаяттарын фэнтези жанрына жатқызу керек деген пікірде. Әдебиеттанушы-ғалым Еркінгүл Солтанаева Зира Наурызбаева мен Лиля Калаустың «Алтын тостағанды іздестіру: Бату және оның достарының басынан кешкендері», А.Түлембаеваның «Дамока және оның достары» қатарындағы шығармаларын фэнтези жанрының туындылары ретінде қарастыруды ұсынады. Отандық фэнтези қазақ тілінде ғана емес, орыс тілінде де жарық көргені белгілі.

Осы салада жүргізілген жұмыстарға қарамастан, көптеген мәселелерді әлі шешілген деп санауға болмайды. Осы уақытқа дейін әдебиеттануда әдеби жанр ретінде фэнтезиге бірыңғай көзқарас қалыптаспаған. Аталған мәселе мақаламыздың зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды. Осы тұрғыдан келгенде мақаламызда және одан да терең зерттеу үдерісінде фэнтезиді әдеби жанр ретінде сипаттауға, қазіргі әдебиеттануда жинақталған материалды жалпылауға және жүйелеуге тырысамыз.

Қазіргі уақытта фэнтезидің жоғары деңгейіне қарамастан, бұл әлі де динамикалы түрде дамып келе жатқан жанр. Сондықтан оның ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан түсіну, кем дегенде, белгілі бір дәрежеде толық деп санауға болмайды. Сонымен қатар, фэнтезидің ерекшеліктеріне қатысты туындайтын сұрақтар оларға берілетін елеулі кәсіби жауаптардан әлдеқайда көп.

ТАЛҚЫЛАУ

Бүгінгі таңда әдебиеттанушылар мен фэнтези жанрын зерттеуші ғалымдардың арасындағы ең танымал тұжырымдамаларға сәйкес фэнтезидің келесі түрлері жіктеледі:

- 1) қаһармандық немесе «қылыш пен сиқыр» фэнтези;
- 2) эпикалық немесе жоғары фэнтези;
- 3) ойын фэнтези;
- 4) қорқыныш немесе қараңғы фэнтези;
- 5) тарихи фэнтези;
- 6) әзіл-оспақ және пародиялар фэнтези;
- 7) сиқырсыз фэнтези;
- 8) мифологиялық фэнтези;
- 9) технофэнтези;
- 10) романтикалық фэнтези;
- 11) балалар фэнтези;
- 12) «түсініксіз» фэнтези.

Шын мәнінде, фэнтези жанрының үш негізгі бағытын немесе бір-бірімен жиі араласатын түрлерін ерекше бөліп көрсетуге болады: қаһармандық, эпикалық және ойын фэнтезилері. Аталған фэнтези түрлерін толығырақ қарастырайық.

Қаһармандық фэнтези. «Қылыш пен сиқыр» стилі басқаларына қарағанда ең көне және біршама тамыры «терең» болып саналады. Оның бастапқы қайнар көздері ретінде грек мифтерін атауға болады. Қаһармандық фэнтезидің ғажайып шеберлері – жазушылар Роберт Ховард пен Майкл Муркока.

Ховард ең алдымен, қаһармандық фэнтезидің ең үлкен және әйгілі дастаны Конан Киммериялық туралы циклдің авторы екені белгілі. Бұл бағыттағы кейіпкерлердің барлығы дерлік Конанға өте ұқсас: биіктігі екі метрлік варвар, бұлшық еттері бедерлі, алыптар. Нәсілдік негізде әрдайым дерлік арий немесе кельт (шаш пен көздің ең танымал екі комбинациясы – кара/сұр және сабан/көк) тектес болып келеді.

Қаһармандық фэнтезидің кейіпкері жалғыз саяхаттайды немесе кейбір экзотикалық серіктерді таңдайды. Алдынан шыққан проблемалар мен қиындықтарды дүлей күшпен шешуді жөн көреді. Басты қаһарман бәрімен күреседі. Оның жауларына жындар, алып жыландар, айдаһарлар, қарапайым адамдар, тролльдер, орктар және басқа да құбыжықтар мен жаратылыс иелері жатады. Басты қаһарман әлемдік проблемаларды шешпейді, бірақ мезгіл-мезгіл жер астындағы жын-перілердің шақырылуына тосқауыл қояды немесе ашуланған Құдайды тыныштандырады. Осылайша, батырдың міндеттерінің ауқымы өте кең: әлемді шарлау, барлық зұлым рухтарды жою, ұсақ қараңғы билеушілерге қарсы тұру, сұлуларды құтқару, құнды артефактілерді өндіру. Қаһарманның бұл түрі өте тұрақты және фэнтезидің барлық салаларында бар. Қаһармандық фэнтези-ғажайып кітаптардың барлығында дерлік осы типтегі кейіпкер бар. Ол Геркулестен емес, Тарзаннан шыққан, өйткені қаһармандық фэнтези XX ғасырдың басындағы шытырман оқиғалы әдебиеттен тікелей туындаған және сол

Тарзанды бейнелейді. Басты қаһарман тек қылышпен, белгісіз әлемде және/немесе уақытта және оның айналасындағы сиқырмен әрекет етеді.

Қазақ әдебиетіндегі қаһармандық фэнтези туындылары ретінде Т. Рымжановтың «Зәйтүнқарлығаштың ерлігі» (1984), «Өлместің жұлдызы» ертегі–повесін (1994), «Алтын ара» ертегі–повесіне енген «Ерден батыр» ертегісін (1995) [8], «Гүл Ағашы» ертегі-хикаятын (1999) [9], «Күн перзенттері» ертегі–хикаяттарын (2010) жатқызуға болады. Дегенмен, Т. Рымжановтың аталған шығармаларын ертегілік фэнтезиге де жатқызуға әбден болады.

Майкл Муркоканың қаһармандық фэнтези Ховардтың және басқалардың кітаптарынан мүлдем өзгеше. Эпикалық фэнтезиге жақындаған Муркока өзінің кітаптарына әлемдердің көптігі, инкарнациялардың шексіздігі және тағдырдың қайталануы туралы түсінік береді. Муркоканың барлық кейіпкерлері – Корум, Хокмун, Эрикесе, Элрик – бір Мәңгілік кейіпкердің әртүрлі инкарнациялары. Муркоканың кейіпкерлерінің әрқайсысы - сүйіктісі мен адал досы бар ханзада. Ол – ерекше жаратылыс иесі. Оған арналған қылышпен (әдетте қара қылышпен) күреседі және оны барлық басқа адамдардан күрт ерекшелендіретін және оған тағдырдың көлеңкесін беретін физикалық қасиетке ие. Мұндай қасиеттерді біз Т. Рымжановтың шығармаларындағы Зәйтүнқарлығаш, Ерден батыр бойларынан байқаймыз [10].

Сонымен, қаһармандық фэнтези жеке кейіпкерлердің, физикалық дүлей күшті және тәжірибелі жауынгерлердің күш пен ептіліктің көмегімен өз міндеттерін шешетін шытырман оқиғаларын сипаттайды. Бұл кейіпкерлер әдетте жақсылық пен тектіліктің тасымалдаушылары ретінде бейнеленбейді. Олардың арасында қарақшылар, ұрылар, жалдамалылар және жай қаңғыбастар болуы мүмкін. Эпикалық кіші жанрдан айырмашылығы, кейіпкердің проблемалары әдетте жергілікті деңгейде анықталады. Онымен қоса бұл мәселелер кейіпкер мен оның достарына немесе жеке аймаққа қатысты. Сондықтан қаһармандық фэнтезиде әңгіме мен қысқа әңгіменің бір түрі жиі кездеседі.

Қаһармандық фэнтези жанрында жазған авторлардың ішінде Роберт Ховард пен Майкл Муркока ең көрнектілері болып табылады. Ховард - бұл жанрдың негізін қалаушы, ал Муркока оның түпнұсқа нұсқасын ұсынады. Ховардтың Киммериялық Конан сериясының жетістігі көптеген еліктеулерді (Фриц Лейбер, Ларри Нивен) және тікелей жалғастарды (Леон Спраг де Камп, Лин Картер, Стив Перри, Пол Андерсон) тудырды. Муркоканың Мәңгілік жауынгер туралы шығармаларында фэнтези жанры ерекше дамыды.

Эпикалық (жоғары) фэнтезидің туындылары ауқымды рухта сақталған. Олар әдетте кейіпкерлердің зұлымдық жағында тұрған және табиғаттан тыс күштерге ие болған жаумен ұзақ күресін сипаттайды [11]. Мұндай шығармалардағы оқиғалар ауқымды соғыстар болып жатқан бүкіл фэнтези әлеміне әсер етеді. Ал қаһармандардың міндеті - бүкіл әлемді немесе оның едәуір бөлігін құтқару болып табылады. Кіші жанрға шайқастар мен жорықтарды сипаттайтын көп томдық эпостар тән. Сюжеттің негізгі бағыты әдетте басты кейіпкер мен оның достарының ізденісі (миссиясы) болып табылады. Мұндай шығарма көптеген томдарға созылуы мүмкін. Кейіпкерлер қақтығыста зұлымдықпен күресетін шартты жақсылықтың белгілі бір жағын алатындықтан, кейіпкерлер көбінесе оң және теріс болып бөлінеді. Алайда, мұндай бөлу міндетті емес.

Эпикалық фэнтези фантастикалық нәсілдердің (эльфтер, гномдар, орктар), сиқыр ұғымдарының, әрекет ету орындарының егжей-тегжейлі карталарының, қауіп төндіретін пайғамбарлықтардың және ойлап тапқан тілдердің болуымен сипатталады. Әдетте, бұл жанрдағы романдар үлкен көлемдерімен ерекшеленеді және бірнеше том болып шығады.

Эпикалық және шытырман оқиғалы фэнтезидің негізін қалаушы атасы, ағылшын жазушысы және ғалымы Джон Рональд Руэль Толкиен болып саналады. Оның «Сақиналар әміршісі» және «Сильмариллион» эпопеясы фэнтези кітабы емес, шығармашылық мифологиядағы еңбек. Толкиен тек Киелі кітапқа, грек, герман және кельт мифтеріне жүгінбейді. Ол бұрыннан бар кез-келген нәрсеге сәйкес келетін өзінің авторлық мифтік жүйесін жасайды. Толкиен тарихты соншалықты көп жазған жоқ, өйткені ол жаңа тілдерді «ойлап тапты». Содан кейін олардың негізінде және оның әлемін мекендейтін халықтардың

бүкіл мифологиясын қайта жаңғыртты. Толкиен қазіргі кезде өте танымал эльфтерді - талғампаз өлмейтін тіршілік иелерін, гномдарды (металл мен тастан жасалған бұйымдарға маманданған төмен өсетін күшті тау тұрғындары) және энттерді (ұзақ өмір сүретін ағаш тәрізді гуманоидтар) ойлап тапты. «Сақиналар әміршісінің» сәттілігінен кейін еліктегіштер толқыны бүкіл Америкаға тарады және әлі де басылған жоқ. Толкиеннің кейіпкерлері мен сюжеттері эпикалық және ойын фэнтезиіндегі кітаптардың көпшілігінде көрініс тапты деуге болады. Толкиен қолданған көптеген сюжеттік қозғалыстар мен әлем элементтері архетиптік сипатқа ие болып, белсенді еліктеуге негіз салды (Терри Брукс, Деннис МакКирнан, Гельмут Пеш, Кристофер Паолини). Эпикалық фэнтези жанры Урсула Ле Гуин мен Роджер Желязнының «Жер теңізі» циклындағы дамуының арқасында фэнтезидің барлық түрлері арасында ең танымал болды. Қазіргі уақытта эпикалық фэнтезидің ең ірі өкілдері Роберт Джордан мен Тэд Уильямс болып саналады.

Роберт Джорданның «Уақыт дөңгелегі» романы өзінің көлемі мен кейіпкерлерінің саны бойынша Л.Н. Толстойдың «Соғыс пен бейбітшіліктен» асып түседі. Кітапта 1700-ден астам кейіпкер бар, оннан астам ұлт бар. Олардың әрқайсысының өзіндік дәстүрлері мен ерекшеліктері бар. Сонымен қатар Толкиен гномдары мен энттерінің қоспасы болып табылатын ерекше огир нәсілі тағы бар.

Кейінгі кезеңде эпикалық фэнтези жанры жақсылық пен жамандықтың күресінен айтарлықтай алшақтап, тарихи романға жақын, қатал және натуралистік әртүрлілікті туындатты. Оған кейбір жағдайларда «постмодерндік фэнтези» (Джордж Мартин, Анджей Сапковский) жеке қосалқы жанрына айналды.

Қазіргі таңда қалыптасып, шапшаң қарқынмен жазылып, танылып, таралып келе жатқан қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрында серпінді қалам тербеп жүрген жазушы Р.Сауытбайдың «Шоко әлем» фэнтезилер сериясы және т.б. бірқатар шығармаларды эпикалық және қаһармандық фэнтези тоғысындағы туындыларға жатқызуға әбден болады [12,13,14]. Жалпы, қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрына алғаш түрен салған Т.Рымжановтан бастап, Р. Сауытбай, Т. Сәукетаев, Б. Ыбырайым, Р. Сауытбай, И. Нұрғалиев, Т. Ермашев, З. Наурызбай мен Л. Калаус және басқа фэнтези жанрында қалам тербеп жүрген жазушылардың шығармаларының фэнтези жанрындағы жіктелімін жасауға диссертациялық зерттеу жұмысымызда күш салдық.

Ойын фэнтезиін рөлдік ойындар шабыттандырады және ол жұмыс үстелі мен компьютерлік ойын редакторлары жасаған ғаламда орын алады, тіпті кейде олардың сюжетін жаңартады. Ойын фэнтезиі бірнеше адамнан/жаратылыстардан тұратын, мүмкіндігінше бір-бірінен ерекшеленетін жасақ нақты жетістікке жете алады деп мәлімдейді [15]. Керемет қызметшілер туралы ертегімен тығыз байланыста бола отырып, бұл сонымен бірге өте американдық тақырып. Ойын фэнтезиі бір-бірін толықтыра отырып, бірге жұмыс істеу арқылы мүлдем өзгеше кейіпкерлер өзара түсіністік пен достыққа жете алады деп есептейді.

«Ойын фэнтезиінің» атауы «D&D» деп аталатын рөлдік ойын жүйесінен шыққан. Толық атауы – «Dungeons and Dragons» немесе қазақ тілінде – «Жерасты және айдаһарлар». Бұл жүйе ойын фэнтезиімен тығыз байланысты. Осы бағыттағы көптеген кітаптар ойындар ретінде басталды – «Дракобой-найза» және оның көптеген тармақтары, «Ұмытылған елдер», «Қара күн», «Қарғалар мекендеген көгершін ұясы» сериялары. Шын мәнінде, кез-келген ойын фэнтези кітабы «D&D» сессиясының көркемдік өңдеуі болып табылады. Бұл кітаптардың барлығы дерлік сиқырдың, нәсілдердің және құбыжықтардың бірдей ережелерін («D&D»-ден алынған) пайдаланады. Бұл фэнтези жанрында басқаларға қарағанда көбірек еліктеу мен жалғандық бар.

Ойын фэнтезиі туындыларында басқа кіші жанрлардың кез-келген белгілері болуы мүмкін, бірақ бұл кіші жанрдың басты ерекшелігі - рөлдік ойындар партиясы ретінде стильдендірілген кейіпкерлер тобының квестіне назар аудару. Ойын фэнтезиі жанрында кітаптар жазу үшін тарихқа терең үңілудің қажеті жоқ. Мысалы, туындының әлқиссасын «бір кездері құдіретті сиқыршы осында өмір сүрген» деп бастау жеткілікті. Мұндай туындыларда параметр үшін жазылған заңдар мен ережелер бар. Мысалы, сиқыршылардың дұғалауды қолдануына байланысты заңдар мен ережелерді ата. Осы тектегі ең көрнекті жұмыстардың

қатарына Трейси Хикман мен Маргарет Уэйстің «Айдаһар» циклі, сондай-ақ көп авторлық «D&D» романдары – «Forgotten Realms» әлемі, атап айтқанда Роберт Сальваторе кіреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Фэнтези – бұл ХХ ғасырда адамның экономикадан, заңдардан және күнделікті өмірдің басқа жақтарынан жеке басының бостандығы туралы арман ретінде қалыптасқан, ертегінің зейінділігі мен адамгершілігін, мифтің эпикалық жағы және трагедиясын, рыцарьлық романның тектілігін сіңірген әдеби жанр. Бұл жанрда қалам тербейтін авторлар шындыққа параллель немесе мүлдем қатысы жоқ әлемдер жасайды. Бұл әлемдер адамның табиғатпен үйлесімділігімен, саналы тіршілік иелерінің алуан түрлілігімен сипатталады. Оларда сиқыр бар. Фэнтези философиялық және гуманистік идеяларды қол жетімді түрде ашады.

Фэнтезиге нақты анықтама беру өте қиын. Қазір бұл жанрдың шығармалары өте танымал. Бірақ, екінші жағынан, фэнтези әдеби құбылыс ретінде ХХ ғасырдың ортасында қалыптасты. Фэнтезидің қайнар көзі әрине, классикалық ертегілер - квесттер болды: «Мың бір түн» ертегілерінен бастап қазақ ауыз әдебиетінің ертегілеріне дейін – «қайда бар, мен білмеймін» немесе «Мақта қыз бен мысық туралы ертегілер». Олар өз кезегінде құрылымдық жағынан ежелгі кейіпкерлердің істеріне оралады. Фэнтези роман әрқашан сиқырлы саяхат туралы әңгімеге негізделген: кейіпкер таныс шындықтың көкжиегінен тыс саяхаттар жасайды. Бұл сапарында кейіпкер белгісіз бастамадан өтіп, жаңа білім алуға мүмкіндік алады. Егер кейіпкер өз шындығына оралып, өз әлеміне білім әкеле алса, онда бұл әлем кейде түбегейлі өзгереді, ал шындық қайта құрылады. Фэнтезилік кейіпкер бостандық пен тәуелсіздікке ұмтылады, ол тек өзінің шешімдеріне, жүйрік ат пен сенімді қылышқа тәуелді болғысы келеді және бұл қасиет фэнтезиді рыцарьлық романдар әлемімен байланыстырады. Бұл жанрлардағы адамның басты қасиеттері – абырой мен батылдық. Фэнтези әділеттілік рыцарьлар романындағыдай жоғары бағаланғанымен, әрдайым жеңіске жете бермейді.

Әдеби жанрлардың ішінде ғылыми фантастика мен мистика фэнтезиге ең жақындары болып саналады. Ғылыми фантастиканы фэнтезиден ажырату қиын. Ғылыми фантастика прогреске көп көңіл бөледі және онда сипатталғанның бәрі болашақта адамзатқа мүмкін болып көрінеді. Фантаст жазушылардың классикалық мысалы - Рей Бредберри немесе Айзек Азимов. Фэнтези бастапқыда шынайы емес әлемді сипаттайтынын және біздің нақты әлемде бұл мүмкін емес екенін айтады. Фэнтезиде табиғаттан тыс көріністер және біз нақты әлем деп атайтын нәрселер тең дәрежеде болады. Сиқыр, ғажайып күштер және басқа да фантастикалық атрибуттар тек қосымша болып табылады. Бірақ кейде материалдық компоненті де құнды болып табылатын әлемдердің ең маңызды факторы болып келеді. Мистикалық шығармаларда әлемнің нақты құрамдас бөлігі табиғаттан тыс ойыншықтан басқа ештеңе емес. Сондықтан мистикалық әңгімелер мен романдардың абсолютті көпшілігі «қорқынышты әдебиетке» жатады.

Фэнтези Еуропалық дәстүрлердің орасан зор қабатын сіңірді және бүгінгі таңда біз зерттеп отырған жанр өзінің дәстүрімен күшті. Себебі, тек дәстүрге сүйене отырып, фэнтези өзінің сүйкімділігін сақтайды.

Қазіргі уақытта фэнтези тек әдебиетте ғана емес, музыкада, кескіндемеде, сәулет өнерінде, кинематографияда, сондай-ақ компьютерлік рөлдік ойындар саласында да дамуда.

Қорыта айтқанда, біздің пайымымызша, фэнтези жанры қазақ әдебиетінің ерекше түрі мәртебесін талап ете алады деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Monin, Maxim A. The Problem of the Meaning of Death in Tolkien's The Lord of the Rings Part 1. History and Circumstances of the The Lord of the Rings Publication. ISSN 00428744. DOI 10.21146/0042-8744-2023-1-63-71. Voprosy Filosofii. 2023.

- 2 Аливердиев, А.А. Орыс фэнтези мәселесі бойынша, Бабе-Яге, / Махачкала хабаршысы. – 2006. - № 8. – 22-31 б.
- 3 Баркова, А.Л., Мартянова, А. Орыс әдебиеті туралы шығармалар «Батыс жұлдызы»// [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://mith.ru/>. – Кіру мерзімі 14.04.23;
- 4 «Фэнзин» – фантастика мен фэнтези сайты // [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://www.fenzin.org/>. – Кіру мерзімі 14.04.23;
- 5 Ютанов, Н. Әлемдер әлеміндегі қиялдың пайдасы туралы / [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://www.soob.ru/>. – Кіру мерзімі 25.03.23
- 6 Әбіл-Серік Әліәкбар. Бір ділді Алаш фэнтезиі ешқашан тілге бөлініп алаланбайды. [Электронды ресурс] 2019./<https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/amp/> (қаралу мерзімі: 14.01.2023);
- 7 Әбу-Асқар Мекешұлы: Қазақ әдебиетінде фэнтези бар ма? [Электронды ресурс] 2017./<https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/1839>;
- 8 Рымжанов Т. Алтын ара: ертегі-повесть. Орта мектеп оқушыларына арналған. «Балауса», – Алматы: 1995, 272 б.
- 9 Рымжанов Т. Өлместің жұлдызы: ертегі-повесть. – Алматы: «Өнер», 1994, 206 б.
- 10 С.Тайманова, А.Ө. Байдаулетова, А.Т. Сақтағанова. Балалар әдебиетінің жаңашыл жазушысы – Тауық Рымжанов // Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. 2022, №1. – 314-325 б.
- 11 Martín Rodríguez, Mariano. Signa. A preliminary approach to a history: towards a specific characterization of high fantasy [preliminares de una historia: hacia una caracterización específica de la fantasía épica]. issn 11333634. DOI 10.5944/signa.vol 31.2022.29509. Univ Nacional de Educacion a Distancia (UNED);
- 12 Сауытбай Р.С. Шоко әлем (фэнтези). – Алматы, 2019. – 272 б.
- 13 Сауытбай Р.С. Шоко әлем. Тылсым Эллипсаһар. – Алматы, 2020. – 352 б.
- 14 Сауытбай Р.С. Шоко әлем. Ғажайып тас. / – Алматы, 2022. – 400 б.
- 15 Gonitva / / Nika Rakitina. Сын-пікірлер [Электронды ресурс]. – 2021. – Кіру режимі: <<http://books.snezhny.com/review/?kn=gonitva>>. Кіру мерзімі:25.05.2023.

Материал 09.06.2024 баспаға түсті

Проблемы типологии фэнтези

А. А. Демесинова¹, Екрем Аян², Г.К.Кажобаева

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Университет Мугла Ситки Кочман, Мугла, Турция

Культура XX-XXI веков характеризуется поиском и развитием новых жанров, направленных на бегство от реальности, обращением к мифическим начальным этапам из-за некоторых кризисов, вызванных мировыми войнами. В середине XX века в Европейскую прозу вошел особый жанр, который позже стал называться жанром фэнтези. Новый жанр имел мгновенный успех среди читателей, особенно среди молодежи, и это было ключом к его процветанию и широкому размаху крыльев.

Основными источниками фэнтези являются французская сказка про «фею», Скандинавский и кельтский фольклор. Среди предков фэнтези были Хорас Уолпол, Уильям Моррис, Дж.Б. Кэйбелл, Э. Блэквуд. Особо следует отметить Эдварда Дансени, британского аристократа, создавшего цикл волшебного мира со своей тщательно продуманной мифологией, основанной на ирландском эпосе, автора сборника «Боги Пеганы», самой важной фигуры раннего периода фэнтезийной жизни.

По сути, фэнтезийная литература берет свое начало в Древнегреческих мифах и Средневековых эпосах ("Беовульф"). Средневековые романы оказали сильное влияние на жанр фэнтези. По словам Анджея Сапковского, благодаря своей магии, мечам и романтике «Легенда о короле Артур» лежит в основе многих фэнтезийных произведений. В основе

казахского фэнтези лежат сказки и народные легенды казахского фольклора и мифологии, устная литература, которые легли в основу произведений Т. Рымжанова, Т. Саукетаева, Б. Ибраима, Р. Сауытбая, И. Нургалиева, Т. Ермашева, З. Наурызбая и Л. Калауса. В этой статье мы стремимся проанализировать и определить типологию фэнтези.

Ключевые слова: фэнтези, мифология, былины, казахский фольклор, жанровые особенности, типология фэнтези, мир фэнтези.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Monin, Maxim A. The Problem of the Meaning of Death in Tolkien's The Lord of the Rings Part 1. History and Circumstances of the The Lord of the Rings Publication. ISSN 00428744. DOI 10.21146/0042-8744-2023-1-63-71. Voprosy Filosofii. 2023.
- 2 Аливердиев, А.А. К вопросу о русском фэнтези, Бабе-Яге, etc / А.А. Аливердиев // Махачкалинские известия. - 2006. - № 8. - С. 22-31.
- 3 Баркова, А.Л. Работы по русской литературе «Звезда Запада» Андрея Мартьянова / А.Л. Баркова // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://mith.ru/>. - Дата доступа 14.04.23.
- 4 «Фэнзин» - сайт о фантастике и фэнтези // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.fenzin.org/>. - Дата доступа 14.04.23.
- 5 Ютанов, Н. О пользе фэнтези в мире миров / Н. Ютанов // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.soob.ru/>. - Дата доступа 25.03.23.
- 6 Әбіл-Серік Әліәкбар. Фэнтэзи Алаш с единым менталитетом никогда не будет разделён по языковым различиям. [Электронный ресурс] 2019./<https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/amp/> (дата обращения: 14.01.2023);
- 7 Әбу-Асқар Мекешұлы: Есть фэнтэзи в казахской литературе? [Электронный ресурс] 2017./<https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/1839;>
- 8 Рымжанов Т. Золотой шмель: сказка-повесть. – Алматы: Для учащихся средних школ. «Балауса», 1995, С.272;
- 9 Рымжанов Т. Звезда Ольмеса: сказка-повесть. – Алматы: «Өнер», 1994, С.206;
- 10 С.Тайманова, А.Ө. Байдаулетова, А.Т. Сактағанова. Писатель-новатор детской литературы – Тауыпк Рымжанов // Вестник Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. 2022, №1. – С. 314-325;
- 11 Martín Rodríguez, Mariano. Signa. A preliminary approach to a history: towards a specific characterization of high fantasy [preliminares de una historia: hacia una caracterización específica de la fantasía épica]. issn 11333634. DOI 10.5944/signa.vol 31.2022.29509. Univ Nacional de Educacion a Distancia (UNED);
- 12 Сауытбай Р.С. Мир Шоко (фэнтези). – Алматы, 2019. – С.272;
- 13 Сауытбай Р.С. Мир Шоко. Загадочный Эллипсаһар. – Алматы, 2020. – С.352;
- 14 Сауытбай Р.С. Мир Шоко. Волшебный камень. – Алматы, 2022. – С.400;
- 15 Гонитва//Ника Ракитина. Рецензии [Электронный ресурс]. – 2021. – Режим доступа: <<http://books.snezhny.com/review/?kn=gonitva>>. – Дата доступа:25.05.2023.

Материал поступил в редакцию журнала 09.06.2024

Problems of fantasy typology

A.A.Demessinova¹, Ekrem Ayan², G.K. Kazhibaeva¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²Mugla Sitki Kocman University, Mugla, 48000, Turkey

The culture of the XX-XXI centuries is characterized by the search and development of new genres aimed at escaping from reality, turning to the mythical initial stages due to some crises caused by the world wars. In the middle of the twentieth century, a special genre entered European prose,

which later became known as the fantasy genre. The new genre was an instant success among readers, especially among young people, and this was the key to its prosperity and wide wingspan.

The main sources of fantasy are the French fairy tale about the "fairy", Scandinavian and Celtic folklore. Among the ancestors of fantasy were Horace Walpole, William Morris, J.B. Cabell, E. Blackwood. Of particular note is Edward Dunsany, a British aristocrat who created a cycle of the magical world with his carefully thought-out mythology based on the Irish epic, the author of the collection "The Gods of Pegana", the most important figure of the early period of fantasy life.

In fact, fantasy literature originates in Ancient Greek myths and Medieval epics ("Beowulf"). Medieval novels had a strong influence on the fantasy genre. According to Andrzej Sapkowski, thanks to his magic, swords and romance, The Legend of King Arthur is the basis of many fantasy works. Kazakh fantasy is based on fairy tales and folk legends of Kazakh folklore and mythology, oral literature, which formed the basis of the works of T. Rymzhanov, T. Sauketaev, B. Ibraim, R. Sauytbai, I. Nurgaliyev, T. Ermashev, Z. Nauryzbai and L. Kalas. In this article we aim to analyze and define the typology of fantasy.

Key words: Fantasy, mythology, epics, Kazakh folklore, genre features, fantasy typology, fantasy world.

REFERENCES

- 1 Monin, Maxim A. The Problem of the Meaning of Death in Tolkien's The Lord of the Rings Part 1. History and Circumstances of the The Lord of the Rings Publication. ISSN 00428744. DOI 10.21146/0042-8744-2023-1-63-71. Voprosy Filosofii. 2023. [in English].
- 2 Aliverdiev, A. A. K. K voprosy o rýsskom fentezi [On the question of Russian fantasy, Babe-Yage, etc] // Makhachkalinsky Izvestia (2006). [in Russian].
- 3 Barkova, A. L. Raboty po rýsskoi literatýre «Zvezda Zapada» [Work on Russian literature "star of the Reserve"] [in Russian].
- 4 «Fenzin» - fantastika men fentezi ["Fantasy" – a site about fantasy and fantasy] // [electronic resource] <http://www.fenzin.org> [in Russian].
- 5 Yutanov, N. O polze fentezi v mire mirov [About the benefits of fantasy in the world of worlds] <http://www.soob.ru> [in Russian].
- 6 Abel-Serik Aliakbar. Bir dildi Alash fentezi eshqashan tilge bólinip alalanbaıdy [Monolingual Alash fantasy is never divided into languages] /<https://massaget.kz> [in Kazakh].
- 7 Abu-Askar Mekeshovich: Qazaq ádebietinde fentezi bar ma? [Is there a fantasy in Kazakh literature?] /<https://adebiportal.kz> [in Kazakh].
- 8 Rymzhanov T. Altyn ara: ertegi-povest. Orta mektep oqýshylaryna arnalǵan [The Golden Bee: a fairy tale-a story: for high school students.] ("Balasa", 1995) [in Kazakh].
- 9 Rymzhanov T. Ólmestiń juldyzy: ertegi-povest [The Star of immortality: a fairy tale-a story] (Almaty, 1994) [in Kazakh].
- 10 S. Taimanova, A. U. Baidauletova, A. T. Saktaganova. Balalar ádebietiniń jańashyl jazýshysy – Taýpyq Rymjanov [Innovative writer of children's literature – Taupyk Rymzhanov] /Bulletin of the Abylaikhan Kazakh University of international relations and world languages. 2022. [in Kazakh].
- 11 Martín Rodríguez, Mariano. Signa. A preliminary approach to a history: towards a specific characterization of high fantasy [preliminares de una historia: hacia una caracterización específica de la fantasía épica]. issn 11333634. DOI 10.5944/signa.vol 31.2022.29509. Univ Nacional de Educacion a Distancia (UNED);
12. Sauytbay R. S. Shoko álem [Shoko World (Fantasy)] (Almaty, 2019) [in Kazakh].
- 13 Sauytbay R. S. Shoko álem [Shoko world. Mysterious Ellipsoid] (Almaty, 2020) [in Kazakh].
- 14 Sauytbay R. S. Shoko álem [Shoko world. Miracle stone]. (Almaty, 2022) [in Kazakh].
- 15 Gonitva// Nika Rakitina. Syn-pikirler/ Review. <<http://books.snezhny.com/review/?kn> [in Kazakh].

Received: 09.06.2024

МРНТИ 17.07.41

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp153-164](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp153-164)

Л.А.Крылова¹, Ж.Т. Кадыров¹, Г.К. Синбаева¹

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

КРИЗИС ДВОРЯНСКОЙ СЕМЬИ В 70-Е ГОДЫ XIX ВЕКА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПОДРОСТОК»

Вечная проблема «отцов и детей» в романе «Подросток», исследуемая Ф.М. Достоевским в новом ракурсе, чем у других русских писателей-классиков. Писатель сместил акцент в своём произведении на «дети и отцы». Проблема воспитания подрастающего поколения всегда волновала Достоевского-мыслителя. В данном романе нет ни одной нравственно здоровой дворянской семьи, все находятся в состоянии распада или раздора. Достоевский отмечал, что прошли времена дворянского семейного лада, каким его изображал Лев Толстой в своих романах. В пореформенной России 70-х годов XIX века происходит разрушение основы архетипа дворянской семьи. Новое время породило семью-мезальянс и её детей-изгоев.

Тема отцов представлена в романе чёткой оппозицией в сословном и аксиологическом плане: кровный отец-дворянин-скиталец по Европе, духовный отец-странник-праведник по России. У автора слово «подросток» указывает не столько на возрастную ценз главного героя, сколько на ценностный этап на пути познания им истины. Взросление, самооценка и самосуд главного героя автор раскрывает через его записки. Исповедь главного героя – это этапы его исканий, поиски ответов на ценностно-смысловые и онтологические вопросы: кто он в этом мире: «князь», «будущий миллионер», «игрок», «шантажист», «грешник»? Нигилистическая идея сына – стать русским Ротшильдом порождает в герое двойника и душу паука. Главный герой проходит нравственные и духовные мытарства, чтобы обрести кровного и духовного отца и выйти из состояния сиротства. Дан анализ русскому двойничеству философом Н.А. Бердяевым и писателем-критиком Д.С. Мережковским контексте данного романа. предсмертном письме Достоевский признавался в своём личном раздвоении и стремился распознать этот недуг у себя и у своих героев.

Ключевые слова: архетип, семья-мезальянс, кровный и духовный отец, европейский социализм, христианство, атеист, деизм, двойничество, идея Ротшильда.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Предметом исследования Фёдора Михайловича Достоевского была тайна природы человека и его бытие. Надо признать, что никто из русских писателей – классиков не смог превзойти его в этом направлении. Проблема воспитания подрастающего поколения всегда волновала Достоевского-мыслителя. О чём свидетельствует важный исторический факт. Среди почитателей его творчества были и молодые члены императорской семьи, которые зачитывались его произведениями. Это были сыновья Александра II Сергей и Павел, пожелавшие лично познакомиться с писателем. В 1878 году император просит, чтобы Федор Михайлович своими беседами благотворно повлиял на мировидение юных князей. Тесные контакты были у писателя и с сыном Николая I Константином, который просил глубиной философских бесед обогатить духовное становление его сыновей. Это общение длилось с ними до самой смерти писателя. Достоевский переписывался и с цесаревичем, будущим императором Александром III, и этот эпистолярный диалог кардинально повлиял на формирование его мировоззрения. Историки отмечали, что тринадцать лет пребывания Александра III на престоле оказались благотворными для развития русской науки и культуры. В этом была и заслуга Достоевского.

В 1875 году писатель представил вниманию общественности свой новый роман «Подросток», который критика, писатели-современники и читатели не поняли и не приняли, поставив на произведении штамп авторской неудачи. Весь XX век этот роман никогда не изучался в вузовских аудиториях, не было его и в школьных программах. Правда, в 1983 году была первая и последняя его экранизация. Писатель в своём «Дневнике за январь 1876 года» подробно сообщает о замысле романа и его героях. Автор признаётся, что этот роман стал его «первой пробой замысла «отцов и детей». Эту вечную и актуальную на все времена проблему Достоевский решал иначе, чем другие русские писатели-классики, смещая акцент в своём произведении на «дети и отцы». В романе читатель не встретит ни одной нравственно здоровой дворянской семьи. Все находятся в состоянии семейного распада или раздора. Достоевский отмечал, что прошли времена дворянского семейного лада, каким его изображал Лев Толстой в своих романах. В пореформенной России уже не встретишь крепких счастливых дворянских семей.

ВВЕДЕНИЕ

Только в начале XX века русский философ Н.А. Бердяев первым назвал этот роман, как «одно из самых гениальных и недостаточно еще оцененных творений Достоевского» [1, 10]. В первом сборнике статей XXI века, посвященных роману «Подросток», его редактор В.А. Викторovich во вступительной статье поставил актуальный риторический вопрос: «Кого винить, когда роман, претендующий на новое слово, оказался не по зубам читателям, подавляющему большинству критиков?» [2, 5]. Тема воспитания является сквозной в творчестве и Достоевского, но только в романе «Подросток» она стала ключевой, концентрировав внимание на разрушении социально-патриархального общества в пореформенной России 70-х годов XIX века, на размывании и отчуждении семейных ценностей и отношений.

В это время происходит искажение основы русского архетипа патриархальной семьи, поэтому в России наблюдается всеобщий жизненный хаос и человеческие потрясения. Не случайно у автора первоначально этот роман назывался «Беспорядок». Это был не только внутрисемейный беспорядок, но и всеохватывающий имперский беспорядок. Такими были реалии нового времени. Исторически сложившаяся русская культура семьи всегда отличалась семейным ладом, авторитетом отца, любовью матери и крепостью традиций. Великий педагог К.Д. Ушинский, сравнивая русские культурные семейные ценности с западноевропейскими, отмечал их разительное отличие. На Западе «нет той глубины и сердечности отношений, которые существуют между мужем и женою, родителями и детьми, братьями и сестрами и даже ближайшими родственниками» [3, 318].

Большинство современных исследователей считают, что жанр этого произведения – «роман воспитания», написанный в форме диалогической исповеди вчерашним гимназистом девятнадцатилетним Аркадием Долгоруким. Однако, содержание «Подростка» выходит за рамки этого жанра. Актуальность и новизна этого романа заключается в том, что тема семейных взаимоотношений осмысливается автором в координатах онтологической и аксиологической проблематики. Цель статьи – раскрыть бытие и аксиологию дворянской семьи этого времени, постичь причины разрушения традиционных семейных ценностей, которые привели членов семьи к духовному упадку и нравственным порокам, понять ущербность европейских идей, которыми больны русские отцы и дети.

Автор нашёл ёмкий эпитет для семейства этого времени – «случайное». «Случайное семейство» – это, как правило, семья-мезальянс, где в браке состоят представители разных сословий. Главный герой рождён в семье, где отец дворянин, а мать бывшая его крепостная крестьянка. «Случайное семейство» встречается у писателя в каждом романе его пятикнижия: Мармеладовы, Ставрогины, Верховенские, Карамазовы и Версиловы. Такой тип семьи всегда обречен на распад или духовно-нравственное падение. Судьба детей, рождённых в таких семьях, очень суровая и драматичная, поскольку они являются, по словам Достоевского,

«выкидышами» [4, 8], т.е. изгоями. Их не пускают в историко-культурное пространство дворянского мира. Главный герой романа давно перешагнул возрастной порог, но внутренне остался подростком. Автор так прокомментировал своё название романа: «Дитя уже вышло из детства и появилось неготовым человеком» [4, 8]. У автора слово «подросток» указывает не столько на возрастной ценз героя, сколько на ценностный этап на пути познания им истины. Взросление, самооценка и самосуд главного героя автор раскрывает через его записки.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Анализ данного романа строится на материале работ философа Бердяева Н.А., писателя-символиста Мережковского Д.С., на исследованиях литературоведов XX-XXI веков: Дурылина С.Н., Касаткиной Т.А., Викторovichа В.А., Рыгальной Л.С., Захарова В.Н. и других. Интересный сравнительный анализ семейных европейских и русских ценностей даёт великий педагог К.Д. Ушинский. Методы, используемые при постижении данной проблемы следующие: историко-культурный, онтологический и аксиологический. Первый метод позволил увидеть вечную проблему отцов и детей в контексте истории и культуры дворянского общества, причины кризиса дворянской семьи в 70-е годы XIX века и обесценивание основы русского архетипа семьи. Изучен мотив отчуждения сына от родной семьи. Второй метод открыл глубинный пласт романа и позволил осмыслить онтологию семьи-мезальянс и потаённое двойничество кровного отца и сына, их психологические вывихи и балансирование на грани жизни и смерти, кризис гендерных отношений. Третий метод направлен на выявление добродетелей и пороков всех членов семьи и разных типов любви (любовь-страсть, любовь-жалость, любовь-благодарность, любовь-дар). В ценностном ключе сопоставлены европейские и русские идеи героев романа: идея Ротшильда, социалистическая идея о мировой гармонии без бога, идея атеизма, идея Христа и феномен русского праведника.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Выросший вне семьи и дома Аркадий Долгорукий чувствует себя одиноким и социально ущербным. Для психологии подросткового возраста, как известно, характерна внутренняя оппозиция: доброе и дурное, хорошее и плохое. В «Дневнике писателя» Достоевский дал толкование внутреннего психологического портрета главному герою романа: «Я взял душу безгрешную, но уже заражённую страшною возможностью разврата, раннею ненавистью за ничтожность и «случайность» свою, целомудренная душа уже допускает сознательно порок в свои мысли, уже лелеет его в сердце своём, любит его еще в стыдливых, но уже дерзких и бурных мечтах своих» [4, 8]. Герой давно осознал, что отец относится к нему и матери без должного внимания и заботы. На этой почве у мальчика сформировалось обострённое чувство себялюбия. Это его защитная психологическая реакция на перенесённые им в детстве унижения и оскорбления, связанные с фактом его незаконного рождения. В московском пансионе господин Тушар указал герою на то, что он «подлого происхождения, почти лакей», поэтому не может сидеть рядом с детьми благородных сословий [6, 97]. Всё это способствовало формированию в характере мальчика новых негативных качеств: подростковый нигилизм и жажда мести за свою социальную ущербность. С этого момента у героя начинается период отчуждения от семьи.

Исповедь главного героя – это этапы его исканий, поиски ответов на ценностно-смысловые и онтологические вопросы: кто он в этом мире: «князь», «будущий миллионер», «игрок», «шантажист», «грешник»? Сын Версилова Аркадий – носитель идеи Ротшильда, суть которой заключается в желании разбогатеть честным путём. Герой признаётся, что пушкинский монолог скупого барона-рыцаря породил его идею – стать новым Ротшильдом. Оказывается, что можно тайно управлять людьми и миром, имея шесть сундуков золота. Ему «нравилось представлять себя, стоящим перед миром и говорящим с улыбкой: вы Галилеи и Коперники, Карлы Великие и Наполеоны, вы Пушкины и Шекспир, вы фельдмаршалы и

гофмаршалы, а вот я – бездарность и незаконность, и все-таки выше вас, потому что вы сами этому подчинились» [5, 75].

Как справедливо заметила исследователь Т.А. Касаткина, «в мире, где разорваны все связи и отношения, где человек – экзистенциально и онтологически безотцовщина, деньги – единственное, что обеспечивает действительное могущество и защищенность» [7, 286]. В своей основе идея героя ложная, поскольку она рассчитана на его возвышение вне дворянского сословия. Его идея родилась в углу под одеялом. В мире Достоевского угловое пространство и низкие потолки всегда опасны для человека: там рождаются скользкие идеи. Эта теория изолирует героя от людей, но подросток воспринимает её как «крепость» [5, 76], позволяющая ему от всех укрыться. Реакция отца на идею сына была лаконичной, но ёмкой по сути: «Я в пустыню удалился» [5, 90].

Тема отцов представлена в романе чёткой оппозицией: кровный отец – дворянин, скитающийся по Европе, духовный отец – дворовый садовник, странствующий по России, давший ему фамилию. У одного онтология бытия выражена в двойственности, у другого сфокусирована на благообразии и смирении; один размышляет о ценностях европейского социализма, другой – крепко стоит на ценностях православия. Петербургская семья-мезальянс Версилова по своему социальному статусу – семья мещанская, где только глава семейства ведёт по-прежнему барский образ жизни. Бывший аристократ, имеющий блестящее отечественное и европейское образование, промотавший в Европе три поместья, привык жить на широкую ногу, мало думая о ближних. Двойственность в поведении и поступках дворянина Версилова Андрея Петровича подчёркивается автором самой фамилией героя. Исследователь Т.А. Касаткина считает, что фамилия «заключает в себе идею вращения, поворота, некоего беспорядка: verso (are) (лат.) – катить, катать»; кружить, вращать; вертеть, поворачивать» [7, 285]. У исследователя толкование фамилии связано с хронотопом дороги. С этой версией можно согласиться, поскольку герой находится в постоянном движении из России в Европу и в постоянном возвращении назад.

Создавая образ дворянина Версилова, писатель опирался на мировоззренческую позицию российских исторических лиц дворянского сословия 40-х годов XIX века таких, как Чаадаев П.Я., Герцен А.И., Печерин В.С., ставшие его прототипами. Его герой – собирательный образ человека высшего культурного типа, оторванного от отечественной веры, русского европейца-скитальца, для которого «Европа так же драгоценна, как и Россия» [5, 377]. В романе писатель обращается к образу грибоедовского Чацкого, связывая его с образом Версилова. У этих героев много общего в характере, мотивах поведения и ценностях своего сословия: высокий ум, прекрасное образование, дворянская гордость, прекрасная речь, думы о России. В романе есть эпизод, где Версильов играет роль Чацкого в любительском спектакле. Для героя Чацкий – это обобщённый образ-символ передового родословного дворянина, служившего отечеству честью и долгом. Таких дворян в начале века было немного. Чацкий стоит первым в этом ряду. Герой Достоевского чтит родовую дворянскую память, поэтому и играет роль Чацкого в любительском спектакле. Сын с замиранием сердца следил за игрой отца и понимал, что Чацкий «унижен и оскорблен» светским обществом, но он – велик, велик!» [5, 126]. Версильов Достоевского – это зрелый Чацкий смутного времени 70-х годов XIX века, осознающий, что дворянство этого времени уже теряет свои прежние позиции, своё высшее достоинство и честь в служении отечеству. В романе нет ни одного положительного героя-дворянина, пороки одолели не только молодое поколение, но и старшее.

В 40-е годы молодой Версильов, будучи либеральным мечтателем, проникся народолюбием. Вспоминая этот период жизни, герой отмечал, что «тогда все кипели ревностью делать добро, служить гражданским целям, высшей идее; осуждали чины, родовые права...» [5, 405]. Он мечтал жениться на простолюдинке, но женился на дворянке, овдовев в 25 лет. Герой соблазняет юную жену дворового садовника Макара Долгорукого и выкупает её за три тысячи рублей, а ему жалуется вольную. Барин Версильов разыграл перед Макаром мизансцену кающегося дворянина, признающего своего крепостного равным себе. Спустя

годы герой осознал, что его либеральный поступок был самообманом. В действительности герой просто откупился от своего греха. Дворянская гордость и качели двойничества не позволяли ему признать своих бывших крепостных людьми равными себе.

В своём монологе-исповеди перед сыном Версиков историю романа с его матерью раскрыл в контексте своих либеральных увлечений идеями гуманизма. Безусловно, со временем в герое проснулось глубокое чувство вины за то, что вырвал молодую девушку из родной крестьянской стихии. Всё «началось с ее впалых щек», которых он не мог даже и видеть без боли в сердце – буквальной боли, настоящей, физической» [5, 470]. Сначала эта была любовь-жалость. Он честно признался сыну, что любил его мать за нравственную чистоту и беззащитность. Только в Европе герой остро осознал глубину своей любви к ней и понял, что только она «способна понимать его недостатки, да и в жизни не встречал с таким тонким и догадливым сердцем женщины» [5, 473]. Любовь-жалость переросла в любовь-благодарность. Софья Николаевна – человек верующий. Она воспринимала версиковские скитания, нравственные падения и страсти как духовную болезнь, как несчастье, поэтому жалела и охраняла его своей любовью и молитвой. Не случайно в финале романа сорока пятилетний Версиков заканчивает свое скитальчество по Европе и возвращается к ней как к «последнему ангелу» [5, 508].

Двойственность героя распространялась и на бога. С одной стороны, герой утверждает, что любит его, с другой стороны, это чувство в нём отсутствует. Однако, живя за границей, в диалогах с европейцами он «проповедовал» русского Бога и Христа. В своей исповеди перед сыном герой рассказал, как занимался самообузданием воли для достижения свободы: порусски носил вериги, вымучивал себя суровой монашеской дисциплиной. Сам Версиков называет себя философским деистом [5, 378]. Деизм, как известно, есть религиозно-философское воззрение, возникшее ещё в эпоху Просвещения. Согласно ему Бог сотворил мир, но не принимает в его судьбе никакого участия и не вмешивается в течение событий. Герой Достоевского ни во что не верит, а верит только «в великую мысль» [5, 379].

В монологе-исповеди Версикова есть его сон о «золотом веке, представляющий земной рай человечества, очень похожий на картину французского художника К. Лоррена «Асис и Галатей», написанную в XIX веке на материале сюжета «Метаморфоз» римского поэта Овидия. Картину герой видел в дрезденской галерее и называл её «Золотым веком Европы». Этот сон вызвал у героя размышления о грядущей гармонии мира, к которой стремились европейские социалисты-атеисты, одержимые идеей созидания мира без бога. Новая картина мира исключала из сознания людей веру в бога. Гармонию этого мира наполняет красота и всечеловеческая любовь к людям и природе. Каждый раз, когда Версиков дорисовывал эту счастливую картину будущего без бога, он обязательно включал присутствие «Христа на Балтийском море» таким же, как в стихотворении Гейне «Мир».

Картина сна вызывает у героя ощущение всечеловеческого счастья, от увиденного герой просыпался со слезами на глазах. Идея-мечта Версикова о мировой гармонии – идея утопическая. Она выражена у героя только на сенсорном уровне чувств, а не на логике теоретической мысли. Не случайно сын в своих записках воспринимает всечеловеческую любовь отца «головой» и «напускной» [5, 430]. Находясь в Европе, наблюдая её жизнь изнутри, герой видит, что любимая им Европа погрузилась в узкие национально-эгоистичные интересы. Идею об её «золотом веке» герой переосмысливает, как «последний день Европы». К этому времени у Версикова изменилось отношение к людям, потому что они, как прокомментировал сам писатель, для него есть «мышь» [4, 239]. Герой считает, что люди «по природе своей низки и любят любить из страха», поэтому «не надо поддаваться на такую любовь», а надо её «презирать» [5, 433].

Нравственный и духовный упадок в среде российского дворянства, представленный автором в романе, не был гиперболой. Это была историческая правда о сумерках 70-х годов XIX века. Очень показательный в этом плане диалог Версикова с молодым князем Сокольским, погрязшим в пороках: «Слово «честь» – значит долг. Когда в государстве господствует главенствующее сословие, тогда крепка земля» [5,177]. Сам Версиков сознает

свои нравственные вывихи: «я исковеркан, дитя века, и ношу на себе проклятие века, развратен и развратным родился» [5, 407]. Жажда идеала, отсутствие веры, отрыв от народной почвы порождают у героя гордыню и презрение к себе. Не случайно в народном толковании гордыня есть один из самых страшных грехов, внушаемых бесом. Корни двойничества героя растут из его гордыни.

В одном из предсмертных писем Достоевский признавался в том, что раздвоение в нём самом было всегда и что он стремился распознать этот недуг. Писатель-критик Д.С. Мережковский, анализируя роман, указал на то, что в заключительной его сцене «Версиров первый так прямо заглянул в лицо нашему Черту» [8, 391]. Критик считал, что сам герой догадывается, что «его настоящий бес есть дух не добрый и не злой, а только равнодушный к добру и злу, не горячий и не холодный, а только теплый; не белый и не черный, а только серый, дух всего до конца не доходящего, раздвоенного и не соединенного до конца, а только смешанного и потому смешного, всего мещански-серединного и благоразумного» [8, 387]. Икона как святость не вызывает у героя-безбожника трепета, и он кощунственно раскалывает древнюю чудотворную икону, завещанную ему Макаром Долгоруким. В этой сцене сильнейшего психологического напряжения герой почти на грани сумасшествия: лицо то бледное, то багровое, то смеётся, то трясётся. Здесь он впервые перед семьёй искренне признался в своём раздвоении чувства: «мысленно раздваиваюсь и ужасно этого боюсь [5, 434]. Наблюдая за состоянием отца, Аркадий уверовал в то, что тот «пополам с двойником и разбил этот образ» [5, 434]. Духовное наследие Макара Долгорукого Версиров не принял.

Философ Н.А. Бердяев воспринимает героя Версирова как «человечески смягчённый образ Ставрогина» [1, 55]. Оба героя обладают идеалом Мадонны и Содомы, но страшнее тип человека, который живёт «с идеалом содомским в душе и не отрицает идеал Мадонны» [1, 40]. Философ приводит суждение Достоевского о том, что «русский человек слишком даже широк, я бы сузил» [1, 23]. Эта «широкость» природы русского человека порой может привести к опасному двойничеству. Итоги жизни у этих героев Достоевского разные: один кончает жизнь самоубийством, другой, испытав сильнейшее потрясение, обретает спасение в воссоединении с семьёй.

Макар Долгорукий понимал, что венчанный брак с Софьей обязывает его быть опекуном её семейства до своей смерти. Двадцать лет он находится в тесной связи с семейством Версирова: заботится об их денежном довольствии, ведёт переписку, посещает после странствий. На такое способен только человек, обладающей такой редкой чертой характера, как чистосердечие, которое есть «качественное основание искренности устремлений души, освященных чистотой и верой» [9, 492]. Для старца благообразие – главная ценность человека. Благообразный человек приносит в этот мир братскую любовь и берёт на себя ответственность за судьбу другого человека. Старец сокрушается по поводу того, что многие «благообразия не имеют, даже не хотят его...» [5, 302]. Аркадий в ценностной шкале старца отмечает такую любимую Макаром добродетель как «умиление» [5, 334]. Это редчайшее ценное качество человека, о котором в современном мире мы почему-то не вспоминаем. Только в словаре В. Даля можно встретить толкование этой добродетели: «чувство покойной, сладостной жалости, смиренья, сокрушенья, душевного, радушного участия, доброжелательства. Умиление выше и духовнее жалости. Милосердие есть умиление на деле [10, 493].

Своим внутренним зрением старец видит в душе Аркадия бунт одиночества и ненависти к людям, но не упрекает его, а прощает, зная через какие нравственные мытарства прошёл подросток, поэтому сразу предлагал растить и воспитывать его в крестьянском сословии, чтобы не надорвать его сердце и душу. У автора это единственный герой романа, который возвышается над беспорядком современного общества, проповедуя идею прощения, ибо только она и ведёт к всеединству и соборности. Именно этот герой приобретает в романе статус и авторитет подлинного отца семьи, который собирает всех в единое целое и материально помогает деньгами. Три тысячи рублей, полученные от Версирова, он отдаёт матери Аркадия, зная, что барин, скитаясь по Европе, забывает о материальной поддержке семьи.

Макар Иванович Долгорукий поразил Аркадия своим иконописным обликом, бескорыстной денежной помощью семейству матери. Старец проявляет великодушие, когда просит Версилова жениться на Софье Николаевне, когда та овдовеет. О такой встрече с благообразным человеком Аркадий мечтал с детства. При первой встрече с ним он признаётся: «Я вам рад. Я, может быть, вас давно ожидал. Я их никого не люблю: у них нет благообразия...» [5, 291]. Диалоги подростка со старцем сформировали у него новую аксиому: знание без веры мертво. Меняется и его онтологическое отношение к миру, по-иному видится ему теперь бытие природы. Луч закатного солнца, бьющий в угол комнаты, раздражал больного Аркадия, и он его проклинал. После встречи со старцем от этого луча шла уже целебная энергетика: «душа моя как бы выиграла и как бы новый свет проник в мое сердце» [5,291]. Этот луч его врачевал и дарил надежду на выздоровление.

Затем каждый раз, когда закат солнца заставлял его на улицах Петербурга, он наводил на героя «какие-то новые и неожиданные ощущения совсем не к месту» [5, 62]. Это были, как правило, теплые воспоминания о матери, о солнце во время его причащения и её утверждение о том, что Христос «сиять будет даже в самой глубокой тьме» [5, 215]. Эти слова помогли ему в темной тюремной камерке испытать удивительное чувства радости и заснуть чистым детским сном. Никто из современных исследователей не обратил внимание на мотив и символику солнца в этом романе. Только в статье 1928 года исследователь Дурылин С.Н. глубоко осмыслил символ солнца заката и солнца восхода – «это символ неистребимости, нескончаемости бытия: солнце заката, тихое и преклонное, есть вместе и солнце восхода: единое солнце» [11, 194]. Это очень ценное наблюдение, которое обогащает авторскую символическую шкалу романа.

Духовные уроки старца Макара не спасли Аркадия от нравственных падений. Приехав в Петербург по просьбе отца, герой погружается в омут светских интриг и событий, проходит через испытания и роскошью, и игрой в рулетку, и обманом, и организацией гнусного шантажа. Вспоминая и анализируя этот период своей жизни, герой называет себя великим грешником. Сын пытается разгадать тайну отца, понять, кто он для него: настоящий или ложный кумир? Впервые герой увидел отца в 10 лет, когда тот репетировал роль Чацкого. С этого момента отец становится его кумиром. Мальчик околдован Версильовым-Чацким, но, взрослея, он стремится за театральной ролью отца увидеть настоящую сущность его натуры. Сын видит целую галерею разнообразных портретов отца: петербургский аристократ, русский европеец, разорившийся барин, страстный любовник, вечный атеист, раздвоенный человек. Жажда диалога с отцом становится для него важнее денег.

Многолетняя душевная драма Версильова вызвана несовместимостью одновременно двух типов любви: потаённая любовь-благодарность к Софье Андреевне и роковая любовь-страсть к Екатерине Николаевне Ахмаковой. Достоевский, исследуя природу огненной страсти героя, с одной стороны, вскрыл её противоречивую, бинарную природу, с другой – доказал, что такая токсичная любовь не имеет будущего, она смертельна для человека. Екатерина Акмакова – княжна из древнего русского рода, она не только красавица, но и прекрасная собеседница. Глубокая натура, вобравшая в себя национальные ценности, европейскую образованность и любовь к России. В этом романе писатель обратился к новому типу русской женщины. Этот женский образ появился в России в 40 годы XIX века. В это время в русской литературе широко исследовалась тема женской эмансипации. Перед читателем предстаёт героиня, жаждущая в гендерных отношениях равноправия, стремящаяся расширить своё участие в общественной жизни. Всеми этими качествами обладает героиня Достоевского, но она ещё и не отказывается от семейного женского счастья. Автор отмечает парадоксальность любви Версильова к княжне: «навек приковывался к женщине, которой совсем не было до него дела» [5, 384]. Героиня ценит его блестящую эрудицию, знание русской и европейской культуры, но отказывает в любви из-за внутреннего его беспорядка. Чтобы освободиться от неразделённой любви, которая стала для него фатальной, поскольку переросла в любовь-ненависть. Версильов уже готов застрелить княжну и себя.

Стремясь постичь тайну отца, сын увлекается его возлюбленной. Идея шантажа княжны принадлежит Аркадию и порождает в нём двойника. Герой осознанно идёт на шантаж, но не для спасения отца от «фатума» его любви, а чтобы самому овладеть ею как любовницей [5, 475]. Анализируя свой гнусный поступок, он осознаёт, что только человек с «душой паука» [5, 306] способен на такое. В русской ментальности паук – это «символ упорного стяжательства ценою сил и жизней невинных жертв» [9, 9]. В финальной сцене отец и сын находятся в пороговой ситуации, и оба при своих двойниках. Сцена с пистолетом могла бы стать смертельной для отца и княжны, но в роковой момент Аркадий спасает обоих. В этот миг ему удалось победить в себе двойника. С этого момента его ложная идея Ротшильда заменяется идеей Христа.

ОБСУЖДЕНИЕ

Затяжной многолетний кризис в семье дворянина Версилова закончился духовным прозрением её членов и обретением долгожданного покоя. Рядом с ними нет ни одной нравственно здоровой дворянской семьи. Главная семейная утрата всех других дворянских семей – любовь к ближнему, которая породила раздоры и разлады. Анализ результатов статьи свидетельствует о том, что сегодня рассматривать «Подросток» Достоевского только как роман о воспитании подрастающего поколения – это не только сужает сверхидею данного романа, но и оставляет без анализа его глубокий онтологический пласт. Новизна темы воспитания рассматривается автором в координатах бытийных и аксиологических. Это убедительно доказано анализом авторской онтопоэтики романа и исследованиями Мережковского и Бердяева.

В финале романа герою Версилу даёт оценку «рецензент» записок Аркадия: «Это дворянин древнейшего рода и, в тоже время, парижский коммунары. Он, истинный поэт и любит Россию, но зато и отрицает ее вполне. Он без всякой религии, но готов почти умереть за что-то неопределенное, чего и назвать не умеет, но во что страстно верует по примеру множества русских европейских цивилизаторов петербургского периода русской истории» [5, 564]. Его судьбу писатель соединяет с судьбой той тысячи избранных петербургских дворян, которые отличались от всех «горячим безумным сердцем» и «дворянской тоской по идеалам» [5, 564]. Читателя не покидает вопрос: сможет ли герой победить свой недуг двойничества, воссоединившись с семьёй? Ответ на этот вопрос остался у автора открытым.

Аркадий в финале романа уже не подросток, а молодой человек, для которого духовное сиротство осталось в прошлом. Герой обрёл семью. Сын и отец находятся в постоянном общении. Душа сына успокоилась: отец ценит и любит его мать. Аркадия влечёт жажда новых знаний, в этом стремлении сын похож на своего отца, поэтому поступление в университет – это новый этап его жизни. Аркадий сумел оценить благородство и достоинство княжны Акмаковой, которая вновь находится в Европе. Герой ведёт с нею эпистолярный диалог, который его духовно обогащает. Это его личная тайна, которую он никому не доверяет. Его идея стала называться «новая жизнь» [5, 451]. Из духовно-нравственного наследия своих отцов в новую жизнь Аркадий возьмёт вечные ценности. Сын поступает в университет, его всегда ценил европейскую образованность родного отца и его поиски гармонии мира. От духовного отца он усвоил вечную аксиому: знание без веры мертво. Писатель верил, что в грядущем веке должно произойти слияние народной правды и государственной власти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблема воспитания молодежи волновала Федора Достоевского всегда, но в 70-е годы XIX века встала особенно остро. Для самого писателя стало открытием то, что его слово признала не только зрелая русская интеллигенция, но и отечественная молодёжь, которая по своей идейной направленности была абсолютно разной. Доморощенные европеизированные газеты и журналы активно зазывали её под свои знамёна. Писателю казалось, что молодёжь

должна видеть в нём ретрограда, поскольку он открыто отрицал европейские начала и навеки скомпрометировал себя революционными «Бесами». Однако журнальная и газетная агитация не смогла отлучить молодёжь от Достоевского. Она считала его своим писателем и ждала от него нового слова. Императорская семья ценила и уважала Ф.М. Достоевского за талант, преданность самодержавию, за воспитание молодёжи в ценностях православия, народности и любви к отечеству. Вечная проблема взаимоотношения отцов и детей остается актуальной на все времена.

Пришло время читать и изучать роман Ф.М. Достоевского «Подросток» в семье, школе и вузе. Проблемы, поставленные писателем, актуальны и современны и для нашего времени. Поскольку в романе чётко прослеживается оппозиция Россия и Европа, то можно осмыслить её в аспектах не только воспитания, но и образования, ментальности и культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бердяев Н.А. Откровение о человеке в творчестве Достоевского. Статьи из цикла Ф.М. Достоевский. – М.: 2018. – 102 с.
- 2 Викторович В.А. Роман Ф.М. Достоевского: возможности прочтения. – Коломна: КГПИ, 2003. – 262 с.
- 3 Ушинский К.Д. Избранные педагогические труды. – М.: Просвещение, 1968.
- 4 Достоевский Ф. М. Дневник Достоевского. Полное собрание сочинений в 30 т. – Л.: Наука, 1976. Т 16. – 442 с.
- 5 Достоевский Ф.М. Подросток Полное собрание сочинений в 30 т. – Л.: Наука, 1975. Т.13. – 452 с.
- 6 Шанский В.М. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971.-542 с.
- 7 Касаткина Т.А. О творящей природе слова. Онтологичность слова в творчестве Ф. М. Достоевского как основа «реализма в высшем смысле». – М., ИМЛИ РАН, 2004, 480 с.
- 8 Мережковский Д.С. Л. Толстой и Достоевский. – М.: Наука, 2000. – 585 с.
- 9 Колесов В.В. Словарь русской ментальности. – Златоуст, 2014. – 592 с.
- 10 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 томах. – М.: Русский язык, 1981. – 683 с.
- 11 Дурьлин С.Н. Об одном символе Достоевского В книге Достоевский. Сборник статей. – М., 1928. – 103-199 с.
- 12 Джеймс У. Психология. – М.: 1991.
- 13 Джон Фоли. Энциклопедия знаков и символов. – М.: 1997.
- 14 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: 1994.
- 15 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. *Media Watch*, 2020, 11(4), страницы 630–647© *Media Watch* 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630

Материал поступил в редакцию журнала 09.06.2024

Ф.М. Достоевскийдің «Жасөспірім» романындағы ХІХ ғасырдың 70-ші жылдарындағы асыл отбасының дағдарысы

Л.А. Крылова¹, Ж.Т.Кадыров¹, Г.К. Синбаева¹

¹Солтүстік Қазақстан университеті. М. Қозыбаева, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

Мақалада Ф.М. Достоевский басқа орыс классикалық жазушыларына қарағанда жаңа қырынан зерттеген «Жасөспірім» романындағы «Әкелер мен балалардың» мәңгілік мәселесі қарастырылады. Жазушы өз шығармасындағы басты назарды «Балалар мен әкелерге»

аударды. Достоевский-ойшылды өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі арқаиан алаңдатты. Бұл романда бірде-бір моральдық жағынан сау дворяндық отбасы жоқ, барлығы ыдырау немесе жанжал жағдайында. Достоевский Лев Толстойдың өз романдарында бейнелеген отбасылық келісім уақытты өтіп кеткенін атап өтті. XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы реформадан кейінгі Ресейде дворяндық отбасылық келісім архетипінің негізі бұзылады. Жаңа уақыт мезальянс отбасын және оның шеттетілген балаларын дүниеге әкелді.

Әкелер тақырыбы романда таптық және аксиологиялық тұрғыдан айқын қарсылықпен ұсынылған: Еуропада қанды әке – дворян-қаңғыбас, Ресейде рухани әке – кезбе-әділ адам. Автордың «жасөспірім» сөзі басты кейіпкердің жас ерекшелігін емес, оның шындықты білу жолындағы құндылық кезеңін көрсетеді. Басты кейіпкердің есеюі, өзін-өзі бағалауы оның жазбалары арқылы ашылады. Басты кейіпкердің мойындауы – бұл оның ізденіс кезеңдері, құндылық-мағыналық және онтологиялық сұрақтарға жауап іздеу: бұл әлемде ол кім: «князь», «болашақ миллионер», «ойыншы», «бопсалаушы», «күнәһар»? Ұлдың нигилистік идеясы – орыс Ротшильдтің айналу кейіпкерде қосарланған және өрмекшінің жанын тудырады. Басты кейіпкер қанды және рухани әке табу және жетімдік жағдайдан шығу үшін моральдық және рухани сынақтардан өтеді. Философ Н.А. Бердяев пен жазушы-сыншы Д.С. Мережковскийдің осы романның мән мәтініне орыс қосарлануына талдау жасалды. Өлер алдындағы хатында Достоевский өзінің жеке қосарлануын мойындады және бұл дертті өзінен және кейіпкерлерінен тануға тырысты.

Кілт сөздер: архетип, отбасы-мезальянс, қанды және рухани әке, еуропалық социализм, христиандық, атеизм, деизм, қосарлану, Ротшильд идеясы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бердяев Н.А. Достоевскийдің шығармашылығындағы адам туралы аян. Ф.М. Достоевский цикліндегі мақалалар. – М., 2018. – 102 б.
- 2 Викторевич В.А. Ф. М. Достоевскийдің романы: оқу мүмкіндіктері. - Коломна: ҚМПИ, 2003. – 262 б.
- 3 Ушинский К.Д. Тандалған педагогикалық еңбектер. – М., Ағарту, 1968. – 372 б.
- 4 Достоевский Ф.М. Достоевскийдің күнделігі. 30 томдық толық шығармалар: ғылым, 1976. Т 16. – 442 б.
- 5 Достоевский Ф.М. Жасөспірім 30 томдық толық шығармалар: Ғылым, 1975. Т 13. – 452 б.
- 6 Шанский В.М. Орыс тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – М., Ағарту, 1971. – 542 б.
- 7 Касаткина Т.А. Сөздің жаратылыс табиғаты туралы. Ф. М. Достоевскийдің шығармашылығындағы сөздің онтологиясы «жоғары мағынадағы реализмнің» негізі ретінде. - М., ИМЛИ РАН, 2004, 480 б.
- 8 Мережковский Д.С. Л. Толстой және Достоевский. – М., Ғылым, 2000. – 585 б.
- 9 Колесов В.В. Орыс менталитетінің сөздігі. – Хризостом, 2014. – 592 б.
- 10 Даль В. Тірі ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігі. 4 томдық. – М: Орыс тілі, 1981. – 683 б.
- 11 Дурилин С. Н. Достоевский кітабындағы Достоевскийдің бір символы туралы. Мақалалар жинағы. – М., 1928. –103-199 б.
- 12 Джеймс У. Психология. – М., 1991. – 318 б.
- 13 Джон Фоли. Белгілер мен символдар энциклопедиясы. – М., 1997. – 511 б.
- 14 Барт Р. Таңдамалы жұмыстар. Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – 325 б.
- 15 Krlova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. *Media Watch*, 2020, 11(4), страницы 630–647 © *Media Watch* 11 (4) 630-647, 2020 ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818 DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630

Материал 09.06.2024 баспаға түсті

The crisis of the noble family in the 70s of the XIX century in the novel by F.M. Dostoevsky "The Teenager"

L.A. Krylova¹, Zh.T.Kadyrov¹, G.K. Sinbayeva¹

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The theme of fathers is represented in the novel by a clear opposition in class and axiological terms: the blood father is a nobleman–wanderer in Europe, the spiritual father is a pilgrim-righteous in Russia. For the author, the word "teenager" indicates not so much the age qualification of the main character, but rather a value stage on the path of his knowledge of the truth. The author reveals the main character's growing up, self-esteem and lynching through his notes. The confession of the main character is the stages of his quest, the search for answers to value-semantic and ontological questions: who is he in this world: "prince", "future millionaire", "gambler", "blackmailer", "sinner"? The nihilistic idea of his son becoming a Russian Rothschild generates a double and a spider soul in the hero. The main character goes through moral and spiritual ordeals in order to find a blood and spiritual father and get out of the state of orphanhood. The analysis of Russian duality by philosopher N.A. Berdyaev and writer-critic D.S. Merezhkovsky is given in the context of this novel. In his dying letter, Dostoevsky confessed his personal split and sought to recognize this disease in himself and in his characters.

Key words: archetype, family-misalliance, blood and spiritual father, European socialism, Christianity, atheism, deism, duality, Rothschild idea.

REFERENCES

- 1 Berdyaev N.A. Otkrovenie o cheloveke v tvorchestve Dostoevskogo. Stat'i iz cikla F.M. Dostoevskij [Revelation about man in Dostoevsky's work. Articles from the F.M. Dostoevsky cycle], – M.: 2018. – 102 pp.
- 2 Viktorovich V.A. Roman F.M. Dostoevskogo: vozmozhnosti prochneniya [The novel by F.M. Dostoevsky: possibilities of reading], – Kolomna: KGPI, 2003. – 262 pp.
- 3 Ushinskij K.D. Izbranny`e pedagogicheskie trudy [Selected pedagogical works], – M.: Prosveshhenie, 1968.
- 4 Dostoevskij F. M. Dnevnik Dostoevskogo. Polnoe sobranie sochinenij v 30 t. [Dostoevsky's diary. The complete works in 30 vols], – L.: Nauka, 1976. T 16. – 442 pp.
- 5 Dostoevskij F.M. Podrostok Polnoe sobranie sochinenij v 30 t. [The teenager is a complete collection of works in 30 volumes], – L.: Nauka, 1975. T.13. – 452 pp.
- 6 Shanskij V.M. Kratkij e`timologicheskij slovar` russkogo yazy`ka [A short etymological dictionary of the Russian language], – M.: Prosveshhenie, 1971. –542 c.
- 7 Kasatkina T.A. O tvoryashhej prirode slova. Ontologichnost` slova v tvorchestve F. M. Dostoevskogo kak osnova «realizma v vy`sшем smy`sle» [About the creative nature of the word. The ontology of the word in the works of F. M. Dostoevsky as the basis of «realism in the highest sense»], – M., IMLI RAN, 2004, 480 pp.
- 8 Merezhkovskij D.S. L. Tolstoj i Dostoevskij [L. Tolstoy and Dostoevsky], – M.: Nauka, 2000. – 585 pp.
- 9 Kolesov V.V. Slovar` russkoj mental`nosti [Dictionary of Russian mentality], – Zlatoust, 2014. – 592 pp.
- 10 Dal` V. Tolkovy`j slovar` zhivogo velikorusskogo yazy`ka. V 4 tomah [Explanatory dictionary of the living Great Russian language. In 4 volumes], – M.: Russkij yazy`k, 1981. – 683 pp.
- 11 Dury`lin S.N. Ob odnom simvole Dostoevskogo V knige Dostoevskij. Sbornik statej [About one symbol of Dostoevsky In the book Dostoevsky. Collection of articles], – M., 1928. – 103-199 pp.
- 12 Dzhejms U. Psixologiya [Psychology], – M.: 1991.
- 13 Dzhon Foli. E`nciklopediya znakov i simvolov [Encyclopedia of signs and Symbols], – M.: 1997.
- 14 Bart R. Izbranny`e raboty`. Semiotika. Poe`tika [Selected works. Semiotics. Poetics], – M.: 1994.

15 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. Media Watch, 2020, 11(4), stranicy 630–647© Media Watch 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630

Материал 09.06.2024 баспаға түсті

MFTAP 17.07.39

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp164-173)

Т.Б. Нурбеков¹, А.Б. Салқынбай¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ДАЛАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақтың тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісін зерттейміз. Қазақтың халық ертегілерінің ішінде тұрмыс-салт ертегілердің алатын орны ерекше. Көне кезеңнен бастап, кейінгі уақытқа дейінгі халық тіршілігінің, дүниетанымының, мінезінің, жақсылық пен жамандық туралы түсінігінің әр алуан жақтары осы ертегілерде кеңінен суреттелген. Сонымен бірге тұрмыс-салт ертегілерде өз өмірін жеңілдету мүддесі де жатады. Ең бастысы, арманы мен мүддесі қабыса келе мұратқа жетудің жолдары қарастырылады. Жақсылықты жеңгізбейтін қазақ ертегісі мүлде жоқ. Шындық оқиғалардан бастау алатын ертегінің негізгі көздегені – жақсылық жасау арқылы арман-мақсатына жету.

Негізгі бөлімде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазақтың ертегілеріне сараптама жасаймыз. Тұрмыс-салт ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Қорытынды бөлімде қазақтың тұрмыс-салт ертегілеріндегі далалық дүниетанымның әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісіне талдау жасап, тұжырым жасаймыз. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, өзіндік пікірімізді білдірдік.

Кілт сөздер: әдебиет, ертегі, фольклор, дүниетаным, қазақ әдебиеті, шығармашылық, мәдениет, әлемнің тілдік бейнесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Халықтың тұрмысы мен тіршілігіне негізделіп, оның дүниетанымы мен ділінен терең мағлұмат беретін тұрмыс-салт ертегілер ғасырдан ғасыр асып, талай заманалардан бері әртүрлі айтушылардың нұсқасында дамып, жетіліп келе жатқан ертегілер. Ертегілерде әлемдік ортақ сюжеттер де бар. Бұлай болуы заңды да. Біздіңше, мұның басты себебі – адам баласының жақсылық пен жамандық туралы, ізгілік пен мейірім туралы негізгі ойлары мен мұраттарының, мақсаттарының ортақтығы.

Тұрмыстық ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін де

фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Осындай ертегілерде қалыптасқан далалық дүниетанымға түрлі көркемдік әдіс-тәсілдермен эксперимент жасады.

КІРІСПЕ

Тұрмыс-салт ертегінің қиял-ғажайып ертегіге ұқсайтын тұсы дәудің, түлкінің әрекеттері арқылы көрінеді. Күнделікті тұрмыста кездесетін қарапайым шалдың дәуден ақылының, тәжірибесінің арқасында құтылуы, түлкіден де ақысын алуы – халықтың қиялының ғана жемісі емес, кедей-кепшікке де күн туса деген арманы да. Адам санасының дамуы, өмірдің жаңа қырларын тануы мен мәдени өміріндегі жаңа ұғымдардың кеңеюі ертегілердегі кейіпкерлер галереясының кеңеюімен де байланысты болады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, фольклорлық шығармаларда әлемнің тілдік көрінісі ретінде бейнелену ерекшеліктері қазіргі уақыттағы ғылыми зерттеулерде басымдыққа ие. Фольклорлық шығармаларда таңбаланған әлем бейнелері кез келген ұлттың менталитетінің бейнеленуі, оның қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор екені ғылыми әдебиеттерде кеңінен жазылған [1, 25].

Қазақ рухани мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында ертегілердің де өзіндік орны бар. Қаңбақ шал ертегісі сияқты тұрмыс-салт ертегілерді, Ер Төстік сияқты қиял-ғажайып ертегіні кішкентайынан естіп, елітіп, сүйсініп өскен баланың санасында бұл кейіпкерлердің мінезі, ісі, қимылы, әрекеті бірте-бірте сіңіп қалатыны шындық. Jack Zipes «Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre» зерттеуінде халықтық ертегі жөнінде: «Халық ертегілері ауызша айтылып, ертегішінің көркем орындауы мен интерпретациясын бейнелеген», – дейді [2, 35].

Қазақ сан ғасырлық әдебиетінде ертегілердің алатын орны ерекше. Қазақтың салты мен дәстүріндегі барлық қазына бойына жинаған бұл саланың зерттелуі әлі де болсын кенде қалып жүр. Ендігі кезекте отандық ғылымның негізгі зерттеу нысанына айналғанына куә болудамыз. Әдеби ертегілердегі құндылықтар халықтың таным-түсінігімен тікелей байланысты. Оны шетел ғалымдардың еңбектерінен де байқасақ болады. U.Knoepflmacher «Әдеби ертегілер және адамдық құндылық. Ғажайыптар мен ертегілер» деген еңбегінде осы мәселе кеңінен қарастырылған [3, 12].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Ертегілердің саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Ертегілердің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Фольклортану ғылымының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ ертегілерінің далалық дүниетанымын әлемнің тілдік бейнесінде көрсетудің бірнеше кезеңдерін жіктеп көрсетсек болады. Біріншіден, тұрмыс-салт ертегілерінде ұлттық коллоритті қазіргі жастарға жаңа қырынан таныту жолға қойылды. Екіншіден, ертегілердің сюжеттік желісі ғана емес тілдік қуаты да ғылымның негізгі бір бөлігіне айналды. Үшіншіден, қазақы тәрбиенің негізі бола алатын ғибратты дүниелерді халықтық қолданысқа енгізді. Төртіншіден, дүниежүзілік ертегілердің қатарына қазақтың сан ғасырлық байлығы үлкен мұра болып қосылды.

Зерттеу жұмысының жаңалығын қазіргі таңдағы іргелі ізденістерде қолданса болады. Заманауи комикстер мен гаджеттерге арналған түрлі мағыналы образдар қарастырылған. Қазақтың өскелең ұрпағына арналған танымдық бағдарламаларға арқау бола алатын рухани детальдарды дүниеге әкелуге материалдар дайын. Қазақтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертегін осынау ертегілерімізге тереңнен үңілу үшін, оны әлемдік деңгейде зерттеп, оқырман қауымға ұсындық. Мемлекеттік дәрежеде қолдау күтетін бұл жұмыстың келешегі зор. Қазақ ғалымдарының ертегі туралы айтқан пікірлерінен түйін жасап, заманауи көзқарасымызды білдірдік.

Ертегілердегі әлемнің тілдің бейнесі В. Даниленконың пайымдауынша мақалдардағы әлемнің қарапайым тілдік бейнесімен сәйкес келеді. Бұл пікірмен келісуге болады. Мақалдарда да, ертегіде де әлемнің өзіндік тілдік бейнесі бар. Алайда, мақал – шындыққа құрылады, адамның танымындағы нақты әлемнің тілдік бейнесі ретінде сипатталады да, ертегіде – негізінен қиялға ерік береді. Қиял-ғажайып оқиғалар арқылы әлем бейнесінің тілдік бейнесі алдымыздан шығады. Сондықтан да, ертегінің негізгі тыңдаушысы – қиялға сенетін балалар болуы заңды. Яғни, мақалда – ақиқат өмір бар, ертегі қиялға негізделеді.

Осы сынды пікірлерді негізге ала отыра, қазақтың қазыналы ертегілерінің тілдік көрінісін зерттеп шықтық.

ТАЛҚЫЛАУ

Ертегілердің осындай тәрбиедегі маңызын әсте естен шығаруға болмайды. Жас сәбидің қазір телеарна алдында көп отыратынын еске алатын болсақ, олардың қандай ертегінің көріп, тамашалап отырғанына назар салу өте маңызды. Бұл – баланың ділі қалыптасуының маңызды факторларының бірі.

Ертегілердің бала санасына әсер етуі мен оның ділін қалыптастырудағы маңызын мен оның көрінісін мынадай парадигмалар деңгейінде таразылауға болады:

- элеуметтік көрінісі, яғни бір тілдегі ертегі баланың ділін негіздейтіндіктен, оның элеуметтік қалпын да анықтайды. Бұдан ертегі арқылы ұлттық болмыстың қалыптасатынын да зерделеуге болады;

- когнитивтік көрінісі, яғни жеке тұлға қабылдайтын мәдениет пен оның рухани болмысы тіл арқылы қалыптасатындықтан, баланың қай тілді ертегі тыңдайтыны маңызды болады. Оның әлем болмысын қабылдауы, әлем туралы түсінігі, сол тілде бірте-бірте қалыптасады;

- семиотикалық көрінісі, яғни әлемнің тілдік бейнесін жасау үшін қолданылатын барлық таңбалар жүйесі мен материалдық белгілердің көрінісі ертегі арқылы ұрпақ санасына сіңеді.

Мәдени мазмұнның өлшемі адамның ежелгі заманнан бастап прогреске дейінгі эволюциясы ретінде қарастырылады, сонымен бірге әртүрлі қоғамда мәдени айырмашылықтар әр түрлі түсіндіріледі. Қоғам өркениет белгілері жағынан неғұрлым күшті болса, соғұрлым мәдени дамуы да прогрессивті болады деп түсінуге негіз бар.

Қазақ ертегілерінде Тазша бала бейнесі жиі кездесетін кейіпкер. Тазша бала қиял-ғажайып ертегілерінде де, тұрмыс-салт ертегілерде де бар. Түркі мәдениетіндегі Тазша бала бейнесін ортақ кейіпкер ретінде тануда болады. Мәселен, қазақтарда Тазша бала болса, түрік халқында – Келоғлан, азербайжан халқында – Кечел, Кечел Мехеммед, Кечел Жиен,

түрікмендерде – Келдже Батыр, Қырым татарларында – Тазбала, Алтайлықтарда – Тас, Тастарақай деп атайды. Бұдан аңғарылатыны, Түркі тектес халықтардың дүниетанымының ортақтығы ертегілерден де айқын көрініс табатыны. Әлемнің тілдік бейнесінде түркі халықтарының ортақ көзқарасы, дүние болмысын тануы, ділі, мінезі, әдет-ғұрпы мен дәстүрі жатады.

Тазша балаға қатысты тұрмыс-салт ертегілерде далалық көзқарас, далалық мінез бен дәстүр айқын аңғарылады. Мәселен, С. Мәмет құрастырған «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері)» атты жинаққа енген «Тазша бала» ертегісінде әке-шешеден ерте айрылған Тазша баланы оқиғасы әңгімеленеді. Баласы жоқ шалға бала болған Тазшаны шал жылдамдыққа тәрбиелейді [4, 87].

Құсқа білдірместен жұмыртқасын алып, қайтадан оны ұяға салуды тез меңгеріп алып, «қолынан іс келетін» бала деген баға алады. Өгей әке мен шешесі бір күні Тазша баланы өздері асқан бай болса да, барынша сараң байдың үйіне жұмсайды. Олар түнде ұйқыға жатқанда құртты басына жастап, сары майды қойнына алып құшақтап ұйықтайды мыс. Ертегіде тілімізге әбден сіңіп кеткен парсы сөздері (ділдә, уәзір, шаһар т.б.) де кездеспейді. Тазша баланың алатыны – құрт, сары май – қазақ халқының ұлттық тағамдары. Немесе, Тазша бала Шалды оның кемпірінің даусын салып алдап «Тілеуің құрғыр, шал, қайда кетіп едің? Қоралы қойыңды қасқыр қуып кетті. Жүгіріп жетіп, жылдамырақ қайырып, айдап кел. Болмаса қасқыр қырып кетеді» деуінде де ұлттық дәстүрлі шаруашылықтың сипаты сезіліп тұр. Мұндағы «қоралы қой», «қасқыр», «қайырып келу», «қасқыр қырып кетеді» - деген тіркестер арқылы ұлттық болмысымызға тән концептердің көрінісі айқын сезіледі. Ертегідегі «тілеуің құрғыр» қарғыс мәнді сөзінің де қолданысы ауызекі сөйлеу стиліне тән. Яғни адам санасындағы әлемнің бейнесі тілде нақтылы өзінің көрінісін тауып тұр. «Тілеуің құрғыр» қарғыс мәнді сөзін шалдың кемпірінің айтуы да шындық өмірде болатын әрекет.

Шал қолындағы құрты мен майын кемпіріне бердім деп ойлап, Тазша баланың қолына ұстатып, қойын іздеуге кете барады. Шал онда, мұнда жүгіріп қойын іздеп таба алмай, қайта келсе, қойлары қорада аман-есен жатады. Алданғанын білген шал: «Қап! Өзім де жас уағымда осындай қулықты көп істеп едім, қартайғанда алдыма келгені ғой! – дейді. Өмір – бумеранг деген философия осылайша ертегіде бір ауыз сөзбен түйінделіп жатады. «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді», «жақсылық жасасаң – өзің үшін, жамандық жасасаң – өзің үшін» деген мақалдың мәні осындай ертегілер арқылы бала құлағына сіңеді. Бала осындай ертегілер арқылы тәрбиеленеді.

Тазша баладан алданған шал енді одан ақысын алмақ болып, әкесіне барады. Өгей әке: «Мен майыңды көргенім жоқ! Егер анық Тазшаның алғанын сезген болсаң, не қылсаң о қыл, мен ара түспеймін» дейді. Бұл, әрине, өгей әкенің сөзі, «жаны ашымастың» сөзі. Мұндай көркем диалогтардан шындық өмірдегі ақиқатты да аңғару қиын емес. Яғни, баланың әкелген майы мен құртын алса да, алмадым деп қайтармағанымен қоймай, өгей әке Тазшаға ара түспейді.

Ал майын Тазшаның алғанын сезген шал оны балтамен өлтірмекке бел буып, кемпіріне өтірік айтқызып, баланы молаға шақырады. Алайда, Тазша мұны сезіп қойып, шалдың қолындағы балтасын тартып алады да, өзіне дүрсө қоя береді. Шал зорға құтылады [5, 51].

Ертегіде бұдан әрі екінші сюжет басталады. Келесі сюжетте шаһардың қатал ханы халқына зәбір көрсетіп, мол салық салады. Тазшаның әкесі де таршылық көріп, қысыла бастайды. Сонда Тазша бала «Ханның өз алтынын өзіне берейік», деп ханның қазынасынан бір құмыра алтынын әкеп әкесіне береді.

Ертегіні зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, ертегілер лингвомәдени феномен, өйткені онда тілдік жүйедегі әртүрлі бірліктердің қолданысы арқылы ұлттың өзіндік ерекшелігі көрініс табады [6, 123].

«Ұр тоқпақ» ертегісін талдап көрелік.

Ертегі әлемінің тілдік бейнесі өзіндік ерекше концептосфераны таңбалауымен ерекшеленеді. Бір ертегілер елінің танымдық жүйесінен сұлулықты да, ерлікті де, қазақ рухын да, күшті де, ойынды да, өкініш пен ренішті де, көмектесу мен жанашырлықты да, жауыздық

пен зұлымдықты да, мақтаншақтық пен қулық-сұмдықты да, үйлену-үй болу мен қиналысты да, атамекен мен отан идеясын да таба аламыз. Дей тұрғанмен, бұл концептер ертегіде бүтін қалпында көрініс таба бермейді. Біз жалпы ертегідегі әлемнің тілдік бейнесінен олардың жинақ бейнесін таба аламыз. Сондықтан бұл концептерді жүйелеп, нақты әлем бейнесі ретінде саралау қажет болады.

Ғылыми зерттеулерде адам баласының танымындағы әлем бейнесінің негізгі төрт түрлі сипаты жинақталады:

- физикалық табиғат;
- тірі табиғат;
- психология;
- мәдени таным.

Физикалық табиғатты – физика зерттейді; тірі табиғатты – биология қарастырады; үшіншісін – психология, ал мәдени танымды – философия зерделейді [7, 171].

Тұрмыс-салт ертегіге жататын «Ұр тоқпақтың» керемет қасиеті бар заттарға қатысты оқиғаға құрылғанын айтуға болады.

Ертегі «бұрынғы өткен заманда» деп басталады, демек, уақыт шегі анықталмайды. Көп ертегіде кездесетін кедей кемпір мен шал. Ешқашан байымаған. Тұзақ құрып, күнін көрген. Бірақ «әр нәрсенің бір қайыры бар» деген көнеден келе жатқан тәмсілдің бір биігі көрінеді бұл ертегіден. Шал Қазбайдың үш жақсы нәрсесі бар екенін баладан сұрап алады. «Балалы үйдің ұрлығы жатпас» дегендей, әрине бала шал білмейтін шындықты жайып салады: «Піс, қазаным, піс» десе, әр түрлі тамақ пісіп шығады. «Құс, есегім, құс!» десе, алтын құсады. «Ұр, тоқпағым, ұр!», - десе адамдарды ұра беретін Қазбайдың ерекше заттары бар екен.

Ертегі мен мифтік аңыздарды терең зерттеген В.Я. Пропп зерттеуінде өз зерттеуінде «миф дінмен байланысты, ал ертегі – өнер» деген екен [8, 41].

«Ұр тоқпақ» ертегісінің негізгі ерекшелігі ретінде осындай мифке ұқсайтын ерекшелігін айтуға болады. Әрине, шындық өмірде ұр тоқпақ, піс қазан, құс есектің болмайтыны анық. Алайда, ертегі – сөз өнері. Тыңдаушы мен оқушы «Ұр тоқпақ» ертегісін қызыға тыңдайды да, оқиды да. Ұр тоқпақ, піс қазан, құс есек сияқты кереметтер бұл ертегіде әлемнің тілдік бейнесі ретінде көрініс тапқан. Бұл әлем бейнесі шындық өмірде бар сияқты етіп айтылған. Шындық өмірде болмайтын жағдаяттар мен әрекеттердің бар сияқты етіп суреттелуі халық даналығының, халық арманы мен қиялының әдемі бір көрінісі. Кедейліктен тұншыққан елдің үміті.

Қазбай – бай, айтқан сөзінде тұратын бай. Шал Қазбайдың ауылына келгенде, ол шалды жақсылап күтіп алады, шалдың сұрағанын да береді. Шал ең алдымен, «Піс қазанды» сұрайды. Бірақ аңқау шал ойнап жүрген балаларға «піс, қазаным, піс» деп айтпаңдар, - деп бар шынын айтып та қояды. Осылайша шал балаларға шын алданып, үш рет Қазбай берген сыйлықтан айрылып қалады. Бұл қазақы мінездің, аңғал мінездің көрінісі еді. Бір жағынан тым қарапайым болып көрінетін әлемнің тілдік бейнесінде қазақ қимыл мен түсініктің шындығы жатады. Ертегідегі қияли әлемнің көрінісіндей ұр тоқпақ, піс қазаным, құс есек бейнелерінің сомдалуы шындық өмір болмысымен жымдаса суреттелген. Аңқау шал мен сөзінде тұратын бай арасындағы алыс-беріс арадағы бала-қулардың араласуымен шым-шытырық оқиғаға айналады. Сөйтіп оқиға сюжеті қызықтыра түседі. Өмірде орындалмаса да, қиялында бір баю әр кедейдің арманы екені даусыз. Осы арман «Ұр тоқпақта» орындалып жатады. Шалды жолдай үшінші рет асқа шақырған балаларға «Шырақтарым, Ұр тоқпағым, ұр демедер» деп үйге кіріп кетеді. Әбден дәндеген балалар «Ұр, тоқпағым, ұр» дегенде ұр тоқпақ балаларды ұра жөнеледі. Ұр тоқпақтан шын қорыққан балалар шындарын айтып, енді ұқ тоқпаққа жалына бастайды. Астан шығып келе жатқан шал балалардың сөзін естіп, Ұр тоқпақты, піс қазанды, құс есекті қайтарып алып, мұратына жетеді.

Ертегіде Ұр тоқпақ, піс қазан, құс есек сияқты үш керемет заттар бар. Олардың керемет қасиеттерінің өзі Ұлы Дала үшін ең маңызды факторларға негізделген – яғни «піс, қазан» - тамақ, құс есек – алтын, байлық, ұр тоқпақ – күш. Ойдан шығарылған осындай керемет қасиетке ие заттар арқылы далалық ұлттық дүниетаным мен әлемнің тілдік бейнесі саралана

дараланады. Әрине, ерекше қасиетке ие мұндай заттарға ертегіні айтушы да, ертегіні тыңдаушы да сене қоймасы анық. Біріншіден, бұл ертегіні тыңдауда қызықтыру үшін қолданылмайды, сонымен бірге тыңдаушыны еліктіре отырып, оның санасына әсер етуді де көздейді, Яғни ертеңге сену, болашаққа деген сенімін қалыптастыру. Ұр тоқпақ ертегісінің ең маңызды тұсы – оның ертеңге деген сенімді қалыптастырудағы рөлі деп бағалаймыз. Тұрмыс-салт ертегінің ішінде бұл «Ұр тоқпақ» ертегісінің ерекшелігі де осында.

Қазақ тілінде тоқпақ, есек, қазан сөздері белсенді жұмсалады. Әр заттың өзіндік мағынасы мен мәні бар.

Тоқпақ – күнделікті тұрмыста белсенді жұмсалатын, бір нәрсені қағу, қазық қағу үшін қолданылатын құрал. Тоқпақ, көбінесе, жуан ағаштан жасалады. Белгілі бір затты қағу, ұру семасы арқылы ертегіде «Ұр тоқпақ» мағынасы таңбаланған.

Есек – жылқы тұқымдас, сүтқоректі тақ тұяқты үй жануарына жатады. Оңтүстік өңірлерде есекті мініске кеңінен пайдаланады. Зерттеулерге қарағанда, есектерді адамдар қолға бұдан 5-6 мың жыл бұрын үйрете бастаған. Есектің дене бітімі жылқыдан төмен, шымыр болады. Аса төзімді болғандықтан шаруашылықта көп пайдаланылады, арбаға жегіледі. Төзімді де шыдамды болғандықтан, қазақта «есектің күші - адал, еті - арам» делінеді. Етін арам деп есептеп, жемейді. Ертегідегі құс есектің тілдік бейнесі – төзімділігі мен шыдамдылығына қоса, иесіне адал қызмет ететінімен байланыстырылған деуге негіз бар.

Қазан – қазақ үшін қазан киесі ыдыс саналады. Негізінен, шойыннан немесе алюминийден, мыстан, қоладан құйылып жасалады. Қазанның киелілігі – оған ас пісіріп ішетінімен байланысты. Қазақта Тайқазан ұғымымен де далалықтардың кең дүниетанымы астасып жатады. Басқа ыдыс-аяқпен салыстыра қарағанда қазақ тіршілігі мен мәдениетінде қазанның алатын орны өзгеше жоғары. Мұнда ырыс бар, несібе бар деп есептеледі. Көшпелі дала халқы үшін «қазан» культінің мәні зор. Осы қасиеті мен қажетіне орайластыра «Піс қазан» тілдік бейнесінің жасалуының заңды сипаты бар деп пайымдаймыз.

Демек, қазақ тіршілігінде пайдаланатын осындай басты заттар мен олардың қасиетінің маңызы ертегіде аталатын Ұр тоқпақ, Піс қазан, Құс есек бейнелері арқылы көрінуінің өзіндік себебі бар. Бұл заттардың дала өміріндегі қолданысының мәні мен маңызының ерекшелігімен, пайдаланудағы қажеттілігімен байланыстыруға болады.

Тұрмыс-салт қарым-қатынастағы шалдың қылығын әжуалау да ертегіде анық көрінеді. Яғни кішкентай ойнап жүрген балаларға үш рет алданады. Балалардың да, шалдың да үш рет кездесуіндегі диалогта еш айырмашылық болмайды.

1- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Піс, қазаным, піс» демендер»

2- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Құс есегім құс» демендер»

3- диалог: - «Ата, асқа түсіңіз».

- Шырақтарым, «Ұр, тоқпағым, ұр демендер» [9, 77].

Бұл әрине шалдың аңғалдығы, аңқаулығы. Сонымен бірге мінездің жұмсақтығы мен сенгіштігі де. Бұл әжуа күлкіде ыза не кек, сарказм жоқ. Мұнда жеңіл ирония ғана басым.

Қазақ ертегілерінің қай-қайсысы болса да қазақы тірліктің өзіндік ерекшелігін таныта отырып, әлемнің тілдік бейнесін таңбалайды.

Әлемнің тілдік бейнесін зерделеу барысында тілдің лексика-семантикалық құрылымын зерттеу, сөздің, сөйлемнің мағынасын қарастыру ең өзекті мәселе. Олай деуіміздің себебі. Ертегідегі психикалық құбылыстардың, ойлаудың неғұрлым жалпы тұжырымдамалық құрылымының құрамдас бөлігі сөйлем арқылы таңбаланады[10, 171].

Тілдік формалардың астарында әлем бейнесін бейнелеудің когнитивтік құрылымдарын бөліп көрсету, тілдік бірліктердің қызметін психикалық процестер тұрғысынан түсіндіру, көптеген ұғымдарды жаңарту және өзара қатынас жасау процесі, мәтінді құру және қабылдау стратегиясын анықтау міндеті тұрады. Ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін ескере отырып, тіл білімі де өз дамуының жаңа деңгейіне көтеріледі.

Байқап отырғанымыздай, талданып отырған «Ұр тоқпақ» ертегісінің лексика-семантикалық құрылымында да осындай ерекшеліктер бар. Мәселен, күнде тұзақ құрып жүрген шалдың тұзағына қаз келіп түседі. Қаз – құс. Яғни, қаз бейнесіндегі бақ құсы шалдың қолына қонады. Ол кейін Қазбай бейнесінде көрінеді. «Шал» лексемасы екі бетке жетпейтін ертегі мәтінінде 35 рет қайталанады. Басқа ертегілерде «қария», «ақсақал» сөздерінде жұмсалатын бұл ұғым тек «шал» нұсқасында қолданылады. Ақсақал, қарт қария, шал сөздерінің әрқайсысының өзіндік ерекше мағынасы бар екені белгілі.

Сондай-ақ, тілімізде надан шал, соқыр шал алжыған шал, парақор шал пәтуәсіз шал, қақпас шал, мылжың шал, картожник шал, мәдениетсіз шал, сорлы шал, жетесіз шал, шалқайған шал, еңкейген шал, коммунист шал, жағымпаз шал, жемқор шал, қорқақ шал, өсекші шал, өтірікші шал, маскүнем шал, аузынан «ақ ит кіріп, қара ит шығатын» боқтампаз шал, өзі тойса да, көзі тоймайтын, мешкей шал, ақылсыз шал, ақымақ шал, жаман шал, есірік шал, ерме шал, шошқашы шал, томырық шал, шайтан шал, қотыр шал, менмен шал т.б. тіркескен тұлғада кездеседі.

Ертегінің жалпы мазмұнында қолданылатын тілдік бірліктер әлемнің жалпы тілдік бейнесінің бейнеленуінің объективтілігін, біртұтас әсер қалдыру үшін өте айқын және құнды динамикада береді.

Белгілі сөздердің қайталанып қолданылуы мен тұрақты қолданысы олардың лингвистикалық маңызы бар екенін дәлелдеуге негіз береді.

Жалқы есімдердің аздығы ертегі мәтініне ерекше сипат береді. Бұл сипатталған әрекеттің және шал мінезінің, бала қылығының әмбебаптығы мен бірегейлігін де танытады.

Ертегідегі шал сөзімен тіркесіп келетін етістіктер де назар аударарлық. Мәселен, шал мен кемпір кедей екен; шал қазды тұсақтан босатып алып, кемпірі шалға ұрсады, шал бұл ұсынысты мақұл көріп, шал қазға бармақшы болады, шал ойланып тұрып, шал жүріп кетеді, шал келеді, шалды күтіп алады, шал алып үйіне келе жатса, шал асқа түседі, шал үйге кіріп кеткен соң, шал үйіне алып барып, шал қазанды алып, шал есекті мініп, шал асты тастағысы келмей, шалға береді, шал шығып келе жатып, шал келіп, шал қойғызады.

Ертегі мәтіндері қазақ грамматикасының бейімділігі мен жетіктігін айқын танытады. Тіліміздегі барлық грамматикалық құрылымдар ойды жеткізуге қызмет етеді және кез келген әрекетті, іс-қимылды таңбалауға мүмкіндігі мол екенін анық аңғаруға болады. Келтіріліп отырған мысалдардағы етістіктердің ішінде бір құрамды етістіктерден басқа, күрделі етістіктер мен аналитикалық етістіктер де бар. Олардың ара жігін мағыналық құрылымы анықтаймыз.

Күрделі етістіктердің тілдің тарихи дамуында еркін сөз тіркестері болғаны белгілі жайт. Уақыт өтуінің нәтижесінде етістікті еркін тіркесімнің жиі қолданылуымен, немесе сол екі толық мағыналы дербес лексеманың тіркесімен қимылдың жаңа сипатын атау қажеттілігінен күрделі атауларға дамығандығы туралы жазылған ғылыми пікірлер бар. Күрделі аталымдар туралы ғылыми еңбек жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Қасым Балқия «Күрделі аталымдар сөздігі» деген еңбегінде тіркестің бір сыңарының алғашқы лексикалық мағынасын солғындатып, дербестігін біршама жоғалтып, сөзжасамдық ортақ мағынасын ғана сақтап қалуы мүмкін екендігін жазған.

Ертегіден келтірілген мысалдарды мынадай кесте арқылы беруге болады:

1-кесте. «Ұр тоқпақ» ертегісіндегі етістіктердің мағыналық сипаты:

№	дара етістік	күрделі етістік	құранды етістік	аналитикалық етістік
	ұрсады	жүріп кетеді	мақұл көріп	босатып алып
	келеді	күтіп алады		
	түседі	келе жатса		бармақшы болады
	алып	кіріп кеткен соң		ойланып тұрып
	мініп	алып барып		
	береді	тастағысы келмей		
	келіп	шығып келе жатып		
	қойғызады			

Бұл кестеден байқалғаны, «Ұр тоқпақ» ертегісінде қолданылған етістіктердің дені – дара етістіктер мен күрделі етістіктер. Олар нақты ұғымды анықтау үшін жұмсалғандықтан, туынды етістіктер қатарында болады. Ал ертегінің тілі сөйлеу тілінен көп ажырамаған, жазбаша кітапқа түскенімен, әуелгі тілдік сипатын, ерекшелігін сақтаған деп пайымдауға негіз бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, талданып отырған тұрмыс-салтқа қатысты ертегілердің қай-қайсысынан болса да ұлттық дүниетаным мен түсініктің көрінісі анық аңғарылады. Қазақ баласының кеңпейілдігі, адалдығы, жақсылыққа құштарлығы кейіпкерлердің сөйлеу тіліндегі әлемнің тілдік бейнесі арқылы айқын кестеленген. Ертегілер ұлттық дүниетанымды жүйелі танытады, әр түрлі бақырыптағы не әртүрлі жанрдағы ертегілерді оқып талдасау та, ондағы негізгі ұғымдардың танылуында өзгеріс болмайды. Жақсылық пен ізгілік туралы пікірінен, тұжырымынан ертегі мазмұнында айырмашылық болмайды.

Ізгілік туралы саналы ойлардың әлемдік тілдік бейнесі жоғарыда талданғандай, ойлы сөздермен таңбалынып, күрделі ойды айқындайды. Терең ойды балаға қарапайым тілдік бірліктер арқылы жеткізе білу үлгісі «Ұр тоқпақ», «Қаңбақ шал» ертегілерінде сәтті берілген. Сөздің терең семантикалық құрылымының ертегілердегі қолданысына ерекше мән беріледі. Сөз мағынасының көбінесе негізгі мағынасында жұмсалуды ертегідегі оқиғаны тез және оңай түсініп, пікір қалыптастыруға мүмкіндік берері даусыз. Тұрмыс салт ертегі мәтіндері арқылы қазақ етістіктерінің, зат есімдерінің қолданысындағы бейімділік пен жетілген грамматикалық құрылымды байқауға толық негіз бар.

Қазақ тіліндегі барлық грамматикалық құрылымдар сөйлеу тіліндегі өз белсенділігін ертегілерде нақты көрсетеді. Олар кез келген ойды айқын жеткізуде толық мүмкіндікке ие. Қазіргі сөйлеу тілімізде кездесетін кемшіліктер ертегінің сөйлеу тілінде мүлде жоқ. Өзге тілдерден кірме сөздерді алып пайдалану, грамматикалық құрылымда өзге тілдердегі тілдік бірліктерде жұмсау деректері мүлде кездеспейді. Яғни қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық барлық мүмкіндіктері толық пайдаланылып, нақты тұжырымды ой айтылады. Бұдан аңғарылатыны, қазақтың сөйлеу тілінде адамдар арасында күнделікті ой, пікір бөлісуде барлық лексикалық және грамматикалық құрылым кешенді түрде жұмсалып, кез келген ойды салмақтап беруде мүмкіндігі орасан зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание канд, филол. наук. – Волгоград, КДУ. 2013. – 348 с.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016, p. 241.
- 3 Knoepfelmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Мәмет С. «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы: Балауса. 2018, 262 б.
- 5 Қазақ ертегілері. Құрастырған Ә. Мәмет. – Алматы. 2001. 168 б.
- 6 Соколов Б., Соколов Ю. Сказки и песни Белозерского края. СПб.: Тропа Троянова, 1999. 1504 с.
- 7 Даниленко В. П. Эволюция в духовной культуре: свет Прометея / В. П. Даниленко, Л. В. Даниленко. М.: КРАСАНД, 2012. 640 с.
- 8 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт. – 2014. 332 с.
- 9 Бабалар сөзі: Жүз томдық. 74 том. Қиял – ғажайып ертегілер. – Астана: “Фолиант”, 2011. – 432 б.

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Отражение степного мировоззрения в сказках быта и обряда в языковой картине мира

Т.Б. Нурбеков¹, А.Б. Салкынбай¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050010, Республика Казахстан

В статье исследуем отражение степного мировоззрения в казахских сказках быта и обряда в языковой картине мира. Среди казахских народных сказок особое место занимают бытовые и ритуальные сказки. В этих сказках широко описаны самые разные стороны народного быта, мировоззрения, характера, представления о добре и зле с древнейших времен до позднего времени. В то же время в ритуальных сказках есть и стремление облегчить себе жизнь. Прежде всего, рассматриваются пути достижения идеала, когда воплощаются мечты и интересы. Нет никакой казахской сказки, которая бы не победила добро. Основная цель сказки, которая берет свое начало в событиях реальности, - это достичь своей мечты-цели, делая добро.

В основной части проведем экспертизу казахских сказок, опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых. В ритуальных сказках как можно реже встречаются фантастические приключения, фантастические персонажи. Однако это не значит, что этого вообще не произойдет. Чаще всего в кульминации рассказа фантастические персонажи встречаются частично, чтобы максимально усложнить действие и заинтересовать слушателя.

В заключительной части проанализируем и сделаем выводы о проявлении степного мировоззрения в казахских сказках быта и обряда в языковой картине мира. Опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых, высказали свое мнение.

Ключевые слова: литература, сказка, фольклор, мировоззрение, казахская литература, творчество, культура, языковая картина мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Акименко Н. а. Лингвокультурные особенности англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание канд. филол. наук. - Волгоград, КДУ. 2013. - 348 С.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016, p. 241.
- 3 Knoepfelmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Мамет С. «Казахские сказки (сказки фэнтези и быта) [Текст]. – Алматы: Балауса. 2018, 262 С.
- 5 Казахские сказки. Составитель А. Мамет. – Алматы. 2001. 168 С.
- 6 Соколов Б., Соколов Ю. Сказки и песни Белозерского края. СПб.: Тропа Троянова, 1999. 1504 С.
- 7 Даниленко В. П. Эволюция в духовной культуре: свет Прометея / В. П. Даниленко, Л. В. Даниленко. М.: КРАСАНД, 2012. 640 С.
- 8 Пропп В. Я. Исторические корни шебной речи. М.: Лабиринт. - 2014. 332 С.
- 9 Слово предков: сто томов. Том 74. Фантастические сказки. – Астана: "Фолиант", 2011. – 432 с.
- 10 Қоңыратбаев А. История казахского фольклора. Учебное пособие. – Алматы, 1991. - 288 с.

Материал поступил в редакцию журнала: 03.06.2024

Reflection of the steppe worldview in fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world

Т.В. Nurbekov¹, А.В. Salkynbai¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

The article examines the reflection of the steppe worldview in the Kazakh fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world. Among Kazakh folk tales, household and ritual fairy tales occupy a special place. These tales widely describe the most diverse aspects of folk life, worldview, character, ideas about good and evil from ancient times to the late times. At the same time, in ritual fairy tales there is also a desire to make life easier for oneself. First of all, the ways to achieve the ideal are considered when dreams and interests come true. There is no Kazakh fairy tale that would not defeat the good. The main purpose of the fairy tale, which originates in the events of reality, is to achieve your dream goal by doing good.

In the main part, we will conduct an examination of Kazakh fairy tales, based on the works of domestic and foreign scientists. In ritual fairy tales, fantastic adventures and fantastic characters are found as rarely as possible. However, this does not mean that this will not happen at all. Most often, at the climax of the story, fantastic characters meet partially in order to complicate the action as much as possible and interest the listener.

In the final part, we will analyze and draw conclusions about the manifestation of the steppe worldview in the Kazakh fairy tales of everyday life and ritual in the linguistic picture of the world. Based on the works of domestic and foreign scientists, they expressed their opinion.

Key words: literature, fairy tale, folklore, worldview, Kazakh literature, creativity, culture, linguistic picture of the world.

REFERENCES

- 1 Akimenko N.A. Linguistic and cultural features of the English-language fairy-tale discourse: a dissertation for the Candidate of Philological Sciences. sciences'. – Volgograd, KDU. 2013.
- 2 Jack Zipes Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016.
- 3 Knoepfmacher, U.C. Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15-36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 4 Mamet S. "Kazakh fairy tales (tales of fantasy and everyday life) [Text]. – Almaty: Balausa. 2018.
- 5 Kazakh fairy tales. Compiled by A. Mamet. – Almaty. 2001.
- 6 Sokolov B., Sokolov Yu. Fairy tales and songs of the Belozersky region. St. Petersburg: Troyanova Trail, 1999.
- 7 Danilenko V. P. Evolution in spiritual culture: the light of Prometheus / V. P. Danilenko, L. V. Danilenko. M.: KRASAND, 2012.
- 8 Propp V. Ya. Historical roots of magic speech. M.: Labyrinth. 2014
- 9 The Word of the ancestors: one hundred volumes. Volume 74. Fantastic fairy tales. – Astana: "Folio", 2011.
- 10 Konyratbaev A. The history of Kazakh folklore. A study guide. Almaty. 1991.

Received: 03.06.2024

МРНТИ 811.512.122:39

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp174-188](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp174-188)

Э.М. Самекбаева¹, А.О. Токсамбаева¹, К.К. Муканова¹

¹«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей, 070000, Қазақстан Республикасы

Н. АЙТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТҚА ҚАТЫСТЫ КОНЦЕПТІЛЕР

Бұл мақалада қазақтың көрнекті ақыны Несіпбек Айтұлының шығармашылығындағы «Табиғат» концептілері қарастырылады. Ақын өлеңдеріндегі жанды сөз образдары жан-жақты қарастырылып, ақынның шебер тіл кестесіне талдау жасалады. Автор өлеңдеріндегі «Табиғат» концептілерінің лексикалық-семантикалық топтарынан мысалдар келтіріліп, оларға қазақ танымы тұрғысынан талдау жасалады. Автордың поэтикалық мәтіндеріндегі көркемдік бейнелеу құралдарымен қатар, мақалада ақындық шығармашылық шығармашылықтың ерекше үлгісі ретінде қарастырылады. Несіпбек Айтұлы шығармашылығындағы «Табиғат» концептілерінің белгілі бір контексте бейнеленуі, олардың эстетикалық сипаты, поэтикалық шығармашылық бітімі автор мен оқырманның өзара біте қайнасуы негізінде беріледі. Мақалада Несіпбек Айтұлының поэтикалық мәтіндеріндегі тілдің бейнелі және экспрессивті құралдарына негізделген теңеу, эпитет, метафораларға талдау жасалады. Сондай-ақ, мақалада «Табиғат» концептілерінің құрылымы мен оның адам әлемінің бейнесін құрудағы рөлі қысқаша сипатталады. "Табиғат" концептілері қарастырылып отырған поэтикалық мәтінде жыл мезгілдері, табиғат бояулары, табиғат дыбыстары, күн, аспан, құстар, жел, жаңбыр, қар және т.б. бірліктерді қамтиды. Мақалада нақты әлеммен қатар, табиғаттың сұлулығы бар әлемнің тұтас бейнесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: концепт, концептуалды талдау, теңеу, метафора, поэтика, дүниенің концептуалды бейнесі, лингвомәдени концептілер.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

XXI ғасырдың басында тіл ғылымында концептуалды зерттеулер басым бағыттарға айналды. Заманауи ғылымның маңызды мәселелерінің бірі адам тұлғасы және оның әлемдегі орны алдыңғы қатарға шықты. Өйткені ғаламды құрушы шығармашылық сана идеясы болса, адам өзін қоршаған әлем бөлігінің бірі ретінде түсінеді. Осы көзқарас бойынша шындықтың әртүрлі объектілерін түсінуде, табиғат пен оның бір бөлшегі адаммен өзара байланысты қарастыратын антропоцентристік тәсіл ең маңызды тәсілдердің бірі болып табылады. Заманауи ғылыми ойдың антропоэктілік көзқарастары адам өмірі мен оның психикалық әрекетін жан-жақты зерттеуден тұрады. Әлемнің тілде тіркелген біртұтас бейнесінің адам санасында көріну мәселесі когнитивтік лингвистиканың маңызды мәселелердің біріне жатады. Әлемнің тілдік бейнесі көрсетілген тілдік ортаның санасында күнделікті тарихи тұрғыда қалыптасқан және тілде берілген әлем туралы ұғымның жиынтығы, шындықты концептуалдаудың тәсіліне жатады.

Концепт – ғаламның тілдік бейнесінде көрініс табатын тілдік құбылыс. Ғаламның тілдік бейнесіне қатысты зерттеулер Ресей ғалымдары Ю.Д. Апресян, Б.А. Серебренникова, Ю.С. Степанова, Т.В.Бульгина, А.Д. Шмелева, Анна Зализняк, С.Г. Воркачева, Ю.Н. Караулова, В.А. Маслова және т.б. еңбектерінде кездеседі. Ғалам бейнесін, ғаламның тілдік бейнесін XXI ғасыр басында талдаған қазақ ғалымдары қатарына Э. Оразалиева, Ш.К. Жарқынбекова, А. Ислам, Г.Н. Смағұлова, Р. Авакова, Г. Сағидолда, Б. Тілеубердиев, Г. Мұратова, А.А. Сұлтангубиева, А.Қ. Сейілхан, М.Т. Күштаева, Б. Нұрдаулетова, Б. Ақбердиева т.б. тілші-мамандарды жатқызуға болады.

Көрнекті ғалым Э.Д. Сүлейменова тілдік таңбалардың мағыналық, мазмұндық жақтары негізінде әлем бейнесін тану жақтарын көрсетсе, Н.Ж. Жарқынбекова адамзаттың

этноментальды дүниесін, оның тілі арқылы берілуін қарастырады. Қ. Жаманбаева гештальт түрінде берілген концептуалды құрылымдарды зерделейді. Ал ғалым Г. Гиздатов когнитивтік модель типологиясын, М. Күштаева белгілі лексемамен концептілердің берілу сипатын, Г. Снасапова «Ұлпан» романындағы ұлттық-мәдени концептілерді, С. Жапақов эпикалық тұрақты тіркестердің когнитивтік жақтарын, Н. Айтова түр-түс атауларының когнитивтік мағыналарын, А. Сыбанбаева концептуалдық метафоралардың танымдық ерекшеліктерін, Ж. Саткенова көркем шығармадағы кейіпкер тілінің когнитивтік мәндеріне зерттеулер жүргізіп, мазмұндық жақтарын айқындаған болатын.

Мәдениет пен өркениеттің әр алуан кезеңдері кез келген ақиқат дүниеге логика-позитивтік тұрғыдан ғана келмей, сонымен қоса, оны эстетикалық түрде де тани алады және танытады. Осы негізде ақиқат дүниенің таным-түсінігін, әрқилы ұғымдарын санада әбден қалыптасқан бейнелі қолданыстар мен сипаттау жағдайы ұшырасады.

Жоғарыда анықталғандай, жеке лексема, тұрақты тіркестерді, поэзиялық мәтіндерді когнитивтік сипатта қарастырған ғылыми жұмыстар баршылық. Бірақ қазақ поэтикалық мәтініндегі концептілердің көрінісін, оның ішінде табиғатқа қатысты автордың ойлау инфрақұрылымын айқындау мәселелері өте сирек кездеседі.

КІРІСПЕ

Көркем әдебиетте табиғат тақырыбы адамның болмысымен тығыз астасып жатады, оның бейнесі өзіне тән туған жердің халықтық ерекшеліктерімен, дәстүрлерімен және мәдениетімен сипатталады. Табиғатты ақындар мен прозашылар өзінің шығармаларында алуан түрлі көріністе суреттеп, сөз зергерлері бірде өздерінің туған жерге деген сүйіспеншілігін жырласа, енді бірде қоршаған дүниенің сұлулығына тамсана отырып, еліміздің көрікті жерлерін жаңаша дәріптейді. Көркем сөз суреткерлері өз шығармаларында жыл мезгілдерімен қоса, өздерінің туған жерге деген шексіз патриоттық сезімдерін суреттеген.

Табиғаттың сұлулығын, әсемдігін дәріптеп жырлаған ақындарға сан жетпейді. Табиғат оларды әдемі пейзаждарымен шабыттандырды. Табиғаттың көркемдігін өз өлең-шумақтарында жырлаған ақындардың қатарында Абай Құнанбайұлы («Жаз», «Күз», «Қыс», «Жазғытұры»), Ыбырай Алтынсарин («Өзен»), Сұлтанмахмұт Торайғыров («Шілде»), Ілияс Жансүгіров («Жазғы таң», «Күз», «Қыс»), Сәкен Сейфуллин («Көкшетау»), Мағжан Жұмабаев («Жазғы жолда», «Қысқы жолда»), Ғали Орманов («Қора»), Қасым Аманжолов («Дауыл»), Мұқағали Мақатаев («Түнгі табиғат»), Қадыр Мырзалиев («Табиғат тазалығы», «Орман»), Фариза Оңғарсынова («Табиғат дала», «Қырдағы қыс»), Тұманбай Молдағалиев («Көктем таңы») тәрізді ақындарды атауға болады.

Туған жерді, оның табиғатын жырлау күллі ақынның перзенттік парызы болғандықтан, кез келген ақынның бұл тақырыпқа қалам тартпауы мүмкін емес. Несіпбек Айтұлын қазақ поэзиясының табиғат лирикасында өзіндік дербестігін танытқан ақын деуге болады.

Біздің мақсатымыз «табиғат» концептісінің материалы негізінде Несіпбек Айтұлы поэзиясының тілдік бейнелеу жүйесінің ерекшеліктерін ашу, ақынның тілдік санасындағы әлем бейнесін концептуалдаудың бір үзгі ретіндегі табиғат концептісін бейнелеудің тілдік құралдарын анықтау.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Белгілі болғандай, когнитивтік тәсіл (Н.Н. Болдырев, Е. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов, В.З. Демьянков, А.П. Бабушкин және т.б.) ғалымдардың зерделеуінше, тілдік бірліктер негізінде тіл және объективті шындық байланыстың деректерін қабылдау процестерінде көрінеді. Біздің зерттеуімізде бұл байланыстар табиғаттың адам өмірінің ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде бір жағынан қабылдау процестерінде көрінсе, ал екінші жағынан, «табиғат»

концептісінің бейнеленуі мен қызмет ету ерекшеліктері тілдік бейнелеу жүйесінде көрініс табады.

Тілдің антропоэектілігі тілді тұтынушы тілдік тұлғаның теориясы мен практикасы және мәдени білімдер негізінде көрініс табады. Әрбір адам кез келген тілді тұтынушы ұлттық тілдің субъектісі ретінде ұлттық мәдениеттің де тұтынушысы, жасаушысы, иесі болмақ.

Мақалада зерттеу материалы ретінде Несіпбек Айтұлының табиғат лирикасына қатысты өлеңдері алынды. Оның ішінде ақынның «Көктем», «Ақша бұлттар», «Жазғытұры», «Көктем келді тағы да дала гүлдеп», «Жабырқасаң орман жаққа жалғыз бар», «Таудағы түнгі сурет», «Секітас», «Бұлттар көшіп барады», «Жан дүнием булығып тұр», «Қырқаға шықсам көлденең», «Біздің таулар», «Мамырға тілек», «Біздің ауыл», «Ақ қырау – аппақ көбелек», «Түнгі тыныштық», «Соңғы жапырақ», «Сағындырған көктем», «Таңғы шықтың тағдыры», «Тәтті бұлақ», «Таң алдында» т.б. өлеңдеріне талдау жасау барысында концептуалды талдауға сүйендік.

Ю.С.Степановтың пікірінше, концептіні «адам санасындағы мәдениеттің шоғыры; мәдениеттің адамның ақыл-ой әлеміне енуі... сол арқылы адамның өзі мәдениетке енетінін, ал кейбір жағдайларда сөзбен бірге жүретін идеялардың, түсініктердің, білімдердің, ассоциациялардың «шоғырының» оған әсер етуі» жатады [1, 43].

Орыс тіл білімінде алғашқылардың бірі болып концептілерді немесе «жалпы ұғымдарды» зерттеген С.А. Аскольдов оларды «сана актінің мазмұны» деп атайды [2, 4]).

Когнитивтік лингвистика шеңберінде концепт «есте сақтаудың, психикалық лексиканың, концептуалды жүйенің және ми тілінің операциялық мағыналы бірлігі... адам психикасында бейнеленген дүниенің бүкіл бейнесі ретінде түсіндіріледі» [3, 90]

Концепт қазіргі лингвистикадағы негізгі ұғымдардың бірі. А.Әмірбекова: «Сөздің сөздіктегі мағынасы концепт тудыра алады ма, жоқ па, ол контекстен немесе жалпы жағдаятынан байқалады. Концепт тудыратын сөздер жеке тұлғаның ой-өрісін айқындай алатын болуы керек. Көркем мәтіндегі концептіні айқындау үшін концептуалдық талдау жүргізу керек. Ол үшін, біріншіден, мәтіндегі тірек сөздердің (көп қайталанатын сөздер) тізбегін қалыптастыру керек. Екіншіден, олардың концептілік кеңістікті бейнелеу дәрежесін анықтау керек (бейне, символ, метафора, аллегория). Үшіншіден, осы кеңістіктің базалық концептілерін анықтау керек», - дейді [4].

Концептуалдық талдау арқылы Несіпбек Айтұлы өлеңдеріндегі табиғат концептілерінің ақпараттық, мәдени, бейнелі маңыздылығын айқындау және оның концептологиялық жүйедегі (концептілік орта) бейнеленуін, яғни концептінің ментальді өрісін құрайтын компоненттердің суреттелуін анықтау.

Жұмыста кешенді әдістеме қолданылды. Жиынтық әдістер мен зерттеу әдістері әлемнің тілдік бейнесін және жеке авторлық әлем бейнесін анықтауға, сондай-ақ оның жанды сөз образдарын құру жолдарын ескеруге мүмкіндік берді. Зерттеу барысында лингвистиканың дәстүрлі әдістері сипаттамалық (иллюстративті материалды таңдау, бақылау, топтастыру, көркем мәтінге түсінік беру, жинақтау), контекстік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің теориялық базасына сәйкес, концептуалдауға мүмкіндік беретін концептілерді талдауға бағытталған когнитивті лингвистиканың әртүрлі әдістері толығымен жүзеге асырылады.

НӘТИЖЕЛЕР

«Табиғат» концептісі қазақ мәдениетіндегі негізгі ұғымдардың бірі, өйткені табиғат қазақ өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл адамның табиғи тіршілік ету ортасы, ол қоршаған әлем туралы әртүрлі ақпарат береді. Материалдық жағынан басқа, табиғат адамдардың рухани өмірінің маңызды бөлігі – мәдени мұра, халықтың менталитеті. Алайда, табиғаттың кез келген адам өміріндегі орасан зор маңыздылығына қарамастан, лингвистикада бұл концепт әлі толық зерттелмеген.

Заманауи тіл біліміндегі лингвомәдени концептілерді зерттеу мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі, оны ғалымдардың көптеген еңбектері дәлелдейді [Аскольдов-Алексеев, 1997; Воркачев, 1997, 2003, 2004; Карасик, 2001, 2002; Колесов, 2004; Есткин, 2001, 2004; Маслова, 2001; Котяева, 2012 және т.б.].

Зерттеуге негіз болған материалдар Несіпбек Айтұлының әртүрлі жылдардағы өлеңдері болды. Оларда «табиғат» концептілері әртүрлі деңгейде тілдік, концептуалдық, бейнелілік, аксиологиялық, ментальдық деңгейде көрініс табады. Ғалымдардың пікірінше, «концептінің аса маңызды үш өлшемдері бар – бейнелілік, ұғымдық және құндылықтық» [5, 75б.] және біз «табиғатты» құраушы концептілерінің барлығын Несіпбек Айтұлының өлеңдерінің материалдары негізінде қарастырамыз.

Несіпбек Айтұлы өлеңдеріндегі табиғатқа қатысты концептілердің жинақталуы қазақ елін қоршаған табиғат жаратылысынан, басқа халықтық лингвомәдени концептілік жүйеде қоршаған табиғат көрінісінен, халықтық өмір сүру көрінісінен, күнделікті тұтынатын заттарынан, тұрмыс-тіршілігінен, мал бағып, көшіп-қону т.б. сипатты тіршілік әрекетінен мағлұмат берілді. Тілдік талдау арқылы біріншіден, қоршаған ортаны, тілдік оралымдарды, құралдарды, сөздік қор қалыптастырудағы маңызын атасақ; екіншіден, жеке тілдік тұлғалардың нақты шындықты қабылдаудағы субъективті айырмашылығы тілтанымдық модельдердің материалдық негізін анықтау арқылы сараланды. Тіл мен таным негіздерін жеке тұлғаның ішкі әлемі, айналаны қабылдау өзгешелігі тұрғысынан сипаттауға, сонымен қоса, ақындар мен жазушылардың шығармаларын талдау басты назарда болғандықтан, ғылыми тұжырымдар жеке ақындар мен тіл мамандарының танымдық әрекеттерін сабақтастыра дәлелдеуге негізделді.

Көркем шығармадағы тілдік тұлғаның лексикалық құрамы, грамматикалық деңгейі, синтаксистік кеңістігі, көркемдік әлеуеті терең зерттеуге түскенімен, антропозектік, когнитивтік, лингвомәдениеттану бағыттарына да назар аудару, теориялық, практикалық тұрғыда маңызды әрі өзекті мәселенің бірі екені айқын.

Несіпбек Айтұлының шығармашылық келбеті жайлы ақын Дүкен Мәсімханұлы: «Әдебиетте стиль деген ұғым бар. Ол – қарапайым сөзбен айтқанда, қаламгердің сөзінде болатын ен-таңба. Бірақ сөздегі «ен-таңба» қалам ұстағанның бәріне бұйыра беретін бақыт емес. Бұл тұрғыдан келгенде, Несіпбек Айтұлының қазақ сөз өнеріндегі үні, беті, тынысы, шабысы баяғыда қалыптасқан ақын. Айтұлының күллі шығармаларын зерделеп оқыған адамға оның білімі мен білігі, ақындық қылаусыз таланты, мінсіз сұлу поэзиясы, азаматтық кесек тұлғасы, терең ойшылдығы мен суреткерлігі бірден аңғарылады» - деп баға берген.

ТАЛҚЫЛАУ

«Табиғат» концептісі этностың мәдениетімен және менталитетімен тығыз байланыста болып, әлем туралы білім жүйесінде маңызды орын алатын күрделі ұғым. Бұл концепт белгілі бір тілде сөйлеушілердің әлеуметтік жағдайына қарамастан олардың санасында орын алады.

Кез келген концептінің әмбебап компоненттерін сөздік мақалаларды талдау арқылы анықтауға болады. Орыс тілінің түсіндірме сөздіктерімен ұсынылған «табиғат» тірек сөзінің анықтамалары (концепті атауы) біршама ерекшеленеді, бірақ зерттелетін жалпы мәдени концептінің негізгі компоненттерін бөліп көрсетуге көмектеседі.

Концептіні лингвомәдени бағытта зерттеген қазақ ғалымы З.Ахметжанова тілдің ділдік қорына жататын барлық концептілердің жиынтығын концептуалды жүйе деп атайды. Ал концептуалдық жүйені концептілі қосалқы жүйелер қалыптастыратынын айта отырып, мысалдармен дәлелдейді. Олар: аспан әлемі концептілері (күн, жұлдыз, ай, аспан, комета, планета т.б.), ландшафтылы концептілер (жер, теңіз, өзен, шабындық, орман т.б.), антропоконцептілер (әмір, ел билеуші, бодан, жауынгер т.б.), әлеуметтік концептілер (саяси концептілер, идеологиялық концептілер, тұлғааралық концептілер) [6, 9 б.].

Олай болса, концепт – рухани құндылықтарға, этномәдени құрылымдарға бағытталған білік-танымның бірліктері, белгілі бір лингвомәдени кеңістік өкілдерінің ұлттық діліне тән

белгілерді жаңғырту тәсілі. Ұлттық санадағы тірек ұғымдар концепт тақырыбына негіз болады және олардың қолданылу жиілігі жоғары болады. Концептілер халықтың ұлттық сипаты мен сөйлеу дағдысына негіз болатын құндылықтар жүйесін қалыптастырады.

Несіпбек Айтұлының шығармаларындағы «табиғат» концептісін қарастырғанда келесі лексика-семантикалық топтарды ажыратуға болады:

Жер бетінің ерекшеліктері (зат есімдермен ұсынылған): жаға, топырақ, толқын, шағала, көлеңке, шаң-тозаң, саз, жыра, жота-жоң, жол, белес, қырат, жағалау, сай, қыр, тас, құм, шалғын, жер, жазық, балшық, жартаc, ығы-жығы, қым-қиғаш, сая, құз-қия, жар және т. б.;

Атмосфералық құбылыстар (зат есімдермен ұсынылған): жаңбыр, боран, нөсер, бұршақ, толқын, жел және т.б.;

Аспан кеңістігі және аспан шамдары (зат есімдермен ұсынылған): аспан, күн, ай, жұлдыздар, ай, бұлт, көк, кемпірқосақ, найзағай және т. б.;

Су кеңістігі (зат есімдер арқылы көрсетіледі): көл, бұлақ, өзен, су, батпақ, тоған, теңіз, мұхит, сел-дария, жауын, Ертіс және т.б.;

Өсімдіктер әлемі (зат есімдермен ұсынылған): жалбыз, орман, ағаш, гүл, тал-қайың, терек, шөп, тоғай, жапырақ, өсімдік, емен, шыбық, қабық, өрмек торы, бұталар, діңгек, бақ, жидек, қалампыр, қарағай, тал, үйрек, шырша, мүк, жеміс, сексеуіл, қайың, үйеңкі, жүзім, бұтақ, құрақ, алма ағашы, миуа, бәйтерек, қамыс, қарағай, жусан т. б.;

Гүлдер: гүл, жауқазын, қызғалдақ, шұғынық, қар бүршігі, қасқырдың басы, лалагүлдер, алқаптың лала гүлдері;

Жидектер мен саңырауқұлақтар: мүкжидек, саңырауқұлақтар, жидектер, көкжидек, сүйек және т. б.;

Жануарлар әлемі: жануарлар, түлкі, жылқы, теке, құлан, қабылан, бота, қонжық, аю, тай, бозінген, қозы, лақ, арыстан, ешкі, ит, қой, жануарлар, қасқыр, жолбарыс, борсық, қоян, арқар, доңыз, айдаһар, ақбөкен, көртышқан, мысық, суыр, саршұнақ, есек, маймыл, елік, тоқты, бұқа және т. б.;

Құстар: құстар, үйрек, байғыз, аққу, жапалақ, жарқанат, бүркіт, қаршыға, шағала, бозторғай, бұлбұл, қырғауыл, көгершін, қаз, қарлығаш, торғай, тотықұс, көкек, сауысқан, ұлар, құрқылтай, қарақұйрық, кекілік, қызғыш құс, тауық, құралай, тырналар, қарға т.б.

Жәндіктер: көбелектер, құмырсқа, шыбындар, шіркей, жәндік, өрмекші, бит, кене, қоңыз, аралар және т. б.

Н.Айтұлы өлеңдеріндегі «табиғат» концептілерінің негізгі өзегін су, жер, атмосфера, өсімдіктер құрайды. Ядролық аймаққа табиғат жағдайлары, ауа райы жағдайлары, аспан денелері, адамдар жатады. Ал перифериялық аймаққа (ядролық емес элементтер) табиғат, жануарлар әлемі, от ұсынылған. Концептілердің ең жиі кездесетін түрлеріне жаңбыр, боран, жел, найзағай және т. б. және ландшафт (жағалау, тау, орман, орман, өзен және т.б.) жатады.

Автор адамзат баласына қатысты бейнелеулердің бәрін табиғат құбылыстарына байланыстырып жырлайды. Күн, ай, жұлдыздар, жел, су, толқын, жапырақ, тау, тұман, жыл мезгілдері және т.б. – сансыз суреттер, құбылыстар адам жанына, келбетіне үйлестіріле суреттеледі.

Адам биоәлеуметтік тіршілік иесі ретінде де әлемнің бір бөлігі, табиғаттың ажырамас бөлігі. «Ғалам» және «әлем» лексемалары осы контексте түйінді сөздің синонимі ретінде әрекет ете алады [7].

Бізді қоршаған орта, кеңістік мәселесі, әдетте, көптеген лингвистердің ғылыми қызығушылығының нысанына айналды. Оны зерттеу, яғни, кеңістікті вербализациялау құралдарын талдау және сипаттау тіл білімінің, филологияның және философияның үнемі қарастыратын тақырыптарының бірі [8, 5 б.].

Бүгінгі таңда бұл құбылысты анықтаудың бірыңғай анықтамалық моделі жоқ. Ол этнос әлемінің тілдік бейнесі ретінде түсіндіріледі (Дмитриева Ю.Л., Бакуменко О.Н., Болдырев Н.Н., Turner James Milton және т.б.). Батыста, шығыста, Ресей ғалымдары тарапынан осындай зерттеу еңбектері жүргізілді [9, 10, 11, 12].

Кейінгі жылдары ақын-жазушы шығармаларындағы ұлттық-мәдени концептілерді зерттеу қолға алына бастады. Олардың қатарына А.Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты», А.Әмірбекованың «Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша)», Ж.Қошанованың «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі», Ж.Жампейісованың «Ақ-қара» концепті: оппозициясы мен қызметі», М.Күштаеваның «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», М.Әбдірахманованың «Көз» концепті лингвомәдени және танымдық парадигмасы», А.Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Ә.Ә.Бияздықованың «Қазақ тіліндегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі», С.Айтқазының «Түр-түс» концептілерінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай материалдары негізінде)», т.б. диссертациялық еңбектері жазылған.

Көркем шығармадағы концептілерді зерттеу, олардың әртүрлі тілдік құралдар арқылы бейнеленіп, көркемдік тұтастықта өзара әрекеттесуі тек автордың ғана емес, кейде бүкіл дәуірдің дүниетанымын, тіпті бүкіл халықтың менталитетін түсінуге көмектеседі.

Концептілерді зерттеуге Н.Н.Болдырев та көп көңіл бөледі. Оның пайымдауынша, танымдық іс-әрекеттің нәтижесінде адамда ұғымдар қалыптасады, содан кейін олар әлем туралы білім жүйесіне біріктіріледі. Бұл жүйе күрделілік деңгейі әртүрлі концептілерден тұрады. Таным формаларының алуан түрлілігі адам санасында концептілерді қалыптастырудың әртүрлі жолдарын анықтайды. Ғалым концептілерді қалыптастырудың келесі жолдарын анықтайды: сезімдік тәжірибе негізінде адамның объективті және практикалық әрекеті, ақыл-ой әрекеті, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас негізінде [13, 23].

Дүние туралы түсініктің санада қалыптасуы үш деңгейлі психикалық әрекеттердің өзара қатынастарынан туындаған нәтижесіне байланысты: біріншісі – сезімдік қабылдау (көру, есту, терімен сезу, иіскеп сезу, дәмін сезу, т.б.) деңгейі; екіншісі – түсініктің қалыптасу деңгейі (қарапайым стереотиптер, ассоциациялар, эталондық таңбалар, жеке ситуациялар, қарапайым бейне, санадағы ойсуреттер, абстракция); үшіншісі – ойдың тілдік деңгейі. Санада қалыптасатын бұл операциялар бір дүние туралы ақпараттар жиынтығын тудырады. Осы жиынтық концепт жүйесін құрайды.

Бейне – көркем шығармада когнитивтік модель қалыптастырушы таңба. Көркем бейнелер әртүрлі перцептивті белгілермен көрінеді: көру бейнесі. Дүниені тануда көзбен көріп қабылдау қызметі ерекше орын алады. Поэтикалық мәтінде индивидуалды – авторлық көзқарас арқылы ойда дүниенің бейнесін, сыртқы формасын қалыптастыру жағдайлары кездеседі. Мысалы, Несіпбек ақын өзінің «Есінде ме?» атты өлеңінде

*Жаз күркесін күз келіп жығар әлі,
Өрекупмен өзендей жыл ағады.
Шағаласын шақырып шалғай кеткен,
Көлдерім түр көзімде жылағалы.*

Бұл өлең жолдарындағы «Жаз күркесін күз келіп жығар әлі» дегенде «Жаз» – өмір болса, «күз» – солғын тарту, ақырында өлу, бақиға сіну бейнесімен объективтенеді. Адам да болмыстың бір бөлшегі, табиғаттың бір перзенті болғандықтан осы мәңгі айналыс заңына бағынады.

Заттық бейнелер. Бұйым, нәрсе, зат, дүние көркемдік ақиқатты танытуда маңызды қызмет атқарады. Суреткерге тән қасиет танымындағы көркемдік ақиқатты заттық болмыспен айқындауға ұмытылады. Көркем мәтінде тұрмыстық заттар, әшекей, бұйымдар, жиһаз, құрал-саймандар, ұлттық бұйымдар жиі қолданылып, жаңа мәнде көрініс табады. Мысалы, «Киіз үй» өлеңінде:

*Тауқыметтің көріп едім талайын,
Бұл киіз үй болды менің сарайым...
Туырлықтың сыртын қырау шалса да,
Ызғар өтпес соқсын боран қаншама*

Балдай қымыз балбыратып денеңді,
Алпыс екі тамырыңды бойлайды.
Қою түннің құшағында аунаған,
Қандай ғажап жалынды *ошақ* лаулаған.

Көңіл-күй бейнесі. Ақынның «Көкек қары» өлеңінде адамның көңілі, ішкі дүниесі – аспан болса, түрлі сезім толқыныстары осы аспанмен қалқып өтіп жатқан бұлт сияқты.

Тактильді бейнелер. Тактильді бейнелер көркемдік шындықтың бұлдыр-болмысын танытуда белсенді қолданылады. Рахат сезімге бөлену, күйзелу, қорқыныш, құмарлану, тітіркену, жиіркену секілді ұғымдарды тері арқылы қабылданаған сезімдермен бейнелейді. Тактильді бейнелер денеге сыртқы күштің жуысуынан алған әсер қалыптасады. Ақынның «Құралай ғұмыр» өлеңінен мысал:

Мына күннің алды – жаңбыр, арты – қар,
Тоңған жаным торғайдайын қалтырар... [14, 134].

Дыбыстық бейнелер. Әрбір суреткердің көркемдік дүниесі соносфераны қалыптастыратын дыбыстық бейнелерге толы. Ақын әлемі соносфераға ерекше бай және мұндағы дыбыстық бейнелер жаңа бір ұғымды танытуда когнитивтік қызмет атқарады. Демек, бұл – концептіні дыбыстық бейнелер арқылы модельдеп тануға болады деген тұжырым. Мысалы, «Көк түтін боп...»,

Мен тұрмын *шулы қала ішінде*,
Түк көрмеген, түк сезбеген пішінде [14, 118].

Бұдан өзге ақын «Сарыала қазым саңқылдап, Сайранда сазда салқындап. Қоңыр тау, Қоңыр өзен сарылдаған. Келеді алыстан сол сарын маған. Аш өзегін жарып шыққан жапан түздің төл құсы – Бозторғайдың жағы талмас таң бозынан» деп жырлаған.

Пейзаждық бейне. Несіпбек Айтұлы поэзиясының өзіндік ерекшелігі ол бояуларды сөйлете білген. Несіпбек Айтұлы қолданған түр-түстік бояулар оның өлеңдеріндегі өзіндік дара тілдік бірліктер болып табылады. Ақын поэзиясында ақ, қызыл, жасыл, көк, қара, сары, қоңыр түстерді көркемдік контексте шебер жұмсаған. Мысалы, ақ таяқ, қызыл-жасыл дүние, ақ бөкен, көк майса, жасыл шие, қара түн, көк бөрік, көк жаға, көк ту, ақ жаңбыр, көк шалғын, қара нөсер жауын, ақ боран, жасыл көл, сары күз, қызыл гүл, қоңыр жел, қоңыр мұң, боз інген, боз үй т.б.

Мистикалық бейне. Мистика (гр. *mystikos* – құпиялы) – дүниеге діни-идеалистік көзқарас. Оның негізінде табиғаттан тыс күштерге сенім жатыр. «Құмырсқаның балы» өлеңінде:

Өзгермейтін, көз көрмейтін тіршіліктің тұғырын,
Ажал-дию талқандайды толтырмасаң жұмырын.

«Көне қорғаннан табылған тас босағадағы жазу» өлеңінде:

Сен ғана емес жұмбақ сырлы, жолы қиын жалғанда,
Диуанадай дүние кезіп, дәтке қуат іздеген.

«Басымнан қымбат сөз құны» өлеңінде:

...Періште келіп қаққанша,
Пері кеп соқты ноқтамен

«Зарла, қобыз» өлеңінде:

Қорқыт қашса өлмес өмір армандап,
Ажал қуар *жалмауыздай жалмаңдап*.

«Әр бұтада бір көкек» өлеңінде:

Жезтырнақтың жолы болғыш көйлек киген гүлді етек...

Дәмдік бейне. Ащы немесе тәтті дәм арқылы қабылданаған әсер адамның қуанышы мен ренішін, өмірдегі бақытты сәттері мен қайғысын таныта алады. Мәтінде рахат сезімге бөлену, бақытты сезіну, әрекеттері жеміс-жидектің, балдың шырынымен өлшенеді. Ақынның «Теңдікке» деген өлеңінде:

Ажалдың ащы дәмін тұңғыш таттым,

Жазған соң маңдайға да, таңдайға да.

«Басымнан қымбат сөз құны» өлеңінде:

Өксігін жұтып мың күйдің,
Өтіме ащы мұң кұйдым.

«Жүрегім менің бұлқынды» өлеңінде:

Tətti ғой өмір адамға,
Татпаған дәмнің бәрі – арман.

«Тәтті іздеген таңдайым» атты өлеңінде:

Тәтті іздеген таңдайым удай ашып,
Өрт шалқиды өмірдің тынысында,- түрінде беріледі.

Мұндай дәмдік бейнелер мен одан туындайтын метафоралар әртүрлі сәттегі ләззат алу немесе азап шегу ұғымдарын бейнелеуде жиі қолданылады.

Адамның кейбір сәттерінің дәстүрлі көрінісі поэтикалық мәтінде «ажалдың ащы дәмі», «өтіме ащы мұң күй», «тәтті іздеген таңдайым удай ашу», «тәтті ғой өмір адамға» секілді бейнелермен модельденген.

Иіс бейне. Көркем мәтінде қалың ұшқат, шілік тал өскен тоғай жақтан ара-тұра көкек шақырып, жылқышы құс ысқырады. Танауға жаңа көктеп келе жатқан көк шалғынның, шіріген тамырдың иісі келеді. Ақынның «Бақанас – біздің балалық» өлеңінде ...

Бұрымын иіскеп бал қыздың,
Жұпарын жұттық жалбыздың.

Көркем мәтіндегі бейненің қай түрі болмасын автордың санадан тыс ұғыну, қиялдау шеберлігін байқатады. Белгілі бір дүние туралы танымын көркем дүниемен бейнелеуге ұмтылады. Олардың әрбір бейнеленген көркемдік дүниесі тілдегі ұғымның моделденуіне ықпал етеді.

Суреткер шығармаларында концептілер *көркем образдар арқылы* суреттеледі. «Табиғат» концептілерінің образды түрде берілуінің негізінде заттар және олардың қасиеттері, әлемдегі қоршаған *табиғи орта* жағдайы туралы түсінік жатады. Ақын қазақ әдебиетіне тән дәстүрлі бейнелі парадигмаларды да қолданады. Мысалы: күздің лебі, қара орман, мөлдір күндер, алқызыл гүлдер, көкала бұлт, ақ орда, сұр дауыл, кербез бел, айлы аспан, ұлпа қар, мөлдір бұлақ, ақтүтек боран, боз талдар, көк дауыл, долы өзен, тентек өзен, көк шыбықтар, қоңыр тау, қоңыр өзен, самал жел, көк жайлау, будақ шаң, көгілдір тау, шырын өмір, ақ басты, ата таулар, кербез бел, бал құрақ т.б.

Поэзиядағы «табиғат» концептілерінің тілдік бейнелі көрінісін Несіпбек Айтұлы бейнелі парадигмалардың сан алуан түрлерімен берген (эпитет, теңеу, метафоралық).

Көркем бейнелер әртүрлі сипаттағы белгілермен көрініс табады. Метафоралар арқылы – «Суықтың сынып семсері, Саптама киген таусылды-ай (14, 74 б.); Көкірегімде гүл атады көктемім, Жүрегімнің қызғалдағы құлпырып (14, 97 б.); Жылап келсең көз жасыңды сүртеді, Аппақ бұлттар – көк аспанның сүлгісі (14, 14 б.); Сыртым – бір қоңыр бағылан, Ішім – бір кекті қабылан (14, 46б.).

Эпитеттер табиғи әлемнің сипаттамасы ретінде адамның физикалық және эмоционалдық күйлерін бейнелейді. Ақын поэзиясындағы эпитеттің негізгі қызметі образдылық және экспрессивтілік, ол қоршаған әлемді әртүрлі бейнелеу тәсілдері арқылы сипаттайды.

Мысалы:

Гүл көктем,
Қызық көктем,
Жалын көктем! (14, 146).

Немесе:

Аңсадым мен ботакөз бұлағымды, Ауыздықсыз, алаңсыз бұла күнді (14, 19).

Бұдан басқа *кер бесті, күпшек санды, күдері бел, алтын кірпік күн, ақ бота бұлттар, балғын жалбыздар, тұмса бұлт, ақ боран, қылдан нәзік талшықтар* тәрізді эпитеттерді кездестіруге болады. Табиғи әлемнің құбылыстарын адам әлемімен үйлестіріп, авторшебер

образ жасайды (соқыр аспан, тау мінез, қайғылы таң, асау өзен, мұң самалы, алабұртқан аспан, түнерген жартас).

Теңеудің экспрессивтілігі оның көп қырлы бейнелілігімен астасады. Ақын поэзиясында тек өзіне ғана тән теңеулік қолтанбасы көрініс табады. Мысал: *аруанадай шудаланған* (ақша бұлттар) (14, 74). Желіден босап жас құлын, *Желіне шарты ойнақтай* (14, 65). *Тел құлындай өсірген туған ауыл* (14, 32). Мен кеткенмен табиғат бермес шырай, *Мың түрленер, құлпырар алғашқыдай* (14, 100).

Ақын шығармаларында шебер кестеленген сәтті кейіптеулер жиі кездеседі. Мәселен, «Көктем» өлеңіндегі «Табиғат» концептілеріне назар аударайық:

Арудың келбетіндей айнадағы,
Көл бетін аққу келіп аймалады.
Қойдың-ау, о, табиғат, құлшындырып
Тағы бір көктем қызға мен сүймеген.

«Жалындап шаттық құшамын» өлеңінде:

*Жазылып жердің арқасы, Сылқылдап бұлақ тіл қатып, Ойнайды тастан секіріп,
Жүректі тайдай тулатып. Ағады өзен өкіріп, Жынданып тіпті кетердей.
«Санына садақ ілдірмей» өлеңінде:*

Бал үміт – рахат табағы,
Таулардың қойнын ақтардым.
Үзілген жұлдыз түймесін
Іздедім иірім түбінен.
Алқызыл гүлдер шақырды,
Алдыма тосып шырынын.
Аққуға алқа тақтым да,
Айдынды әнмен желпідім.

Сонымен, ақын өлеңдеріндегі кейіптеулердің негізін өсімдіктер әлемі, құстар, су кеңістігі, аспан кеңістігі және аспан шамдары, гүлдерге қатысты «табиғат» концептілері құрайды екен.

Ақын өлеңдерінде «табиғат» ұғымы көп қырлы ерекшелігімен әртүрлі мағынада кездеседі. Олардың негізгілерін қарастырайық.

1 Қоршаған орта, табиғат көрінісі. Өлең жолдарында «табиғат» концептісі кәдімгі, қарапайым пейзаждар, табиғат көрінісінің сұлулығы түрінде беріледі.

Жасыл көл, жасыл дала, жасыл көктем,
Табиғат жарқыраған асыл неткен?!... [15,32]

Несіпбек Айтұлы поэзиясындағы эпитеттің негізгі қызметі образдылық және экспрессивтілік, ол қоршаған әлемді әртүрлі бейнелеу тәсілдері арқылы сипаттайды. Ондағы кездесетін эпитеттер жағымды әрі жағымсыз коннотацияға ие. Мысалы:

Гүл көктем,
Қызық көктем,
Жалын көктем! [14, 146]

Немесе:

Аңсадым мен ботакөз бұлағымды,
Ауыздықсыз, алаңсыз бұла күнді[15, 19]

Бұдан басқа *кер бесті, күпшек санды, күдері бел, алтын кірпік күн, ақ бота бұлттар, балғын жалбыздар, тұмса бұлт, ақ боран, қылдан нәзік талшықтар* тәрізді эпитеттерді кездестіруге болады. Бұл функциялардан басқа, эпитет адамның әртүрлі эмоционалдық күйлері және ерекшеліктері белгілі бір сәтте әлемді қабылдауды білдіру тәсілі болуы мүмкін. Эпитеттер табиғи әлемнің сипаттамасы ретінде адамның физикалық және эмоционалдық күйлерін бейнелейді. Бір кездері табиғи әлемнің құбылыстарын адамдар әлемімен салыстыра отырып, автор одан әрі табиғат бейнелерін жасай отырып, оларға адамның физикалық және

психологиялық қасиеттерін береді (соқыр аспан, тау мінез, қайғылы таң, асау өзен, мұң самалы, алабұртқан аспан, түнерген жартаc).

2 Табиғат – ана. Табиғат аясына шыққанда, анасымен қауышқан сәбидей адамның жаны жай табады, көңілі жайланады. Табиғаттың ортасына барғанда адам өзінің сезетін, қуанатын, күлетін, жылайтын, жадырайтын, жабырқайтын ерекше болмыс екенін есіне алып, рухани серпіледі.

Жоғалар деп, *Жер-ана*, аландама,
Сүйегімді тапсырам саған ғана [15, 236].

3 Табиғат – жаратушы иесі, ол керемет жасампаздыққа ие.
Замана ескіреді, жаңарады,
Табиғат жан береді, жан алады.

4 Табиғат – алдамшы, өте жасырын нәрсе және әлі күнге дейін түсініксіз мүлдем жабық жүйе.

Шынымен бұрқап тұрған қар ма мынау?
Табиғат тағы да бір алдадың-ау!...

Немесе:

Құлпырғанмен кең жаһанның жамыраған гүл бағы,
Шешілер ме түйінделген шым-шытырық жұмбағы?
Сәби ғұмыр өксігіне құлақ түрмес көк аспан
Жұбатпаса жылағанды қара жердің құндағы [15, 241].

5 Табиғат – тағдыр сияқты нәрсе, аяушылықты білмейді, бірақ еңбегі үшін бағалайды.

6 Әлем, ғалам, жаратушы күш. Бұл мағынада өлең жолдарында табиғат көбінесе, тек адамға ғана тән сипаттамаларды, әртүрлі әрекеттерге қабілетті тірі тіршілік иесі ретінде бейнеленген.

Мейірім түсірмесе Алла ғана,
Жансақтар жер қалмады кең далада.
Кебінмен көрге түссе пенде, шіркін,
Сүйегін ит сүйретіп қор бола ма?.. [15, 333].

«Құралай -ғұмыр» өлеңінде ақын табиғатты адам кейпінде, адамға тән сезімдермен суреттейді:

*Мына күннің алды – жаңбыр, арты – қар,
Тоңған жаным торғайдайын қалтырар.
Мына түннің арты – боран, алды – қар,
Жыласаң да сыңайы жоқ зарды ұғар.*

Сондай-ақ, көркем бейнелер әртүрлі сипаттағы белгілермен көрініс табады: Метафоралар арқылы – «*Суықтың сынып семсері*, Саптама киген таусылды-ай [14, 74]; *Аққуға алқа тақтым* да, Айдыңды әнмен желпідім [14, 62]; *Көкірегімде гүл атады көктемім*, *Жүрегімнің қызғалдағы құлтырып* [14, 97]; Жылап келсең көз жасыңды сүртеді, *Аппақ бұлттар – көк аспанның сүлгісі* [14, 14]; *Кіндігі дүниенің кері айналып*, Озғандай таңданасың есек аттан [14, 22]; *Сыртым – бір қоңыр бағылан*, *Ішім – бір кекті қабылан* [14, 46]; *Күндер, күндер – жүрегімнің жыл құсы* [14, 14]; Тауға қарай көшті бұлт, *Тазартып аспан айнасын*. Көксау бұлттар, күрік-күрік жөтеліп [14, 14].

Жалпы, «жыл мезгілдері» лексикалық-семантикалық тобына жататын концептілерді жазушы маусымдық, темпоралды, метеорологиялық, жергілікті семантикасы бар пейзаждық бірліктерде көбірек қолданады. Бұл лексика ландшафт бірліктерінің аралас түріне, психологиялық бағыты бар пейзаждарға, атап айтқанда, көңіл-күй пейзажы, *уайым-қайғы* пейзажы, яғни, табиғат көрінісіне тән болып келеді. Автордың белгілі бір пейзажды, жыл мезгілін, табиғи құбылысын сипаттауда көңіл-күйі үлкен рөл атқарады. Мысалы; «Көктем» өлең жолдарында ақын табиғат құбылысы мен адам көңіл-күйін өзара үндестіріп, мезгілін суреттей отырып, өзінің көңіл-күйі мен эмоцияларын мүмкіндігінше жарқын және бейнелі түрде жеткізуге тырысады.

Автор енді бір тұста адамның көңіл күйін басқаларға білдіру үшін, тап соған ұқсас табиғат құбылысын параллель етіп жұмсаған. Мысалы: Аспан жайнап тұрғанменен, қапалыға қараңғы (Қияметтің көпірі). Шамырқанған көңілде Шаңқылдайды ақ бүркіт (Мен тәңірі тұтсам да). Сұстылық байқалғандай күзгі бұлттан, Тітіреп, тіксінеді ызғырықтан. Жас еді – жасыл еді, Енді – сары, Өмір-ай! Өң-бояуын жүз құбылтқан [14, 217]. (Бұл өлең жолдарында Тітіреп, тіксінеді синонимдері эмоционалды әсерді күшейтіп тұр.)

Н.Айтұлы поэзиясында тақырыбы мен поэтикалық ерекшелігіне байланысты концептілердің көптеген түрі кездеседі. Мысалы, бір ғана «Мамыр дала» өлеңінде дала, жусан, топырақ сынды ұлттық концептілер; жан, мұн, тағдыр сынды метафизикалық концептілер, сондай-ақ табиғат, жер сынды макроконцептілер берілген. Ал «Жазғытұры» өлеңінде тау, тал, бұлт, жер, сай, жел, қар, бел, қыс, көктем, қыр, дала, құлын, бау, дүние, тас, күз, мұз, бұлақ, бұршақ, көл, орман, көкек, шың, күн, құс, ақ боран, шырша, аяз, қырат-қыр, гүл, өзен, тобылғы, бақ, тырна концептілерімен сипатталған. «Сарыарқада сардарым» (*Қабанбай батырдың рухына*) атты өлеңінде ай, күн, жер, дүние, ғарыш, топырақ, дала концептілері көрініс тапқан.

«Табиғат» концептісі базалық концептілердің біріне жатады, себебі, адамзаттың табиғатпен байланысы халықтың ділін таныта алады. Адамзаттың табиғатпен байланысы турасында ғалым Ж.Манкеева: табиғат көрінісіне, жағдайына икемделу адамның бір негізгі қасиеті. Жүздеген, мыңдаған жылдар бойы жалғасатын бұл материалдық өндіріспен ғана байланысты емес, ол адамның ой-өрісіне де әсер етеді. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау әсіресе, көшпенділер мәдениетін психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды. Себебі, олар – көбінесе осы екі ұғымның нәтижелі көрінісі екендігіне үлкен баға берген.

Енді осылардың ішіндегі ұлттық концептілердің бірі «дала концептісіне» тоқталайық. Көркем мәтінде берілген мәні – жалпы адамзаттың өмір сүріп, тіршілік етер ортасы. Даланы кең көлемді әрі кең мағыналы ұғым. Осындай қасиеттермен сипатталатын объект ретінде даланы қазіргі кезде концептуалды ұғымдарға жатқызады. Н.Айтұлы өз туындыларында даланы суреттеу арқылы өзінің дүниені қабылдауын, табиғатқа деген көзқарасын, туған жерге деген махаббатын білдірген, өз шығармалары кейіпкерлерінің сезімін, ойын, арманы мен жай-күйін бейнелеген. Дала лексемасының ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесінен орын алатын қасиетті, киелі, кең мекен деген ұғымы ақын шығармашылығында одан әріге тереңдеген.

Ақынның «Мамыр дала» өлеңінде
*Мақпалдай желі майда мамыр далам,
Қазақта кім бар сені сағынбаған?*

Немесе:

*Кең дала, көкжиегі тарылмаған,
Армансыз арғымағы арындаған
Шығыстан жібек судай ағылыпты,
Торқаға байтақ дала малыныпты.
«Қараймын көкшіл далаға,
Толқимын іштей, ойланам.
Жарқырап жауһар маңдайың,
Далаңды шарлап жүресің.*

Табиғат деген сөздің жалпы ұғымдық концептісінен шыққан «дала» макроконцептісі жер бедері мен оның қанық бояуы арқылы ашылады. Яғни, даланың микроконцептілері ретінде «майда мамыр далам», «кең дала», «көкшіл дала», «байтақ дала» деген тіркестер арқылы көрінеді. Ақын шығармашылығынан тағы бір мысал келтірейік:

*«Қоңыр дүние.
Төсінде қоңыр даланың
Арқалап келем қоп-қоңыр қомын
бабаның.
Қоңыр төбелдеу бақытым
болғаныменен,*

Қоңыр қыстаудың көңіндеі
сорым да қалың».

Осы шумақтағы «қоңыр» сөздеріне қарап отырып, қоңыр сөзінің қоңырқай ғана тірлікті танытатынын байқасақ, ақынның өз сорын қыстаудың неше қатпар көңіне теңеуі жайлау мен қыстаудың жайын жақсы білетін қазақтың ұғымына жақын сөзбен бейнелеуі – қазақтың әр сөзінің орайын таба қолдану арқылы жаңа тіркес, жаңа образ жасауға болатынының мысалы.

Несіпбек Айтұлының шығармашылығына талдау жасау арқылы біз табиғатбаға жетпес құндылық әрі байлық және оны ұтымды және ұқыпты пайдалану қажет деген қорытындыға келдік. Табиғатта физикалық және рухани тұрғыдан сауықтыра алатын күш бар. Мысалы: *Табиғат көркі арбады, Сұлулық – семсер тіл кесер* [14, 54]. *Қойдың-ау, о табиғат, құлшындырып, Тағы бір көктем қызға мен сүймеген. ..Табиғат түбі, Мәңгілік Серігім бе екен деп қалам. Жасыл көл, жасыл дала, жасыл көктем, Табиғат жарқыраған асыл неткен?!*

ҚОРЫТЫНДЫ

Материалды талдау барысында, «табиғат» концептілерінің адамның *әлем туралы білім жүйесіндегі аса* маңызды орнын және халықтың мәдениеті мен менталитетімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Шындықты түсіну мен қабылдаудың ерекше әдісін көрсететін әлемнің поэтикалық бейнесінде «табиғат» концептілері шығармашыл тілдік тұлға ретінде ақынға тән концептуалдаумен сәйкес келеді.

Концептуалдаудың базалық деңгейіне мыналар жатады: су, теңіз, жер, ағаш, гүл, адам және т.б. лексемалар. Ал бұған бағынышты деңгейдегі «табиғат» концептілеріне толқын, өзен, жел, бұлт, өріс, орман, қайың, тал, жарық, жаға, қар, жаңбыр т.б. жатқызамыз. Несіпбек Айтұлының поэтикалық тілінде бейнелі парадигмаларды жасауда жиі және өнімді қолданылатындар бағынышты деңгей бірліктері деуге болады. Ғарыш, ғалам, планеталар, шоқжұлдыздар сияқты табиғи әлем түсініктері ақын шығармаларында сирек кездеседі.

Автор «табиғат» концептілерін беруде мәнерлі және экспрессивті құралдар ретінде теңеу, эпитет, кейіптеу мен метафоралар, фразеологизмдер мен қанатты сөздерді сәтті қолданады. Концепт теориясына қатысты (Н.Н. Болдырев, Е. С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, А.П. Бабушкин, Г.Смағұлова, Қ. Жаманбаева, М. Күштаева, С. Жапақов, Э.Оразалиева, И.Айбарша, А. Әмірбекова және т.б.) зерттеулерді басшылыққа алдық.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, біз Несіпбек Айтұлы поэтикасындағы «табиғат» концептілеріне қатысты бейнелі лексиканың әлемді модельдеу мүмкіндіктерін анықтадық, ақынның табиғаттың ерекше, қайталанбас әлемін жасау жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктеріне көз жеткіздік.

Осылайша, қазақ халқының лингвомәдениетіндегі «табиғат» концептісі ұлттық танымның бір көрінісі, сондықтан да ғаламның лингвокогнитивтік моделі болып саналады. Несіпбек Айтұлы шығармаларындағы «табиғат» концептілері қазақ халқының этномәдени дәстүрлерін, автордың әлемге көзқарасын танытатын өзіндік орны бар, басты ұғымдардың бірі *болып* саналады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «AP19680272 Абай өңірі ақын-жазушыларының тәуелсіздік дүниетанымы әлемдік ой кеңістігінде (Абай облысы бойынша ақын-жазушылар шығармаларын талдау)» жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Степанов Ю.С. Константтар. Орыс мәдениетінің сөздігі. Зерттеу тәжірибесі. – Мәскеу: Орыс мәдениетінің тілдері, 1997. – 824 б.

- 2 Лихачев Д.С. Орыс тілінің концептосферасы // Изв. КСРО Ғылым академиясы. Әдеб. және тіл сер. – М., 1993. Т. 52. – 5-12 б.
- 3 Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігі / Жалпы ред. Е.С. Кубрякова. – М.: М.В. Ломоносов ат. Мәскеу мемлекеттік университетінің филол. факультеті, 1997. – 245 б.
- 4 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2006, – 30 б.
- 5 Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвомәдени концепт зерттеу бірлігі ретінде // Когнитивтік лингвистиканың әдіснамалық мәселелері. – Воронеж, 2001. – 75-80 б.
- 6 Ахметжанова З. Ұлттық концепция туралы очерк. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148 б.
- 7 Даль В.И. Ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігі: 4 т. – М.: Орыс тілі, 1998. Т. 3. – 555 б.
- 8 Орыс әлемі картинасы: тілдегі және мәтіндегі кеңістіктік модельдер / Р. Н. Порядина, Л. Г. Гынгазова, Ю. А. Эмер және басқалар; жауапты. ред. проф. З. И. Резанова. – Томск: UFO-Plus, 2007. – 384 б. 1998. Т. 3. – 555 б.
- 9 Дмитриева Ю.Л. Бақ бейнесін киелі кеңістіктің негізгі бейнелерінің бірі ретінде вербализациялау (С.Есенин шығармалары негізінде) // Томск мемлекеттік педагогикалық университетінің хабаршысы. 2023. 6 (230) шығарылым. – 16-22 б. Tomsk State Pedagogical University Bulletin. vol. 6 (230) 2023. pp.16–22.
- 10 Бакуменко О.Н. В.Набоковтың қос тілді дүниетанымындағы түсті белгілеулер (Лолита романының түпнұсқа және автоударма мәтіндері негізінде) // Петербург университетінің хабаршысы, 20 том. 1-шығарылым. Тіл және әдебиет. 2023.
- 11 Болдырев Н.Н. Тіл білімін зерттеу мәселелері // Тілдің концептуалды талдауы. Зерттеудің қазіргі бағыттары: ғылыми еңбектер жинағы. – М.; Калуга: «Эйдос», 2007. – 95-108 б.
- 12 Turner James Milton, Lucretius, and the “Womb of Nature”. // Milton Studies. – 2024. – №1(66). – P. 1-41. DOI10.5325/miltonstudies.66.1.0001
- 13 Болдырев Н.Н. Когнитивтік семантика: ағылшын филологиясы бойынша дәрістер курсы. – Тамбов: Г.Р.Державин атындағы ТМУ баспасы, 2000.
- 14 Айтұлы Н. Шығармалары. Жеті томдық. Өлеңдер, толғаулар, поэмалар. – Астана: Фолиант, 2014.
- 15 Айтұлы Н. Шығармалары. Бірінші том. Өлеңдер мен поэмалар. – Астана, 2011.

Материал 05.06.2024 баспаға түсті

Концепции, связанные с природой в поэзии Н. Айтулы

Э.М.Самекбаева¹, А.О.Токсамбаева¹, К.К.Муканова¹

¹НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, 070000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются концепты «Природа» в творчестве выдающегося казахского поэта Несипбека Айтулы. Всесторонне рассматриваются живые словесные образы в стихах поэта, анализируется умелая таблица языка поэта. Приводятся примеры лексико-семантических групп концептов «Природа» в стихотворениях автора и анализируются с позиций казахского знания. Наряду со средствами художественной репрезентации в авторских поэтических текстах в статье рассматривается поэтическое творчество как особый образец творчества. Репрезентация концептов «Природа» в определенном контексте, их эстетический характер, поэтическое творческое завершение в творчестве Несипбека Айтулы дается на основе взаимодействия автора и читателя. В статье анализируются сравнения, эпитеты, метафоры, основанные на образно-выразительных средствах языка в поэтических текстах Несипбека Айтулы. Также в статье кратко описывается структура концепта «Природа» и ее роль в создании образа мира человека. К понятиям «природа» в рассматриваемом поэтическом тексте относятся времена года, краски природы, звуки природы, солнце, небо, птицы, ветер, дождь, снег и др.

включает в себя единицы. В статье рассказывается о всей картине мира с красотой природы наряду с реальным миром.

Ключевые слова: концепт, концептуальный анализ, сравнение, метафора, поэтика, концептуальный образ мира, лингвокультурные концепты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Москва: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
- 2 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1993. Т. 52, № 1. С. 5–12.
- 3 Краткий словарь когнитивных терминов / Подбщ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. факт МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
- 4 Амирбекова А.Б. Особенности вербализации концептуальных структур в поэтическом тексте (по поэзии М. Макатаева). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 2006, – 30 с.
- 5 Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 75-80.
- 6 Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148 с.
- 7 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Рус. яз., 1998. Т. 3. 555 с.
8. Картины русского мира: пространственные модели в языке и тексте / Р. Н. Порядина, Л. Г. Гынгазова, Ю. А. Эмер и др.; отв. ред. проф. З. И. Резанова. – Томск: UFO-Plus, 2007. – 384 с. 1998. Т. 3. – 555 с.
9. Дмитриева Ю.Л. Вербализация образа сада как одного из ключевых образов сакрального пространства (на материале произведений С. Есенина) // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2023. Вып. 6 (230). С. 16–22. Tomsk State Pedagogical University Bulletin. 2023, vol. 6 (230) pp. 16–22.
10. Бакуменко О.Н. Цветообозначения в двуязычном мировидении В. Набокова (на материале оригинального и автопереводного текстов романа Лолита) // Вестник Санкт-Петербургского университета, том 20. Вып1. Язык и литература. 2023.
- 11 Болдырев Н.Н. Проблемы исследования языкового знания // Концептуальный анализ языка. Современные направления исследования: сборник научных трудов. – М.; Калуга: «Эйдос», 2007 С. 95-108.
- 12 Turner James Milton, Lucretius, and the “Womb of Nature”. // *Milton Studies*. – 2024. – №1(66). – P. 1-41. DOI10.5325/miltonstudies.66.1.0001
- 13 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии. –Тамбов: Изд- во ТГУ им. Г.Р.Державина, 2000.
- 14 Айтулы Н. Произведений. Семь томов. Стихи, мысли, стихи. – Астана: Фолиант, 2014. 15 Айтулы Н. Произведений. Первый том. Стихи и поэмы. – Астана, 2011.

Материал поступил в редакцию журнала 05.06.2024

Concepts related to nature in the poetry of N. Aituly

E.Samekbaeva¹, A.Toksambaeva¹, K.Mukanova¹

¹«Shakarim University Semey city Semey» NCJSC, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan

This article examines the concepts of “Nature” in the works of the outstanding Kazakh poet Nesipbek Aituly. The living verbal images in the poet's poems are comprehensively examined, and the poet's skillful table of language is analyzed. Examples of lexical-semantic groups of concepts “Nature” in the author's poems are given and analyzed from the perspective of Kazakh knowledge.

Along with the means of artistic representation in the author's poetic texts, the article examines poetic creativity as a special example of creativity. The representation of the concepts of "Nature" in a certain context, their aesthetic character, poetic creative completion in the work of Nesipbek Aituly is given on the basis of interaction between the author and the reader. The article analyzes comparisons, epithets, metaphors based on figurative and expressive means of language in the poetic texts of Nesipbek Aitula. The article also briefly describes the structure of the concept "Nature" and its role in creating the image of the human world. The concepts of "nature" in the poetic text under consideration include seasons, colors of nature, sounds of nature, sun, sky, birds, wind, rain, snow, etc. includes units. The article talks about the whole picture of the world with the beauty of nature along with the real world.

Key words: concept, conceptual analysis, comparison, metaphor, poetics, conceptual image of the world, linguocultural concepts.

REFERENCES

- 1 Stepanov İu.S. Konstanty. Slovä ruskoi kültury. Opyt issledovania. [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience] (Moscow, 1997).
- 2 Lihachev D.S. Konsepto sfera ruskogo iazyka [Conceptosphere of the Russian language] (Moscow, 1993).
- 3 Kratki slovä r kognitivnyh terminov [A brief dictionary of cognitive terms] (Moscow, 1997)
- 4 Amirbekova A.B. Osobenosti verbalizatsii konseptuälnyh struktur v poeticheskom tekste (po poezii M. Makataeva) [Peculiarities of verbalization of conceptual structures in a poetic text (based on the poetry of M. Makataev)] (Almaty, 2006).
- 5 Karasik V.İ., Slyşkin G.G. Lingvoküturnyi konsept kak edinisa issledovania // Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki [Linguocultural concept as a unit of research // Methodological problems of cognitive linguistics] (Voronezh, 2001).
- 6 Ahmetjanova Z. Oчерki po nasyonälnoi konseptologii. [Essays on national conceptology] (Almaty, 2012).
- 7 Däl V.İ. Tolkovyı slovä r jivogo velikorussskogo iazyka [Explanatory dictionary of the living Great Russian language] (Moscow, 1998).
- 8 Kartiny ruskogo mira: prostranstvennyye modeli v iazyke i tekste [Pictures of the Russian world: spatial models in language and text] (Tomsk, 2007).
- 9 Dmitrieva İu.L. Verbalizatsia obraza sada kak odnogo iz klüchevyh obrazov sakrälno go prostranstva (na materiale proizvedeni S. Esenina) [Verbalization of the image of the garden as one of the key images of sacred space (based on the works of S. Yesenin)] (Tomsk, 2023).
- 10 Bakumenko O.N. Svetooboznachenia v dvuiazychnom mirovidenii V. Nabokova (na materiale originälno go i avtoperevodno go tekstov romana Lolita) [Color designations in V. Nabokov's bilingual worldview (based on the original and self-translated texts of the novel Lolita)] (Saint Petersburg , 2023).
- 11 Boldyrev N.N. Problemy issledovania iazykovogo znania // Konseptuälnyi analiz iazyka. Sovremennyye napravlenia issledovania: sbornik nauchnyh trudov [Conceptual analysis of language. Modern directions of research: collection of scientific papers] (Moscow, 2007).
- 12 Turner James Milton, Lucretius, and the "Womb of Nature"// Milton Studies. – 2024. – №1(66). – P. 1-41. DOI10.5325/milton studies.66.1.0001
- 13 Boldyrev N.N. Kognitivnaia semantika: kurs leksi po angliskoi filologii [Cognitive semantics: course of lectures on English philology] (Tambov. 2000).
- 14 Aitüly N. Şyğarmalary. Jeti tomdyq. Öleñder, tolğaular, poemalar [Works. Seven volumes. Poems, thoughts, poems] (Astana, 2014).
- 15 Aitüly N. Şyğarmalary. Birinşı tom. Öleñder men poemalar [Works. First volume. Poems and poems] (Astana, 2011).

Received: 05.06.2024

МРНТИ 17.07.31

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp189-200](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp189-200)

С.Ш. Тахан¹, Ш.Б. Сапаш²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАГЕДИЯ «ХАН КЕНЕ» В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ РЫМГАЛИ НУРГАЛИ: АСПЕКТЫ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматривается историческая трагедия «Хан Кене» Мухтара Ауэзова в контексте исследований академика Рымгали Нургали. Литературоведческое исследование ученого ориентировано на выявление глубинных исторических, социальных и культурных пластов жизненного материала, составляющего сюжетно-композиционную основу драмы Ауэзова. Рымгали Нургали акцентирует особое внимание на культурно-идеологических факторах времени написания исторической трагедии «Хан Кене», обусловивших концептуально-аксиологический диапазон раскрытия темы. Такая научная позиция ученого обосновывается его приверженностью методу историзма в исследовании литературы, позволяющему рассматривать художественное произведение в единстве его исторического содержания и социокультурных обстоятельств времени его написания. В статье обращается особое внимание на проявление личности самого исследователя, в особенности, анализ Рымгали Нургали исторической трагедии «Хан Кене» Мухтара Ауэзова неотделим от субъективных впечатлений и эмоций ученого как читателя – носителя высокой национальной культуры и глубокого исторического сознания. Точность научного анализа драмы М.Ауэзова Р.Нургали проявляется в определении самых ключевых моментов трагического конфликта, протекающего из исторического противостояния, выявлении аспектов, определяющих его структуру и смысловую глубину. Статья раскрывает взгляды и методы исследования Рымгали Нургали, проливая свет на суть исследуемого произведения и позволяя читателям понять глубокие общественные и культурные контексты, влияющие на восприятие читателями исторической трагедии «Хан Кене».

Ключевые слова: Рымгали Нургали, историческая трагедия, Мухтар Ауэзов, Хан Кене, историзм.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Исследование исторической трагедии в мировой литературной критике было объектом интереса учёных разных периодов. А.Томпсон [1] подчеркивает необходимость четкого различия между трагедией и мелодрамой, а Дж.Дракакис и В.Кирнан [2] исследуют влияние социальных и экономических изменений на трагедии Шекспира. Дж.Бэйли [3] проводит критическое исследование отдельных трагедий Шекспира, что еще больше способствует пониманию исторической трагедии. Р.Джонс [4] расширяет эту дискуссию, исследуя творчество греческих трагиков и координацию теоретически обоснованных чтений с акцентом на материальную историю. Эти исследования в совокупности подчеркивают важность исторического контекста при анализе исторической трагедии.

В рамках многих научных трудов и исследований, посвященных творчеству М. Ауэзова, ученые литературоведы анализировали его литературное наследие, что в конечном итоге помогло оценить вклад этого выдающегося писателя в литературу и культуру казахского народа. Начиная с 1950-60-х годов художественное творчество Мухтара Ауэзова было предметом исследования видных ученых-ауэзоведов: Б. Кенжебаева, М. Каратаева, Е. Лизуновой, Ы. Дуйсенбаева, А. Нуркатова, С. Ордалиева и др.

Так, Б.Кенжебаев всестороннему анализу подвергает роман о выдающемся общественном деятеле и мыслителе казахского народа Абае «Өскен өркен», оставшийся неопубликованным при жизни автора[5]. М. Каратаев исследует пьесы М.Ауэзова «Енлик-Кебек», «Карагоз», «Айман-Шолпан», «Түнгі сарын» и другие [6].

Л. Сергазы в статье «Мұхтар Әуезовтың «Хан Кене» трагедиясындағы Алашшылдық идеяның көріністері» [7] поднимает вопросы формирования национальной идентичности, борьбы за свободу, исторического контекста и роли Ауэзова в обществе и в истории Казахстана.

Однако в истории литературных исследований творческого наследия Мухтара Ауэзова долгое время оставалась без внимания историческая трагедия «Хан Кене». Это произведение, насыщенное историческими драмами и эпическим звучанием, привлекло внимание исследователей только в 1980-е годы, когда они начали осознавать его значение для казахской литературной традиции.

Эта историческая драма является выдающимся творением Мухтара Ауэзова, в котором он осмысляет героические и трагические моменты в истории борьбы за национальное освобождение в период между 1837 и 1847 годами. Ауэзов рассказывает о временах, когда Кенесары Касымов, последний хан казахов, возглавлял народное движение за свободу степей. В отличие от других произведений на историческую тематику драма «Хан Кене» Мухтара Ауэзова вносит свой уникальный вклад в осмысление и интерпретацию этого сюжета.

В своём произведении, затрагивающем события, оказавшие значительное воздействие на степные регионы в середине XIX века, автор предпринимает попытку осуществить глубокий социально-философский анализ исторического контекста. Он стремится к рефлексии и критическому осмыслению причинно-следственных связей исторических процессов, а также их корреляции с современными реалиями. Это одно из первых произведений в казахской литературе, в котором сквозь призму трагедии и героизма исследуются и обсуждаются важные социальные, общественные и политические вопросы.

В частности, оно затрагивает темы, такие как влияние индивидуума на ход истории, особенности исторического развития и процессы, способствующие формированию национальной идентичности.

Несмотря на то, что пьеса была закончена в 1928 году, ее первая сценическая реализация состоялась только через шесть лет. Премьера спектакля «Хан Кене» в 1934 году на сцене Казахского государственного театра под управлением Орынбека Бекова привлекла особое внимание и стала предметом оживленных дискуссий среди писателей, театральных критиков и общественных деятелей в Казахской республике. Основное внимание в дискуссиях уделялось пониманию и интерпретации идеи автора, а также образа Кенесары Касымова. Фактически Ауэзову было предложено сместить фокус пьесы с Кенесары на историю, рассказывающую о жизни народа. Подходы автора к освещению истории казахского народа противоречили идеологическим принципам и политической идее социалистического режима. 8 июня 1934 года на заседании бюро Казахского областного комитета ВКП(б) было вынесено специальное постановление относительно трагедии «Хан Кене». Бюро выдвинуло требование к автору оформить исторический материал в духе большевизма, указало на необходимость доработки пьесы и ввело запрет на ее постановку на сцене театра. Мухтар Ауэзов подвергся критике за идеализацию образа Кенесары хана и ошибочное толкование исторических событий. Так, об этом пишет Жаксылыков А.Ж. в статье «Возвращаясь вновь к «Неизвестному в наследии Мухтара Ауэзова»: «Наиболее острым, политически мотивированным обвинением подвергся М.О. Ауэзов в связи со своей пьесой «Хан Кене», нападки продолжались десятилетия спустя после первой постановки пьесы на сцене театра»[8]. В своем исследовании З-Г. Бисенгали отмечает, что трагедия «Хан Кене» Мухтара Ауэзова вызывала определенные размышления и обсуждения в обществе, связанные с политическим и социокультурным контекстом: «Сол тәрізді, осындай ойларды қаламгердің «Хан Кене» трагедиясының сахынаға жолына байланысты да айтуға болады. Оны еліміз егемендік алған соң ғана қозғап, сахыналай бастадық. Бірақ көрермендер тарапынан ықыластың аздаулығы

байқалды. Негізгі себеп шығарма өзегіндегі саяси ойларға басымдылық беруден болған тәрізді. Одан гөрі, қазақ мемлекетінің дербестігі мен тәуелсіздігі үшін орыс отарашылығына қарсы күрескен Хан Кененің ішкі әлеміне үңілу керек тәрізді» [9].

Однако время расставило все на свои места: в середине 1980-х произведение было включено в полное двадцатитомное издание собраний сочинений автора, а уже к концу 1980-х и в начале 1990-х годов драма завоевала популярность на театральных подмостках нашей страны, став важным элементом культуры независимого Казахстана.

Одним из первых к анализу данного произведения Мухтара Ауэзова в своих исследованиях обращается академик Рымгали Нургали.

ВВЕДЕНИЕ

В данной исследовательской статье мы сосредоточиваем внимание на анализе «Хан Кене» Мухтара Ауэзова в контексте исследований выдающегося казахского ученого академика Рымгали Нургали. Нургали придает особое значение историческим и культурным аспектам литературных произведений, раскрывая их смысловую глубину и влияние на формирование культурного наследия. Драма «Хан – Кене» предстает исследованием, позволяющим глубже понять трагический смысл в ее сюжете и определить степень высокой эмоциональной заряженности произведения.

Академик Рымгали Нургали является одним из первых теоретиков казахской драмы. Фундаментальным трудом в этом направлении является его монография «Драма өнері» [10]. Рымгали Нургали, анализируя конфликт трагедии, эстетические и эмоциональные аспекты, сюжетную основу, элементы художественного оформления и идейно-тематическое содержание, классифицирует казахскую трагедию на эпическую, историческую и социально-бытовую.

В главе «Тарихи трагедия» ученый анализирует такие произведения, как трагедию Мухтара Ауэзова «Хан Кене» (1928), Ильяса Жансугурова «Исатай - Махамбет» (1936), трагедию Мухтара Ауэзова, написанную совместно с Л.Соболевым «Абай» (1939), трагедию «Шокан Уалиханов» (1948) и драму «Қашқар қызы» С.Муканова.

Восприятие литературного произведения, его анализ, интерпретация – процесс глубоко субъективный. В то же время научное творчество литературоведа – это комплекс теоретических и методологических знаний, исследовательских умений и навыков, направленных на изучение литературы как явления культуры, а также на анализ и интерпретацию литературных произведений. В научном творчестве литературоведа на первый план выходит критическое мышление, которое включает в себя способность анализировать и сопоставлять различные точки зрения, формулировать гипотезы и проверять их на основе исследования фактов и доказательств.

Один из основных инструментов научного творчества литературоведа – это литературная критика, которая позволяет оценивать литературные произведения на основе определенных критериев, а также выявлять и анализировать литературные тенденции и направления.

Научное творчество литературоведа также включает в себя исследование исторических, социальных и культурных контекстов, в которых создавались литературные произведения. Это позволяет понимать смысловые глубины и нюансы, заключенные в текстах, а также интерпретировать их в соответствии с социальными и культурными реалиями того времени, когда они были написаны. Анализируя подход к исследованию художественных произведений академиком, можно проследить концепцию познания Рымгали Нургали. Ученый применяет метод историзма в исследовании литературных произведений, считая, что художественное произведение отражает исторический контекст своего времени и является продуктом социокультурной среды. Таким образом, для понимания и анализа произведения необходимо учитывать исторический и культурный контекст, в котором оно было создано.

Изучение и интерпретация художественного произведения несомненно влечет за собой включение субъективных ощущений и эмоционального восприятия. Поэтому определяющую роль в литературоведении играет личность литературоведа.

Целью данной статьи является проследить применение принципа историзма академиком Рынгали Нургали при анализе казахской драмы на примере исторической трагедии Мухтара Ауэзова «Хан Кене».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В данном исследовании основным материалом для анализа служит научное творчество академика Рынгали Нургали, в частности научные работы, посвященные изучению трагедии Мухтара Ауэзова «Хан Кене» с фокусом на использовании принципа историзма при изучении художественных произведений.

В основу работы легли произведения самого Мухтара Ауэзова, в том числе разные версии пьесы, а также труды других исследователей, которые затрагивают тему данной исторической трагедии. Дополнительно используются статьи и монографии, касающиеся истории казахского народа, а также теоретические работы по методологии литературной критики и историзма. Важную роль в исследовании играют работы ученых, таких как З. Ахметов, Е.Лизунова и З. Кабдолов, которые занимались изучением творчества Ауэзова в контексте казахской культуры и литературы. Их аналитические выводы и теоретические разработки помогли глубже понять специфику исследуемого материала.

Дополнительно использовались статьи и монографии, посвященные истории казахского народа, что обогатило анализ контекстуальной информацией о времени и обстоятельствах, в которых создавалась пьеса. Также были привлечены теоретические работы по методологии литературной критики и историзма, что позволило систематизировать подходы к анализу текста и выявить наиболее значимые аспекты исторической интерпретации.

Для анализа применяются методы и подходы, позволяющие всесторонне изучить произведение в контексте его исторической, культурной и литературной значимости.

Основной метод исследования - системно-целостный подход к материалам, что предполагает комплексный и всесторонний взгляд на предмет исследования. Системно-целостный подход представляет собой многомерный анализ, который позволяет охватить широкий спектр аспектов литературного произведения и связанных с ним контекстов. Этот метод предполагает не только анализ самого текста, но и его связь с историческими, культурными и социальными факторами. Применение системно-целостного подхода в литературоведении обеспечивает более глубокое понимание многослойности и многозначности произведения.

Для более глубокого понимания последовательности литературного процесса применяется историко-функциональный метод. Этот метод позволяет рассматривать художественные произведения в их историческом контексте и анализировать их функциональное значение в определенный исторический период. Такой подход способствует раскрытию влияния исторических, социальных и культурных факторов на создание и восприятие литературных произведений.

Комбинирование системно-целостного подхода и историко-функционального метода позволяет более полно и глубоко рассмотреть исследуемый материал, выявить связи между художественным текстом и историческим контекстом, а также понять, как принцип историзма используется Рынгали Нургали в анализе трагедии «Хан Кене».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследование литературного наследия, посвященного фигуре Кенесары хана, последнего хана казахов, обнаруживает богатство и разнообразие творческих подходов. Особенное место среди этого многообразия занимает драма «Хан Кене» Мухтара Ауэзова, где

автор с великолепным мастерством воплотил исторические реалии и драматическую борьбу Кенесары хана против русского самодержавия. Работа Ауэзова не только отражает исторические события, но и предоставляет уникальный взгляд на героические страницы прошлого Казахстана, подчеркивая сложность и многогранность периода освободительного движения.

Анализ Рымгали Нургали драмы Ауэзова демонстрирует уникальный подход к интерпретации исторических событий, связанных с жизнью Кенесары хана. Нургали подчеркивает историческую значимость и трагическую глубину произведения, акцентируя внимание на многоаспектности и динамике образа Кенесары. В его исследовании раскрывается сложность и противоречивость личности Кенесары хана, его роль в истории казахского народа и особенности его лидерства.

Ученый обращает внимание на драматургические и художественные аспекты произведения, такие как выбор персонажей, их взаимоотношения и язык произведения. Нургали особенно выделяет образы Наурызбай и других персонажей, демонстрируя, как они отражают исторические реалии и национальный дух. Также он акцентирует внимание на трагедии Кенесары хана, сравнивая ее с произведениями Шекспира и подчеркивая ее исключительное художественное значение.

Рымгали Нургали отходит от узкоисторического анализа, предпочитая широкий контекст и вечные мотивы, которые делают произведение актуальным для разных эпох и культур. Он выявляет глубокий смысл в тематике произведения, который резонирует с вопросами любви, предательства и борьбы за свободу, что позволяет читателям разных поколений находить отголоски своих переживаний и мыслей.

Таким образом, анализ Рымгали Нургали подчеркивает важность и значимость произведения «Хан Кене» в контексте казахской и мировой литературы, демонстрируя его многослойность и глубину. В его исследовании проявляется стремление не просто изучить исторический контекст, но и понять его влияние на культуру, национальное самосознание и историческую память народа

ОБСУЖДЕНИЕ

О Кенесары хане – потомке великого Абылайхана, последнем казахском хане, храбростью которого восхищались даже его враги, написано немало художественных произведений: Нысанбай жырау «Кенесары – Наурызбай (Дастан)»; Досқожа «Кенесары коныстан ауғанда айтқаны»; Доскей Әлімбаев «Кенесары (Поэма)» Жамбыл «Сыздық сұлтанға»; В.Моисеев «Қазақтың соңғы Ханзадасы»; Н.Павлов «Бодандықтан бой тартқан»; Әбілмәжін Жұмабаев «Жол айрығында»; Естай Мырзахметов «Сардаланың сардары»; Есенберлин И. «Хан Кене».

Среди литературных творений, посвященных Кенесары хану, особое место занимает произведение Мухтара Ауэзова. Изучение трагических событий в истории Казахстана, в том числе эпохи Кенесары хана нашло свое отражение в его творчестве. В трагедии «Хан Кене» Ауэзов с великолепным литературным мастерством драматизирует историю жизни и борьбы с русским самодержавием хана Кенесары, предлагая читателям уникальный взгляд на героические страницы прошлого Казахстана.

В 50-ти томном полном собрании сочинений напечатаны два варианта данной пьесы, а также вариант на русском языке, переведенный самим автором [11].

Отдельным аспектом в исследованиях самих событий вокруг движения казахского народа, связанного с именем хана Кенесары, является научный труд Рымгали Нургали о драме Ауэзова «Хан Кене», к которому он внес свой вклад в анализ и интерпретацию исторических перипетий через призму своего уникального методологического подхода.

В первую очередь Рымгали Нургали обозначает исторический период и исторические факты, которые легли в основу произведения. В трагедии «Хан Кене» автор рассказывает историю борьбы за независимость казахского народа в 1916 году. Художественно-

драматическое переосмысление истории Мухтаром Ауэзовым основано на личных исследованиях писателя различных материалов, включая историческую литературу и первоисточники. Писатель-историк, показывает один из самых сложных и кровавых периодов жизни народа, а именно восстание казахского народа против колониального гнета российской империи.

Казахский ученый-историк М. Козыбаев отмечает, что подход Мухтара Ауэзова к изучению и толкованию национально-освободительной борьбы казахов, а также их национального самосознания успешно выдержал проверку временем. Автор, проявивший уникальную дальновидность, вышел за рамки своего времени, опередил эпоху, точно воспроизведя трагедию колониальной экспансии в степи. Его подход к историческому контексту отмечался всесторонним, масштабным рассмотрением проблем общества, а также вниманием к историческому развитию казахского народа: *«Он изучал историю казахов в едином ключе с историей других народов мира как часть целого. Определяя роль и место казахской нации в мировом освободительном движении, он увековечил в своих произведениях образы предводителей, посмеявшихся восстать против империи, ее колониального режима и поплатившихся за свободу жизнью. В период расцвета культа личности и разгула реакции, М.Ауэзов создал концепцию освободительной борьбы народа, совершил творческий подвиг как герой освободительной войны 1916 года хан Кене»* [12].

В то же время Рымгали Нургали подчеркивает, что не все исторические события этого времени находят отражение в драматическом действии: *«...орыс әскерлерімен арадағы шайқас, қазақ ішіндегі соғыстар, Қоқанмен қақтығыс оқиғалары жоқ»* [6, 166] Драматическое действие в трагедии ограничено изображением исторических событий, имевших место в действительности: церемония избрания хана, изображение последнего этапа национально-освободительного движения в южном регионе.

Для выражения авторской позиции важен подбор персонажей. Историзм в пьесе Мухтара Ауэзова проявляется, прежде всего, в персонажах произведения, которые имеют реальных прототипов. Создание персонажей, чьи убеждения, поведение и образ жизни соответствуют определенной эпохе, позволяет лучше воспринимать историческую обстановку. Автор выполняет образную реконструкцию исторических персонажей: в произведении фигурируют Нысанбай жырау, батыры Агыбай, Жоламан, Бухарбай, Ержан и другие.

Рымгали Нургали всегда уделяет большое внимание как собственно характерам персонажей произведения, так и взаимоотношениям между ними. В пьесе речь героев отражает мнение народа. Оригинальная ауэзовская позиция в осмыслении трагической судьбы Кенесары Хана по мнению Рымгали Нургали раскрывается постепенно: *Личностные качества Кенесары проявляются в широком спектре действий: от разговоров до боевых столкновений, в бытовых ситуациях, на поле битвы, при ханском дворе и во время военных кампаний. Он предстает то как мудрец, способный глубоко анализировать ситуации и принимать обдуманные решения, то как решительный борец, способный прямыми действиями устранять препятствия, то как благородный стратег, готовый на личные жертвы ради преодоления противника, то как хитрец, искусно строящий свои планы для достижения целей. Его характеризует и безжалостность в борьбе с врагами, и справедливость, не допускающая различий в отношении к людям на основе их социального статуса или близости, особенно когда дело касается соблюдения традиций, обычаев и законов*[С,167](Перевод наш). Рымгали Нургали описывает разносторонность и многогранность личности Кенесары, созданного Мухтаром Ауэзовым. Это выдающийся лидер и герой, чьи поступки и решения были такими же разнообразными, как и сама жизнь на территории, на которой он действовал. Подчеркивается уникальность личности Кенесары, проявляющей разносторонние черты характера и многогранные умения в различных сценариях и обстоятельствах. Выделяется его уникальное лидерство в разнообразных сферах, включая боевые и мирные сцены, а также подчеркивается его решительность, справедливость и уважение к традициям, что придает ему статус выдающегося лидера и защитника народа. В

понимании Мухтара Ауэзова важность, значимость исторической личности, его деяний зависит от его от способности защищать интересы народа.

Следует отметить, что анализируя трагедию, Рымгали Нургали не ограничивается только локально-историческим контекстом, социально-историческим содержанием тематики. Он всегда обращает внимание также и на вечные мотивы, резонирующие в исторических драмах, выявляет в тематике произведения глубокий смысл, который действительно важен для людей разных эпох, поколений и народов.

Так, тема любви, предательства вплетена в женские сюжетные линии трагедии Ауэзова. Рымгали Нургали обращает внимание на женские образы в пьесе, их всего два – дочь Ержана Карашаш и сестра Кене Бопай. Ученый замечает, что в характеристике Бопай Ауэзов не отходит от традиционно сложившихся установок в отношении образа Бопай, которая в жизни отличалась храбростью и смелостью. Бопай была всецело предана хану на пути его освободительной борьбы. В данном случае в трагедии при основной конкретно-исторической теме, развиваются побочные темы, связанные с любовными отношениями героинь.

При объективном рассмотрении художественного произведения, представляющего собой элемент культуры и искусства, обладающего эстетической функцией, в интерпретации академика Рымгали Нургали нередко прослеживаются субъективные впечатления и эмоциональные реакции. Например, анализируя трагедию, Рымгали Нургали размышляет: *«Түптеп келгенде, хан Кене бастаган күрес жолында жанын шүберекке түйген Бопайдың, өзге емес, қолбасы Бұғыбайды таңдауында сезіммен қоса түкпірлей ойлаған есеп жатыр, құшағына алса, батыр төренің намысын жыртпай қайда барады?»* [6,169]. Этот комментарий отражает внутренний диалог и эмоциональное вовлечение Рымгали Нургали в анализ трагедии. Вопрос о том, каким образом действия персонажей могут повлиять на ход событий, выражает не только его интерес к характерам, но и внутреннюю реакцию на события произведения. Эту установку на субъективное начало в научном познании усиливает вопросная форма, часто применяемая ученым.

В своем анализе академик Рымгали Нургали особое внимание уделяет характеристике Наурызбая в трагедии. По его мнению, Мухтар Ауэзов, опираясь на документальные источники, создал неповторимый образ батыра, преданного хану и его делу. Нургали подчеркивает, что Наурызбай выступает как яркий представитель казахского народа, совмещая в себе не только мужество в бою, но и высокие духовные качества. Он описывает Наурызбая как бескорыстного защитника свободы казахского народа, верного союзника хана Кене, подчеркивая его ключевую роль в событиях трагедии. Акцентируя внимание на неповторимых чертах характера Наурызбая, Нургали подчеркивает, что в данной драме нет другого пути для него, кроме как быть верным своим идеалам и казахскому народу: *«Бұл – сөзі, ісі, әрекеті, сезім-түйсігі, ой-байламы бір-ақ арманға, бір-ақ жолға – қазақ елінің еркіндігі үшін күреске арналған хас батыр. Осы сапарда ту ұстаушы хан Кене – сондықтан Кене, сондықтан Кененің досы – мұның досы, хан Кененің дұшпаны – мұның дұшпаны. Басқа жол жоқ. Былқ-сылқты білмейді»* [6, 169].

Рымгали Нургали характеризует образы многочисленных врагов Кенесары хана. Среди них – не верящие в единство казахского народа Жанторе, Шотай, Балгожа. В их числе и предатель Муса бей, написавший жалобу на Кенесары хана. Рустем, Сыпатай, Байузак, которые поначалу делали вид, что присоединяются к освободительному движению, завидуют власти Кенесары хана.

Рымгали Нургали в своем анализе трагедии высоко оценивает драматургическое изображение отношений между казахами и киргизами. Он отмечает, что драматург не отдает предпочтений ни одной из сторон, не занимает однозначную позицию в отношении казахов или киргизов. Это свидетельствует о высокой реалистичности произведения, где изображаются кровавые события и последние мгновения жизни Кенесары хана.

В своих оценках Нургали лично ощущает горечь и величие этого произведения. Он сопоставляет трагедию с шекспировскими произведениями, что подчеркивает ее исключительное художественное значение и глубину. Это свидетельствует о том, насколько

произведение воздействует на чувства и восприятие самого аналитика, что делает его анализ насыщенным и проникнутым личным пониманием героической трагедии Кенесары хана.

Объектом научного описания ученого часто становятся эмоции, их языковые проявления, средства художественной изобразительности, именно это позволяет ему раскрыть важное и значимое в художественном произведении: *«Екіұдай сезім, екіұдай хал: қалың өлім ішінен сытылып шығып, құтылып кетіп, бас қосып, шаңырақ көтерейік дейді батыр. Ұлы арман, зор күрес мұраттарын тәрк етіп, ақ жолдан тайғанда қай жұмақтың төрінен озбақпын деп ойлайды әйел. Сонда өзіне жар санаған, хан Кененің үзеңгілес серігі есептеген Бұғыбай көп қорқақтың бірі болғаны ма? Ол ол ма, ақ береннің тасқа соғылғанына күңірену орнына, табалап, кекетіп, мазақтап барады, әне. Фашық сезімі таусылып, кектене шамырқанған Бопайдың опасыз Бұғыбайды өз қолымен атып тастауы – намысты ашудан туган кесек трагедиялық әрекет. Шекспир трагедияларына лайық қилмыл»* [6, 169]. Приведенный отрывок подчеркивает, что Нургали уделяет внимание не только формальным аспектам произведения, но и эмоциональной насыщенности текста. Его описание внутреннего мира персонажей, их чувств и переживаний, а также высвечивание ярко выраженных образов и метафор, акцентирование на них, служат средствами раскрытия глубокого смысла в художественной форме.

Это позволяет Нургали представить произведение как богатый эмоциональный опыт, выраженный художественными выразительными средствами. Он сравнивает трагедию с произведениями великих драматургов, древнегреческих трагиков и Шекспира, что подчеркивает высочайшую степень воплощенности в ней лучших достоинств театрального искусства, значимость этой трагедии Ауэзова в контексте мировой литературы.

Для конкретизации исторической тематики произведения необходимо обратить внимание на национальную составляющую вопроса. Национальная проблематика актуализируется в произведениях, в которых изображено историческое становление нации, предстают переломные моменты в истории народа. Обратим внимание, в какой исторический период переносит читателя трагедия «Хан Кене» и какие национальные вопросы она затрагивает. Такой анализ позволяет лучше понять, как автор использует исторический фон для постановки и укрупнения национальных тем.

Произведение «Хан Кене» Мухтара Ауэзова, рассматриваемое в контексте исследований Рымгали Нургали, переносит читателя в эпоху освободительного движения казахского народа в XIX веке. В данном контексте обсуждение национальной проблематики охватывает вопросы формирования и укрепления национальной идентичности, борьбы за независимость и сохранение культурных особенностей нации.

Исследование направлено на выявление того, каким образом автор в своем произведении отражает ключевые моменты исторического развития казахского народа, подчеркивая их значение для национального самосознания. В этом контексте рассмотрение национальных вопросов становится неотъемлемой частью анализа трагедии «Хан Кене».

При выборе исходной парадигмы для исследования литературного произведения, Рымгали Нургали опирается на культурную традицию, теоретические знания в литературоведении и свой собственный опыт. Историческое и культурное наследие играет важную роль, поскольку оно предоставляет контекст и рамки, внутри которых происходит анализ. Теоретическое знание в литературоведении предоставляет методологические средства, позволяющие систематизировать и осмыслить разнообразные аспекты художественного произведения.

Но, как подчеркивает А.Б. Есин, литературоведение требует не только технических навыков, но и особого характера личности исследователя. Технические методы анализа являются неотъемлемой частью, обеспечивающей осмысленное и глубокое исследование текста. Однако ключевую роль начинает играть «фактор Х» – личность литературоведа. Успешный анализ зависит не только от знаний, но и от оригинальности и богатства личности исследователя, что придает его труду интерес, силу и привлекательность: *«способность к широкому сопоставлению данного художественного мира как с миром реальным, так и с*

иными художественными мирами. Чем обширнее и глубже жизненный и эстетический опыт литературоведа, тем больше сторон открывается ему в многогранном художественном образе» [13, 161].

Важно отметить, что исследования Рымгали Нургали не страдают излишним социологизмом. Он предпочитает фокусироваться на художественных и структурных аспектах произведения, избегая излишней политизации или социальной оценки. Его критический метод анализа сосредоточивается на принципах оценки и понимания произведения, с учетом его художественного стиля и особенностей творческой индивидуальности писателя.

Таким образом, анализ художественного текста академиком Рымгали Нургали всегда учитывает субъективное восприятие, духовный мир литературоведа становится тем мерилем, которое определяет пафос, проясняет идеи автора. Именно этот подход ведет ученого к объективному, точному, достоверному познанию художественного текста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследования Рымгали Нургали посвящены трагедии «Хан Кене» Мухтара Ауэзова, в которой особое внимание уделяется исторической достоверности персонажей. Он выделяет важность реконструкции исторических фигур, таких как Нысанбай жырау, Агыбай, Жоламан, в создании образов.

В его исследованиях выделяется проблематика национальной идентичности, особенно в контексте формирования нации и переломных моментов в ее истории. Акцент делается на художественной ценности произведения, при этом подчеркивается важность анализа трагедии с учетом субъективных впечатлений и эмоций. В ходе анализа творчества Мухтара Ауэзова Рымгали Нургали обращает внимание на вечные мотивы, присутствующие в произведениях и остающиеся актуальными для различных эпох и народов.

Таким образом, диалектический метод позволяет ученому проанализировать творчество автора в развитии и выявить причинно-следственные связи такого преобразования. Кроме этого, Рымгали Нургали обращается к историческому методу, который помогает увидеть, как литература служит отражением, интерпретацией и формированием исторических событий и образов. Он также подчеркивает значимость исторической тематики в свете национальной самобытности и культурных аспектов, что придает его исследованиям объективность и широкий контекст.

В итоге, анализ художественного текста Рымгали Нургали отличается комбинацией субъективного восприятия и системного подхода, что придает его исследованиям глубину и оригинальность, а его научный вклад остается актуальным для понимания казахской литературы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Thompson AR.(1928) Melodrama and Tragedy. PMLA/Publications of the Modern Language Association of America;43(3):810-835. <https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/melodrama-and-tragedy/C16CEBC4F0C995FF678333E27A6B59C0#article>
- 2 John Drakakis, Victor Kiernan. (1998)Eight Tragedies of Shakespeare: A Marxist Strategy., Shakespeare Quarterly, Volume 49, Issue 4, Winter, Pages 459–462 <https://academic.oup.com/sq/article-abstract/49/4/459/5073741?redirectedFrom=fulltext>
- 3 Bayley, J. (2021). Shakespeare and Tragedy. <https://www.semanticscholar.org/paper/Shakespeare-and-Tragedy-Bayley/ec9647ab9188ba3cf0bd0d7f436618e40c2c575b>
- 4 Jones, R. (1998). [Review of History, Tragedy, Theory: Dialogues on Athenian Drama, by B. Goff]. The Classical World, 91(5), 437–438. <https://www.jstor.org/stable/4352136> _ _

- 5 Кенжебаев Б. Шындық және шеберлік. – Алматы: Жазушы. – 1966, 264 бет.
- 6 Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. Әдеби сын-зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1970. 352 бет.
- 7 Серғазы Л. Мұхтар Әуезовтың «Хан Кене» трагедиясындағы Алашшылдық идеяның көріністері [Электронный ресурс].URL: <http://dspace.enu.kz/handle/data/2801> (дата обращения 24.12.2023).
- 8 Жаксылыков А.Ж. Возвращаясь вновь к «Неизвестному в наследии Мухтара Ауэзова» // Вестн. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева – 2018. – № 4 (172). – С. 120-127.
- 9 Бисенғали З-Ғ.Қ. Әуезовтану және уақыт өрнектері // Вестн. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева – 2018. – № 4 (172). – С. 128-135
- 10 Нұрғали Р. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2013, 1-кітап. Драма өнері: монография. – 320 б
- 11 Әуезов М.Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 6-том. әңгіме, зерттеулер, пьесалар. 1927–1933. – С.91
- 12 Козыбаев М. Известные деятели культуры об Ауэзове [Электронный ресурс] URL: https://auezov.kz/page.php?page_id=25&lang=1 (дата обращения 17.12.2023).
- 13 Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 2000 – 248 с.

Материал поступил в редакцию журнала 05.06.2024

«Хан Кене» тарихи трагедиясы Рымғали Нұрғали зерттеулер контекстінде: аспектілері мен интерпретациясы

С. Ш. Тахан¹, Ш. Б. Сапаш²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық Университеті, 010000, Қазақстан Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада Мұхтар Әуезовтің "Хан Кене" тарихи трагедиясы академик Рымғали Нұрғалидің зерттеулері аясында қарастырылады. Ғалымның әдебиеттану жұмысы әдеби шығармада жасалған тарихи, әлеуметтік және мәдени контексттерді зерттеуге бағытталған. Бұл тәсіл мәтіндердегі терең мағыналар мен реңктерді түсінуге және оларды жазылған уақыттың әлеуметтік және мәдени шындықтарын ескере отырып түсіндіруге мүмкіндік береді. Академик Рымғали Нұрғали көркем шығармалар өз заманының тарихи контекстін бейнелейді және әлеуметтік-мәдени ортаның өнімі деп есептей отырып, әдебиетті зерттеуде тарихилық зерттеу принципін қолданады. Әдебиеттануда зерттеушінің өзі де маңызды рөл атқарады, өйткені көркем шығармаларды талдау субъективті әсерлер мен эмоцияларды қамтиды. Ғалым қайғылы қақтығыстар мен тарихи аспектілерге назар аудара отырып, оның құрылымы мен семантикалық тереңдігін анықтайтын негізгі ойларды бөліп көрсете отырып, шығарманы егжей-тегжейлі талдайды. Рымғали Нұрғалидің интерпретациясы шығарманың эстетикасы мен эмоционалдық аспектілерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ оның қазақ әдебиеті контекстіндегі маңызын көрсетеді. Мақалада Рымғали Нұрғалидің көзқарастары мен зерттеу әдістері ашылады, зерттелетін шығарманың мәніне жарық түсіреді және оқырмандарға "Хан Кене" тарихи трагедиясының қалыптасуы мен қабылдануына әсер ететін терең қоғамдық және мәдени контексттерді түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Рымғали Нұрғали, тарихи трагедия, Мұхтар Әуезов, Хан Кене, тарихилық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Thompson AR. (1928) Melodrama and Tragedy. PMLA/Publications of the Modern Language Association of America.;43(3):810-835.

<https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/melodrama-and-tragedy/C16CEBC4F0C995FF678333E27A6B59C0#article>

2 John Drakakis, Victor Kiernan. (1998) Eight Tragedies of Shakespeare: A Marxist Strategy., Shakespeare Quarterly, Volume 49, Issue 4, Winter, Pages 459–462

3 Bayley, J. (2021). Shakespeare and Tragedy.

<https://www.semanticscholar.org/paper/Shakespeare-and-Tragedy-Bayley/ec9647ab9188ba3cf0bd0d7f436618e40c2c575b>

4 Jones, R. (1998). [Review of History, Tragedy, Theory: Dialogues on Athenian Drama, by V. Goff]. The Classical World, 91(5), 437–438.

5 Кенжебаев Б. Шындық және шеберлік. – Алматы: Жазушы. – 1966, 264 бет.

6 Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. Әдеби сын-зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1970. 352 бет.

7 Серғазы Л. Мұхтар Әуезовтың «Хан Кене» трагедиясындағы Алашшылдық идеяның көріністері [Электронный ресурс]. URL: <http://dspace.enu.kz/handle/data/2801> (дата обращения 24.12.2023).

8 Жаксылыков А.Ж. Возвращаясь вновь к «Неизвестному в наследии Мухтара Ауэзова» // Вестн. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева – 2018. – № 4 (172). – С. 120-127.

9 Бисенғали З-Ғ.Қ. Әуезовтану және уақыт өрнектері // Вестн. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева – 2018. – № 4 (172). – С. 128-135

10 Нұрғали Р. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2013, 1-кітап. Драма өнері: монография. – 320 б

11 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 6-том. әңгіме, зерттеулер, пьесалар. 1927–1933. – С.91

12 Козыбаев М. Известные деятели культуры об Ауэзове [Электронный ресурс] URL: https://auezov.kz/page.php?page_id=25&lang=1 (дата обращения 17.12.2023).

13 Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 2000 – 248 с.

Материал 05.06.2024 баспаға түсті

The historical tragedy of «Khan Kene» in the context of Rymgali Nurgali's research: aspects and interpretations

S.Sh.Takhan¹, Sh.B. Sapash²

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, 010000, Kazakhstan

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, 020000, Kazakhstan

The article examines Mukhtar Auevov's historical tragedy “Khan Kene” as researched by academician Rymgali Nurgali. The scholar's literary explorations are focused on identifying the deep historical, social and cultural layers of the life experiences represented in Auevov's drama and reflected in the latter's plot and composition. The article highlights the particular attention that Nurgali gave to the cultural and ideological factors of the period that “Khan Kene” was written in, which determined the conceptual and axiological range of the research topic. This perspective taken by the scholar is based on his commitment to the historicism method in literary studies, allowing one to explore a piece of work in the unity of its historical content and the sociocultural circumstances of its birth. In his works, Nurgali draws attention to the manifestation of the personality of the researcher himself. Specifically, his analysis of the historical tragedy “Khan Kene” is inseparable from the subjective impressions and emotions of the scholar as a reader, who is a person of elevated national culture and deep historical consciousness. The effectiveness and accuracy of Nurgali's analysis of M. Auevov's drama is evident in the way it established the most key moments of the tragic conflict that arose from historical confrontation, and identified the aspects that defined its structure and semantic depth. The article also discusses Nurgali's views and research methods, shedding light

on the essence of the work he studied and allowing readers to understand the deep social and cultural contexts that influence a readers' perception of the historical tragedy "Khan Kene".

Key words: Rymgali Nurgali, historical tragedy, Mukhtar Auezov, Khan Kene, historicism.

REFERENCES

- 1 Thompson AR. (1928) Melodrama and Tragedy. PMLA/Publications of the Modern Language Association of America;43(3):810-835. doi:10.2307/457503
<https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/melodrama-and-tragedy/C16CEBC4F0C995FF678333E27A6B59C0#article>
- 2 John Drakakis, Victor Kiernan. (1998) Eight Tragedies of Shakespeare: A Marxist Strategy., Shakespeare Quarterly, Volume 49, Issue 4, Winter, Pages 459–462
- 3 Bayley, J. (2021). Shakespeare and Tragedy. <https://www.semanticscholar.org/paper/Shakespeare-and-Tragedy-Bayley/ec9647ab9188ba3cf0bd0d7f436618e40c2c575b>
- 4 Jones, R. (1998). [Review of History, Tragedy, Theory: Dialogues on Athenian Drama, by B. Goff]. The Classical World, 91(5), 437–438. <https://doi.org/10.2307/4352136>
- 5 Kenzhebaev B. (1966) *SHyndyk zhane sheberlik*. – Almaty: ZHazyshy. , 264 bet.
- 6 Qarataev M. (1970) *Adebiet zhane estetika. Adebii syn-zertteuler*. Almaty: ZHazyshy, 1970. 352 bet.
- 7 Sergazy L. “Muhtar Auezovtyn «Han Kene» tragediyasyndagy Alashshyldyq ideyanyn korinisteri”, available at: <http://dspace.enu.kz/handle/data/2801> (data obrashcheniya 24.12.2023).
- 8 ZHaksylykov A.ZH. “Vozvrashchayas' vnov' k «Neizvestnomu v nasledii Muhtara Auezova»” // Vestn. ENU im. L.N.Gumileva – 2018. – № 4 (172). – S. 120-127.
- 9 Bisengali Z-F.Қ. “Auezovtanu zhane uaqyt ornekteri” // Vestn. ENU im. L.N.Gumileva – 2018. – № 4 (172). – S. 128-135
- 10 Nurgali R. (2013) *SHygarmalary*. – Astana: Foliant, 2013, 1-kitap. Drama өнері: monografiya.
- 11 Auezov M. (1927-1933) *SHygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy*. – Almaty: «Daur», «ZHibek zholy», 6-tom. angime, zertteuler, p'esalar.
- 12 Qozybaev M. “Izvestnye deyateli kul'tury ob Auezove”, available at: https://auezov.kz/page.php?page_id=25&lang=1 (data obrashcheniya 17.12.2023).
- 13 Esin A.B. (2000) *Principy i priemy analiza literaturnogo proizvedeniya*.

Received: 05.06.2024

МҒТАР 17.71.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp200-209](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp200-209)

Г.Т.Тлеубердина¹, Қ.И.Тастемір¹, Г.Т.Батыргалиева², Г.Ш.Шахманова¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

²№ 3 Шортанды ауданы бойынша Шортанды орта мектебі, Шортанды, 020000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ (БАЛҒЫНБЕК ИМАШЕВ АЙТЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада танымал айтыскер ақын Балғынбек Имашевтың шығармашылығы зерделеніп, айтыстары қарастырылады. Ақынның айтыста көтеретін тақырыптары мен айтыстың әлеуметтік мәні, қоғамдық маңызы анықталады.

Бұрынғы айтыс пен қазіргі айтыстың ұқсастық жақтары мен айырмашылықтары сараланып, дәстүр жалғастығы мәселесі көтеріледі. Бүгінгі айтыс бұрынғы жақсы үрдістерді бойына сақтап, жаңа заман табалына сай дамып, жетіліп келе жатқаны жайлы сөз етіледі. Қазіргі айтыс өкілдерінің сөз саптаулары ұлт дәрежесіне көтерілгені, ондағы ой жаңашылдығы, мәдени маңыздылығына тоқталады. Ақын Балғынбек Имашевтің соңғы 30 жылдағы айтыстары талданып, оның ішіндегі көркемдік өрнектерді орынды пайдалана алуы, буын мен ұйқас мәселері, ақынның өзіндік мақамы мен ырғағы сипатталады.

Мақала ҚР ҒЖЖБ министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты жобасы аясында жазылған.

Кілт сөздер: қазіргі айтыс, поэтика, синкреттілік, суырыпсалмалық, көркемдік, фольклор.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Балғынбек Имашев – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ айтыс өнерінің өркендеуіне қызмет етіп жүрген орақ тілді айтыскер ақын. Осы күнге дейін «Жыр арқауы Астана», «Түркістан қаласының 1500 жылдығына», «Тараздың 2000 жылдығына», «Қарасай батырдың 400 жылдығына», «Махамбеттің 200 жылдығына», «Дулат Бабатайұлының 200 жылдығына», «Қазақ хандығына 550 жылдығына» орай ұйымдастырылған айтыстардың жеңімпазы, Астана қаласында өткен «Ел басқарар ерің кім?», Алматы қаласында өткен «Алматы құрылыстың 50 жылдығына» арналған айтыстың бас жүлдегері. Мәскеу, Париж, Стамбул шаһарларында өнер көрсетіп, өзін шетелде мойындата білген халықаралық айтыстардың лауреаты.

Сөзі мірдің оғындай, кез келген қарсыласын өткір әзілімен түйреп өтетін Балғынбек Имашев қоғамдағы кемшіліктерді де тайсалмай, батыл жеткізетіндігі үшін халықтың көңілінен шыға білген ақын. Ақынның тағы бір ерекшелігі әрбір айтысы әзіл-қалжың мен сатираға толы, әрі әр айтысында қолданатын мақамы да ерекше. Қашанда көрерменді әдемі әзіл, ойнақы жырмен күлкіге бөлейтін ақын.

«Жүрсіннің жүйрігі» атанған ақынның күні бүгінге дейін қазақ мәдениетіне қосқан үлесі орасан зор. Әрдайым шындықты тура айтатын, қазақи құндылық пен дәстүрдің ұмыт қалмауына септігін тигізетін, оны жас ұрпаққа дәріптеп жүрген халық жанашырының бірі – Балғынбек Имашев десек қателеспейміз.

Ақынның айтыстары – халықтың жадында өзінің өткірлігімен, турашылдығымен сақталған. Айтыс ежелден қанымызға сіңген ұлттық өнеріміз, сол өнердің ХХІ ғасырда да өз маңызын жоғалтпауының, керісінше көптеген қошамет пен сүйіспеншілік, қызығушылық тудырып жүргендігі осындай айтыскер ақындардың еңбегінің жемісі. Балғынбек Имашевтің негізгі көтерген тақырыптары да халыққа жақын, әлеуметтік мәселелер, оның ішінде тұрғын үй, жұмыссыздық, сондай-ақ ана тіліміздің мәртебесі мен қазіргі хәлі ақынды бей-жай қалдырмаған.

КІРІСПЕ

Айтыс – түркі елдері ішіндегі танымал және бүгінгі күнге дейін өз мазмұнын жоғалтпаған өнер. Айтыс – халқымызда суырып салмалық, сазгерлік, шешендік өнерінің бәрін өзіне жинаған, ән мен әзілден бөлек халыққа бұрыннан ақпарат таратушы, жаңалықтармен бөлісуші, одан қалса қазіргі теледидармен газеттің орнын басушы болды. М.Әуезов: «Айтыс-өлең жарысы, өнер жарысы бұл жай айтысушы ақындарды, үлкен жиын топта сайысқа шығарған батырлардай, күреске түсірген балуандардай, бәйгеге қосқан аттардай, бәсеке жарыс қызуына араластырады», - деп келтірген [1].

Айтыста ақындар кезек-кезек өлең шығарып оны белгілі бір аспаппен әуендетіп сүйемелдейді. Айтыс негізі түрлі жиындарда, тойда орындалып әртүрлі тақырыптарға ауысып отырған. Айтыстың негізі – шындық. Қанша жерден сөзі орамды, аспапта керемет ойнайтын

ақын болса да, айтыстағы ең қатты бағаланатын ол – шындық. Өз дәуірінің әлеуметтік мәселелері айтыскер ақындар арқылы да талқыға түседі.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласында айтыс өнері қарқындап дамып, сұранысқа ие бола бастады. Сол дәуірдің танымал айтыскер ақындары – Жамбыл, Ырысты, Шөкей, Сапарғали, Құлманбет, Тұрмағамбет, Майкөт сынды ақындар болса, ал бұл ақындардың мұраларын күні бүгінге жеткізіп, айтыстың XXI ғасырдағы мәртебесінің өсуіне ат салысып жүрген аламан айтыскерлер қатарына Айбек Қалиев, Балғынбек Имашев, Ринат Зайытов, Мұхамеджан Тазабеков, Айнұр Тұрсынбаева, Сара Тоқтамызқызы, Мұхтар Нияз, Жандарбек Бұлғақов және тағы да басқа ақындарды жатқызамыз [2].

Қазіргі айтыс пен бұрынғы айтыстың форматы, таралуы әртүрлі болғанымен, түп мәні, мағынасы бір. Ол – ақынның талантын шыңдайтын, суырып салмалық қасиетін сынайтын үлкен өнер жарысы. Ал айтыстардың теледидар арқылы таралуы бұл өнердің өрісін кеңейте түсті. Әр ақынның өзіндік ерекшелігі, өзіндік бір мақамы бар. Қазіргі айтыс ақындарды тәуелсіз еліміздің, халқымыздың әлеуметтік өмірін толығымен қамтиды. Айтылатын идея да осыған байланысты.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Ғылыми зерттеудің негізі нысаны ретінде қазіргі айтыс өнерінде ойсырата өзіндік орын алған, қазақ айтысының алдаспан ақыны Балғынбек Имашевтің шығармашылығы мен «Youtube» желісінде берілген айтыстарының текстологиясы негізге алынды. Ақынның сөз жарысы өнерін игерудегі суырыпсалмалық шеберлігі, ақындық қолданысындағы көркемдік ерекшеліктері қарастырылып, талданды.

Мақаланы зерттеу барысында отандық айтыс зерттеушілері мен айтыскер ақындардың пікірлері негізге алынды. Айтыстың тақырыптық, көркемдік ерекшеліктеріне қарай талдау, жинақтау, ой қорыту, синтез, ақпаратты өңдеу мен дәйектеу әдістері қолданылды. Балғынбек Имашевтің айтыстары, сөз саптау ерекшелігі мен көтерілген тақырыптарымен танысу жұмыстары жүргізілді. Ақынның айтыстағы мақам, ырғақ, буын, бунақ, мәселелерінің табиғаты салыстырмалы әдіспен поэтикалық табиғаты зерделенді.

НӘТИЖЕЛЕР

Бүгінгі күнге дейін Балғынбек Имашевтің қатысуымен бірнеше республикалық, халықаралық айтыстар өтті. Заман талабына сай қазірде айтыстардың көпшілігі тек бейне, аудио материал ретінде халыққа жетіп отыр. Ол ақындардың эмоцияларын, ырғақ мақамдарын тікелей тыңдарманға жіберудің ең тиімді жолы. Алайда, осы уақытқа дейін ақынның айтыстары жазба түрінде жинаққа сақталмаған, баспада жарық көрген айтыстары аз. Балғынбек Имашевтің айтыстарын тақырыптық тұрғыдан, негізгі идеясы, көтерілген мәселелері бойынша қарастырсақ, ақынның жан-жақты дамыған өте сауатты, білімді екенін аңғаруымызға болады. Ақынның өзіне тиесілі мақамы мен ырғағы да бар. Бұрынғы айтысқа қарағанда қазір айтыскер ақындарға қойылатын талаптар да күшейген, олардың қоғамда болып жатқан жағдайларға сауатты қарай алуы негізі шарт десек те болады. Кез-келген сала бойынша әңгіме қозғап, сөз өрбіту, айтыста қолдана алуы ақындарды білім мен ғылымнан хабардар екенін дәлелдей түседі. Мысалы, Балғынбек пен Сараның айтысында,

Балғынбек:

Туған тіл бұтақтарын жаю керек,
Өз тілін білетіндер баю керек.
Он бес жыл қар астында ұйықтап жатқан
Жалқауды тіл үйренбес аю дер ек.

Сара:

Астанада Жаманқұлақ деген ауыл,
Тоз-тоз боп сынған ердей тоқырапты.

Мағамет дейтін бір көпес-ингуш,
Бұл ауыл менікі деп тартып апты,
Ержүрек жұмыр басты жүз қазақтың
Жерлерін жалғыз өзі сатып апты.
Осындай елді кезген келімсекке,
Үкімет үндей алмай жатып апты.

Бұл шумақтардың өзінен-ақ екі ақынның білімділігі, мәдени және рухани өресі көрінеді. Яғни, қазіргі айтыскерлер тек қызыл тілдің шебері емес, оқыған сауатты, білімді елдегі жағдайларға тура қарай алатын зиялы қауым өкілдері екендігін растайды. Жоғарыда айтып өткеніміздей айтыс табан астынан табыла салған жаттанды емес, астарлы ойы мен тындарман түйерліктей ой беретін ұйқасы да әуені де құлаққа жағымды болуы керек.

Қазақ айтысы – суырыпсалмалық өнердің бір биік өресі, әділдік мен әділетсіздіктің тайталасы, шыңғырған шындықты шырқата айтатын шыңдағы шынары [3]. Қазіргі айтыс туралы сөз қозғалған кезде сол өнердің отымен кіріп, күлімен шығып жүрген Балғынбек Имашевті айтпай өтуге болмайды.

Айтыс өнерінің ақтаңгері Балғынбек Имашев ел егемендігін алғаннан бері қазақ айтыс өнерінің дамып жетілуіне, халық арасында танылуына ат салысып келе жатыр. Өз айтыстарында негізінен қоғамдағы жайсыз, келеңсіз жайттарды, жер мәселесі, тіл тағдыры, саяси-әлеуметтік бағыт, салт-дәстүр, тәрбие және дін мәселесін көтереді.

Айтыс негізінен ортаға ой тастау қызметін атқарады. Қоғам назарын белгілі бір көкейтесті мәселеге бұрып, сол мәселені шешу үшін билік басындағы атқамінерлердің қызметіне ықпал етудің өзі үлкен жетістік деп білеміз. Балғынбек Имашевтің де өлеңінде көтерілген кейбір мәселелер азды-көпті өз шешімін тауып жатыр. Оның өзі айтыскерлік борыштың атқарылғандығы деп білеміз.

Балғынбек ақын айтыс әлеміне мектеп қабырғасынан бастап қызығушылық танытып, 90-жылдардан бастап аламан бәйгеге түсе бастады. Осынша жыл аралығында айтыс та, тындарман да, ақын да біршама өзгерістерге ұшырағаны анық. Қазіргі айтыста бұрынғы айтыс сияқты бірін-бірі мұқату, кемсіту екі рудың жамандығы мен жақсылығын жиып құр келеке ету жок. Қазіргі ақындар ондай форматтан бас тартқан, олар қазір тек ру емес, ұлт атынан сөйлеушілерге айналған. Елге өнеге, үлгі болатындай, кішіге ақыл, үлкенге ой салатындай айтысты көрсетіп жүрген ақынның бірі осы Балғынбек Имашев. Халық махаббатына бірден ие болып, ел назарын өзіне аударды. Айтысып отырып өз ойын нақты жеткізіп, ел ішіндегі келеңсіз жайттарды дәл айтып, тайға таңба басқандай анық айтып отырады.

ТАЛҚЫЛАУ

«Сөздің көркі – мақал, айтыс көркі – мақам» демекші, бұрынғы айтыскер ақындардың мақамына қарап туған жерін, елін бірден білген. Ал қазіргі айтыс ақындарының көбіне тән олқылық – өзінің жеке мақамының болмауы. Өзге ақынның әуенімен айту – сол ақынның көшірмесі, көлеңкесі болу дегенді білдіреді. Дегенмен, қазіргі айтыс өкілдерінің ішінде Балғынбек ақынның өзіндік мақамы ерекше көзге түседі. Сахна төріне алғаш келгеннен-ақ «хайләйлім, хәйлім, хәлайлімін» тастамай келеді. Бұның өзі ақынның бойындағы даралықты көрсетеді.

Айтыс – фольклор, ауыз әдебиеті, ақындар шығармашылығымен терең байланысып тұрған ерекше синкретті жанр. Мұнда театрлық әрі драмалық өнердің басы қосылған, сондықтан айтысты – фольклорлық театр немесе фольклордың драмалық жанры десек те болады [4].

Балғынбектің Имашевтің тағы бір айтыстарына тоқталатын болсақ ақынның ең бір ауыз толтырып айтатын жетістігінің бірі – «Алтын домбыра» айтыскер ақындар фестивалі аясында өткен «Мәңгілік ел – мұратым» атты республикалық ақындар айтысында бас жүлдені иегеруі. Бұл айтысқа ақынның қарсыласы айтыскер ақын, жыршы, термеші Еркебұлан Қайназаров

болды. Қашанда көрерменді әдемі әзіл, ойнақы жырмен күлкіге бөлейтін Балғынбек бұл айтыс арасында әнге басуды ұмытқан жоқ.

Бұл екі ақынның арасында өткен жай айтыс болған жоқ, бұл – шәкірт пен ұстаз, аға мен іні және бажалар арасындағы айтыс болды. Айтыстың басы ел-жұртпен сәлемдесіп, амандық сұрасудан басталып, екі ақынның бірін-біріне әзілдеп, киім үлгісі мен тойға шыққандықтарына тиісуге ұласты. Жас елорда Астананың да сымбатына сүйіспеншіліктерін де өлеңмен жеткізді. Айтыстың табиғатында табан астына тауып айтатын тек әзіл, ойын-күлкі емес, ащы шындық та, атқа шабар болсын, ел ағалары болсын, бұрыс істері болса соны әдемі өлеңмен сынап айтатындығы бар. Бұл айтыста да әзіл мен әннен бөлек, әлеуметтік тақырыптар да орынды көтерілді. Әсіресе, сол кездегі тұрғын үй мәселесі әрбір елордалықтың мазасын алатыны рас еді. Міне, дәл сол сарында Балғынбек Имашев:

Үкіметте көп болса екен адал жандар,
Жас жанұя тезірек үйін алсын
Үй салар жерін алсын оралмандар.
Жолдауды түсіндірмей-ақ қойыңдаршы,
Шенділер, шекпенділер, шабармандар.
Халық бәрін біліп түсініп отыр,
Тек қашан жүзеге асады хабарландар.
Айтатыным құдайдан қорқыңдаршы,
Хаты сыйлап халықтан пара алғандар.
Жетім, жесір, қарттардың несібесін,
Құдай көрмей тұрғандай жеп алмандар [5].

Елбасының 2014 жылы қарашада берген халыққа жолдауында көтерілген бесінші мәселе осы тұрғын үй болатын. Баспана тікелей делдалдарсыз және несиеге барынша төмен пайызбен ұсынылсын делінген. Бұл өлең жолдарында Балғынбек Имашевтің осы бір сөз орындалмай жерде қалмасын деген ниетін көруге болады. Негізінен ақын өзінің өткір ойларын ұтымды жеткізудің шебері, сол қасиеті үшін де халықтың қолдауына ие болып отыр.

Дүние қарап тұрсам шолақ екен,
Адамдар бескүндікке қонақ екен,
Астанада үй қанша биік болса
Бағасы соған сәйкес жоғары екен.

2014 жылы елордадағы пәтерлер бағасы бірден 20 пайызға көтерілгенін еске түсірсек, ақынның бұл өлең жолдары өз уақытында өзекті мәселелерді көтере алатындығын көрсетіп отыр, қарапайым халықтың датын атқамінерлерге айтыс арқылы жеткізді. Айтыстың негізгі мақсаты да осы.

Аталмыш айтыста Балғынбек Имашевтің жеңіске жетуінің тағы бір себебі қарсыласы Еркебұлан Қайназаров қойған әр сұраққа, мысқылына әзілін жарастырып кідірместен әдемі жауап бере алуында:

Бизнестің таптың-ау ән саласын,
Алла жазса келер жыл той жасаймын.
Бала-шағам бір тойды аңсағасын,
Қонақ қылып шақырсам келмейсің бе?
Өйткені уақытың жоқ нан табасың,
Молдеке ставқанды айтып жібер,
Бір бала сүндеттеуге қанша аласың?

Еркебұлан Қайназаров Балғынбек Имашевтің тойға шығып нан тауып жүргенін айтып, ақынды ыңғайсыз жағдайға қалдырғысы, әріптесін сынамақшы болып қойған сұрағына, Балғынбек Имашев:

Қазір менің тұрақты жұмысым жоқ,
Сондықтан тойға заказ жиі аламын.
Ат қойып, бата беріп, бала пішіп
Әркімнен ылтипат пен сый аламын...

... Пәлен-түген деуге де ұяламын
Қалтандағы теңгенді қағып алсам
Өз үйіме қалайша сыя аламын?
Отвечаю қарызға піше берем.
Көңіліңді қалай сенің қия аламын?

Екеуі әрі ағалы-іні, әрі бір елдің қызын алған бажа болғандықтан осы бір айтыс халық көңілінен шықты. Балғынбек Имашев әр айтыста белгілі бір әлеуметтік мәселені үнемі талқыға салып отырады.

Тағы бір сөз етілуі шарт тақырыптың бірі – қазақ тілінің әлеуметтік мәртебесі. Егемен ел болып, шекарамыз бекітіліп, заңымыз қабылданып, қазақ тілі мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болғанымен, әлі күнге дейін өзге ұлт түгіл өз қазақтарымыздың ана тілді жетік меңгермеуі кімнің болсын көңілін қынжылтады. Балғынбек Имашев та ұлт жанашыры, тіл жанашырларының бірі. Айтыста осы тақырыпты бір емес, бірнеше рет көтерді. Мәселен, ақын Арзыгүл Қайымбекқызымен өткен айтыста:

Ал бұл күнде жетпіс пайыз болып қазақ,
Жеңіс қой бұл елбасының ісіндегі.
Бірақ та тең жартысы шала қазақ,
Секілді мұражайдың мүсіндері.
Мәңгүрттер ана тілін ақсатып тұр,
Қақсатқан қан құрт ұқсап тісімдегі [6].

Тілін білмейтіндер емес тілін білгісі келмейтіндер – мәңгүрт. Қандас қарындасымен айтысында Балғынбек Имашев еліміздің әлі толық қанды ана тілін меңгере алмағандығына қынжылысын білдірді.

Тілім үшін бөлінген миллиардтарды,
Судай шашқан көрдік қой бухгалтерді.

-десе, енді бір айтысында:

Туған тіл бұтақтарын жаю керек,
Өз тілін білетіндер баю керек.
Он бес жыл қар астында ұйықтап жатыр
Жалқауды тіл үйренбес аю дер ек.
Аюға әліпбиді үйреткендей
Шыбықпен шеттерінен сою керек.
Сөздерін дұрыс құрап айта алмаса,
Көздерін көкшірейтіп ою керек.
Қазақша білмейтұғын қазақтарды
Үкімет, парламенттен жою керек.

-деп, тіл мәселесін көтеріп қана қоймай, тілді асқақтатып, насихаттау – парызымыз екенін бір мәрте еске салады.

Ақынның айтыстарының құрылысына тоқталатын болсақ, нағыз қазақи мақам, қазақи ырғақтың иісі бар. Айтыстың негізгі шарты – ақындардың поэтикалық дарыны, сөз көркемдігі болып есептеледі [7]. Айтыста кездесетін импровизация, логика, дәлдік, сұраққа дұрыс жауап бере алуы отырысы мен домбыра шертісіне дейін үйлесімді болу қажет. Ақынның өлең тармақтарының сөздің орналасу тәртібі, ұйқасы, буын сандары дұрыс болуы керек.

Ырғақ – өмірде де, өнерде де көп нәрсенің кілті: өлеңде сөз бен дыбыс үндестігінің арқауы. Ұйқас түрі, бунақ, буын санына қарап та айырмашылықты айтып бере аламыз. Балғынбек Имашевтің өлең жолдары көбінесе үш бунақ, он бір буынды болып келеді. Әрине, ақынның шабытына қарай ұйқас түрі шұбырпалы да, бунақ, буын сандары да өзгеріп отырады.

4 3 4
/Я, Жасаған /Раббысы /әлемдердің, (11) - а

3 4 4
/Мұсылман /екенімді/ дәлелдермін. (11) - а
4 3 4

/Аса қамқор /ерекше /мейірімді, (11) - б

4 3 4

/Алдыменен/ сіздерге/ сәлем бердім (10) - а

Немесе:

3 3 4

Апыр-ай,/ көтеріп /күй бастаймын (10) - а

3 4 4

Мен бірақ/ бітеуімді /нақ ұстаймын (11) - а

3 6 3

Бас аман /болса, сақал-шаш та/ өседі (12) - б

3 4 4

Сөзімді/ иманыммен/ нақыштаймын (11) - а

Алынған өлең жолдарындағы ұйқас түрі – қара өлең. Негізінен айтыста көбінесе бунақтар мен ұйқастар әуен ырғағымен реттеліп, тікелей ақын өз жанынан шығарып жатқаннан соң белгілі бір ережелерге бағынбай өте береді. Бірақ Балғынбек айтыстары силлабикалық жүйемен, яки буынға негізделген нағыз қазақи нақыштағы өлеңдер екенін көреміз.

Академик З.Қабдолов: Әдеби тілді ажарлау аз, құбылту керек. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де орасан қажет тәсіл – құбылту, яки троп – сөздерді тура мағынасында емес, бұрма мағынасында қолдану, шындықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгертіп, кейде тіпті өңін айналдырып айту [8]. Дәл осы сөздерді Балғынбек Имашев айтыстарынанда көре аламыз:

Ақша бұлттан орамал бұлғап алған, (*эпитет*)

Жайдарлым, жасыл жайлау, асыл қойнау.

Аумайтын текемет пен сырмақтардан,

Төлеби сынды төлегей бидің елі, (*теңеу*)

Гауһарға өткір тілін шыңдап барған. (*Эпитет*)

Қабан жырау бастаған жырдың елі

Таңдайды жібітетін құрғап қалған

Қарасайдай қолбасшы елдің ері. (*Теңеу*)

ҚОРЫТЫНДЫ

Қалай десек те, қазақ ауыз әдебиетінің орасан зор әулетін танытатын айтыс өнері өз орнын жоғалтпайды. Ол – халық рухының жоғары болуына, сенімнің екі аяқтан нық тұруына өз үлесін қоса бермек [9]. Айтыс бар өнердің элементтерін бойына жинаған. Бүгінде оның атқаратын функциясы екі-үш есе артты десек қателеспейміз. Р.Сыздық қазіргі айтыс туралы: «Қалың жұртшылық бүгінгі айтыстан қазақ сөз өнерінің әсемдігін, байлығын, бабалар заманынан келе жатқан қазынасы мен сол қазынасының үлгісінде жасалған жаңа сөз өрнектерін аңсап, іздеп барады-ау, деп түйеміз» - деген ой өрбітеді. Қазақ тілінің бар мүмкіншілігін көрсететін осы бір өнердің майталмандары да қазақ тілінің жілігін шағып, майын ішкен нағыз шебер мамандар. Жыр сайысында ешкімге дес бермеген, арыны бөлек ақын Балғынбек Имашев айтыстары халық жадында өзінің басқаларға ұқсамайтын ерекше тұлғасымен, әзілі жарасқан зілді ойларымен, ауыр тақырыптарды жеңіл жеткізілуімен сақталады. Балғынбек Имашев туралы әріптес-замандасы Бекарыс Шойбеков: «Балғынбек Имашев біздің буынның ішіндегі ең көрнекті, ең жүйе25рік, ең озық ақындарының бірі деп есептеймін» - дейді, ал Шымкенттік айтыскер ақын Біржан Байтуов өз сөзінде «Балғынбекпен айтысып ем деген де үлкен тарих»- деп әріптес ағасына деген құрметін білдірген болатын [10]. Қазақ айтысы – суырыпсалмалық өнердің бір биік өресі, әділдік пен әділетсіздіктің тайталасы, шыңғырған шындықта шырқата айтатын шыңдағы шынары. Әр кез, әр шақта айтыс қайта түлеп, жаңарып, жаңғырып отырған. Сол жаңа айтысты жаңғыртушылардың белді өкілі – Балғынбек Имашев.

Қорытындылай келе, әзілдеп отырса да, Балғынбек Имашевтің әр сөзінде зіл бар, осыншама жыл ішінде ол қаншама шындықты айтты, ешкімнен аяқ тартпайтын, шыншыл, турашыл ақын деп толықтай айта аламыз. Мақалада Балғынбек Имашевтің сөз саптау ерекшеліктері, өзіндік мақамы туралы айтып өттік. Қазіргі қазақ айтыс өнерінің белгілі өкілі ел қалаулысы тек шындықты айтуымен халық махаббатына бөленді. Өз айтыстарында елімізде болып жатқан соңғы жаңалықтарды, өзгерістерді, құқықбұзушылық пен өз ісіне немқұрайлы қараушыларды әрдайым атап өтті. Айтыс тек ойын-сауық, қағытпа қалжың, әзіл - әңгіме емес, еліміздің айнасы екенін ескеру керек. Ол - өзінің айтысып жүрген отыз жылға жуық уақытында жеңіліп көрмеген шын жүйрік. Оның тағы бір қасиеті кез-келген ақынмен айтыса алады, үлкенмен де, кішімен де сөз жарастырып кете алады, құрдастарымен де, қыздармен де қалжыңы жарасып кетеді. Үлкен аға буын ақындармен айтысып сол кісілер айтқан кез-келген тақырыпты ары қарай талқылап, толғақты мәселелерді тереңінен талдай кетеді. Жастармен де жарыса, заман ағысынан да шет қалмаған ақын. Қазақ айтыс өнерінің танымалдығына Балғынбек Имашевтің сіңірген бір ерекшелігі танымал әндердің, заманауи әндердің мақамына салып айтысуы. Ол көрермен назарын өзіне аударта білетін, шындықты айтатын, турашыл ақын.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Saubayeva M. et all. Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122. p.72-76
- 2 Қасқабасов С.А. Айтыстану: Ғылыми жинақ.- Астана: Жалғас –Print, 2013-420 б.
- 3 Berdibayeva S. et all Psychological Structure of “Aitys” as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore// World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences, 2012. Vol:6, No:5, p.857-859
- 4 Тойшанұлы А. Айтыс: рулық кезеңі, жіктелуі, бүгінгі жай-күйі. Жұлдыз.- №4, 2012. 188б.
- 5 <https://youtu.be/pDHaMG-6bpU?si=hUIpaBVuJVwhBcli>
- 6 https://youtu.be/pW9aJO8wnPg?si=cjhKR60j_zslgxBZ
- 7 Сыздық Р. Ақындар айтысы: бүгінгі мен ертеңі\ Қазақ әдебиеті, 1998. -145 б.
- 8 Қабдолов З. Сөз өнері\ оқулық – монография.- А., Санат. 2002.-496 б.
- 9 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022> Mursalimova N.M., Oralbek A.
- 10 Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people// "Керуен" ғылыми журналы №3, 80-том, 2023. – 25 б.

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Тематический характер и художественная специфика современного айтыса (на основе айтысов Балғынбека Имашева)

Г.Т. Тлеубердина¹, К.И. Тастемір¹, Г.Т. Батыргалиева², Г.Ш. Шахманова¹

¹Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000. Республика Казахстан

²Шортандинская средняя школа №3 по Шортандинскому району, Республика Казахстан

В статье исследуется творчество известного айтыс акына Балгынбека Имашева, рассматриваются айтысы. Определяются темы, поднимаемые поэтом в айтысе, социальная значимость, общественное значение айтыса.

Дифференцируются сходства и различия между прежним айтысом и современным айтысом, поднимается вопрос о продолжении традиции. Речь идет о том, что сегодняшний айтыс сохраняет хорошие тенденции прошлого, развивается и совершенствуется в соответствии с новыми современными тенденциями. Современные представители айтысов отмечают, что слова айтысы возведены в ранг нации, новаторство в ней, культурное значение. Анализируются айтысы поэта Балгынбека Имашева за последние 30 лет, в которых описывается умение правильно использовать художественные выражения, проблемы слогов и рифм, своеобразие и ритм поэта.

Статья написана в рамках проекта AP19574645 «Типология и поэтика современного айтыса», который реализуется при грантовом финансировании министерства МОН РК на 2023-2025 годы.

Ключевые слова: современный айтыс, поэтика, синкретизм, драматизм, артистизм, фольклор.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Saudbayeva M. et all. Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122. p.72-76
- 2 Каскабасов С. А. Айтысоведение: научный сборник.- Астана: Жалгас-Print, 2013.-420 С.
3. Berdibayeva S. et all Psychological Structure of "Aitys" as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences, 2012. Vol:6, No:5, p.857-859
- 4 Тойшанович А. Айтыс: племенной период, классификация, состояние сегодня. Звезда.- №4, 2012. 188 С.
- 5 <https://youtu.be/pDHaMG-6bpU?si=hUIpaBVuJVwhBcli>
- 6 https://youtu.be/pW9aJO8wnPg?si=cjhKR60j_zslgxBZ
- 7 Сыздык Р. Айтыс акынов: настоящее и будущее // Казахская литература, 1998.-145 С.
- 8 Кабдолов З. Искусство Слова \ учебник – монография.- А., Категория. 2002.-496 С.
- 9 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>
- 10 Mursalimova N.M., Oralbek A. Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people // научный журнал " Керуен " №3, том 80, 2023. - 25 с.

Материал поступил в редакцию журнала 03.06.2024

The thematic character and artistic specificity of modern aitys (based on aytys by Balgynbek Imashev)

G.T.Pleuberdina¹, K. Tastemir¹, G.T.Batyrgalieva², G.Sh. Shakhmanova¹

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²Shortandin secondary school No. 3 in Shortandin district, Republic of Kazakhstan

The article examines the work of the famous aitys akyn Balgynbek Imashev, and examines aitys. The themes raised by the poet in aitys, the social significance, and the social significance of aitys are determined.

The similarities and differences between the former aitys and the modern aitys are differentiated, and the question of the continuation of the tradition is raised. The point is that today's aitys preserves the good trends of the past, develops and improves in accordance with new modern trends. Modern representatives of the aitys note that the words aitys have been elevated to the rank of a nation, innovation in it, and cultural significance. The aitys of the poet Balgynbek Imashev over

the past 30 years are analyzed, which describe the ability to correctly use artistic expressions, problems of syllables and rhymes, the poet's originality and rhythm.

The article is written within the framework of the project AP19574645 "typology and poetics of modern aitys", implemented with grant funding from the Ministry of research and development of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

Key words: modern aitys, poetics, syncretism, drama, artistry, folklore.

REFERENCES

- 1 Saudbayeva M. et all. Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science, 2014. Volume 122.
- 2 Kaskabasov S.A. Aitistanu: Scientific collection. - Astana: Zhalgas – Print.
- 3 Berdibayeva S. et all Psychological Structure of “Aitys” as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore// World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences, 2012. Vol:6, No:5, p.857-859
- 4 Toyshanuly A. Aytys: tribal period, classification, today's condition. Star. - No. 4, 2012.
- 5 <https://youtu.be/pDHaMG-6bpU?si=hUIpaBVuJVwhBcli>
- 6 https://youtu.be/pW9aJO8wnPg?si=cjhKR60j_zslgxBZ
- 7 Linear R. Poet's speech: today and tomorrow\\ Kazakh literature, 1998.
- 8 Kabdolov Z. Art of speech\ textbook - monograph. - A., Category. 2002.
- 9 Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>
- 10 Mursalimova N.M., Oralbek A. Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people//Scientific journal "Keruen " No.3, volume 80, 2023.

Received: 03.06.2024

MFTAP 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp209-221](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp209-221)

Г.Т. Шаймерден¹, Н. Темур²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Гази университеті, Анкара, 06000, Түркия

А. ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕР: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Зерттеу жұмысында қазақтың ұлы ақыны, философ-ойшыл А.Құнанбайұлының қара сөздерінде қолданылатын сұраулы сөйлем құрылымдары мен семантикалық ерекшеліктері қарастырылған. Абай шығармашылығында адам маңызды орын алады. Зерттеу нысанына алынып отырған А.Құнанбайұлы өзінің қара сөздерінде адам мінезінің түрлі жақтарын, жан мен тәнді, махаббат пен гадаләтті, адамгершілік пен надандықты, ақиқат пен зұлымдықты тереңнен толғай отырып, адамның жағымды мінездерін өз оқырманына үлгі қылып көрсетіп, жаман мінездерден жиіркенуіне насихаттайды. Ойшыл-ақын шығармаларында жан мен тәннің арақатынасы, адамның психологиялық даму жолындағы тәрбие мен білімнің атқаратын қызметі, сондай-ақ, бала психологиясы мен қоғамдық психологияның жекелеген мәселелері де (адамның жеке басына жіне жасына байланысты ерекшеліктері, әдеп, үлгі-өнеге, өзін-өзі тәрбиелеу және т.б.) көрініс тапқан.

А.Құнанбайұлы философиялық ойларын тұжырымдап, оқырманға жеткізуде сұраулы сөйлем түрлерін жиі қолданған. Зерттеу жұмысының мақсаты – А.Құнанбайұлының қара

сөздеріндегі сұраулы сөйлем құрылымдарын анықтап, жасалу жолдарын, құрылымдық-семантикалық сипатын қарастыру. Қойылған мақсатқа сай зерттеу жұмысында сұраулы сөйлемдер жеке синтаксистік құрылым ретінде қарастырылып, олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Әрі А.Құнанбайұлының қара сөздерінде қолданылған сұраулы сөйлемдердің жасалу жолдары талданып, қолданылу жиілігінің статистикасы берілді. Сұраулы сөйлем басқадан жауап күту, тыңдаушының ой-пікірін білу мақсатымен қатар, пікір білдіру, ақпарат беру мағынасында қолданылатыны, әрі түрлі модальді мағыналарды үстейтіні талданды.

Кілт сөздер: А.Құнанбайұлы, қара сөздері, сұраулы сөйлемдер, сұрау есімдіктері, сұраулық шылаулар, интонация.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі тіл білімінде тілдік құбылыстардың функционалды және коммуникативті қырын зерттеу маңызды орын алып, тілдің прагматикалық аспектісіне қызығушылық артып келеді. Сұраулы сөйлемдер құрылымы жағынан күрделі тілдік бірліктердің бірі болғандықтан, оны зерттеу үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Қазақ тілінде сұраулы сөйлемге қатысты алғашқы болып зерттеген ғалымдар А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбанов болды. Аталған ғалымдар сұраулы сөйлемге анықтама берумен шектелмей, интонацияның әдеби тіліміздің қолданысында алуан түрлі қызметте жұмсалып, айтушының әр жақты көңіл-күйін білдіріп отыратыны жайлы тұжырымдарын жеткізген.

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдер, басқа тілдердегі сияқты, бір нәрсені анықтау үшін қойылған сұраққа міндетті түрде жауап күту мақсатымен айтылған сөйлемдер болып табылады. Сонымен қатар олар өзінің екінші қызметі, тек жауап алу үшін емес, ақпарат беру, пікір білдіру үшін де жұмсалып, түрлі коммуникативтік қызмет атқаратыны анықталды.

Аталған зерттеу жұмысында қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбаевтың қара сөздеріндегі сұраулы сөйлемдердің семантикасы мен құрылымын қарастыру көзделген. Абай шығармашылығының қастерлі құндылығы оның көркемдік әлемінде. Ақынның шығармашылығында жарқын, шынайы көрініс тапқан құбылыстар ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауы қызметін атқарады. Оның үстіне ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауын түзетін осы құбылыстардың мезгілдік және мекендік кеңістігін нақты көрсетіп, белгілі бір шеңберге салып қалыптау мүмкін емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық өрісі өмірдің шындық болмысының өткен немесе осы, болмаса келер шағының нақты мекендік кеңістігінің қалыбына сыймайды, бірақ сай болуы ғажап емес. Ақынның көркемдік әлемінің қастерлі құндылығы, оның нақты мезгілдік және мекендік межеге сыймас мәңгілік мәнінде.

Абайдың көркемдік әлемінде көрініс тапқан құбылыстардың мағынасы, мазмұны, мәні күрделі, көп қатпарлы, көп сатылы. Мұның өзі ақын шығармаларының онтологиялық қырларының байлығын білдіреді. Ал әдеби шығарманың онтологиялық көпқырлылығы оның мағыналық-құрылымдық жүйесінің бүтіндігіне, көркемдік әлемінің кемелдігіне жеткізеді. Ондағы мағынаны табу, анықтау, түсіну, пайымдау, бағалау оңай емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігіндегі астарлы, ауыспалы, символдық мағынаны танып, білу де, жасырынулы бүркемелі мәнді табу мен тану да қиын. Өйткені мұның жолдары, әдістері мен тәсілдері, ілгеріде айтылғандай, теориялық деңгейде жеткілікті негізделген емес. Осыған орай, әр зерттеуші, әр оқырман, әр қабылдаушы әдебиеттің, қаламгердің көркемдік әлеміндегі нақты ашық немесе астарлы, жасырын, мәтіннен тыс мәнді өзінше, өз танымы деңгейінде пайымдайды. Сол себепті көп жағдайларда көркемдік әлем семантикасының, шығарма мәтінінің немесе оның белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірлігінің нақты мазмұны, астарлы мағынасы ашылғанмен, жасырын немесе мәтіннен тыс мәні, оның поэтикалық қызметі пәнаралық іргелі ғылыми-зерттеу нәтижесінде ғана анықталмақ.

Абайдың көркемдік әлемінде бір ауыз сөздің немесе бір шумақ өлеңнің, ия болмаса оның бір тармағының мәтіндегі нақты және образды, астарлы және жасырын мағынасы, логикалық семантикасы арасында үлкен айырмашылықтар, сан түрлі байланыстар бар. Қолданылған тілдік бірліктерінің лексикалық, грамматикалық мағыналарын нақты білу маңызды, бірақ бұл білім ондағы мазмұнды түсінудің, мәнді пайымдаудың жеткілікті кепілі бола алмайды. Абай шығармаларының тілдік бірліктерінің жалпы не жалқы мағынасынан көркемдік әлемінің логикалық семантикасы кеңістігінде ашылатын поэтикалық мән әлдеқайда көрнекті. Сондықтан ақын шығармаларының көркемдік әлемінің семантикасы жүйесіндегі образды құрылым арқылы ашылатын поэтикалық ойдың маңызы өлшеусіз жоғары. Бұл жерде жасырынулы, мәтіннен тыс мәннің белгілі бір құрылымдық бірліктердің өзара, сондай-ақ шендес, шектес, тектес құбылыстармен арақатынасы арқылы ашылатын образ бен образдылықтың атқаратын қызметі зор.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық өрісінде сөздің образдылығы, мағыналық-құрылымдық бірліктің образдылығы, жасырын мәннің образдылығы, жасырын мағыналық-құрылымның образдылығы, өлең мәтінінің образдылығы және осылардың өзара байланыстары, бірлігі мен тұтастығы секілді мәселелерді бір-бірінен бөле-жармай, өзара байланыста қарастырудың маңызы үлкен [1, 4]. Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің ерекшеліктері мен құрылымына тоқталар болсақ, аталған сөйлемдер грамматикалық тәсілдер мен интонациялық белгілер арқылы жасалады. Найтылайтын болсақ, мұндағы грамматикалық амалдар төмендегідей: 1) сұрау шылаулары; 2) сұрау есімдіктері; 3) сұрау мағынасын туғызушы одағайлар – ә, ау, апыр-ай, япырау, т.б.; 4) сұрау мағынасын туғызатын модаль сөздер: болар, шығар, бәлкім, мүмкін; 5) сұрау мағыналы қыстырма сөздер – кәне, сірә, амал не, әлде, кім білсін; 6) сұрау мағыналы көмекші қосымшалар – -ғой, -мыс, -ше, -шы, -ші. Бұған қоса тілдегі сөйлем құрамын анықтай білуде интонация айрықша қызметке ие болады. Ол өзінің ерекше дауыс ырғағы арқылы ешбір қосымша амалдарды қажет етпей-ақ сөйлем түрлерін ажыратады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – А.Құнанбайұлының қара сөздеріндегі сұраулы сөйлем құрылымдарын анықтап, жасалу жолдарын, құрылымдық-семантикалық сипатын қарастыру. Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеу жұмысында, алдымен, сұраулы сөйлемдердің мағыналық топтарына, жасалу жолдарына тоқталып, А.Құнанбаевтың қара сөздерінде сұраулы сөйлемдердің қаншалықты жиі қолданылатынын, қандай прагматикалық мақсатты көздейтінін, әрі құрылымдық тұрғыдан қалай рәсімделетінін зерттеу міндеті қойылып отыр. Зерттеу нысаны ретінде А.Құнанбаевтың 45 қара сөзінің мәтіні алынды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеу жұмысында А.Құнанбаевтың қара сөздеріндегі мәтіннің тілін зерттегендіктен, мәтінді кешенді талдау әдісі қолданылады. Сипаттамалық-аналитикалық әдіс зерттеу мәселесі бойынша лингвистикалық әдебиеттерді қарастыру, ғалымдардың пікірлерін сұрыптап, қорытынды шығаруда қолданылады. А.Құнанбаевтың қара сөздеріндегі сұраулы сөйлемдердің құрылымын талдау, оның семантикалық, прагматикалық сипатын анықтауда анализ, синтез әдістері, дедуктивті және индуктивті әдістер қолданылады. Мәтіндік талдау барысында мәтіндегі тілдік бірліктердің функциясына талдау жасалады. Сондай-ақ, мәтінді зерттеу кезінде қолданылған когнитивті әдіс мәтін астарындағы ақпаратты, жасырын ойларды анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі тіл білімінде сұраулы сөйлемге «сұрау мақсатындағы сөйлем» деген анықтама беріледі. Мысалы, Ғ.Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» сұраулы сөйлемге мынадай анықтама беріледі: «Сұраулы сөйлем – басқа біреуден жауап алу мақсатымен айтылатын сөйлем» [2, 316]. Сұраулы сөйлемнің белгілеріне, әдетте, сұраулық шылаулардың, сұраулық интонацияны, арнайы орын тәртібін жатқызамыз. Ал сұрақ деп

қарым-қатынас жасау мақсатының бір түрін, яғни қарым-қатынасқа түсуші адамды оған қаратыла айтылған лебізге жауап беруіне түрткі болуды айтады. Егер осы қағиданы басшылыққа алатын болсақ, онда көптеген сұраулы сөйлемдер сұрақ мағынасына ие емес болып шығады. Бұл топқа, әсіресе, риторикалық сұраулы сөйлемдерді жатқызуға болады. Олар сұраулы сөйлемге тән барлық белгілерге ие болса да, әңгімелесушіні жауап беруге ешқандай да түрткі болмайды. Мұндай жағдайлар грамматикалық оқулықтарда факт ретінде аталады.

Сұраулы сөйлемдердің құрылымдық ерекшелігіне байланысты ескеретін, зерттеуді қажет ететін тұстары көп. Мысалы, кез келген сөйлемнің, тіпті күрделі сөйлемнің құрамындағы бір компоненті хабарлы интонациямен айтылса, ал екінші компоненті сұраулы интонация болса, онда мұнда екі мағыналық реңктің бірігуі деп тұжырымдауға болады. *Мысалы: Егер сіз мәтінді қазір аударып бастасаңыз, қашан аяқтайсыз?* сөйлемнің бірінші компоненті шартты интонация да, екінші сөйлемі сұраулы интонациямен айтылады. *Біз бүгін тауға барсақ, қайтеді, ә?* сөйлемінде тек бір ғана *ә* компоненті сұраулық интонацияға ие болып тұр, десек те бірінші сөйлем де тұтастай алғанда жауап беруді көздеп тұр, ал екінші сөйлем жауап беруді, келісімді немесе қарсы пікірді білдіреді. *Сіздің ойыңызша, барлығына сіз бастама жасадыңыз, иә? Ал шын мәнінде, сіз ештеңе де ұйымдастыра алмадыңыз.* Бұл сөйлемнің бірінші компоненті сұраулы интонациямен, ал соңғы компоненті болымсыз сөйлем, ал жалпы алғанда сөйлем ешқандай да жауап алу мақсатында айтылмайды.

Сөйлем күрделі тілдік бірлік болып табылады және кез келген таңба сияқты өзара байланысты екі жағы бар: сыртқы жағы (формасы, білдіру құралы) және мазмұны (мағына, мазмұны). Сыртқы формасын жеткізу құралымен сөйлемнің құрылымдық аспектісі айналысады, ал мазмұнымен оның семантикалық, коммуникативтік және прагматикалық аспектісі айналысады.

Сұраулы сөйлемдер формальді-грамматикалық және семантикалық құрылымдарымен, функционалды-коммуникативті қызметімен, интонациясымен ерекшеленеді.

НӘТИЖЕЛЕР

Сұраулы сөйлем сөйлеуде, ең алдымен, сұрақты білдіру үшін қызмет ететін синтаксистік бірлік болып табылады. Сұрақ – авторда болатын ақпараттың белгісіз бөлігін іздеуге бағытталған коммуникативтік әрекеттің түрі. Бұл коммуникативтік мақсатты жүзеге асыру үшін сұраулы сөйлем құрамында арнайы құралдар болады, олардың көмегімен сұраулы мағынаның екі ерекше компоненті атауға болады: «білмеушілік, белгісіздік» семасы мен «білуге құштарлық» семасы. Сондай-ақ, тіл білімінде сұраулы сөйлемнің өзіне тән ерекшелігі деп оның белгісіздікті анықтауға бағытталуы саналады, бірақ кез келген сұраулы сөйлем ондай қасиетке ие емес, оған мысал ретінде «сұрақтан хабарламаға өтетін сипаты бар» сөйлемдерді атауға болады [3, 350]. Осыған байланысты сұраулы сөйлемдер ашық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, ашық сұрақты білдірмейтін сұраулы сөйлемдер деп шартты түрде бөлуге болады.

Қазіргі таңда көптеген зерттеулер интонациялық құрылымдарды анықтауға арналып келеді. Мысалы, әзірбайжан тілінде 6 интонациялық құрылымдар; қырғыз тілінің сұраулы сөйлемдерінде 8 ырғақты-күй үлгілер анықталған. Х.Юлдашева «өзбек тіліндегі сұраулы сөйлемдерде 10 интонациялық үлгілер кездеседі» деп тұжырымдайды [4, 20].

Профессор М.Балақаевтың сұраулы сөйлемдердің жасалуының мынадай түрлерін көрсетеді: 1) сұрау шылаулары арқылы; 2) диалогта қолданылатын «ау, ә» шылаулары арқылы сұрау интонациясымен айтылып, жауап беруді талап ету арқылы; 3) «шығар, болар» деген модаль сөздердің көмегі арқылы жасалады. Ғалым сұраулы сөйлемдерді бес түрге бөліп қарайды: 1) ашық сұрақты білдіретін; 2) қарсы сұрақты білдіретін; 3) күмәнді сұрақты білдіретін; 4) таңырқаулы сұрақты білдіретін; 5) риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер [5, 14].

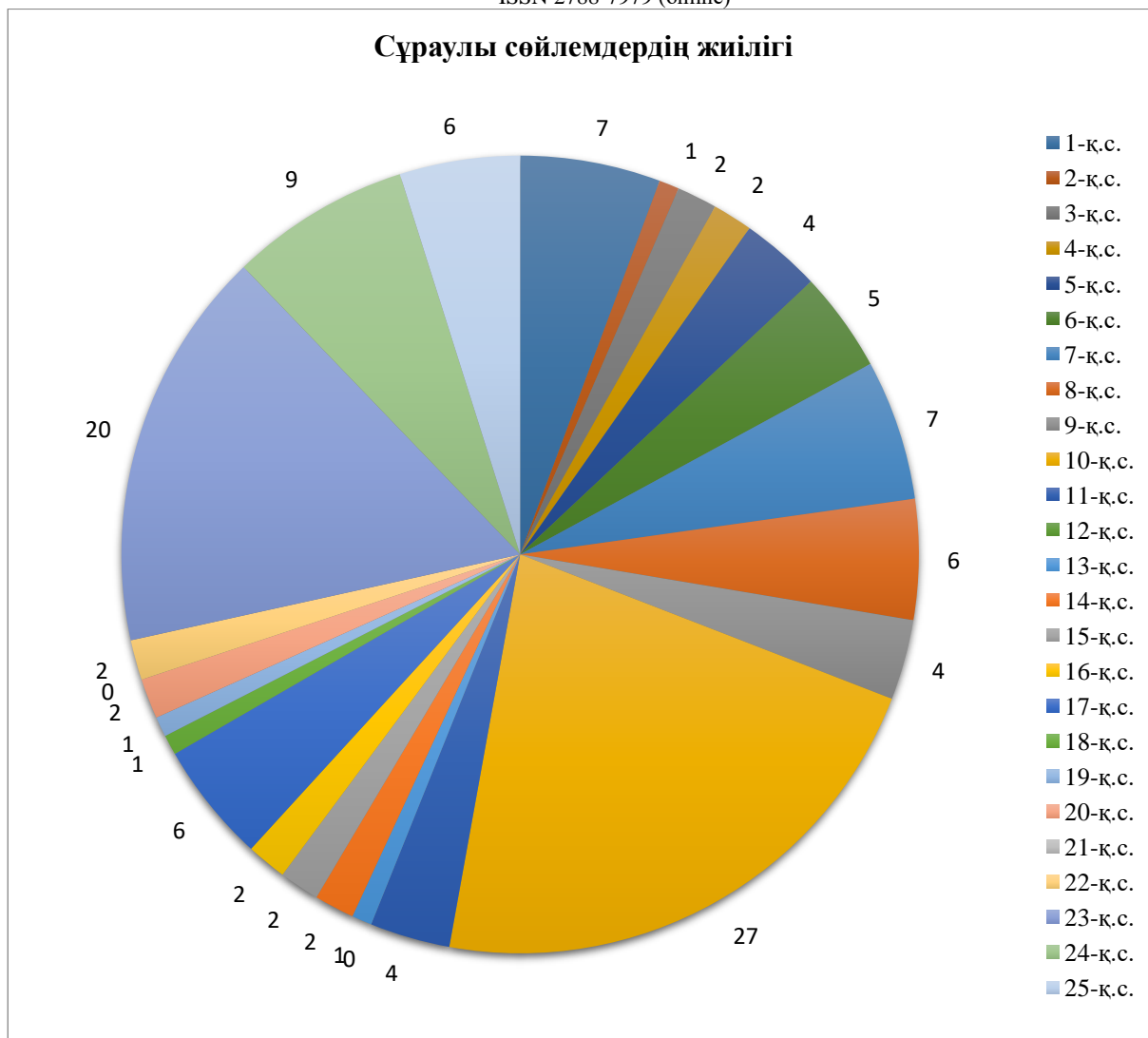
С.Аманжолов пен А.Әбілқаев сұраулы сөйлем жасалуының төрт жолына көңіл бөледі: а) сұрау есімдігінің қатысуы арқылы; ә) ма, ме, ба, бе, па, пе сұраулы шылауларының қатысуы арқылы; б) ғой, ау, ше, шы демеуліктері арқылы, в) сірә, ә, мүмкін сияқты оқшау сөздердің; г) болар, шығар, қайтеді деген модаль сөздердің қатысуымен; ғ) сұрау интонациясы арқылы жасалады [6, 14-15].

Ғалымдардың еңбектерін сұрыптай келе, сұраулы сөйлемнің жасалу жолдарын төмендегідей көрсетуге болады (1-сурет).

1-сурет. Сұраулы сөйлемнің жасалу жолдары

А.Құнанбайұлы өз оқырмандарына ойын жеткізуде немесе ойландырғысы келген жағдайда сұраулы сөйлемдерді жиі қолданады. Сұраулы сөйлемдердің қаншалық жиі қолданылатынының статистикасын жасап көрелік. Ол үшін А.Құнанбайұлының 1-ден бастап 25-қара сөзіне дейін сұраулы сөйлемдердің қаншалықты жиі қолданылғаны анықталды. Статистикалық деректерді 1-диаграммадан көруге болады, «қара сөзі» шартты түрде қ.с. деп белгіленді:

1-диаграмма. А.Құнанбайұлының қара сөздеріндегі сұраулы сөйлемдердің жиілігі (1-25 қ.с.)

Диаграммада берілген мәліметтен А.Құнанбайұлы қара сөздерінде өз ой тұжырымын жеткізуде немесе белгілі бір мәселеге оқырманның назарын аудартуда сұраулы сөйлемдерді жиі қолданатынына көзіміз жетті. Тіпті кейбір қара сөздері түгелімен дерлік сұраулы сөйлемдер арқылы беріледі, мысалы, 10-қара сөзінде 59 сөйлем қолданылса, соның 27-і сұраулы сөйлем, ал 23-қара сөзінде 26 сөйлем қолданылса, соның 20-ы сұраулы сөйлемдер арқылы берілген.

Келесі кезекте А.Құнанбайұлы өзінің философиялық тұжырымдарын жеткізуде сұраулы сөйлемдердің қай түрін, қай жасалу формасын қолданатынына назар аудардық. Негізінен А.Құнанбайұлы сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері, сұрау мағынасын туғызушы одағайлар және интонация арқылы жасалған сұраулы сөйлемді қолданады. Бірқатар мысалдармен дәлелдей түссек:

1) сұрау шылаулары арқылы: Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен *жүре аламыз ба?* Үнемі күлмей жүруге жан *шыдай ма екен?* (4-қ.с.); Іздеген еліміз *сол ма?* (5-қ.с.); Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың *ызасынан ба*, өзіме-өзім *ыза болғанымнан ба*, яки бөтен бір *себептен бе?* – еш білмеймін. (9-қ.с.); Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз *кеткені ме?* (11-қ.с.); Тірі адамның жүректен аяулы жері *бола ма?* (14-қ.с.); Көпке тұзағым *жетпейді деп пе?* Ғылым көпке *келіп пе?* Біреуден *тарап*

на? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме?(23-қ.с.)

2) сұрау есімдіктері арқылы: Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? (6-қ.с.); Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды? (11-қ.с.);

3) сұрау мағынасын туғызушы одағайлар – ә, ау, апыр-ай, япырау, т.б.: Біреу ақыл айтса: «*Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің?*» – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз. (7-қ.с.); Біреуі атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейіншілерге «*әттең, дүние-ай*, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» – дейтұғын болмаққа ойланбақ.(18-қ.с.) *Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді?* (30-қ.с.)

4) Интонация арқылы: *Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын* (1-қ.с.).

Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, А. Құнанбайұлы өзімен ішкі монолог жүргізіп, оқырманын сұрақпен жаудырып, түйінін, жауабын өзі тарқатып жеткізіп отырады, әрі өзін толғандыратын сауалдарды сұраулы сөйлемдер арқылы жеткізеді.

А.Құнанбаев сұраулы сөйлемдерді түзуде сұрау есімдіктерімен қоса, сөздердің орын тәртібін ауыстыру тәсілін қолданады. Сөздердің орын тәртібі синтаксистік байланыстардың басты түрінің бірі ретінде сөйлемдегі сөздердің қызметін анықтауға мүмкіндік береді. Сөйлем мүшелерінің қалыпты орнынан жылжып отыруы – сөздердің стильдік қызметіне, автордың прагматикалық мақсатына байланысты болады. Мысалы, Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? (23-қ.с.);

Бірде А.Құнанбайұлы жұртшылық атынан сөйлеп, белгілі бір сауалдарға жауап іздейді, сол мәселелерге назар аударуды көздейді. Мысалы, 30-қара сөзінде: *Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» – деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба? Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?», – деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.*

Оқырманын аталған мәселеге назар аудартып, жауабын, түйінін өзі жеткізіп отырады: *Өздерің көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін гана көрсетеді-ау: «қиылып қана қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратұғын адам болғаны гой!* (30-қ.с.)

Абайдың қай қара сөзін алсақ та, жүрекпен түсініп, көңілге түйетін мәселелер мол екенін аңғарамыз. Аталған қара сөзінде де артық мақтаншақтық, асыра сөйлеу адам баласына сын екенін дәлелдеп, арам ойдан алшақ болуға шақырады. Барлық адамзаттың өзге тіршілік иелерінен сөйлей алатын қабілетімен ерекшеленіп тұратын қасиеті бар. Сондай қасиеттерінің бірі де бірегейі – бір іске икемді болуы. Ішкен тамаққа тойып алып, бүк түсіп жата беру адам баласына үлкен сын болмақтығын түсіндіреді.

Хакім қолданған сұраулы сөйлемдер жауапты қажет етпейтінін, белгілі бір мәселеге көңіл аударуды қажет ететінін аңғару қиын емес. Осы орайда, сұраулы сөйлемдердің функционалдық қызметіне қатысты ғалым М. Серғалиевтің де пікірін айта кеткен орынды. М.

Серғалиев: «Баяндауыштың ұйымдастырушылық, ұйытқы боларлық қызметінің арқасында сөйлемдер өзара синоним болады. Мәселен, сұраулы сөйлем хабарлы сөйлем арқылы берілетін ойды білдіреді: *«Бөкем» деп сүйген әжесін, оның «адал бол, қалқам» деп тілеген тілегін, «сергек бол» деп сенген ұясын кім сағынбайды? (Б. Момышұлы).* Осындағы екінші сөйлемді жазушы хабарлап жеткізуші ретінде ... әркім сағынады деп аяқтаса болғандай. Бірақ берілген жағдайда оқырманына әсер беріп, ой салып, жігерлендіру үшін әдейі сұрақ түрінде келтірілген. Сөйтіп, бұл – тұлғалық жағынан өзгеше болып, сұраулы сөйлем түрінде келтірілгенімен, мазмұны жағынан хабарлы сөйлемнің синонимі» [7, 61]. Ғалым М. Серғалиевтің пікірін ескере отырып, А.Құнанбаевтың 37-қара сөзіндегі *«Қары қалың, қатты қыстың артынан көгі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?» (37-қ.с.)* сұраулы сөйлемін талдайтын болсақ, риторикалық мәнді сұраулы сөйлемнің баяндауышы автор ойының көтеріңкі пафоспен айтылуына себебін тигізді де, етістікке сұраулық шылау мен көмекші етістік жалғанып, жасалғанмен, «иә» деп құптарлық мазмұнын танытады. Баяндауыштың осы қасиеті сол сөйлемдердің олардың жауап болуға тиіс сөйлемдерге синоним болуына мүмкіндік береді. Яғни сұраулы сөйлем түрінде құрылғанымен, берер мағынасы еріксіз сендірерліктей айтылған сөйлемдер хабарлы сөйлеммен синоним болып келеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Сұраулы сөйлемдер, олардың жасалу тәсілдері әрдайым шетелдік лингвистердің де қызығушылығын тудырған. Нақтылап өтетін болсақ, Murugova, E. V. (2007) [8], Skljarova, N. G. (2006) [9], Gorjian, B., Pazhakh, A., & Naghizadeh, M. (2012) [10].

Сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік жұмсалымын толық түсіну үшін, алдымен, оның түрлерін қарастыруды жөн көрдік. Сұраулы сөйлемді түрлерге бөлуде кейбір ғалымдар оның грамматикалық белгілеріне сүйенсе, енді біреулері интонациясына қарап ажыратады.

А.М.Пешковский «ашық сұрақ» және «сұраулы-хабарлы», яғни құрамында жауаптың анық беріліп тұрғандығын айқындайтын сұрақтың түрін көрсетеді [3, 358]. В.С.Любопытнова сұраулы сөйлемнің түрлерін оның логикалық белгісіне қарап бөледі: «Первую группу вопросов, направленную на отыскание предиката, мы называем абстрактно-предикативными, вторую группу вопросов, наличествующего уже в самом вопросе, мы называем конкретно-предикатными» [11, 33]. Мұндағы сұрақтың түрі, жоғарыда айтып кеткеніміздей, сұрау есімдіктері мен интонация арқылы жүзеге асатындығы түсіндіріледі.

Қырғыз тіліндегі сұраулы сөйлемнің мағыналық ерекшеліктеріне қарай И.Джакубов сұраулы сөйлемдердің бес түрін көрсетеді: 1) тура сұрақты білдіретін сұраулы сөйлем (Сен Москвадан қашан келдің?); 2) тыңдаушының ойын білгісі келгенін білдіретін сұраулы сөйлем (Бұл алып келгенімді не қылайын?); 3) айтылған ойды мақұлдау мағынасындағы сұраулы сөйлем (Жұмысқа тағы он кісі керек деңі?); 4) күдіктену мағынасындағы сұраулы сөйлем (Оның үйіне барғанымыз қалай болар екен?); 5) өкіну, күйіну мағынасындағы сұраулы сөйлем (Ей, шайтан алғыр, енді не істедік?) [12, 84].

Профессор А.Н.Нұрмаханова өзбек, қарақалпақ, қазақ тілдеріндегі жай сөйлемнің түрлеріне тоқталады, оның ішінде сұраулы сөйлемді түрлерге бөлуде модальдылық пен интонацияны басшылыққа алады. Оған қоса, жалпы және мақұлдау мағынасын білдіретін сұраулы сөйлемнің екі түрін көрсетеді [13, 38].

Сұраулы сөйлемдердің модальдылыққа қатысы туралы тіл білімінде әртүрлі пікірлер орныққан. Алайда, көркем шығармалардағы контекстке сүйенетін болсақ, сұраулы сөйлемдер модальдылық реңк тудырудың белсенді амалдары ретінде қолданылады. Екі ұшты пікірдің қалыптасуы – сұраулы сөйлемдерді тек сұрақ қою функциясымен шектеп қарауға байланысты. Зерделеп қарайтын болсақ, сұраулы сөйлемнің астарында әртүрлі модальді реңктер көрініс табады. Мысалы, сұрақ-күдік, сұрақ-құптау, сұрақ-құптамау, сұрақ-өкіну, сұрақ-болжау т.б. Мұндай модальді реңкі бар сұраулы сөйлемдер мәтіндегі басқа сөйлемдермен байланысып, мағыналық-құрылымдық тұтастықты ұстауға ықпал етеді. Сұраулы сөйлемдердің модальді реңк үстеу қызметін төмендегі контекстен байқауға болады. Мұндағы сұраулы сөйлемдер, бір

жағынан, контекстің құрылымдық байланысын сақтауға тірек болса, екінші жағынан «өкініш», «белгісіздік», «болжалдылық», «қажеттілік», «күмән, күдіктену», «өкініш, қайғы» сияқты модальдылық мағына берудің амалдары ретінде қолданылады. Мысалы, А.Құнанбайұлы іштегі өкінішін сұраулы сөйлемдер арқылы жеткізеді: *Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен? Әй, не болсын!.. Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма? (24-қ.с.)*

Белгісіздік мағынасын сұраулы сөйлем арқылы жеткізеді: *Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? (4-қ.с.)*

Сол сияқты А.Құнанбайұлының қара сөздерінде күдік, болжам мағынасында қолданылған сұраулы сөйлемдерді кездестіруге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Абай қара сөздерін прагматикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, Абайдың қара сөздері көркем прозаның өзінше бір бөлек, бір алуаны болып саналады. Бұлар сюжетті шығармалар емес, жазушылар осыған дейін қолданған естелік, мемуар да емес. Стиль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінесе адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді. Қара сөздері арқылы Абай өзінің көпшілік оқырманымен, тыңдаушысымен әңгімелеседі. Және сол әңгіменің үстінде адамгершілік мәселелерінен: әділет, ақтық, турашылдық, шындықты сүйгіштік, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық сияқты жайларды айтады. Немесе адамдық сипаттың жауы болатын аярлық жалғаншылық, бәлекұмарлық, мақтаншақтық, мансапқорлық, өсекші-өтірікшілік, еріншектік, әр алуан арам-тамақтық сияқты мінездердің бәрін айтқанда, Абай сол жайларды тыңдаушының көңіліне, көкейіне қонымды ету жағын алдымен ойлайды. Мысалдарды қазақтың Абай заманындағы күнделік болмысынан алады. Сол мысалдарды кейде күлкіге сайып, мысқыл әжуа халдерді әдейі айқындай түседі. Әңгімесі тыңдаушысына пайдалы өсиет болумен бірге, көңілді айтылып, қызықты боп жетсін деген мақсатты ойлайды. Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда Абай педагогикалық жақсы әдіс қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-өсиетін жеткізеді. Кейбір өсиет, озғын ойлар тыңдаушылардың санасына жетпеуі де мүмкін. Сол себепті өлең сөздерінде ұзақтан, тереңнен айтылған кейбір ағартушылық, адамгершілік үлкен ойлары мен қоғамдық тартыстың қайшылықтарын ашатын анық шыншыл және күшті азаматтық сындарын мынау қара сөздерінде оңайлатып, азайтып, қысқартып айтатыны да болады [14, 327-328].

Абай оқырманымен бетпе-бет отырып, әңгімелесу стилін қалағандықтан, "Қара сөздердің" тексінде ауызекі сөйлеу нормалары: дауыс ырғағына құрылған сөйлем түрлері, тыңдауға жағымды ұйқасты сөздер мен ырғақты қатарлар көзге түседі. Мысалы, 1-сөзінің өзінде-ақ интонацияға құрылған, яғни ауызша айтып, құлақпен тыңдауға лайықталған сөз орамдары бар: *Ел бағу? Мал бағу? Балаларды бағу? Ғылым бағу?* деген сөздердің сұраулы болып тұруы морфологиялық тәсілмен емес, яғни сұраулық шылаулар немесе сұраулық есімдіктерсіз, тек дауыс ырғағымен берілген, ал қазір біздер олардың сұраулы тіркестер екендігін жазудағы сұрақ белгісі тұрғанын қарап білеміз [15, 176].

Зерттеу жұмысында А.Құнанбайұлының қара сөздері, соның ішінде сұраулы сөйлемдердің құрылымына тоқталдық. Сұраулы сөйлемдердің жиілігіне статистикалық талдау жасалып, А.Құнанбайұлы өзінің философиялық ойларын жеткізуде сұраулы сөйлемнің қай формаларын қолданатынын анықтадық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Дәдебаев Ж. Абайдың көркемдік әлемі //Абай журналы, №2.– 2023. – 4-5 б.
- 2 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-словарь, 2005. – 440 б.
- 3 Пешковский А.М. Интонация және грамматика. Таңдаулы еңбектер. – М., 1959. – 252 б.
- 4 Юлдашева Х. Қазіргі өзбек әдеби тілінің сұраулы сөз тіркестерінің интонациясы (эксперименттік-фонетикалық зерттеу). филол.ғылым. канд. ... автореферат. дис. – Ташкент, 1988. – 21 б.
- 5 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі.– Астана : Ер-Дәулет, 2007. – 126 б.
- 6 Аманжолов С., Әбілқабов А. Қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 2002. – 160 б.
- 7 Қазақ тілінің антологиясы. М. Серғалиев Синтаксистік зерттеулер. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 560 б.
- 8 Murugova, E. V. (2007). Interaction of Parts of Speech in the Process of Word-building. – Rostovon-Don, North Caucasian Centre of Postgraduate Education. - 460 p.
- 9 Skljarkova, N. G. (2006). Alternativeness as Language Universal: Thesis of PhD, Rostovon-Don. – 436 p.
- 10 Gorjian, B., Pazhakh, A., & Naghizadeh, M. (2012). Comparative Study of Conjunctive Adverbials (CAs) in Native Researchers' (NRs) and Non-Native Researchers' (NNRs) Experimental Articles. Advances in Asian Social Science, (1), 244-247.
- 11 Любопытнова В.С. Неміс тіліндегі сұраулы сөйлемдердің интонациясы. – Филол.ғылым. канд. ... дисс. – М. – 1952.
- 12 Джакубов И., Майриков Д., Омуралиев Б. Қырғыз тілі: Оқулық. 2 Б. Синтаксис. – Фрунзе: Мектеп. – 1985. – 157 б.
- 13 Нұрмаханова А.Н. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы, 1971.– 300 б.
- 14 Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев; ред.алқасы: З.Ахметов, Л.М. Әуезова, Б.Г.Ерзакович т.б.). – Алматы: "Атамұра", 1995.– 720 б.
- 15 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, – 2014. – 580 б.

Материал 04.06.2024

Вопросительные предложения, использованные А.Кунанбайұлы: структурно-семантические особенности

Г.Т. Шаймерден¹, Н. Темур²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Гази университет, Анкара, 06000, Турция

В исследовательской работе рассмотрены структуры и семантические особенности вопросительных предложений, используемых в словах назидания великого казахского поэта, философа-мыслителя А. Кунанбайұлы. В творчестве Абая человечество занимает важное место. В своих назидательных словах А. Кунанбайұлы, углубляясь в разные стороны человеческого характера, душу и тело, любовь и неверность, человечность и невежество, истину и зло, демонстрирует положительные черты человека своему читателю, критикуя плохие качества. В произведениях поэта-мыслителя отражены взаимосвязь души и тела, функции воспитания и образования на пути психологического развития человека, а также отдельные проблемы детской психологии и общественной психологии (возрастные особенности личности человека, этика, образцовая деятельность, самовоспитание и др.).

А. Кунанбаевич часто использовал в изложении своих философских мыслей и донесении до читателя вопросительные виды предложений. Цель исследовательской работы – выявить структуры вопросительных предложений в словах назидания А. Кунанбайұлы, рассмотреть способы их создания, структурно-семантический характер. В исследовательской работе по поставленной цели вопросительные предложения рассматривались как отдельные синтаксические структуры, определялись их структурные особенности. Далее проанализированы способы составления вопросительных предложений, использованных в словах назидания А. Кунанбайұлы, дана статистика частоты употребления. Проанализировано, что вопросительное предложение выполняет функцию ожидания чужого ответа, используется для выяснения мнения слушающего, употребляется в смысле выражения мнения, предоставления информации, а также для передачи различных модальных значений.

Ключевые слова: А. Кунанбайұлы, слова, вопросительные предложения, вопросительные местоимения, вопросительные междометия, интонация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Дадебаев Ж. Художественный мир Абая // журнал Abai, №2. - 2023. - с. 4-5.
- 2 Калиев Г. Толковый словарь терминов языкознания. Алматы: Сөздік-словарь, 2005. – 440 с.
- 3 Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Избранные труды. – М., 1959. – 252 с.
- 4 Юлдашева Х. Интонация вопросительных фраз современного узбекского литературного языка (экспериментально-фонетическое исследование). Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1988. – 21 с.
- 5 Балакаев М., Кордабаев Т. Современный казахский язык. – Астана: Ер-Даулет, 2007. – 126 с.
- 6 Аманжолов С., Абылкаев А. Казахский язык. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 2002. – 160 с.
- 7 Антология казахского языка. М. Сергалиев синтаксические исследования. - Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2010. – 560 с.
- 8 С. Murugova, E. V. (2007). Interaction of Parts of Speech in the Process of Word-building. – Rostovon-Don, North Caucasian Centre of Postgraduate Education. – 460 p.
- 9 Skljárova, N. G. (2006). Alternativeness as Language Universal: Thesis of PhD, Rostovon-Don. – 436 p.
- 10 Gorjian, B., Pazhakh, A., & Naghizadeh, M. (2012). Comparative Study of Conjunctive Adverbials (CAs) in Native Researchers' (NRs) and Non-Native Researchers' (NNRs) Experimental Articles. Advances in Asian Social Science, (1), 244-247.
- 11 Любопытнова В.С. Интонация вопросительных предложений в немецком языке. Дисс. ... канд.филол.наук. – М. – 1952.
- 12 Джакубов И., Майриков Д., Омуралиев Б. Киргизский язык : Учебник Ч. 2. Синтаксис. – Фрунзе: Мектеп. – 1985. – 157 с.
- 13 Нурмаханова А. Н. Сравнительная грамматика тюркских языков. Алматы, 1971.– 300 с.
- 14 Абай. Энциклопедия. (Изд. Р. Н. Нургалиев; изд .З. Ахметов, Л. М. Ауэзова, Б. Г. Ерзакович и др.). – Алматы: Атамура, 1995. – 720 с.
- 15 Сыздыкова Р. Выражение слова Абая. Собрание многотомных произведений. – Алматы: Ел-шежире, – 2014.

Материал поступил в редакцию журнала 04.06.2024

Interrogative sentences used by A.Kunanbayuly: structural and semantic features
G.T. Shaimerden¹, N. Temur²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Gazi University, Ankara, 06000, Turkey

The research paper examines the structures and semantic features of interrogative sentences used in the words of edification of the great Kazakh poet, philosopher-thinker A. Kunanbayuly. Humanity occupies an important place in Abai's work. In his edifying words, A. Kunanbayuly, delving into different sides of human character, soul and body, love and infidelity, humanity and ignorance, truth and evil, demonstrates positive human traits to his reader, criticizing bad qualities. The works of the poet-thinker reflect the relationship between soul and body, the functions of upbringing and education on the path of human psychological development, as well as individual problems of child psychology and social psychology (age characteristics of a person's personality, ethics, exemplary activity, self-education, etc.).

A. Kunanbaevich often used interrogative types of sentences in the presentation of his philosophical thoughts and in conveying to the reader. The purpose of the research work is to identify the structures of interrogative sentences in the words of A. Kunanbayuly's edification, to consider the ways of their creation, structural and semantic nature. In the research work on the set goal, interrogative sentences were considered as separate syntactic structures, their structural features were determined. Next, the methods of composing interrogative sentences used in the words of edification by A. Kunanbayuly are analyzed, and statistics on the frequency of use are given. It is analyzed that the interrogative sentence performs the function of waiting for someone else's answer, is used to clarify the listener's opinion, is used in the sense of expressing an opinion, providing information, as well as to convey various modal meanings.

Key words: A. Kunanbayuly, words, interrogative sentences, interrogative pronouns, interrogative interjections, intonation.

REFERENCES

- 1 Dadebaev Zh. Abaydyn korkemdik alemi [Abai's artistic world] //Abai magazine, No. 2, p. 4-5. (2023). [In Kazakh]
- 2 Kaliyev G. Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi. [An explanatory dictionary of linguistic terms]. (Almaty, 2005). [In Kazakh]
- 3 Peshkovsky A.M. Intonatsiya i grammatika. Izbrannyye trudy [Intonation and grammar. Selected works]. (Moscow, 1959) [in Russian]
- 4 Yuldasheva H. Intonatsiya voprositel'nykh fraz sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka (eksperimental'no-foneticheskoye issledovaniye) [Intonation of interrogative phrases in the modern Uzbek literary language (experimental phonetic study)] // [Author's abstract. diss. ...candidate of philological sciences] (Tashkent, 1988). [in Russian]
- 5 Balaqev M., Qordabaev T. Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language] (Astana, 2007). [In Kazakh]
- 6 Amanzholov S., Abilqev A. Qazaq tili. Sintaksis [Kazakh language. Syntax] (Almaty, 2002). [In Kazakh]
- 7 Qazaq tilinin antologiyasy. M. Sergaliev Sintaksistik zertteuler [An anthology of the Kazakh language. M. Sergaliev Syntax studies] (Pavlodar, 2010). [In Kazakh]
- 8 C.Murugova, E. V. Interaction of Parts of Speech in the Process of Word-building. [North Caucasian Centre of Postgraduate Education] (Rostovon-Don 2007). [in English]
- 9 Skljjarova, N. G. Alternativeness as Language Universal [Thesis of PhD] (Rostovon-Don, 2006) [in English]
- 10 Gorjian, B., Pazhakh, A., & Naghizadeh, M. Comparative Study of Conjunctive Adverbials (CAs) in Native Researchers' (NRs) and Non-Native Researchers' (NNRs) [Experimental Articles. Advances in Asian Social Science], (1), 244-247. (2012). [in English]
- 11 Lyubopytnova V.S. Intonatsiya voprositel'nykh predlozheniy v nemetskom yazyke [Intonation of interrogative sentences in German]. Diss. ... kand.filol.nauk. [Diss. ...candidate of philological sciences] (Moscow, 1952). [in Russian]

- 12 Dzhakubov I., Mayrikov D., Omuraliev B. Qyrğyz tili: Oqulıq. 2 B. Sintaksis [Kyrgyz language: Textbook. 2 B. Syntax.] (Frunze, 1985). [in Kyrgyz]
- 13 Nurmaxanova A.N. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of Turkic languages]. (Almaty, 1971). [In Kazakh]
- 14 Abay. Inciklopediya. (Bas red. R.N.Nurgaliev; red.alqasy: Z.Axmetov, L.M. Auezova, B.G.Erzakovic t.b.) [Abay. Encyclopedia] (Chief editor. R.N. Nurgaliev; editorial board: Z. Akhmetov, L.M. Auezova, B.G. Erzakovich, etc.). (Almaty, 1995). [In Kazakh]
- 15 Syzdyqova R. Abaydın soz ornegi. Koptomdıq shygarmalar zhinagy [Abai's expression. Multivolume collection of works] (Almaty, 2014). [In Kazakh]

Received: 04.06.2024

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

МРНТИ 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp222-234](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp222-234)

Ж.Ш. Әден¹, С.К. Сансызбаева¹, Л.С.Байманова²

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан

²Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан

**КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ УЧАЩИХСЯ В КОНТЕКСТЕ БИЛИНГВАЛЬНОЙ
СРЕДЫ ОБУЧЕНИЯ И СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТРЕНДОВ В
КАЗАХСТАНЕ**

В современном мультикультурном мире, особенно в контексте Казахстана, билингвизм занимает ключевую позицию как социокультурное явление, влияющее на когнитивное развитие человека. Обращение к данной тематике обусловлено необходимостью понимания взаимосвязи между владением несколькими языками и развитием исполнительных функций мозга, креативности и когнитивной гибкости. Исследование направлено на анализ влияния билингвизма на когнитивные способности учащихся в Казахстане. Целью является выявление когнитивных преимуществ билингов, включая улучшение нарративных навыков и исполнительных функций, а также определение роли билингвизма в формировании эффективных образовательных стратегий. Работа вносит значительный вклад в понимание роли билингвизма в когнитивном развитии, подтверждая его положительное влияние на уровень исполнительных функций и когнитивной гибкости у детей. Практическая значимость исследования заключается в выявлении положительного влияния билингвального обучения на когнитивное развитие учащихся, что может быть использовано для улучшения образовательных стратегий и политики в Казахстане. Полученные данные могут способствовать разработке и внедрению подходов, направленных на развитие билингвальных навыков, что, в свою очередь, повысит академические достижения и когнитивные способности учащихся.

Методологическая база исследования сочетает количественные и качественные подходы, включая адаптированный «Тест на определение нарративных навыков детей-билингов» и стандартизированные тесты на исполнительные функции. Выборка охватывает 200 учащихся начальной школы в Казахстане, включая как билингов, так и монолингов. Это открывает путь к повышению качества образования и подготовке учащихся к жизни в многоязычном и мультикультурном обществе.

Ключевые слова: билингвизм, монолингвизм, когнитив, исполнительные функции, нарративные навыки, мультикультурология, стратегия, многоязычность, социализация.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В современном мире билингвизм выступает не только как социокультурное явление, но и как важный фактор, влияющий на когнитивное развитие человека. Особенно это актуально для образовательной системы Казахстана, где вопросы билингвизма занимают одно из

центральных мест в педагогической практике и научных исследованиях. Важным аспектом является изучение влияния билингвизма на когнитивные способности учащихся, что позволяет формировать эффективные образовательные стратегии.

В исследовании влияния билингвизма на когнитивное развитие, основы когнитивной науки играют ключевую роль. Понимание процессов, происходящих в мозге при обработке языковой информации, и то, как многоязычие влияет на эти процессы, является фундаментом для изучения когнитивных преимуществ билингвизма.

Мозг человека обладает удивительной способностью адаптироваться к выполнению множественных задач, включая владение несколькими языками. Билингвизм, в этом контексте, не просто является способностью переключаться между языками, но и способствует развитию когнитивной гибкости — способности мозга эффективно переключаться между различными задачами, идеями или концепциями.

Исследования показывают, что билингвы часто превосходят монолингвов в исполнительных функциях мозга, таких как планирование, внимание, переключение между задачами и решение проблем. Эти функции являются частью фронтальной коры мозга, которая отвечает за высшие когнитивные процессы.

В контексте нашего исследования, углубленное изучение механизмов когнитивной гибкости и исполнительных функций, связанных с билингвизмом, может предоставить ценные данные о том, как многоязычие влияет на развитие мозга. Такой подход позволит не только лучше понять когнитивные преимущества билингвизма, но и способствовать разработке методик обучения, нацеленных на усиление этих когнитивных функций через многоязычие.

Таким образом, акцент на изучении связи между когнитивной гибкостью, исполнительными функциями и языковым развитием имеет не только теоретическое, но и практическое значение, внося вклад в совершенствование педагогических подходов в области образования.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мультикультурном мире билингвизм является ярко выраженной чертой многих обществ, включая Казахстан, где взаимодействие различных культур и языков играет ключевую роль в социальной, экономической и образовательной сферах. Растущая глобализация и мобильность населения ставят перед педагогикой новые вызовы и задачи, в частности касающиеся влияния билингвизма на когнитивное развитие учащихся. Этот вопрос приобретает особую актуальность в контексте образовательной системы Казахстана, где в последние годы уделяется повышенное внимание развитию многоязычия как одного из важнейших ресурсов современного образования.

Цель нашего исследования — осветить, как билингвизм влияет на когнитивные способности учащихся в Казахстане, исходя из предпосылки, что владение двумя и более языками может способствовать не только лингвистическому, но и общему когнитивному развитию.

Гипотеза исследования: билингвизм положительно влияет на когнитивные способности учащихся, включая улучшение нарративных навыков и исполнительных функций мозга.

Задачи исследования включают:

1. Анализ современных научных работ по теме билингвизма.
2. Определение роли билингвизма в формировании когнитивной гибкости, исполнительных функций мозга и нарративных навыков у детей.
3. Сравнение когнитивных способностей билингвов и монолингвов.

Научная новизна работы заключается в комплексном подходе к изучению влияния билингвизма на когнитивное развитие учащихся в Казахстане, что позволит выявить потенциал многоязычия как фактора повышения образовательных результатов и социальной интеграции учащихся.

Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты могут быть использованы для улучшения образовательных стратегий и политики в Казахстане, направленных на поддержку билингвального обучения, что в свою очередь способствует повышению академических достижений и когнитивных способностей учащихся.

Обзор литературы показывает, что существует значительное количество исследований, подтверждающих положительное влияние билингвизма на различные аспекты когнитивного развития, включая исполнительные функции мозга, креативность и гибкость мышления. Исследования о влиянии билингвизма на когнитивное развитие учащихся проводятся как отечественными, так и зарубежными учеными. Некоторые из этих исследований особенно актуальны в контексте современной педагогики Казахстана.

Так, в статье «Билингвизм и когнитивное развитие: опыт Казахстана» Э. Байауытов, Ж. Аманжолова, А. Смагулова исследуют влияние двуязычного образования на когнитивные способности учащихся. Авторы приходят к выводу, что билингвизм способствует развитию мышления, памяти и внимания, а также повышает академическую успеваемость [1].

А. Кыдырбаева в статье «Роль билингвизма в формировании толерантности у учащихся» рассматривает влияние билингвизма на социально-эмоциональное развитие учащихся. Автор приходит к выводу, что владение двумя языками способствует формированию толерантности и уважения к разным культурам [2].

Ж. Дуйсен и А. Сагинтаева в статье «Влияние билингвизма на развитие когнитивных функций у детей дошкольного возраста» исследуют влияние двуязычия на когнитивные функции детей дошкольного возраста. Результаты показывают, что билингвизм способствует развитию внимания, памяти и мышления у детей [3].

А. Антонова и А. Серикбаева в работе «Билингвизм и образование: проблемы и перспективы в Казахстане» они рассматривают билингвизм как одну из основных тенденций языкового развития общества. Билингвальное образование представляется важной составляющей образовательного процесса. Доказывается, что обмен информацией на билингвальной основе способствует формированию единого межкультурного пространства [4].

Введение к нашей статье обогащается за счет анализа явления смешения кодов в казахско-русской билингвальной практике, основываясь на работе Ш.К. Жаркынбековой и В.Е. Чернявской «Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии» [5]. Исследование этих авторов раскрывает смешение кодов не только как естественную часть билингвальной коммуникации, но и как стратегический ресурс, используемый для достижения разнообразных коммуникативных целей, включая выражение эмоций, передачу культурных особенностей и установление более тесного контакта с собеседником.

Авторы подчеркивают, что смешение кодов, охватывающее вставки, переключения и смешанные предложения, отражает глубинную коммуникативную гибкость билингвов. Они также рассматривают влияние факторов, таких как уровень владения языками, социальные нормы и контекст коммуникации, на выбор стратегий смешения кодов. Это исследование показывает, что смешение кодов может быть как сознательным выбором, так и произвольным процессом, обусловленным спецификой билингвальной практики.

Исследование Ш.К. Жаркынбековой и В.Е. Чернявской играет ключевую роль в обзоре литературы по нашей теме, подчеркивая значимость смешения кодов в билингвальном образовании и коммуникативной практике. Оно дополняет наше понимание о том, как билингвизм может влиять на когнитивное развитие и обучение, предоставляя уникальные стратегии для улучшения межкультурного общения и понимания. Эти выводы напрямую связаны с основной темой нашей статьи, расширяя рамки изучения билингвизма за пределы чисто языковых способностей и подчеркивая его роль в формировании когнитивной и коммуникативной компетенции учащихся.

В целом, обзор работ Ш.К. Жаркынбековой и В.Е. Чернявской вносит значительный вклад в обоснование выбора темы нашей статьи, подтверждая актуальность исследования

влияния билингвизма на когнитивное развитие в контексте современной педагогики Казахстана. Он также указывает на потенциал дальнейшего развития билингвального образования в стране, опираясь на понимание смещения кодов как ресурса для обогащения образовательного процесса и коммуникативной практики.

Э. Биалисток, Ф. Барчик, М. Качмарек (Польша) в исследовании «Билингвизм и когнитивное развитие: метаанализ» анализируют результаты множества исследований в этой области. Результаты показывают, что билингвизм может улучшать исполнительные функции, такие как контроль внимания и когнитивная гибкость [6].

К. Томас и П. Филип (Канада) в работе «Билингвизм и образование: потенциальные преимущества для когнитивного развития и академической успеваемости» исследуют преимущества билингвизма для учащихся. Авторы указывают на то, что владение двумя языками может способствовать лучшему пониманию предмета, более высоким результатам тестирования и лучшей академической успеваемости [7].

Э. Пеаль и Д. Ламберт (Канада) в исследовании «Билингвизм и интеллект» изучают влияние билингвизма на интеллект учащихся. Результаты показывают, что билингвы часто демонстрируют более высокий уровень интеллекта, чем монолингвы [8].

Б. Хакетт, Э. Хиндерлидер (США) в работе «Билингвизм и академическая успеваемость: преимущества двуязычного образования» исследуют влияние билингвизма на академическую успеваемость учащихся. Авторы приходят к выводу, что владение двумя языками может способствовать лучшему пониманию предмета и более высоким результатам тестирования [9].

Эти исследования подчеркивают важность билингвизма для когнитивного развития учащихся и качества образования. Они также показывают, что владение двумя языками может способствовать лучшему пониманию предмета, более высоким результатам тестирования и лучшей академической успеваемости.

Таким образом, данное исследование направлено на углубленный анализ влияния билингвизма на когнитивное развитие учащихся, что позволит обогатить педагогическую практику новыми методами и подходами, способствующими успешной адаптации и развитию учащихся в многоязычной образовательной среде Казахстана.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Наше исследование базируется на комплексном подходе, включающем как количественные, так и качественные методы анализа. Центральным аспектом исследования является оценка нарративных навыков и исполнительных функций учащихся-билингвов.

Выборка для исследования состоит из учащихся начальной школы в возрасте от 7 до 10 лет, обучающихся в Казахстане. Участники подбирались из различных образовательных учреждений, включая государственные и частные школы, с целью обеспечения репрезентативности выборки. Всего в исследование было вовлечено 200 детей, из которых 100 являются билингвами (казахский и русский языки), а остальные 100 - монолингвами (только казахский или русский язык). Критерии отбора участников включали наличие языковой среды, подтвержденной анкетированием родителей, и согласие на участие в исследовании.

Для оценки нарративных навыков использовался адаптированный «Тест на определение нарративных навыков детей-билингвов» (MAIN), описанный в работе Е.В. Куфтяк. Этот инструмент включает 20 вопросов, которые позволяют оценить способность детей реконструировать и пересказывать истории с использованием серий картинок, что способствует анализу их лингвистических и когнитивных способностей в контексте двуязычия.

Для оценки исполнительных функций применялся набор стандартизированных тестов, включая задачи на переключение внимания, рабочую память и ингибирование. Эти задачи, включающие 15 вопросов, позволяют оценить способность детей контролировать свое внимание, обрабатывать и хранить информацию, а также подавлять автоматические реакции при необходимости.

Эксперимент проводился в течение одного учебного года. В начале эксперимента (сентябрь) и в конце (май) проводилось тестирование учащихся с целью оценки изменений в их когнитивных навыках. Учащиеся участвовали в регулярных занятиях, направленных на развитие билингвальных навыков, включая дополнительные языковые уроки и междисциплинарные проекты, проводимые на двух языках. Контрольная группа монолингвов также участвовала в стандартных учебных занятиях без дополнительных билингвальных вмешательств.

Данные анализировались с использованием статистического программного обеспечения SPSS. Количественный анализ включал использование дескриптивной статистики для описания основных характеристик выборки и результатов тестов. Хотя в данной статье представлены только результаты дескриптивной статистики, дальнейшие этапы исследования предполагают использование t-критерия для независимых выборок и анализа дисперсии (ANOVA) для более глубокой оценки различий между группами билингвов и монолингвов.

Качественный анализ нарративов детей проводился с целью выявления специфических особенностей использования языка и стратегий решения задач.

Все процедуры исследования проводились в соответствии с этическими стандартами, принятыми в образовательном сообществе Казахстана. Участие в исследовании было добровольным, с согласия родителей или законных представителей учащихся.

В таблице 1 представлены изменения в нарративных навыках и исполнительных функциях до и после эксперимента для обеих групп участников — билингвов и монолингвов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

На основе проведенного исследования, направленного на изучение влияния билингвизма на когнитивное развитие учащихся в контексте современной педагогики Казахстана, были получены следующие результаты:

1. Нарративные навыки

Используя адаптированный «Тест на определение нарративных навыков детей-билингвов» (MAIN), было выявлено, что учащиеся-билингвы демонстрируют значительно лучшие нарративные навыки по сравнению с их монолингвальными сверстниками. Билингвы показали более высокий уровень способности к реконструкции и пересказу историй, что отражает их более развитые языковые способности и способность к абстрактному мышлению. Эти данные коррелируют с исследованиями, указанными в работе Е.В. Куфтык, подчеркивающими положительное влияние билингвизма на когнитивное развитие [10].

2. Исполнительные функции

Анализ исполнительных функций, проведенный с использованием стандартизированных тестов на переключение внимания, рабочую память и ингибирование, показал, что группа билингвов имеет более высокие показатели по всем измеряемым параметрам. Эти результаты свидетельствуют о том, что владение двумя языками способствует развитию когнитивной гибкости, улучшению рабочей памяти и способности к контролю над вниманием. Эти находки соответствуют выводам представленных в документах исследований, обозначая билингвизм как фактор, способствующий улучшению исполнительных функций мозга.

3. Сравнительный анализ

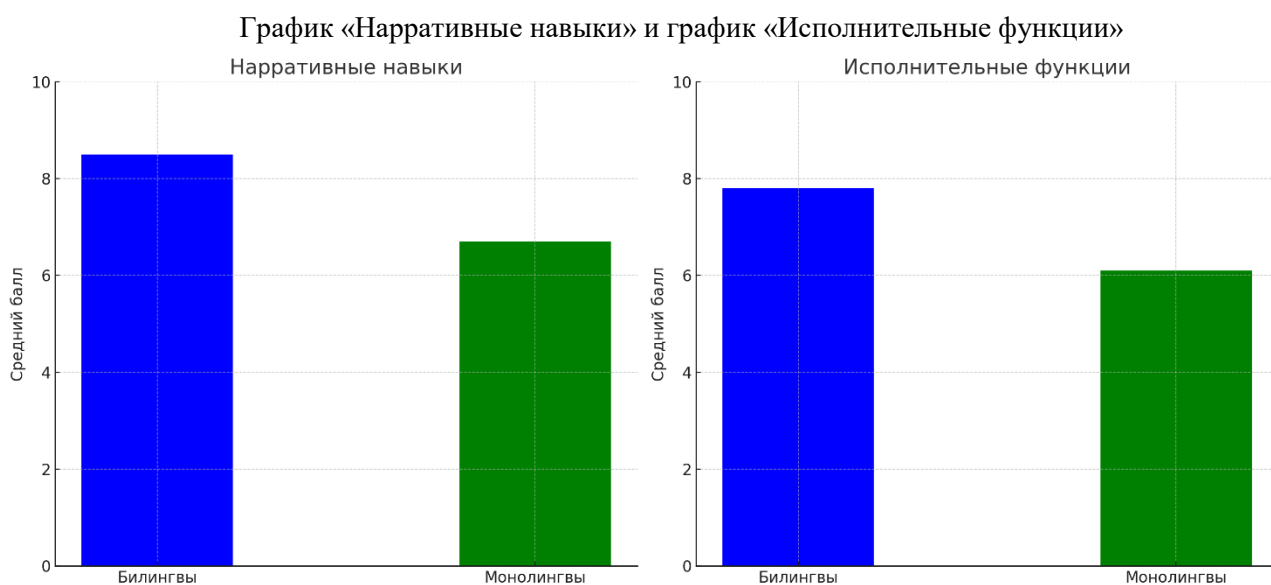
Сравнение результатов между группами билингвов и монолингвов демонстрирует значительные различия в пользу билингвов. Эти различия были статистически значимы ($p < 0.05$), что подтверждает гипотезу о положительном влиянии билингвизма на когнитивное развитие. Результаты исследования подкрепляют теоретические положения, изложенные в литературном обзоре, и демонстрируют прямую связь между многоязычием и уровнем когнитивного развития у детей.

Результаты нашего исследования подтверждают основную исследовательскую гипотезу и цели, поставленные в начале работы, указывая на значительное положительное влияние

билингвизма на когнитивное развитие учащихся. Эти данные могут служить основой для разработки новых образовательных стратегий и методик, направленных на поддержку и развитие билингвального образования в Казахстане.

Для иллюстрации полученных результатов используем таблицы и графики, демонстрирующие различия в нарративных навыках и исполнительных функциях между группами билингвов и монолингвов, что позволит наглядно представить эффект от владения двумя языками. На представленных графиках наглядно демонстрируются различия в нарративных навыках и исполнительных функциях между группами билингвов и монолингвов.

На графике «Нарративные навыки» видно, что билингвы в среднем демонстрируют более высокие результаты по сравнению с монолингвами, что указывает на лучшее развитие этих навыков у детей, владеющих двумя языками. Аналогичная тенденция наблюдается и в графике «Исполнительные функции», где билингвы также показывают более высокие средние баллы, подтверждая положительное влияние билингвизма на развитие когнитивных способностей учащихся.

В таблице 1 представлены изменения в нарративных навыках и исполнительных функциях до и после эксперимента для обеих групп участников — билингвов и монолингвов.

Таблица 1. Изменения в нарративных навыках и исполнительных функциях

Группа	Временной период	Нарративные навыки	Исполнительные функции
Билингвы	До эксперимента	7.0	6.5
Монолингвы	До эксперимента	6.0	5.5
Билингвы	После эксперимента	8.5	7.8
Монолингвы	После эксперимента	6.7	6.1

Из таблицы 1 видно, что после эксперимента у билингвов наблюдается значительный прирост как в нарративных навыках, так и в исполнительных функциях. У монолингвов также заметно улучшение, но оно менее выражено по сравнению с группой билингвов. Эти данные подтверждают гипотезу о положительном влиянии билингвизма на когнитивное развитие.

Эти результаты подчеркивают значимость многоязычного образования и предоставляют важные данные для развития педагогических подходов, направленных на поддержку и развитие билингвального образования.

В заключение, результаты данного исследования вносят значимый вклад в понимание роли билингвизма в когнитивном развитии детей и подчеркивают важность многоязычного

образования как средства для улучшения образовательных исходов и социальной адаптации учащихся в современном многоязычном обществе.

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты нашего исследования подтверждают и расширяют понимание влияния билингвизма на когнитивное развитие, демонстрируя положительные эффекты многоязычия в образовательной среде Казахстана. Сравнение нарративных навыков и исполнительных функций у билингвов и монолингвов выявило значительные различия, подчеркивая преимущества владения несколькими языками.

Исследования Е.В. Куфтыак, выдающегося российского ученого в области психолингвистики, освещают важность билингвизма в контексте когнитивного развития человека. Её работы, такие как «Билингвизм и развитие креативности» и «Билингвизм и развитие аналитических навыков», подробно исследуют, как владение двумя языками влияет на развитие креативных и аналитических способностей у детей и подростков. Результаты указывают на то, что билингвы обладают более высоким уровнем креативности и лучшими аналитическими навыками по сравнению с монолингвами, что свидетельствует о положительном влиянии билингвизма на когнитивное развитие.

В монографии «Билингвизм и когнитивное развитие» Е.В. Куфтыак представляет обширный анализ существующих исследований в данной области и приходит к выводу о значительном вкладе билингвизма в развитие сложных когнитивных навыков [10]. Эти выводы подчеркивают важность интеграции билингвального образования в образовательную систему, в том числе в контексте Казахстана, где многоязычие играет ключевую роль в социальной и культурной жизни общества.

Объединение этих исследований позволяет сделать вывод о необходимости развития билингвальных методик обучения, которые могли бы способствовать улучшению когнитивного развития учащихся. Результаты Е.В. Куфтыак предоставляют убедительные доказательства того, что билингвизм не только улучшает языковые навыки, но и оказывает широкий положительный эффект на общее когнитивное развитие. Так, билингвальное обучение может стать мощным инструментом в руках педагогов, направленным на развитие высших когнитивных функций учащихся, таких как креативность, критическое мышление и способность к решению сложных задач.

В контексте Казахстана, где стремление к совершенствованию образовательной системы и внедрение инновационных подходов занимают центральное место в образовательной политике, результаты исследований Е.В. Куфтыак и аналогичных работ могут служить основой для разработки новых образовательных стратегий. Такие стратегии должны быть направлены на создание условий для развития билингвизма среди учащихся, что, в свою очередь, способствовало бы повышению их когнитивных способностей и общей учебной мотивации. Таким образом, исследования Е.В. Куфтыак подтверждают, что билингвизм способствует развитию сложных аналитических и креативных навыков. Аналогичные выводы были сделаны в работе Э. Биалисток и Крайк [6]. Работа Э. Биалисток и Крайк посвящена изучению влияния билингвизма на когнитивные функции взрослых. В частности, авторы исследовали влияние билингвизма на исполнительные функции, такие как контроль внимания, когнитивная гибкость и рабочая память, и обнаружили, что билингвизм улучшает исполнительные функции мозга, включая внимание, рабочую память и когнитивную гибкость. Эти способности критически важны для академической успеваемости и общего интеллектуального развития.

В ходе исследования участвовали взрослые билингвы и монолингвы. Участники подвергались тестированию с использованием различных когнитивных тестов, таких как тест Струпа и тест на обратное повторение цифр.

Результаты исследования показали, что билингвы демонстрируют лучшие результаты в тестах на исполнительные функции по сравнению с монолингвами. Билингвы лучше

справлялись с задачами, связанными с контролем внимания и когнитивной гибкостью, и проявляли большую рабочую память.

Эти результаты свидетельствуют о том, что билингвизм может иметь положительное влияние на когнитивные функции взрослых. Авторы предполагают, что владение несколькими языками требует постоянного переключения между языками, что в свою очередь тренирует исполнительные функции мозга.

В целом, работа Э. Биалисток подчеркивает важность билингвизма для когнитивного развития взрослых и может способствовать развитию более эффективных педагогических практик для взрослых, изучающих второй язык [6]. Она также свидетельствует о том, что владение несколькими языками может иметь долгосрочные положительные эффекты на когнитивные функции взрослых.

Исследование А. Ковач и Ж. Мелера посвящено изучению влияния билингвизма на когнитивное развитие детей в раннем возрасте [11]. Оно проводилось с участием младенцев в возрасте 7-8 месяцев, воспитывающихся в монолингвальной и билингвальной среде.

В ходе исследования дети подвергались тестированию с использованием метода слежения взглядом. Этот метод основан на способности младенцев удерживать взгляд на объекте, который они интересуют, и позволяет изучать их когнитивные способности.

Исследование А. Ковач и Ж. Мелера показало, что уже в возрасте 7-8 месяцев дети, воспитывающиеся в билингвальной среде, демонстрируют лучшие когнитивные способности по сравнению с монолингвами. Это предполагает, что основы для положительного влияния билингвизма на когнитивное развитие закладываются на очень раннем этапе жизни. Исследование А. Ковач и Ж. Мелера является важным вкладом в изучение влияния билингвизма на когнитивное развитие детей. Оно показывает, что билингвизм может иметь положительное влияние на когнитивные способности детей в раннем возрасте и подчеркивает важность раннего введения второго языка.

Полученные результаты нашего исследования согласуются с работой Элен Биалисток, указывающей на то, что дети, владеющие двумя языками, имеют лучшие исполнительные функции, включая более высокий уровень внимания и способность к решению проблем [6]. Э. Биалисток обнаружила, что билингвы лучше справляются с задачами, требующими переключения внимания и ингибирования нерелевантной информации, что является ключевым компонентом исполнительных функций.

Исследования о влиянии билингвизма на когнитивные функции взрослых представляет собой значимый вклад в понимание того, как владение несколькими языками влияет на мозг. Ученые обнаружили, что билингвы обладают улучшенной способностью к мониторингу окружающей среды и быстрее реагируют на изменения, что свидетельствует о повышенных исполнительных функциях, включая контроль внимания, когнитивную гибкость и рабочую память. Для этого были использованы различные когнитивные тесты, такие как тест Струпа, тест на обратное повторение цифр и тест Висконсинского сортирования карточек.

Результаты показали, что билингвы демонстрируют лучшие результаты по сравнению с монолингвами, особенно в задачах, связанных с контролем внимания и когнитивной гибкостью. Эти результаты предполагают, что владение несколькими языками тренирует исполнительные функции мозга, способствуя развитию высших когнитивных способностей. Кроме того, исследование подчеркнуло, что билингвизм может защищать мозг от когнитивного упадка, связанного с возрастом, поскольку билингвы демонстрировали лучшие результаты в исполнительных функциях даже в пожилом возрасте.

Эти результаты подтверждают идею о том, что билингвизм является не просто языковым навыком, но и мощным фактором, способствующим когнитивному развитию и защите мозга от старения. Однако, как указывают авторы, для более полного понимания этих механизмов необходимы дальнейшие исследования, включая изучение влияния билингвизма на другие когнитивные функции и учет индивидуальных особенностей участников.

В целом, результаты современных исследований подчеркивают значимость билингвизма для когнитивного развития не только у детей, но и у взрослых, подкрепляя идею о

долгосрочных положительных эффектах владения несколькими языками. Это открытие может стимулировать разработку новых педагогических подходов и методик для обучения второму языку во всех возрастных группах, подчеркивая важность билингвального образования как средства для улучшения когнитивных функций и предотвращения их упадка.

При сравнении методик обучения в билингвальных и монолингвальных классах стоит отметить то, что учащиеся, обучающиеся в билингвальной среде, достигают лучших академических результатов по сравнению с монолингвальными сверстниками. Авторы предполагают, что интенсивное взаимодействие с двумя языками стимулирует когнитивное развитие, что, в свою очередь, положительно сказывается на обучении в целом.

Исследования в области нейронауки также подтверждают преимущества билингвизма. Зарубежные исследователи обнаружили, что билингвы имеют более высокую плотность серого вещества в левой нижней теменной области мозга, что ассоциируется с лингвистической обработкой и исполнительными функциями.

В контексте Казахстана, где актуально развитие билингвального образования, эти результаты могут служить основанием для разработки и внедрения инновационных образовательных программ. Повышение когнитивного потенциала учащихся через билингвальное обучение может стать одним из ключевых направлений совершенствования образовательной системы страны. Важно, чтобы такие программы учитывали культурную и языковую специфику региона, а также были направлены на развитие как языковых, так и когнитивных навыков.

Завершая обсуждение, необходимо подчеркнуть критическую роль продолжения исследований в области билингвизма и его воздействия на когнитивное развитие. Важность таких исследований усиливается в контексте Казахстана, где мультикультурная среда и билингвальное образование представляют собой значительные ресурсы для образовательной системы. Основываясь на данных научных исследований и передовых образовательных практиках, страна имеет уникальную возможность создать эффективную и инклюзивную образовательную среду, отвечающую потребностям всех учащихся.

Обсуждение результатов нашего исследования, в совокупности с анализом существующих научных работ, выделяет не только актуальность изучения билингвизма, но и его значимость для совершенствования образовательной практики в Казахстане. Наши выводы предоставляют основу для разработки новых образовательных стратегий, направленных на внедрение билингвального обучения в школьные программы. Это может способствовать повышению академической успеваемости и обеспечению более глубокой социализации учащихся в многоязычном обществе, укрепляя когнитивную гибкость и открытость к новым знаниям.

Также, полученные результаты находят отклик в международных исследованиях, подчеркивающих положительные аспекты билингвизма на когнитивное развитие. Важным аспектом является сравнение методик обучения в билингвальных и монолингвальных классах, что предоставляет дополнительные возможности для оптимизации образовательного процесса. Анализ и внедрение успешных практик билингвального образования предоставляют путь к развитию более гибкой и адаптивной образовательной системы в Казахстане, способной отвечать на вызовы современного мультикультурного мира.

В конечном счете, стремление к пониманию и оптимизации билингвального образования в Казахстане должно привести к разработке и реализации образовательных стратегий, которые не только улучшат когнитивное развитие учащихся, но и подготовят их к успешной жизни и карьере в многоязычном и мультикультурном мире.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе нашего исследования мы стремились осветить, как билингвизм влияет на когнитивные способности учащихся, опираясь на предпосылку, что владение двумя и более языками может способствовать не только лингвистическому, но и общему когнитивному

развитию. Методология исследования включала как количественные, так и качественные подходы, основанные на оценке нарративных навыков и исполнительных функций учащихся-билингвов с использованием адаптированного «Теста на определение нарративных навыков детей-билингвов» и стандартизированных тестов на исполнительные функции.

Результаты и выводы исследования сводятся к следующему:

- учащиеся-билингвы показали значительно лучшие нарративные навыки и высшие показатели исполнительных функций по сравнению с монолингвами, что подчеркивает положительное влияние билингвизма на когнитивное развитие;
- сравнительный анализ между группами билингвов и монолингвов демонстрирует статистически значимые различия в пользу билингвов, подтверждая гипотезу о положительном влиянии билингвизма на когнитивные способности;
- результаты нашего исследования согласуются с многочисленными зарубежными работами, подтверждающими когнитивные преимущества билингвизма и его важность для образовательной практики, особенно в мультикультурном контексте Казахстана.

Перспективы исследования и возможности внедрения:

Наши результаты могут служить основой для разработки и внедрения новых образовательных стратегий и методик, направленных на поддержку и развитие билингвального образования в Казахстане. Они подчеркивают значимость многоязычного образования как средства для улучшения образовательных исходов и социальной адаптации учащихся в многоязычном обществе.

Дальнейшие исследования в данной области должны стремиться к более глубокому пониманию механизмов, через которые билингвизм влияет на когнитивное развитие, и расширению исследований на различные возрастные группы и контексты билингвального образования. Внедрение результатов этих исследований в педагогическую практику обещает не только повышение качества образования, но и подготовку учащихся к успешной жизни и карьере в условиях глобализованного мультикультурного мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байауытов Э., Аманжолова Ж., Смагулова А. Билингвизм и когнитивное развитие: опыт Казахстана // Вестник Карагандинского государственного университета. Серия Филология. – 2018. – № 3 (72). – С. 96-103. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=36216331>
- 2 Кыдырбаева А. Роль билингвизма в формировании толерантности у учащихся // Научный журнал «Вестник Карагандинского университета». Серия «Филология». – 2020. – № 1 (107). – С. 116-123. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=41790888>
- 3 Дуйсен Ж., Сагинтаева А. Влияние билингвизма на развитие когнитивных функций у детей дошкольного возраста // Научный журнал «Вестник Карагандинского университета». Серия «Филология». – 2020. – № 2 (108). – С. 101-108. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=42158792>
- 4 Антонова А., Серикбаева А. Билингвизм и образование: проблемы и перспективы в Казахстане // Научный журнал «Вестник Карагандинского университета». Серия «Филология». – 2020. – № 3 (109). – С. 98-106. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=42521076>
- 5 Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2022. – Т. 13. – №. 2. – С. 468-482. // <https://cyberleninka.ru/article/n/kazakhsko-russkaya-bilingvalnaya-praktika-smeshenie-koda-kak-resurs-v-kommunikativnom-vzaimodeystvii>
- 6 Bialystok, E., Barac, R., & Bascuas, Bilingualism and cognitive development: A meta-analysis. *Developmental Review*, 32(3). – 2012. – 220-239 p. <<https://doi.org/10.1016/j.dr.2012.06.003>
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0273229712000479>

- 7 Thomas, K., & Philip, P. Bilingualism and education: Potential benefits for cognitive development and academic achievement. *Education and Self-Development*, 7(1) . – 2016. – 38-49 p. //https://doi.org/10.15826/esd.2016.7.1.033>
- 8 Peal, E., & Lambert, W. E. The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monographs: General and Applied*, 76(1). – 1962. – 1-23 p. //https://doi.org/10.1037/h0093856>
- 9 Hakuta, K., & Hattori, H. Bilingualism and academic achievement: Advantages of two-way immersion education. *Education and Self-Development*, 8(3). – 2017. – 47-58 p. //https://doi.org/10.15826/esd.2017.8.3.041
- 10 Куфтяк Е.В. Билингвизм и когнитивное развитие: теория и практика. – М.: Издательство «Флинта: Наука», 2015. – 240 с.
- 11 Kovacs, A.M., Mehler, J. Cognitive gains in 7-month-old bilingual infants. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(16), - 2009. - 6556-6560. doi. org/10.1073/pnas.0811323106.

Материал поступил в редакцию журнала 30.05.2024

Қазақстандағы екі тілді оқыту ортасы мен заманауи педагогикалық трендтер контекстіндегі оқушылардың когнитивті дамуы

Ж.Ш. Әден¹, С. К. Сансызбаева¹, Л.С.Байманова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан Республикасы

Қазіргі көпмәдениетті әлемде, әсіресе Қазақстан контекстінде, билингвизм адамның когнитивті дамуына әсер ететін әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде негізгі позицияны алады. Бұл тақырыпқа жүгіну бірнеше тілді меңгеру мен мидың атқарушы функцияларын, шығармашылық пен когнитивті икемділікті дамыту арасындағы байланысты түсіну қажеттілігіне байланысты. Зерттеу Қазақстандағы оқушылардың танымдық қабілеттеріне қостілділіктің әсерін талдауға бағытталған. Мақсат – баяндау дағдылары мен атқарушы функцияларды жақсартуды қоса алғанда, қостілділердің когнитивті артықшылықтарын анықтау, сондай-ақ тиімді білім беру стратегияларын қалыптастырудағы қостілділіктің рөлін анықтау. Жұмыс когнитивті дамудағы қостілділіктің рөлін түсінуге айтарлықтай үлес қосады, оның балалардың атқарушы функциялары мен когнитивті икемділік деңгейіне оң әсерін растайды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы екі тілді оқытуды мектеп бағдарламаларына біріктіруге бағытталған Қазақстанның білім беру жүйесі үшін әдістемелік ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық базасы сандық және сапалық тәсілдерді, соның ішінде бейімделген «Екі тілді балалардың әңгімелеу дағдыларын анықтау тесті» мен стандартталған атқарушы функция тесттерін біріктіреді. Іріктеме Қазақстандағы бастауыш мектептің 200 оқушысын, соның ішінде екі тілді де, монолингваларды да қамтиды. Бұл білім беру сапасын арттыруға және оқушыларды көптілді және көпмәдениетті қоғамда өмір сүруге дайындауға жол ашады.

Кілт сөздер: қостілділік, монолингвизм, когнитивтілік, атқарушы функциялар, баяндау дағдылары, көпмәдениеттану, стратегия, көптілділік, әлеуметтену.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байауытов Э., Аманжолова Ж., Смағұлова А. Билингвизм және когнитивті даму: Қазақстан тәжірибесі / / Қарағанды мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология Сериясы. – 2018. – № 3 (72). - 96-103 бб. //https://elibrary.ru/item.asp?id=36216331

- 2 Қыдырбаева А. Оқушылардың төзімділігін қалыптастырудағы билингвизмнің рөлі // "Қарағанды университетінің хабаршысы" ғылыми журналы. "Филология" Сериясы. – 2020. – № 1 (107). – 116-123 бб. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=41790888>
- 3 Дүйсен Ж., Сағынтаева А. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық функцияларын дамытуға билингвизмнің әсері // "Қарағанды университетінің хабаршысы" ғылыми журналы. "Филология" Сериясы. – 2020. – № 2 (108). – 101-108 бб. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=42158792>
- 4 Антонова А., Серікбаева А. Билингвизм және білім: Қазақстандағы проблемалар мен перспективалар // "Қарағанды университетінің хабаршысы" ғылыми журналы. "Филология" Сериясы. – 2020. – № 3 (109). – 98-106 бб. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=42521076>
- 5 Жарқынбекова Ш.К., Чернявская В. Е. қазақ-орыс қос тілді практикасы: коммуникативтік өзара іс-қимылдағы ресурс ретінде кодты араластыру // Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Серия: тіл теориясы. Семиотика. Семантика. – 2022. – Т. 13. – №. 2. – 468-482 бб. // <https://cyberleninka.ru/article/n/kazakhsko-russkaya-bilingvalnaya-praktika-smeshenie-koda-kak-resurs-v-kommunikativnom-vzaimodeystvii>
- 6 Bialystok, E., Barac, R., & Bascuas, Bilingualism and cognitive development: A meta-analysis. *Developmental Review*, 32(3). – 2012. – 220-239 p. <<https://doi.org/10.1016/j.dr.2012.06.003>> // <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0273229712000479>
- 7 Thomas, K., & Philip, P. Bilingualism and education: Potential benefits for cognitive development and academic achievement. *Education and Self-Development*, 7(1) . – 2016. – 38-49 p. // <https://doi.org/10.15826/esd.2016.7.1.033>>
- 8 Peal, E., & Lambert, W. E. The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monographs: General and Applied*, 76(1). – 1962. – 1-23 p. // <https://doi.org/10.1037/h0093856>>
- 9 Nakuta, K., & Hattori, H. Bilingualism and academic achievement: Advantages of two-way immersion education. *Education and Self-Development*, 8(3). – 2017. – 47-58 p. // <https://doi.org/10.15826/esd.2017.8.3.041>
- 10 Куфтяк Е. В. Билингвизм және когнитивті даму: теория және практика. – М.: "Флинта: Ғылым" Баспасы, 2015. – 240 б.
- 11 Kovacs A.M., Mehler J. (2009b) Cognitive gains in 7-month-old bilingual infants. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106 (16), 6556-6560. doi. org/10.1073/pnas.0811323106.

Материал 30.05.2024 баспаға түсті

Influence of bilingualism on cognitive development of students in the context of modern pedagogy of Kazakhstan

Zh. Sh. Aden¹, S.K. Sansyzybayeva¹, L.S. Baymanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

²Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

In the modern multicultural world, especially in the context of Kazakhstan, bilingualism occupies a key position as a socio-cultural phenomenon affecting human cognitive development. The appeal to this topic is due to the need to understand the relationship between proficiency in several languages and the development of executive functions of the brain, creativity and cognitive flexibility. The study is aimed at analyzing the impact of bilingualism on the cognitive abilities of students in Kazakhstan. The aim is to identify the cognitive benefits of bilinguals, including the improvement of narrative skills and executive functions, as well as to determine the role of bilingualism in the formation of effective educational strategies. The work makes a significant contribution to understanding the role of bilingualism in cognitive development, confirming its positive impact on the level of executive functions and cognitive flexibility in children. The practical significance of the research lies in the development of methodological recommendations for the educational system of Kazakhstan aimed at integrating bilingual education into school curricula. The methodological basis of the study combines quantitative and qualitative approaches, including an adapted "Test for

determining the narrative skills of bilingual children" and standardized tests for executive functions. The sample covers 200 primary school students in Kazakhstan, including both bilinguals and monolinguals. This opens the way to improving the quality of education and preparing students for life in a multilingual and multicultural society.

Key words: bilingualism, monolingualism, cognitive, executive functions, narrative skills, multiculturalism, strategy, multilingualism, socialization.

REFERENCES

- 1 Bayauytov E., Amanzhulova Zh., Smagulova A. Bilingvizm i kognitivnoe razvitie: opyt Kazakhstana [Bilingualism and cognitive development: The experience of Kazakhstan], Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filologiya [Bulletin of Karaganda State University, Philology series], 3 (72), 96-103 (2018). Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36216331> [in Russian].
- 2 Kydyrbaeva A. Rol' bilingvizma v formirovaniі tolerantnosti u uchashchikhsya [The role of bilingualism in the formation of tolerance among students], Nauchnyi zhurnal «Vestnik Karagandinskogo universiteta». Seriya «Filologiya» [Bulletin of Karaganda University, Philology series], 1 (107), 116-123 (2020) Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41790888> [in Russian].
- 3 Duysen Zh., Sagintaeva A. Vliyanie bilingvizma na razvitie kognitivnykh funktsiy u detey doskol'nogo vozrasta [The impact of bilingualism on the development of cognitive functions in preschool children], Nauchnyi zhurnal «Vestnik Karagandinskogo universiteta». Seriya «Filologiya» [Bulletin of Karaganda University, Philology series], 2 (108), 101-108 (2020). Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42158792> [in Russian].
- 4 Antonova A., Serikbaeva A. Bilingvizm i obrazovanie: problemy i perspektivy v Kazakhstane [Bilingualism and education: Problems and prospects in Kazakhstan], Nauchnyi zhurnal «Vestnik Karagandinskogo universiteta». Seriya «Filologiya» [Bulletin of Karaganda State University, Philology series], 3 (109), 98-106 (2020). Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42521076> [in Russian].
- 5 Zharkynbekova Sh.K., Chernyavskaya V.E. Kazakhsko-russkaya bilingval'naya praktika: smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodeystvii [Kazakh-Russian bilingual practice: Code-switching as a resource in communicative interaction], Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics], 2 (2), 468-482, (2022). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kazakhsko-russkaya-bilingvalnaya-praktika-smeshenie-koda-kak-resurs-v-kommunikativnom-vzaimodeystvii> [in Russian].
- 6 Bialystok, E., Barac, R., & Bascuas, M. Bilingualism and cognitive development: A meta-analysis. *Developmental Review*, 32(3), 220-239 (2012). Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0273229712000479> DOI: 10.1016/j.dr.2012.06.003.
- 7 Thomas, K., & Philip, P. Bilingualism and education: Potential benefits for cognitive development and academic achievement. *Education and Self-Development*, 7(1), 38-49. (2016). Available at: <https://doi.org/10.15826/esd.2016.7.1.033>.
- 8 Peal, E., & Lambert, W. E. The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monographs: General and Applied*, 76(1), 1-23. (1962). Available at: <https://doi.org/10.1037/h0093856>.
- 9 Hakuta, K., & Hattori, H. Bilingualism and academic achievement: Advantages of two-way immersion education. *Education and Self-Development*, 8(3), 47-58. (2017). Available at: <https://doi.org/10.15826/esd.2017.8.3.041>.
- 10 Kuftyak E.V. Bilingvizm i kognitivnoe razvitie: teoriya i praktika [Bilingualism and cognitive development: theory and practice] Moscow, 2015).
- 11 Kovacs, A.M., Mehler, J. Cognitive gains in 7-month-old bilingual infants. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(16), - 2009. - 6556-6560. doi. org/10.1073/pnas.0811323106.

Received: 30.05.2024

МҒТАР 16.01.45

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp235-248](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp235-248)

Б.С. Каримова¹, Е.К. Нурланбекова¹, Б.Қ. Базылова², А.П. Макашева¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан Республикасы

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

СОІЛ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (СОІЛ) мәселелеріне байланысты ғалымдардың еңбектеріне және олардың теориялық, методологиялық негіздеріне аналитикалық шолу жасалды. Шетелдік серіктес университеттермен бірлескен халықаралық онлайн оқыту (СОІЛ) әдісі арқылы білім алушылардың мәдениетаралық және лингвистикалық құзыреттіліктерін дамыту, тілдік ортаны қалыптастыру, қарым-қатынас, сыни тұрғыдан ойлау, проблемаларды шешу дағдыларын арттыру мәселелері қарастырылды. СОІЛ әдісін бағалау мақсатында 60 білім алушыдан сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелерін сандық әдісімен талдап, білім алушылардың оқу бағдарламасынан алған әсері, кросс-мәдени құзыреттілігін дамытуына тигізген ықпалы және тілдік деңгейінің дамығандығы туралы ақпарат жиналды. Еліміздегі студенттерге шетелге шықпастан, шетелдік университеттерден білім алу, тәжірибе алмасу, лингвомәдени, мәдениетаралық және кросс-мәдени құзыреттіліктерді дамытуға болатыны анықталды.

Кілт сөздер: Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (СОІЛ), лингвомәдени құзіреттілік, цифрлық платформа, интернационалдандыру.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (СОІЛ) – оқытушылар мен студенттерге интернет құралдары мен инновациялық онлайн-педагогиканы қолдана отырып, географиялық тұрғыдан алыс жерлерде орналасқан әр түрлі елдердегі құрдастарымен қарым-қатынас жасауға және тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін оқытудың инновациялық тәсілі.

Университет студенттерінің жаһандық білімге тең қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті СОІЛ платформасына тіркелді. Университетте СОІЛ платформасының артықшылықтары мен ерекшеліктері, оқыту барысында қолданылатын технологиялар, профессор-оқытушылар құрамын тарту, шетелдік университеттермен байланыс орнату, екіжақты силлабус жасау және интернационализация мәселелері кеңінен қарастырылды. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде білім жүйесін жаңашаландырудың маңызды бағыты деп есептейміз. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (СОІЛ) оқу ортасының өзгеруіне, студенттерге бірлескен шығармашылыққа арналған кеңістіктер ашып, қазіргі әлемнің өзекті мәселелерін шешу үшін қолайлы ортада ынтымақтастық жасауға, лингвомәдени құзіреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді.

КІРІСПЕ

Жоғары оқу орнын интернационалдандыру университеттер арасындағы халықаралық қатынастардың жоғарғы сатысы болып табылады және білім сапасын арттыру құралы ретінде қарастырылады. Жоғары білім беруді интернационалдандыру мәдениетаралық құзыреттіліктерді, халықаралық тәжірибелерді оқу бағдарламаларына және ғылыми зерттеулерге біріктіруді білдіреді. 2010 жылы Болон декларациясына қол қою Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының халықаралық қызметін кеңейтудегі маңызды

қадам болды [1]. Еліміздің білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығы ҚР заңнамасына және халықаралық келісім-шарттарына сәйкес жүзеге асырылады: ҚР Білім туралы Заңы [2], Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы [3], жоғары оқу орындары білім алушыларының академиялық ұтқырлық тұжырымдамасы [4].

Коронавирус пандемиясы жоғары білім беруде, соның ішінде білім алушылардың халықаралық ұтқырлық бағдарламасына да үлкен әсер етті. Пандемия басталған кезде көптеген халықаралық студенттер шетелдің жоғары оқу орындарында болды, бірақ сабаққа қатыса да, жаңа ортамен араласа да алмады. Ал шетелде оқуын жоспарлағандар үшін академиялық ұтқырлықтан мүлдем бас тартуына тура келді. Көптеген университеттер академиялық ұтқырлыққа балама ретінде халықаралық студенттерге университетке барып оқудың орнына виртуалды баламаларын ұсынды.

Жаһандану дәуірінде онлайн оқытуға көбірек көңіл бөлініп, мүмкіндіктердерді қарастыру негізінде шетелге шығып оқуды қажет етпестен әртүрлі елдердегі жоғары оқу орнын байланыстыратын цифрлық технологиялар арқылы білім алушылардың өзара тәжірибе алмасып, жан-жақты білім алуын қамтамасыз ететін педагогикалық әдісі ретінде Бірлескен Халықаралық Онлайн Оқыту (COIL) пайда болды. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) – Нью-Йорк мемлекеттік университеті (SUNY) әзірлеген виртуалды алмасу. SUNY COIL орталығы 2004 жылы мәдениеті әртүрлі студенттер мен профессорларды бірлескен жобалар мен пікірталастарда бірлесіп жұмыс істеуге тарту үшін құрылды, бұл әр оқу орнында әр студентке халықаралық және мәдениетаралық тәжірибеден өту үшін қол жетімді. SUNY COIL орталығы ортақ көпмәдениетті оқыту орталарында мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту үшін жаңа оқыту мен оқу парадигмаларын дамытуға бағытталған бірлескен онлайн халықаралық оқытудың дамып келе жатқан саласындағы көшбасшы болып табылады.

Рубин COIL-дың маңыздылығын тек технологияны немесе технологиялық платформаны пайдалану ретінде ғана емес, жалпы көпмәдениетті оқыту ортасында мәдениетаралық хабардар болуды дамытуға арналған оқыту парадигмасы ретінде ерекше атап көрсетті [5, 35].

Жоғары білім беруде интернационаландыру стратегияларын жүзеге асыруда виртуалды алмасу деп те аталатын бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді әдісі болып табылады. Бұл стратегия шетелге шығуға мүмкіндігі жоқ білім алушыларға басқа елдердің білім алушыларымен тәжірибе алмасуға, лингомәдени құзыреттіліктерін дамытуға, сонымен қатар білім мазмұнын жақсартуға мүмкіндік береді. COIL университеттерге өз студенттерінің жаһандық қатысуын қамтамасыз етудің үнемді әдісін ұсына отырып, онлайн және виртуалды өзара әрекеттесудің дәлелденген тәсілдері арқылы студенттерге бағытталған мәдениетаралық өзара әрекеттесуді күшейтеді.

Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) әдісі цифрлық технологияларды, дәлірек айтқанда интернетті пайдалана отырып, мәдениетаралық құзыреттілікті және бірлескен оқытуды дамытуға ықпал етеді. Бұл тәсіл ғаламдық желілік оқыту, телеколлорабация немесе виртуалды ұтқырлық/алмасу деп те аталады [6]. Осыған байланысты, Вулф бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) термині жоғары оқу орындары арасында виртуалды ынтымақтастық мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағытталған және қаржылық шектеулер жағдайында да интернационаландыруды ынталандыру әлеуетіне байланысты бұл жерде академиялық ұтқырлыққа балама ретінде қарастырылатын болады деп атап көрсетеді [7].

Американдық білім кеңесі COIL-ді бірлескен көпмәдениетті онлайн оқыту орталарында мәдениетаралық құзыреттілікті дамытатын оқыту мен оқытудың жаңа парадигмасы ретінде анықтайды [8, 2].

Де Вит "бірлескен халықаралық онлайн оқыту" термині виртуалды ұтқырлықтың төрт негізгі аспектісін біріктіреді, атап айтқанда: оқытушылар мен студенттердің бірлескен жұмысы; онлайн технологияларды пайдалану және өзара әрекеттесу; халықаралық әлеуметтік аспектілер және оқу процесіндегі интеграция. COIL әдісінің бір бөлігі ретінде

ынтымақтастық, тілдік және мәдени тәжірибесі әртүрлі екі немесе одан да көп адамдар арасында ортақ түсінік қалыптастыру үшін өзара әрекеттескенде орын алады [9, 35].

Осылайша, COIL әдісі жергілікті және жаһандық контексттерді, тілдер мен мәдениеттерді қарастырудың бір бағытты тәсілдеріне балама болып табылады. Спизберг пен Чаннон үшін мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілік жаһанданған қоғамда ел ішінде де, шетелде де әрекет ету үшін қажет. Жеке адамның басқа мәдениеттермен және этникалық, діни топтармен өзара әрекеттесу икемділігі болуы керек, өйткені мәдени әртүрлілік барлық жерде көрінеді. Тілді мәдениеттен ажыратуға болмайды, өйткені белгілі бір тілдің формалары мен қолданылуы сол тілде сөйлейтін қоғамның мәдени құндылықтарының көрінісі болып табылады [10, 50].

COIL моделі онлайн халықаралық бірлескен оқу орталары арқылы студенттердің мәдениетаралық мүмкіндіктерін дамытуға ықпал етеді [11, 9]. Бұл модель халықаралық мұғалімдер қауымдастығы және олардың студенттері үшін географиялық тұрғыдан алыс жерлерден академиялық ұтқырлықты қажет етпей виртуалды технологияларды қолдау арқылы бірлесіп жұмыс істейтін оқу ортасын құруға мүмкіндік береді. COIL бірлескен курстарын әртүрлі оқу орындарының серіктес профессорлары студенттермен өзара қарым-қатынаста жұмыс істеу және бірлескен оқытуды дамыту үшін әзірлейді.

Университетте шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты коммуникативті, лингвомәдени құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады, яғни болашақ мамандарда кәсіби қарым-қатынас саласында шет тілдік қарым-қатынастың практикалық дағдылары болуы керек, олар басқа елдердің өкілдерімен мәдениетаралық өзара тиімді әрекеттесу үшін қабілетті және дайын болуы керек. Бұл мәселені студенттердің ұтқырлық бағдарламасы арқылы шешуге, сондай-ақ өз білімін аудиторияға жеткізетін оқытушыларды тарту негізінде интернационалдандыру процесіне көптеген студенттерді қамтуға болады [12, 90].

Біздің зерттеудің мақсаты - ЖОО арасындағы халықаралық ынтымақтастықты және олардың интернационалдандыру үдерісін дамыту үшін COIL әдісі арқылы шетел тілін оқытуда студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерін қалыптастыру. Лингвомәдени құзыреттілік ұлттық тарихы мен дәстүрі бар қоғамның мүшесі болып табылатын адамның өмір сүруі барысында көрінеді. COIL әдісін пайдалану арқылы жергілікті және шетелдік оқытушылардың өзара ынтымақтастығы және басқа елдің мәдениетімен танысудың жаңа мүмкіндіктері пайда болады. Ол студенттерге халықаралық және көп мәдениетті білім алуға, виртуалды ұтқырлық арқылы білім алмасуға, жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастық, мәдениетаралық құзыреттіліктер мен цифрлық дағдыларды дамыту қабілеттерін шыңдауға жол ашады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті мен Набережный Челны университеті (Татарстан) 2022 жылдың тамызында бірлескен халықаралық оқыту (COIL) моделіне негізделген оқыту бағдарламасын әзірледі. Курстың мақсаты: екі түрлі оқу орнының студенттері цифрлық медиа және eLearning негізіндегі жобалық іс-шаралар арқылы ағылшын тілі білімдерін жетілдіре отырып ынтымақтастыру. Сабақ барысында мәдениетаралық қарым-қатынас пен түсіністікке баса назар аударылды. Бекітілген екі жақты силлабус бойынша виртуалды ұтқырлық арқылы студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту мақсатында екі елдің студенттеріне ортақ тақырыптар ұсынылды. Олар: ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, ұлттық мейрамдар, әдеп және этика. Екі серіктес университеттің студенттеріне бірлескен онлайн сабақтары зум платформасында ұйымдастырылды.

Екі университет студенттері өз халқының ұлттық дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және мәдениеті туралы ақпаратпен бөлісті. Студенттер аудио-видео материалдар мен презентацияларды пайдалана отырып, қазақ және татар халықтарының ұлттық мейрамдарын таныстырды. Қазақтар мен татарлардың наным-сенімдеріне қатысты пікір алмасу және

пікірталас өтті. Студенттердің әртүрлі мәдениеттердегі әдеп пен этика туралы білімдерін кеңейту және студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту жұмыстары жасалынды. Студенттер #Коллабрация Россия-Қазақстан атты хэштегпен VK әлеуметтік желісінде топ құрып (<https://vk.com/club219359454>), тіркелді және өздерін таныстырып бейнероликтер түсіріп, оны VK-ға жіберді. Оқытушылар өтілетін пән бойынша екі жақты COIL модуль әзірледі, оқыту әдістерін қарастырып, онлайн форматқа жаттығулар тағайындады, материалдармен алмасып, тапсырмаларды жүктеді, талқылау тақырыптарын құрады, сұрақтарды сыныпта жариялады т.с.с (онлайн құралдарды оқытушылар өздері таңдады: Edmodo, Facebook, Adobe Connect, Skype, Zoom, WhatsApp).

Үй жағдайында студенттер құрдастарымен Facebook әлеуметтік желісінде сәлемдесу хабарламасын жазды. Студенттер жұптасып, топ болып сұхбаттасып, постер / коллаж жасады. Олар Glogster, piktochart, MS Word және Clip art құралдарын пайдалана отырып, пікір алмасу, пікірсайыстар, тақырыпқа байланысты сұрақтар дайындады. Сабақ барысында екіжақты рөлдік ойындар, диалог әдісі, проект жұмыстары, проблемалық оқыту, конференция сабақтар ұйымдастырылды.

Нью-Йорк мемлекеттік университеті ұсынысында студенттердің бір-бірімен жақынырақ танысуы және бірлесіп жұмыс істеуге деген сенімін дамыту үшін COIL курсы/модулі кем дегенде төрт аптаға созылуы керек делінген. Сол себептен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті мен Набережные Челны мемлекеттік педагогикалық университеті ұсынған онлайн бірлескен бағдарламасы төрт аптаға созылды. Бірінші жылы студенттердің практикаға шығуына байланысты сабақ аптасына екі рет екі апта өткен, екінші жылы аптасына екі рет төрт аптаға созылды. Сабақтар екі университетте де компьютерлер, құлаққаптар, LED экранмен толық жабдықталған сыныптарда синхронды және асинхронды форматта өтті.

Лонгитюдті зерттеу әдісі бойынша студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерінің қалыптасуын анықтау мақсатында екінші оқу жылы эксперимент соңында студенттерден тағы да тест алынып, сауалнама нәтижелері (pre-test және post-test) салыстырылды.

Респонденттерді таңдаған кезде біз іріктеудің репрезентативтілігін қамтамасыз етуге тырыстық: бірлескен халықаралық онлайн сабақтарға қатысқан екі серіктес университеттің студенттері болды. Зерттеу мақсатына сәйкес қатысушылар Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінен (30) және Набережные Челны мемлекеттік педагогикалық университетінен (30) жалпы 60 студент болды. Екі топта да «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенттері қатысты. Қатысушы студенттердің жасы: 20 - 22 жас.

Сауалнаманы құрастыру кезінде COIL әдісін қолдану арқылы бірқатар нақты талаптарды орындауға тырыстық: аралас типтегі сауалнамалар құрастырдық, оның ішінде «ашық» және «жабық» сұрақтар: дайын жауаптары жоқ сұрақтар (респондент жауапты өзі қарастыру керек) және тақырып бойынша дайын жауаптар берілген.

Мысалы: Жауап берушілерге нұсқаларын қамтымайтын «ашық» сұрақты ұсындық: Қазақ/татар халқының қандай ұлттық тағамдарын білесіздер?

Кейбір сұрақтарда «иә» деген жауапты таңдаған жағдайда студенттің нақты қойылған мәселе бойынша хабары бар екенін дәлелдеу үшін атап көрсетуі талап етілді: Қазақ/татар халқының мәдениетіне тән дәстүрлі халық әндері, билері немесе музыкалық аспаптары бар ма?

Нақты жауаптар алу үшін біз «иә» немесе «жоқ» деп жауап беруге болатын сұрақтар бердік. Қойылған мақсатқа және күтілетін ақпараттың мазмұнына байланысты сауалнама сұрақтары бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленді.

Біз респонденттерге бір немесе бірнеше дайын жауап нұсқаларын таңдауды ұсына отырып, «жабық сұрақ» бар сауалнаманы қолдандық. Біз бастапқыда респонденттердің өз ойларын білдіру мүмкіндігін шектедік.

Сондай-ақ, ашық сұрақтар респонденттерді белсендіруге қызмет етсе, жабық сұрақтар керісінше оларға дайын білім беріп, олармен тек келісу немесе келіспеушілік білдіруді талап етті.

Талдауымызға нақты және ыңғайлы жауаптар алу үшін, олардың бірлескен халықаралық онлайн оқытуға (COIL) деген көзқарасын, қазақ және татар халықтарының мәдениеті мен дәстүрлері туралы білімдерін анықтау мақсатында бірнеше жауап нұсқасын таңдау ұсынылды.

Объективті өлшеу үшін сандық деректер статистикалық әдістер арқылы өңделді. Студенттердің берген жауаптары негізінде қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттелетін мәселенің бастапқы жай-күйін анықтау мақсатында біз анықтау экспериментін жүргіздік, оның нәтижелері лонгитюдті зерттеу әдісін қолдану арқылы студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерін қалыптастырудың әдістемелік моделін жүйелеу үдерісіне әсер етті.

Анықтау экспериментінің негізгі мақсаттары:

1. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті мен Набережные Челны мемлекеттік педагогикалық университеті студенттерінің қазақ/татар халықтарының мәдениеті мен салт-дәстүрін зерделеу кезінде қолданатын сөздік қорын анықтау.

2. Студенттердің білім беру, балаларды тәрбиелеу және қарт туыстарына қамқорлық көрсетумен байланысты мәдени дәстүрлер туралы дәлелді құндылық пікірлерін өз бетінше білдіру қабілетін анықтау.

3. Студенттердің құндылық пайымдауларының тереңдігі мен ғылыми сипатының дәрежесін және оларды түзету мүмкіндігін анықтау.

Эксперимент келесі критерийлер негізінде жүргізілді:

1. Басқа халықтың мәдениеті мен дәстүрінің ерекшеліктерін сипаттайтын сөздік қорды меңгеру дәрежесі.

2. Білім берумен, балаларды тәрбиелеумен және қарт туыстарға қамқорлықпен байланысты мәдени дәстүрлерге негізделген бағалаушы пайымдау дағдыларын меңгеру дәрежесі.

3. Студенттердің құндылық пайымдауларының ғылыми сипатының дәрежесі.

Университет студенттеріне келесі сауалнама сұрақтарына жауап беру ұсынылды:

1. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) сізге басқа елдің мәдениеті мен дәстүрлерін жақсырақ түсінуге көмектесті ме?

2. Қазақ және татар халықтарының салт-дәстүрлерінде сәлемдесу мен сыпайылық белгілеріне қатысты айырмашылықтар бар ма?

3. Қазақ/татар халқының қандай ұлттық тағамдарын білесіздер?

4. Қазақ/татар халқының мәдениетіне тән дәстүрлі халық әндері, билері немесе музыкалық аспаптары бар ма?

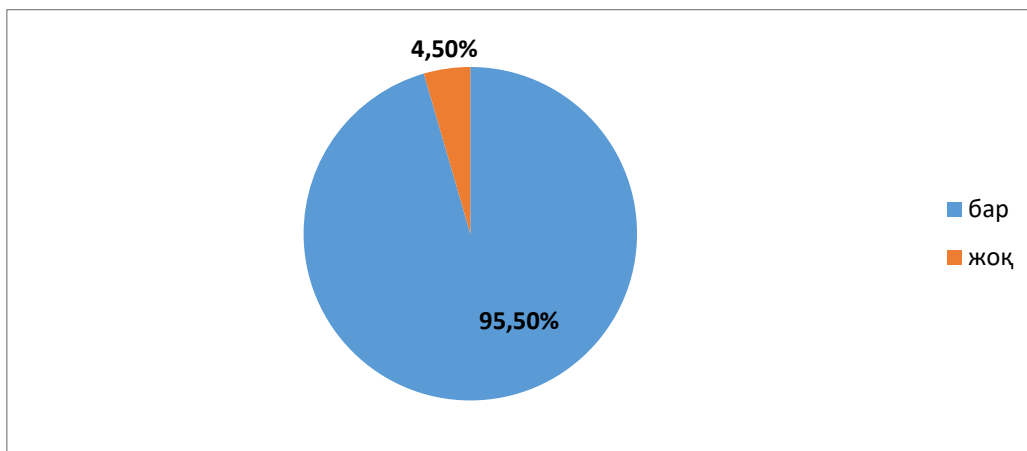
5. Қазақ/татар халқының мәдениетінде оқу-білімге, бала тәрбиелеуге, қарт туыстарға қамқорлық жасауға қатысты дәстүрлер бар ма?

Сауалнаманың бірінші сұрағы бірлескен халықаралық онлайн оқытудың (COIL) тиімділігін анықтауға бағытталған; екінші сұрақ – ұлттардың амандасуындағы айырмашылықтарды анықтау; үшінші сұрақ – халықтардың дәстүрлі ұлттық тағамдары туралы түсініктерін анықтау; төртінші сұрақ – білім беру, бала тәрбиелеу, қарт туыстарға қамқорлық көрсетуге байланысты дәстүрлерді анықтауға қажетті лексикалық қорларды меңгеру дәрежесін анықтау.

Сауалнаманың бірінші сұрағына студенттер 100% келісті. Бұл студенттерге бірлескен халықаралық онлайн оқытудың (COIL) басқа елдің мәдениеті мен дәстүрлерін жақсырақ түсінуге көмектескенін білдіреді.

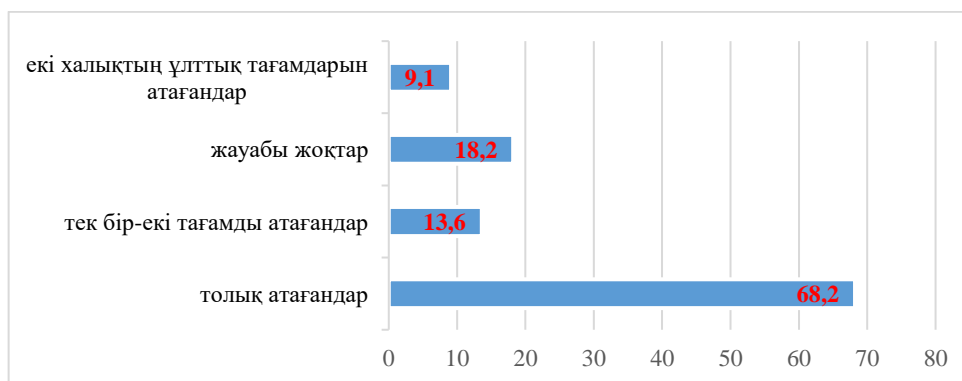
Екінші сұраққа берілген жауаптарды талдау студенттердің 95,5 % қазақ және татар халықтарының салт-дәстүрлерінде сәлемдесу мен сыпайылық белгілеріне қатысты айырмашылықтары бар екенін көрсетеді. Студенттердің аз ғана бөлігі (4,5%) қазақ және татар

халықтарының салт-дәстүрлерінде сәлемдесу мен сыпайылық белгілеріне қатысты айырмашылықтарын білмеді (сурет 1). Ал үш студент екі халықтың салт-дәстүрлерінде ешқандай айырмашылық жоқ екенін айтты:

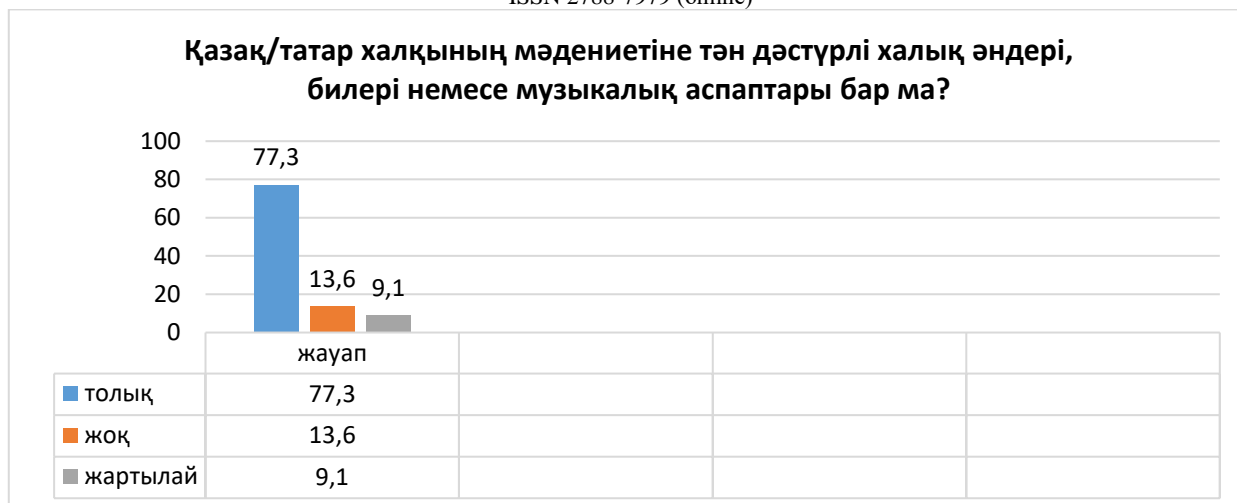
Сурет 1 - Екінші сұрақтың жауаптары (%)

Үшінші сұраққа берілген жауаптардың талдау көрсеткіші (сурет 2): 68,2 % студенттер қазақ/татар халқының ұлттық тағамдарын толық атап берді. Ал 18,2 % респонденттер жауабын білмеді. 4,5 % тек бір-екі дәстүрлі тағамдарды белгілей алды. Оның ішінде – қазақ халқының ұлттық тағамдарына бір тағамды ғана атаған – ол ет асу, бауырсақ, не сірне; ал татар халқының ұлттық тағамдарына чак-чакті, эчпочмакті, не бәлішті белгілеген. Екі халықтың (қазақ/татар) ұлттық тағамдарын бірдей біліп белгілегендердің саны – 9,1 % құрады:

Сурет 2 - Үшінші сұрақтың жауаптары (%)

Ал, төртінші сұрақтың жауаптары (сурет 3) – студенттердің 77,3 % бұл сұраққа толық жауап берді, ал 13,6 % сұраққа жауап бере алмады. Қазақ/татар халқының мәдениетіне тән дәстүрлі халық әндері, билері немесе музыкалық аспаптарының арасында тек бір немесе екі элементті атап өткен респонденттердің саны – 9,1 % құрады:

Сурет 3 - Төртінші сұрақтың жауаптары (%)

Екі университет студенттеріне сауалнама жүргізген кезде келесідей жауаптар кездесті: «Мен қазақ/татар халықтарының дәстүрлі халық музыкалық аспаптарына домбыра/думбра, қобыз/кубызды жатқызамын. Атаулары да ұқсас келеді. Екі халықтың тарихына келсек – Алтын Орда кезінде де, одан кейінгі кезеңде де қазақ пен татар ұлты деген ұғым болған жоқ. Ол заманда бәрі түркі, бәрінің тілі бір болған. Сол себептен қазақ пен татар халықтарының мәдени-тарихи байланысы өте тығыз болып келеді». Осындай кездескен жауаптар студенттердің екі халықтың мәдениеті мен дәстүрлерінің ұқсастығын байқағандарын білдіреді. Бұл сұрақта студенттердің пікірлері әртүрлі болды.

Бесінші сұраққа берілген жауаптарды талдау (сурет 4): 97,5 % респонденттер қазақ/татар халқының мәдениетінде оқу-білімге, бала тәрбиелеуге, қарт туыстарға қамқорлық жасауға қатысты дәстүрлер бар екенін растады, ал 2,5 % – мұндай дәстүрлер жоқ деп есептейді.

Сурет 4 - Бесінші сұрақтың жауаптары (%)

Сауалнама нәтижелері әртүрлі пікірлерді көрсетті. Бұл Zoom платформасында ұйымдастырылған студенттердің бірлескен онлайн сабақтарының және VK әлеуметтік желісінде Ресей-Қазақстан хэштегімен топ құруының нәтижесі деп айта аламыз.

Осылайша, сауалнама нәтижелері келесі қорытындыға келуге мүмкіндік береді:

1. Бірлескен оқу үдерісінде студенттер мәдени айырмашылықтарды түсінуге және құрметтеуге, мәселелерді бірлесіп шешуге, өзара келісімге келуге және ортақ құндылықтарды табуға үйренеді.

2. Бұл достықтың қалыптасуына, мәдениетаралық қарым-қатынас пен өзара түсіністіктің дамуына ықпал етеді және жаһандық қауымдастықты құрудың маңызды факторы болып табылады.

3. Әр түрлі елдердің студенттері идеялармен, тәжірибелерімен алмасып, мәдени құндылықтарды меңгеріп, ой-өрісін кеңейтіп, мәдениетаралық түсіністікті дамытады.

4. Онлайн форматта оқу студенттерге шетелге шықпай өз елінде оқуға мүмкіндік береді, бұл әсіресе қаржылық себептермен кетуге мүмкіндігі жоқ студенттер үшін өте маңызды.

5. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) цифрлық платформалар арқылы коммуникацияны, виртуалды топтарда бірлесіп жұмыс істеуді және т.б. қоса алғанда, желілік ортада жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

6. Студенттердің әртүрлі елдердегі әріптестерімен байланыс орнату мүмкіндігі бар, бұл болашақта кәсіби өсу үшін пайдалы болуы мүмкін.

7. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) білім беру үрдісін жақсарту және оның тиімділігін арттыру үшін технологияларды пайдаланатын оқытудың жаңа әдістерін дамытуға ықпал етеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей COIL әдісі жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларын интернационалдандыру мен онлайн академиялық ұтқырлық үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. COIL интернационалдандырудың тұрақты үдерісіне, сондай-ақ лингвомәдениетаралық құзыреттілікті дамытуға және көптілділікті сақтауға ықпал етеді.

Біздің нәтижелеріміз осы саладағы соңғы зерттеулерге ұқсас, яғни COIL арқылы студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктері, мотивациялары артқандығы және олар инновациялық тәсілді қолдана отырып, білімдерін шындап, қалыптастыра алды; бұл "үйден шықпастан шетелде оқу" тәжірибесін қамтамасыз етті, бұл елдер арасында көпірлер орнату әлеуетін растады [13; 14, 25].

Әлемнің әртүрлі елдерінен екі топ бірлесіп жұмыс жасағанда, мәдениетаралық және трансұлттық оқыту жүзеге асырылады. Нәтижесінде, COIL студенттерге өзара әрекеттесуге, ынтымақтастыққа, пікір алмасуға және оқу үдерісін мағыналы етуге мүмкіндік береді. COIL арқылы жұмыс істеу сонымен қатар мәдениетаралық хабардарлыққа, пәнге тән мазмұн бойынша білімге, қарым-қатынас пен топтық ынтымақтастық дағдыларына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Виллар-Онрубия және Раджпал сынды авторлар COIL арқылы жұмыс істеу кезінде студенттердің ақпаратты түсіну және басқару үшін мәдениетаралық қарым-қатынас қабілетіне бақылау, үздіксіз және белсенді тыңдау, ауызша және вербалды емес қарым-қатынас арқылы да қол жеткізілетінін дәлелдеді [15].

ЖОО әртүрлі мәдениеттерді, тілдерді байланыстыру арқылы COIL әдісі түпнұсқа тілін пайдалану, шынайы қарым-қатынас жасау тәжірибесі негізінде лингвомәдени құзыреттілікті арттырады.

Попованың пікірінше лингвомәдени құзыреттілік үш өлшем бойынша шеберлікпен дамиды: лингвомәдени білім, дағдылар мен қабілеттер. Оларға елдерді тану, зерттеу негізінде және белгілі бір жағдайдағы сөйлеушінің тиісті вербалды немесе вербалды емес коммуникативтік мінез-құлқының ерекшелігін бақылау мен үйрету арқылы қол жеткізуге болады [16, 67].

Лингвомәдени құзыреттілік дегеніміз - тіл тұрғысынан көрініс табатын және ол танымдық қарым-қатынастың негізін құрайтын әлем туралы білім алуға негізделген басқа лингвомәдени қоғамдардың өкілдерімен өзара түсіну және әрекеттесу қабілеті мен дайындығы.

Лингвомәдени құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі, оның қалыптасуы қазіргі кезеңде шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты болып табылады. Лингвомәдени құзыреттіліктің мазмұнына танымдық және коммуникативтік компоненттер кіреді. Осы компоненттердің жиынтығы студенттердің көпмәдениетті қоғамда

өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін құзыреттілік деңгейі туралы ақпарат алуды қамтамасыз етеді. Тіл мен мәдениеттің әрекеттестігі өзара байланыста болады: тіл мәдени қарым-қатынасты, ал мәдени өзара әрекеттесу тілді қалыптастырады.

Біздің нәтижелеріміз Т.Мораның зерттеулерімен сәйкес келетінін көреміз. Студенттердің лингвомәдени құзыреттілігін әр түрлі тұрғыдан, яғни студенттің мамандыққа бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде қарастырсақ студенттердің біріктірілген терең лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени білімдерін мамандыққа байланысты іс-әрекетте және мәдениетаралық қарым-қатынаста мамандыққа сәйкес дағдылармен ұштастыра пайдалану қабілеті [17, 187].

Бастапқыда студенттердің өзге ел студенттерімен бірлесіп жұмыс істеуде, ой-пікірлерін ағылшын тілінде еркін жеткізуде қобалжулар байқалды. Студенттер сабақтан тыс уақытта да бейресми түрде байланыса алу үшін VK әлеуметтік желісінде топ құрды. Студенттер цифрлық дағдыларды дамыту арқылы өзара мәліметтермен алмасып, ынтымақтастық құруға мүмкіндік алды. Олар топтық жұмысқа белсенді қатысты, сонымен қатар бір-бірінің мәдениеті, өмір салты туралы түсініктерімен бөлісті және лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту мүмкіндігіне ие болды. Студенттер COIL әдісімен жұмыс жасай отырып, олардың өзара түсіністікке ие болғандығын, тиімді қарым-қатынас жасау және әртүрлі пікірлерге дұрыс жауап беру қабілеттерін арттырғанын байқадық.

Бұл зерттеуде байқалған оң нәтижелер басқа авторлардың зерттеулерімен ұқсастығын Де Кастро және т.б. авторлардың тұжырымдарынан байқаймыз [18, 112]. COIL әдісі халықаралық деңгейде оқудың мүмкіндігі ретінде перспективалы нәтижелер көрсетті. Студенттер шетелге шықпастан басқа елдегі құрдастарымен мағыналы, құнды қарым-қатынаста болды. COIL әдісі студенттерді кәсіби даярлауда көп мәдениетті жұмыс орындарына дайындаудың практикалық әдісін ұсынды, сонымен бірге ЖОО академиялық бағдарламалардың мақсаттарын орындауға көмектесті. Ол оқытушыларға да өзге ұлттарға құрмет пен сүйіспеншілікті насихаттайтын сабақтарды дайындауға, сондай-ақ онлайн оқыту әдістерін пайдалануға көмектесті.

ҚОРЫТЫНДЫ

COIL платформасын пайдалану арқылы жергілікті және шетелдік оқытушылардың өзара ынтымақтастығы және басқа елдің мәдениетімен танысудың жаңа мүмкіндіктері пайда болады. Ол студенттерге халықаралық және көп мәдениетті білім алуға, виртуалды ұтқырлық арқылы білім алмасуға, жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастық, мәдениетаралық құзыреттіліктер мен цифрлық дағдыларды дамыту қабілеттерін шыңдауға жол ашады. Бірлескен онлайн практикалық және семинар сабақтар барысындағы қолданылатын түрлі әдістер студенттерге тек қана шетел тілін үйреніп қана қоймай, сонымен қатар оны күнделікті тәжірибе алмасуда пайдалана отырып, өздерінің коммуникативтік құзыреттіліктерін, басқа ұлт өкілдерімен танысып, олардың салт-дәстүрімен таныса келе лингвомәдени құзыреттіліктерін дамытады.

Студенттер басқа елдің студенттерімен бірлескен іс-шараларға қатысу арқылы мәдени айырмашылықтарды бағалайды. Онлайн ынтымақтастық сабақтың мақсаты студенттер цифрлық медиа және eLearning негізіндегі жобалық іс-шараларға қатысу арқылы ағылшын тілі білімдерін жетілдіреді және мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін дамытады.

Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) әртүрлі елдердің студенттері мен оқытушыларын курстық жұмыс аясында бірлескен жобалар мен пікірталастар үшін біріктіреді.

Студенттер мен оқытушылар арасындағы тығыз ынтымақтастық оқу бағдарламаларына енгізілген жаһандық тәжірибе үшін маңызды мүмкіндіктер береді.

COIL университеттерге өз студенттерінің жаһандық қатысуын қамтамасыз етудің үнемді әдісін ұсына отырып, онлайн және виртуалды өзара әрекеттесудің дәлелденген тәсілдері арқылы студенттер тобына бағытталған мәдениетаралық өзара әрекеттесуді күшейтеді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан (АР14872046 «Қазақстандағы жоғары білім беруді интернационалдандыру негізінде білім алушылардың лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту» гранттық жобасы) қаржыландырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Болон процесі тарихы// http://enic-kazakhstan.edu.kz/bologna_process/history
- 2 "Білім туралы" Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 24 қазандағы № 487-IV Заңы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487>
- 3 Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248>
- 4 Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының білім алушыларының академиялық ұтқырлық тұжырымдамасы (2011 жылғы 19 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің кеңейтілген алқа шеңберінде ректорлар кеңесінде талқыланды және мақұлданды)// http://tou.edu.kz/images/october2014/konc_ak_mob.pdf
- 5 Rubin J. (2017), *Embedding Collaborative Online International Learning (COIL) at higher education institutions. Internationalization of Higher Education.*
- 6 Guth, S. (2018), Developing multiliteracies in ELT through telecollaboration. *ELT Journal* Volume, 66, n. 1, 2011. 42–51. Accessed on May 20th.
- 7 Woolf, M. (2010), Another Mishegas: Global Citizenship. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad.*
- 8 American Council on education (2016), *Mapping internationalization on U.S. campuses*, 2016 edition. Washington.
- 9 De Wit, H. (2013), *Global: Coil-Virtual Mobility without Commercialisation*. In: MIHUT, G.; Altbach, P. G.; Wit, H. *Understanding Higher Education Internationalization. Global Perspectives on Higher Education*. Rotterdam: SensePublishers.
- 10 Spitzberg, B. H.; Changnon, G. (2009), *Conceptualizing intercultural competence*. In: Deardorff, D. K. *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. [S.l.]: SAGE Publications. Cap. 1, p. 2-52.
- 11 Meza, O. (2018), *Collaborative teaching project based on the COIL model*. La Salle University. Retrieved from: <http://repositorio.lasalle.mx/handle/lasalle/760>
- 12 Упирова В.Г. (2016), Интернационалдандырудың университеттік тұжырымдамасын құрудың заманауи тенденциялары // *Шет тілін оқыту әдістемесі мен практикасындағы заманауи тәсілдер: Халықаралық конференцияның материалдары мен баяндамалары* (Самара, 2016) / жау.редак. В.В. Левченко. Самара: Самара университетінің басылымы. 90 б.
- 13 Quintana-Ordorika A., Camino-Esturo E., Portillo-Berasaluce J. and Garay-Ruiz U. Integrating COIL in teacher training: An estimation of learners' motivational attitudes. *Frontiers in Education*. DOI 10.3389/feduc.2023.1141620
- 14 Hildeblando, C.A.; Finardi, Kyria Rebeca. (2018), *Internationalization and virtual collaboration: insights from COIL experiences*. *Ensino em Foco*, v. 1, p. 19-33.
- 15 Villar-Onrubia, D., and Rajpal, B. (2016), *Online international learning: Internationalising the curriculum through virtual mobility at Coventry University*. *Pers. Policy Prac. Higher Educ.* 20, 75–82. doi: 10.1080/13603108.2015.1067652
- 16 Popova, O. (2015), Criterial approach to professional and speech training targeted for the future translators of the Chinese language. *Scientific Bulletin of South Ukrainian National Pedagogical*

University named after K. D. Ushynsky (Series: Pedagogy), 1(108), 64–68).
<http://pdpu.edu.ua/vidavnytstvo/145-naukovij-visnik>

17 Mora, A. Trejo, P. & Roux, R. (2019), *The complexities of being and becoming language teachers: issues of identity and investment. Language and Intercultural Communication*, 16 (2), 182-198. <http://doi.org/10.1080/14708477.2015.1136318>

18 de Castro AB, Dyba N, Cortez ED, Pe Benito GG. (2018), *Collaborative online international learning to prepare students for multicultural work environments. Nurse Educ.*; DOI: 10.1097/NNE.0000000000000609

Материал 31.05.2024 баспаға түсті

Формирование лингвокультурной компетенции студентов через методом COIL

Б.С. Каримова¹, Е.К. Нурланбекова¹, Б.К. Базылова², А.П. Макашева¹

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В статье сделан аналитический обзор работ ученых и их теоретико-методологических основ, связанных с вопросами совместного международного онлайн-обучения (COIL). Вопросы развития межкультурных и языковых компетенций студентов, формирования языковой среды, навыков общения, критического мышления и решения проблем рассматривались посредством метода совместного международного онлайн-обучения (COIL) с зарубежными вузами-партнерами. С целью оценивания метода COIL было проведено анкетирование 60 студентов. Проанализировав результаты анкетирования количественным методом, собрали информацию о впечатлениях обучающихся от учебной программы, о ее влиянии на развитие кросс-культурной компетентности и языкового уровня. Установлено, что у студентов нашей страны, есть возможность, не выезжая за рубеж, обучаться в зарубежных университетах, обмениваться опытом, развивать лингвокультурные, межкультурные и кросс-культурные компетенций.

Ключевые слова: совместное международное онлайн-обучение (COIL), лингвокультурная компетенция, цифровая платформа, интернационализация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 История Болонского процесса// http://enic-kazakhstan.edu.kz/bologna_process/history
- 2 Закон РК от 24 октября 2011 года № 487-IV «О внесении изменений в Закон РК «Об образовании» // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487>
- 3 Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248. Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы// <http://adilet.zan.kz/kaz/документы/P2300000248>
- 4 Концепция академической мобильности обучающихся высших учебных заведений Республики Казахстан (обсуждена и одобрена на совещании ректоров в рамках расширенной Коллегии Министерства образования и науки Республики Казахстан от 19 января 2011 года// http://tou.edu.kz/images/october2014/konc_ak_mob.pdf
- 5 Rubin J. (2017), *Embedding Collaborative Online International Learning (COIL) at higher education institutions. Internationalization of Higher Education.*
- 6 Guth, S. (2018), Developing multiliteracies in ELT through telecollaboration. *ELT Journal Volume*, 66, n. 1, 2011. 42–51. Accessed on May 20th.
- 7 Woolf, M. (2010), Another Mishegas: Global Citizenship. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad.*

- 8 American Council on education. (2016), *Mapping internationalization on U.S. campuses*, 2016 edition. Washington.
- 9 De Wit, H. (2013), *Global: Coil-Virtual Mobility without Commercialisation*. In: MIHUT, G.; Altbach, P. G.; Wit, H. *Understanding Higher Education Internationalization. Global Perspectives on Higher Education*. Rotterdam: SensePublishers.
- 10 Spitzberg, B. H.; Changnon, G. (2009), *Conceptualizing intercultural competence*. In: Deardorff, D. K. *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. [S.l.]: SAGE Publications. Cap. 1, p. 2-52.
- 11 Meza, O. (2018), *Collaborative teaching project based on the COIL model*. La Salle University. Retrieved from: <http://repositorio.lasalle.mx/handle/lasalle/760>
- 12 Упирова В.Г. (2016), *Современные тенденции создания университетской концепции интернационализации // Современные подходы в методике и практике преподавания иностранного языка: материалы и доклады международной конференции (Самара, 2016) / отв.ред. В.В. Левченко. Самара: Изд-во Самарского университета. 90 с.*
- 13 Quintana-Ordorika A., Camino-Esturo E., Portillo-Berasaluce J. and Garay-Ruiz U. *Integrating COIL in teacher training: An estimation of learners' motivational attitudes*. *Frontiers in Education*. DOI 10.3389/educ.2023.1141620
- 14 Hildeblando, C.A.; Finardi, Kyria Rebeca. (2018), *Internationalization and virtual collaboration: insights from COIL experiences*. *Ensino em Foco*, v. 1, p. 19-33.
- 15 Villar-Onrubia, D., and Rajpal, B. (2016), *Online international learning: Internationalising the curriculum through virtual mobility at Coventry University*. *Pers. Policy Prac. Higher Educ.* 20, 75–82. doi: 10.1080/13603108.2015.1067652
- 16 Popova, O. (2015), *Criterial approach to professional and speech training targeted for the future translators of the Chinese language*. *Scientific Bulletin of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Series: Pedagogy)*, 1(108), 64–68). <https://pdu.edu.ua/vidavnitstvo/145-naukovij-visnik>
- 17 Mora, A. Trejo, P. & Roux, R. (2019), *The complexities of being and becoming language teachers: issues of identity and investment*. *Language and Intercultural Communication*, 16 (2), 182–198. <https://doi.org/10.1080/14708477.2015.1136318>
- 18 de Castro AB, Dyba N, Cortez ED, Pe Benito GG. (2018), *Collaborative online international learning to prepare students for multicultural work environments*. *Nurse Educ.*; DOI: 10.1097/NNE.0000000000000609

Материал поступил в редакцию журнала 31.05.2024

Formation of linguocultural competencies of students using COIL approach

B.S. Karimova¹, E.K. Nurlanbekova¹, B.K. Bazylova², A.P. Makasheva¹

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Kazakhstan

Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050000, Kazakhstan

The article provides an analytical review of the works of scientists and their theoretical and methodological foundations related to the problems of collaborative international online learning (COIL). The issues of developing intercultural and linguistic competencies of students through the collaborative online international learning (COIL) approach with foreign partner universities, the formation of a language environment, communication, critical thinking, and improving problem-solving skills were considered. A survey of 60 students was conducted to evaluate the COIL approach. The results of the survey were analyzed by quantitative methods and information was collected about the impact of the curriculum on the development of cross-cultural competencies and the development of the language level of students. It was found that local students can study at foreign universities, exchange experience; develop linguocultural, intercultural and cross-cultural competencies without traveling abroad.

Key words: collaborative online international learning (COIL), linguocultural competence, digital platform, internationalization.

REFERENCES

- 1 Istoriya Bolonskogo processa [History of the Bologna Process]// http://enic-kazakhstan.edu.kz/bologna_process/history
- 2 Zakon RK ot 24 oktyabrya 2011 goda № 487-IV «O vnesenii izmenenij v Zakon RK «Ob obrazovanii» [Law of the Republic of Kazakhstan from 24 October 2011 No. 487-IV “On amendments to the Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”]// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487>
- 3 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 248. Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazahstan na 2023-2029 gody [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 248. On approval of the Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029]// <http://adilet.zan.kz/kaz/dokumenty/P2300000248>
- 4 Konceptiya akademicheskoy mobil'nosti obuchayushchihsvya vysshih uchebnyh zavedenij Respubliki Kazahstan [The concept of academic mobility of students in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan] (obsuzhdena i odobrena na soveshchanii rektorov v ramkah rasshirennoj Kollegii Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 19 yanvarya 2011 goda // http://tou.edu.kz/images/october2014/konc_ak_mob.pdf
- 5 Rubin J. (2017), *Embedding Collaborative Online International Learning (COIL) at higher education institutions. Internationalization of Higher Education.*
- 6 Guth, S. (2018), Developing multiliteracies in ELT through telecollaboration. *ELT Journal* Volume, 66, n. 1, 2011. 42–51. Accessed on May 20th.
- 7 Woolf, M. (2010), Another Mishegas: Global Citizenship. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad.*
- 8 American Council on education. (2016), *Mapping internationalization on U.S. campuses*, 2016 edition. Washington.
- 9 De Wit, H. (2013), *Global: Coil-Virtual Mobility without Commercialisation.* In: MIHUT, G.; Altbach, P. G.; Wit, H. *Understanding Higher Education Internationalization. Global Perspectives on Higher Education.* Rotterdam: SensePublishers.
- 10 Spitzberg, B. H.; Changnon, G. (2009), *Conceptualizing intercultural competence.* In: Deardorff, D. K. *The SAGE Handbook of Intercultural Competence.* [S.I.]: SAGE Publications. Cap. 1, p. 2-52.
- 11 Meza, O. (2018), *Collaborative teaching project based on the COIL model.* La Salle University. Retrieved from: <https://repositorio.lasalle.mx/handle/lasalle/760>
- 12 Upirova V.G. (2016), *Sovremennye tendencii sozdaniya universitetskoj koncepcii internacionalizacii [Modern trends in creating a university concept of internationalization]// Sovremennye podhody v metodike i praktike prepodavaniya inostrannogo yazyka: materialy i doklady mezhdunarodnoj konferencii (Samara, 2016) / otv.red. V.V. Levchenko. Samara: Izd-vo Samarskogo universiteta, 90 s.*
- 13 Quintana-Ordorika A., Camino-Esturo E., Portillo-Berasaluce J. and Garay-Ruiz U. Integrating COIL in teacher training: An estimation of learners’ motivational attitudes. *Frontiers in Education.* DOI 10.3389/educ.2023.1141620
- 14 Hildeblando, C.A.; Finardi, Kyria Rebeca. (2018), *Internationalization and virtual collaboration: insights from COIL experiences.* *Ensino em Foco*, v. 1, p. 19-33.
- 15 Villar-Onrubia, D., and Rajpal, B. (2016), *Online international learning: Internationalising the curriculum through virtual mobility at Coventry University.* *Pers. Policy Prac. Higher Educ.* 20, 75–82. doi: 10.1080/13603108.2015.1067652
- 16 Popova, O. (2015), *Criterial approach to professional and speech training targeted for the future translators of the Chinese language. Scientific Bulletin of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Series: Pedagogy), 1(108), 64–68.* <http://pdp.u.edu.ua/vidavnistvo/145-naukovij-visnik>

17 Mora, A. Trejo, P. & Roux, R. (2019), *The complexities of being and becoming language teachers: issues of identity and investment. Language and Intercultural Communication*, 16 (2),182-198. <http://doi.org/10.1080/14708477.2015.1136318>

18 de Castro AB, Dyba N, Cortez ED, Pe Benito GG. (2018), *Collaborative online international learning to prepare students for multicultural work environments. Nurse Educ.*; DOI: 10.1097/NNE.0000000000000609

Received: 31.05.2024

IRSTI 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp248-259](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp248-259)

M.S. Kulakhmetova¹, K.M.Daulbayeva¹

¹Margulan Pedagogical University, 140008, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

AUTHENTIC MEDIA MATERIALS BY INCREASING MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Teaching a foreign language involves not only technical mastery of all speech skills. This, first of all, is facilitated by increased interest and positive internal motivation of the student. The ability to see the prospect of mastering a foreign language is one of the learning tasks. If at the first stage of training at the A1-A2 level there is a high internal motivation, then later, the more complex the material and the influence of external factors such as the choice of profession and others, implicitly affect its decline. The process of systematic support and increasing the motivation of students in learning a foreign language plays an important role. This article presents a theoretical model of increasing students' motivation through the using of authentic materials in foreign language classes, which is developed as part of the master's thesis "The use of authentic media materials as a means of increasing motivation in foreign language teaching". The article presents the concept of "Authentic materials", as well as the "Classification of authentic materials" and their motivational potential. It has been proven that incorporating authentic media materials into foreign language teaching can be an effective strategy for increasing students' motivation and engagement.

Key words: language learning, authentic material, learning motivation, foreign language, media material.

MAIN PROVISIONS

Authentic media materials - real-world content created for native speakers in the target language, such as newspapers, podcasts, videos, and social media.

The motivational impact of these materials is the ability to expose learners to genuine language use, cultural nuances, and contemporary contexts.

Such materials should align with the interests, preferences, and cultural backgrounds of the learners, enhancing relevance and engagement. Using authentic materials provides learners with a deeper understanding of the target culture, fostering cultural competence alongside language proficiency.

Moreover, authentic media materials mirror real-world language use, exposing learners to idiomatic expressions, colloquialisms, and diverse linguistic styles used by native speakers.

Including such materials in the educational process allows the use of diverse media formats, including articles, videos, interviews, and social media content, to cater to different learning styles and preferences.

It is important to highlight the interactive nature of authentic media materials, allowing learners to engage in discussions, debates, and projects inspired by real-world content.

There are the following cognitive benefits, such as improved language acquisition and critical thinking skills, as well as the affective benefits, including heightened motivation, confidence, and cultural awareness.

Besides, these materials are for creating an inclusive learning environment where learners from diverse linguistic and cultural backgrounds feel represented and motivated through the use of authentic media materials.

INTRODUCTION

The use of authentic materials in EFL teaching has been explored by many authors. The idea of using authentic materials bears the belief that real communication should be provided and modelled in the classroom. Authentic materials, which are materials made 'to fulfill some social purpose in the language community'[1], mean texts of different modality not produced specifically for learners, examples of real life texts.

It is believed that authentic materials positively affect learners' motivation. By motivation several concepts such as interest in a subject, persistence with study, active involvement with the process are meant, incorporated into one term [1]. The concept of motivation has received a lot of attention from scholars and still there is no one, unifying definition [2]. It is not in the scope of the article to study the definition of motivation meticulously, that is why the above mentioned concepts are going to be considered as the definition of motivation in this article, in other words *motivation* is understood as interest in the activity, perseverance, and active engagement.

Among various kinds of authentic resources video materials are of a certain interest as the last decade saw a rise of video streaming services, social networks with abundance of short videos, and overall flourish of video media content extremely popular among all categories of people. Many schoolchildren spend their free time watching video content. Trying to combine children's interest in videos and using a video as a learning resource lies in the basis of a small study discussed in this article.

The study was conducted among high-school students. During the 4-month period various videos were utilized in the lesson alongside the activities designed according to the lesson objectives. Classroom observation during the whole period, and a survey among the students were conducted to obtain the data for analysis.

Theoretical foundation of using media materials in EFL teaching

In the next section the key concepts of authentic materials, media materials as learning resources, and consider the approaches teachers should follow when using authentic media material in their lessons.

The concept of authentic materials in EFL teaching

As it was specified earlier, authentic materials are those taken from the real world communication. These can be texts, songs, videos from newspapers and magazines, video streamers, radio channels, social networks, generally from the Web. They can be of any character and genre. They are opposed to so-called created materials [3] which are created, artificial resources.

Richards presents the benefits and drawbacks of using authentic material in class. He mentions the advantages of using authentic materials

- They provide cultural information about the target language.
- They provide exposure to real language.
- They relate more closely to learners' needs.
- They support a more creative approach to teaching [3]

As it is easy to notice, exposure to a real life language in the conditions when learners have few opportunities for real life communication in a foreign language can be indeed beneficial. Students can see and hear real life examples and with the help of the teacher incorporate a model into their own communication practice. Learners also can understand cultural differences and this might help to bridge the gap in communication in real world.

Using authentic materials certainly requires skillful and creative approach from the teachers, as by its nature an authentic material is not designed for learning. But since its purpose is communication, the teacher can create classroom activities to learners' advantage. As for the statement that authentic materials address learners' needs more closely, this is arguable. They certainly address learners' needs as well as created materials, to what extent is another big issue not in the scope of this article.

Richard also provides contrasting arguments [3]

- Created materials can also be motivating for learners.
- Created materials may be superior to authentic materials because they are generally built around a graded syllabus.
- Authentic materials often contain difficult and irrelevant language.
- Using authentic materials is a burden for teachers. [3]

Created materials can be on a par with authentic ones. As Peacock [1] noticed it is not only the materials themselves that promote motivation. And it is justifiable to say that authentic materials can also be used for different levels of a syllabus, with the careful choice of a material or use of adaptation. As for the criticism that it is a burden for teachers, which bears the truth, several solutions can be found to address this problem, including the help from fellow teachers as teachers' community is usually supportive and like to share.

MATERIALS AND METHODS

In the context of this research, the following methods were used:

1. Conduction of a comprehensive literature review to explore existing research on the use of authentic media materials in foreign language teaching, focusing on their impact on motivation. Examination of studies that highlight best practices, challenges, and outcomes.

Survey and Questionnaire:

2. Administration of a questionnaire to students to gather insights into their perceptions of using authentic media materials. Exploration of factors influencing motivation, preferences for media types, and perceived benefits and challenges.

Types of media materials as learning resources

Media materials can be found not only on the Web and social networks, but these days it is the primary source of this kind of materials. Considering them as a learning resources we can work with three modalities here, namely written texts, audio and video [4]. Gebhard [5] discusses three type of authentic materials: authentic listening/viewing materials, authentic printed materials, realia, where the first two can be referred to as media materials. Thus, all four language skills alongside linguistic components can be taught by using media materials. Written texts can be used for reading comprehension activities, introducing grammar and vocabulary, creative writing tasks. Listening/viewing materials can be an input for listening comprehension activities, modeling of communicative situations, food for discussion, debates and task based projects.

Media materials can be also specified by their genres and purposes: entertainment, social-political, business, pop-science, news, and many more. Thus, a wide range of materials is available for using in a school curriculum regarding topics. It means media materials can be utilized around a syllabus, providing a language input of various kinds.

The source of media materials also can be taken into consideration. A lot of media content, including the one in English, is already consumed by many teenagers. Such social networks as Instagram and TikTok contain myriads of short videos. Although not all of them might contain language, many of them do, and this is the live language, including slang and buzz words, that students might learn, understand and use outside the classroom. The aim of the teacher to select carefully the content but also to keep up with the changes in the language.

The approaches of using authentic media materials

As it was mentioned the selection of media materials should be a careful choice. McGrath [6], states several criteria to take into account when choosing authentic materials: relevance to course book and learners' needs, topic interest, cultural appropriateness, cognitive and linguistic demands. The learners' needs, including their interest according to their ages, their cognitive development and curiosity, should be the crucial factor in selecting the authentic media material. Cultural appropriateness, which means not only careful choice of topics in order to avoid insult and miscommunication, but also choosing a material which can educate values. As for cognitive and linguistic demands, the material should consider the level of students' proficiency in order for students to experience success, not to be frustrated or bored by an inadequate level of difficulty.

Kunanbayeva S.S. [7] suggests three criteria: suitability of the content, exploitability, and readability. Suitability means that reading materials should evoke learners' interest, address the needs and motivate. Exploitability means how the material can be used to develop the competence of learners, whereas readability regards the difficulty and complexity of a text.

Berardo [8] states that variety and presentation are amongst important criteria for selection. Using various texts helps to make activities more interesting. While, presenting the materials in an authentic context is crucial to arouse learner's attention and interest.

Thus, we have several criteria when selecting authentic materials. If we consider only media contents and try to use fairly universal approaches of selecting we can consider the following: addressing the learners' needs, including cultural, cognitive and linguistic. Learner-centered approach is likely to choose a material that can be both useful and entertaining.

As for the use of authentic materials after scrupulous selection, there are plenty of methods how to use them effectively as a language input. Just like with any other texts media materials should be used alongside activities created for them in accordance with the learning objectives. For example, videos can be utilized in a variety of settings in the classroom: to present content, initiate discussion, develop listening comprehension, teach functional language.

RESULTS

Authentic video materials as a means of increasing of motivation

Using video materials in English classes let students experience the atmosphere, the emotions from the video and have some access to cultural background information. They also can see in practice the pragmatics of the language used, the communicative situations happening in real life in the foreign culture.

Video, be it authentic or created, is a very useful means of learning a foreign language, as it contains a written text, an audio text, visual clues, non-verbal signs of communication. All of these enhance at least students' comprehension of the content compared to mere written or audio texts. With the appropriate selection of the authentic video material students' motivation can also be increased.

Video materials as an effective way of enhancing motivation

Respected scholars such as Novikov, Azizah, Denisenko, and Kazakh researchers Imankulova, Mussanova, Zharylgassyn have extensively examined the challenges and benefits associated with the integration of authentic materials in foreign language teaching. Their collective insights highlight the significance of using materials that encapsulate the genuine linguistic and cultural context, fostering a more profound understanding of the language.

Many researchers discussed and studied how videos affected learners' motivation. For instance, in her study Huang, Tsai, Chung, & Wu [9] used multimedia-based emails created for learners by the VCSR system (automatic multimedia content summarization and adaptable recommendation system). Learners received such an e-mail according to the topic of their interest and since the e-mail contained the summary of the video suggestion, as well as excerpts and additional links many study subjects showed a great interest, and moreover watched the full video despite a summary being provided.

Bravo, Amante, Simo, Enache & Fernandez [10] conducted a large survey among students of colleges. Many students found watching videos motivating as they were entertaining enough, and

most importantly helped them to understand subject matter concepts, which caused a sense of satisfaction.

Kazakh researchers Akhmetova, Beysembaeva, Bulatbayeva outline several goals for using media materials in English teaching:

- Enhancing the effectiveness of the learning process.
- Activating the cognitive sphere of the student.
- Serving as a means of self-education.
- Acting as a method for forming students' speech competence.
- Stimulating students' interest in various global and local issues.
- Engaging students in research and critical thinking [11,20].

Ismaili,[12] studied students' perception of graded reading books and movie adaptations of stories in those books. Students preferred movies as they provided a more relaxed atmosphere, it was easier to understand a story from the video than follow activities in graded books. They have learnt new words as these words were repeated in the movie several times.

Judging even by this small number of studies it can be concluded that video materials can help students with understanding the content, memorize it, feel relaxed, and overall more entertained.

Techniques of using authentic video materials

According to Burt [13] there should be activities for students during video presentation, namely before, while and after viewing. The teacher ought to design thoroughly activities and tasks for these stages.

Harmer [14] describes some techniques that can be used while presenting a video in the class:

Fast forward: the teacher presses the play button and then fast forwards the DVD or videos that the sequence shoots past silently and at great speed, taking only a few seconds. When it is over, the teacher can ask students what the extract was all about and whether they can guess what the characters were saying.

Silent viewing (for language): the teacher plays the film extract at normal speed but without the sound. Students have to guess what the characters are saying. When they have done this, the teacher plays it with sound so that they can check to see if they guessed correctly.

Silent viewing (for music): the same technique can be used with music. Teachers show a sequence without sound and ask students to say what kind of music they would put behind it and why. When the sequence is then shown again, with sound, students can judge whether they chose music conveying the same mood as that chosen by the film director.

Freeze frame: at any stage during a video sequence we can 'freeze' the picture, stopping the participants dead in their tracks. This is extremely useful for asking the students what they think will happen next or what a character will say next.

Partial viewing: one way of provoking the students' curiosity is to allow them only a partial view of the pictures on the screen. We can use pieces of card to cover most of the screen, only leaving the edges on view. Alternatively, we can put little squares of paper all over the screen and remove them one by one so that what is happening is only gradually revealed.

Pictureless listening (language): the teacher covers the screen, turns the monitor away from the students or turns the brightness control right down. The students then listen to a dialogue and have to guess such things as where it is taking place and who the speakers are. Can they guess their age, for example? What do they think the speakers actually look like?

Picture or speech: we can divide the class in two, so that half of the class faces the screen and half faces away. The students who can see the screen have to describe what is happening to the students who cannot. These forces them into immediate fluency while the non-watching students struggle to understand what is going on, and is an effective way of mixing reception and production in spoken English. Halfway through an excerpt, the students can change round.

Subtitles: there are many ways we can use subtitled films. John Field (2000a: 194) suggests that one way to enable students to listen to authentic material is to allow them to have subtitles to help them. Alternatively, students can watch a film extract with subtitles but with the sound turned down.

Every time a subtitle appears, we can stop the film and the students have to say what they think the characters are saying in English. With DVDs which have the option to turn off the subtitles, we can ask students to say what they would write for subtitles and then they can compare theirs with what actually appears. Subtitles are only really useful, of course, when students all share the same Li. But if they do, the connections they make between English and their language can be extremely useful. [15]

For developing listening skills, the video should not be showed as a whole at once. There should be a prediction pre-watching stage, segments watching by using different viewing techniques, then overall watching, and follow-up activities.

Same goes for developing speaking skills. Frequent pauses can provide further discussions, various activities based on the prediction, and of course, partial viewing (without the sound, without images) also stimulates active involvement of students in speaking activities while watching a video.

For a content presentation silent viewing and fast forward can be used for background knowledge activation. This will ensure a more effective brain storming and previous knowledge activation followed up by watching the whole video.

Thus, depending on learning and lesson objectives different techniques and their combinations can be implemented before, during and after playing a video. The teacher must not forget that the whole idea of using an authentic video material is to facilitate, motivate and engage students in their EFL study, not just to watch a video using it as a fancy learning tool.

The analysis of the experiment's results

Taking into account all the theoretical and practical findings from fellow teacher and scholars, the author set the objective to study whether watching authentic video materials in English lessons can affect students' motivation. The study was conducted in specialized school-lyceum "Zhas daryn" of Administration of Education of Pavlodar region. The participants were students of grades 8, 9 and 10, with the level of English proficiency at A2 to B1. According to the curriculum the topics were as follows Entertainment and Media, Sport, Health and Exercise, Reading for Pleasure, Travel and Transport, Traditions and Language, Music and Film.

Data collection was implemented through class observation and student questionnaire. The data has been collected during 4-month period.

Findings

The number of respondents to the questionnaire was 132. The survey was completely anonymous. The results are presented in the Graph and the Table below.

Picture 1 – Results of the survey among the students.

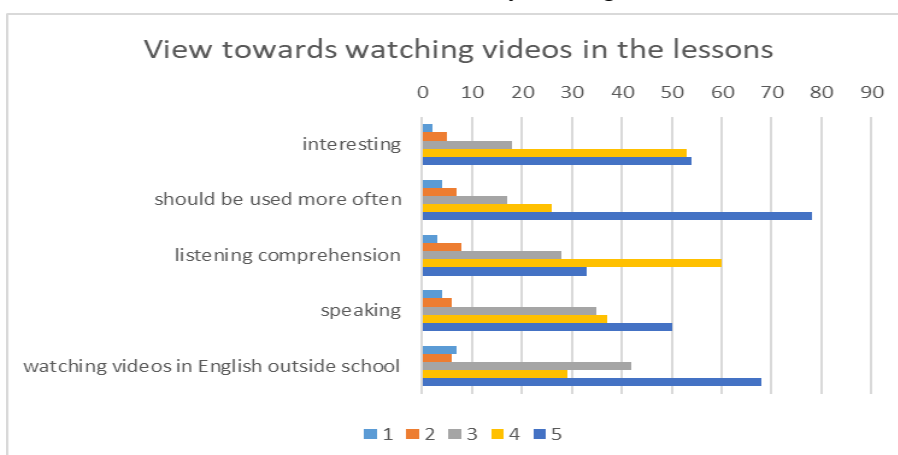

Table 1 – Results of the survey among the students.

<i>question / rating</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
interesting	2	5	18	53	54
should be used more often	4	7	17	26	78

listening comprehension	3	8	28	60	33
speaking	4	6	35	37	50
watching videos in English outside school	7	6	42	29	68

The questionnaire was a simple rating scale. There are five questions regarding students' attitude towards the use of videos in the classroom, such as their interest in it, assessment of the help with language skills, and motivation to watch videos in English on their own, and a scale from 1 (the least favorable rating) to 5 (the most favorable rating). The survey was taken, anonymously, during the last week of the classes before students left for a winter break.

Overall, the responses are favorable. The majority of students, almost 80%, found watching videos in the classroom entertaining enough to give it the ratings 4 or 5. The same goes for the readiness to see such type of activity more often in the lessons. The answers assessing the help with the listening comprehension are mixed. Many students found, that it indeed helped, but for a third of students this method did not work as effectively. As for the help with speaking in English, the responses, although, mixed, show that for more than 65% this method was helpful, thus the ratings are 4 and 5, and a quarter of students find it satisfactory, giving it the rating 3. With regards to watching more videos in English outside school, not as a part of school activity or homework, the majority of students expressed willingness to do so.

DISCUSSION

Although the study is conducted on a small scale, and the period of the study is relatively short, it showed some interesting trends, namely a positive attitude of the students towards the use of authentic video materials in the class. The last question seems to be the most important as it implies that students got interested enough in watching videos in English on their own, outside the classroom, for entertainment or self-education, or any other reasons. The result of such interest would be a greater exposure to the English language, and eventually better progress in learning it.

Another way of researching the question was class observation. The teacher monitored students during the lessons, and completed Observation and reflection form after each lesson. The teacher always used the pre-watching activities to activate the previous knowledge. Various viewing techniques have been used. According to Teacher's observation, students mostly liked silent viewing, dubbing activity, and freeze frame. That's why in the questionnaire they are mentioned as examples for students. Students mostly worked in social groups, as it ensured more involvement in active watching than getting students working individually or in bigger groups (4-5 people). Some viewing techniques were more difficult than the others, for instance, picture or speech, as some students were reluctant to speak, or they could not catch up while the formulating their sentences with the video. Empathy, that is, students are motivated to express their feelings using a foreign language, is another effect that allows them to expand their vocabulary, activate and have psychological motivation, and be understood. As a result of listening to authentic video and audio material, which allows to expand their cultural aspects of the language, idiomatic expressions, and sometimes simple phraseological units heard from a native speaker. Taken together, all these linguistic aspects contribute over time to the conceptual perception of foreign language speech, enriching not only the language, but also introducing it to the general human culture.

Regarding the use of the language from videos, students certainly used some words and even phrases, for example,

Glorious day, isn't it?

Hey, what's up?

Morning! Afternoon! Evening!

Good/Great to see you

Ah, how about these rolling shoes?

Just a minute, young bear. I thought I told you to clean your ears.

Alright, test me.

Disappeared in a puff of smoke?

Eeny, meeny, miney... bear! How about the young bear?

I know what you're thinking, Scrooge, it'll cost a fortune

Open your mind and your legs will follow.

Attaboy!

This pop-up book is the only one of its kind and they want a lot of money for it.

He's one of our platinum club members, and a very famous actor.

I may look like a hardened criminal, but I'm innocent!

Overall, the teacher noticed, that compared to lessons where only an audio or a text was used, children showed more interest and were more involved: they certainly liked the fact that they were going to watch a video.

CONCLUSION

The aim of the study discussed above was to establish tentatively whether the use of authentic video materials affect students' motivation. Motivation, although being a very complex subject, was understood for the sake of the study as a combination of students' interest in the lesson activity, their involvement in the learning process and consistent doing of the activities even, as in the study mentioned, outside the class.

The choice of authentic video materials to increase motivation is fairly justifiable. There are many studies proving that authentic materials can be beneficial for students, as for increasing their interest, authentic video materials were selected to be the means to increase motivation. These days, video content from plentiful sources is extremely popular and watched by all group ages. It would be sensible to use such a favored content to get students interested and involved in the lesson activities.

The study has suggested that generally students indeed like the use of video materials in the class, and some of them get interested enough to continue watching the video content in English outside the class. It means, aside from other factors possibly influencing such intentions, that videos might be truly motivating in EFL teaching, as it can lead to learner's greater exposure to the language, and better academic performance in EFL lessons in general.

There are some limitations in the study due to its small scale. In the future the study could be adapted to be conducted by several EFL teachers, involving more students in the experiment, perhaps, comparing the findings among different age groups.

REFERENCES

- 1 Peacock, M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51 (2), (1997). Available at: <https://doi.org/10.1093/elt/51.2.144>(accessed: 20.11.2023).
- 2 Dornyei, Z. Motivation in Second and Foreign Language Learning. *Language Teaching*, 31, (1998). Available at: <http://dx.doi.org/10.1017/S026144480001315X> (accessed: 20.11.2023).
- 3 Richards, C. *Communicative Language Teaching Today*, Cambridge University Press, (2006).
- 4 Meloni, C. The Internet in the classroom: A valuable tool and resource for ESL/EFL teachers. *ESL magazine*, 6(1), (1998).
- 5 Gebhard, J. G. *Teaching English as a Foreign or Second Language*, University of Michigan Press/ELT, (2006).
- 6 McGrath, I. *Materials evaluation and design for language teaching*. Edinburgh University Press Ltd, (2002).
- 7 Kunanbayeva, S.S. *Competence-based modeling of professional foreign language education*, Almaty, Kazakhstan. (2021).
- 8 Berardo, S. A. (2004). The Use of Authentic Materials in the Teaching of Reading. *The Reading Matrix*, 6 (2). <https://www.readingmatrix.com/articles/berardo/article.pdf>

9 Huang, J. C., Huang, Y. T., Tsai, C. C., Chung, C. I., & Wu, Y. C. An automatic multimedia content summarization system for video recommendation. *Educational Technology & Society*, 12(1), (2009). Available

at: https://www.researchgate.net/publication/220374289_An_Automatic_Multimedia_Content_Summarization_System_for_Video_Recommendation (accessed: 20.11.2023).

10 Bravo, E., Amante, B., Simo, P., Enache, M., & Fernandez, V. Video as a new teaching tool to increase student motivation. Conference: Global Engineering Education Conference (EDUCON), (2012). Available at: <https://doi:10.1109/EDUCON.2011.5773205> (accessed: 20.11.2023).

11 Akhmetova, A., Beysembaeva, G., Bulatbayeva K. Effectiveness of media literacy in the process of teaching foreign languages to students (2023), [Text]// Abay KazNPU Bulletin, Pedagogical sciences). – 2023. – P. 20-32.

12 Ismaili, M. The effectiveness of using movies in the EFL classroom: A study at South East European University. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(4), (2013). Available at: <https://doi:10.5901/ajis.2012.v2n4p121> (accessed: 20.11.2023).

13 Burt, M. Using video with adult English language learners. CAELA, ESL Resources, (1999). Available at: http://www.cal.org/caela/esl_resources/digests/video.html (accessed: 20.11.2023).

14 Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman, (2007).

15 Kim, H. Using Authentic Videos to Improve EFL Students' Listening Comprehension. *International Journal of Content*, 11(4), (2015). Available at: <https://doi.org/10.5392/IJoC.2015.11.4.015> (accessed: 20.11.2023).

Received: 03.06.2024

Шет тілін оқытуда мотивацияны арттыру арқылы тұрнaлық медиа материалдар

М.С. Құлахметова¹, К.М. Даулбаева¹

¹Ө.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы

Шетел тілін оқыту барлық сөйлеу дағдыларын техникалық меңгерумен ғана ұштастырылмайды. Бұған білім алушылардың ішкі уәжі мен жоғары қызығушылықтары да әсер етеді. Шетел тілін меңгерудің ұтымды жағын көре білу оқыту міндеттерінің бірі боп саналады. Егер оқытудың бірінші А1- А2 деңгейінде жоғары ішкі уәжі байқалса, келесіде материал қиындаған сайын және мамандық таңдау, т.б. сыртқы факторлардың ықпал етуі білімнің жасырын түрде төмендеуіне әсер етеді. Бұл үдерісте білім алушылардың шетел тілін меңгерудегі уәждемесін арттыру және жүйелі түрде қолдау жасап отыру маңызды рөл атқарады. Аталған мақалада “ Шетел тілін оқытуда қызығушылықтарын арттыру құралы ретінде тең түпнұсқалық материалдарды қолдану” зерттеу жұмысы аясында құрастырылған ағылшын тілі сабақтарында тең түпнұсқалық материалдарды қолдану арқылы студенттердің оқу мотивациясын арттырудың тәжірибелік үлгісі ұсынылған. Мақалада “ Тең түпнұсқалық материалдар” ұғымы, сондай- ақ “ тең түпнұсқалық материалдардың классификациясы және олардың мотивациялық әлеуеті “ ұғымдары ұсынылған. Шет тілін оқыту үдерісінде теңтүпнұсқалық материалдарды қоса беру білім алушыларды жұмылдырудың және оқу ынтасын арттырудың тиімді стратегиясы бола алатыны дәлелденді.

Кілт сөздер: тіл үйрену, шынайы материал, оқу мотивациясы, шет тілі, медиа материал.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Peacock, M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51 (2), (1997). Available at: <https://doi.org/10.1093/elt/51.2.144> (қаралды: 20.11.2023).
- 2 Dornyei, Z. Motivation in Second and Foreign Language Learning. *Language Teaching*, 31, (1998). Available at: <http://dx.doi.org/10.1017/S026144480001315X> (қаралды: 20.11.2023).
- 3 Richards, C. *Communicative Language Teaching Today*, Cambridge University Press, (2006).
- 4 Meloni, C. The Internet in the classroom: A valuable tool and resource for ESL/EFL teachers. *ESL magazine*, 6(1), (1998).
- 5 Gebhard, J. G. *Teaching English as a Foreign or Second Language*, University of Michigan Press/ELT, (2006).
- 6 McGrath, I. *Materials evaluation and design for language teaching*. Edinburgh University Press Ltd, (2002).
- 7 Кунанбаева, С.С. Competence-based modeling of professional foreign language education, Almaty, Kazakhstan. (2021).
- 8 Berardo, S. A. (2004). The Use of Authentic Materials in the Teaching of Reading. *The Reading Matrix*, 6 (2). <https://www.readingmatrix.com/articles/berardo/article.pdf>
- 9 Huang, J. C., Huang, Y. T., Tsai, C. C., Chung, C. I., & Wu, Y. C. An automatic multimedia content summarization system for video recommendation. *Educational Technology & Society*, 12(1), (2009). Available at: https://www.researchgate.net/publication/220374289_An_Automatic_Multimedia_Content_Summarization_System_for_Video_Recommendation (қаралды: 20.11.2023).
- 10 Bravo, E., Amante, B., Simo, P., Enache, M., & Fernandez, V. Video as a new teaching tool to increase student motivation. Conference: Global Engineering Education Conference (EDUCON), (2012). Available at: <https://doi:10.1109/EDUCON.2011.5773205> (қаралды: 20.11.2023).
- 11 Ахметова, А., Бейсембаева, Г., Булатбаева К. Effectiveness of media literacy in the process of teaching foreign languages to students (2023), [Text]// Abay KazNPU Bulletin, Pedagogical sciences). – 2023. – Б. 20-32.
- 12 Ismaili, M. The effectiveness of using movies in the EFL classroom: A study at South East European University. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(4), (2013). Available at: <https://doi:10.5901/ajis.2012.v2n4p121> (қаралды: 20.11.2023).
- 13 Burt, M. Using video with adult English language learners. CAELA, ESL Resources, (1999). Available at: http://www.cal.org/caela/esl_resources/digests/video.html (қаралды: 20.11.2023).
- 14 Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman, (2007).
- 15 Kim, H. Using Authentic Videos to Improve EFL Students' Listening Comprehension. *International Journal of Content*, 11 (4), (2015). Available at: <https://doi.org/10.5392/IJoC.2015.11.4.015> (қаралды: 20.11.2023).

Материал 03.06.2024 баспаға түсті

Аутентичные медиа материалы для повышения мотивации в обучении иностранному языку

М.С. Кулахметова¹, К.М. Даулбаева¹

¹НАО Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, Павлодар, 140008, Республика Казахстан

Обучение иностранному языку сопряжено не только техническим овладением всеми речевыми навыками. Этому, прежде всего, способствует повышенный интерес и положительная внутренняя мотивация обучающегося. Умение видеть перспективу

овладения иностранным языком является одной из задач обучения. Если на первой стадии обучения на уровне А1-А2 наблюдается высокая внутренняя мотивация, то в последующем, чем сложнее материал и влияние внешних факторов как выбор профессии и другие, имплицитно влияют на ее снижение. В этом процессе немаловажную роль играет процесс систематической поддержки и повышения мотивации обучающихся в изучении иностранному языку. В данной статье представлена практическая модель повышения мотивации студентов посредством использования аутентичных материалов на занятиях по английскому языку, которая разработана в рамках исследования “Использование аутентичных медиа материалов как средство повышения мотивации при обучении иностранному языку”. В статье представлено понятие “аутентичные материалы”, а также “Классификация аутентичных материалов” и их мотивационный потенциал. Было доказано, что включение аутентичных медиа материалов в процесс преподавания иностранного языка может быть эффективной стратегией повышения мотивации и вовлеченности обучающихся.

Ключевые слова: изучение языка, аутентичный материал, мотивация обучения, иностранный язык, медиа материал.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Peacock, M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51 (2), (1997). Available at: <https://doi.org/10.1093/elt/51.2.144> (қаралды: 20.11.2023).
- 2 Dornyei, Z. Motivation in Second and Foreign Language Learning. *Language Teaching*, 31, (1998). Available at: <http://dx.doi.org/10.1017/S026144480001315X> (қаралды: 20.11.2023).
- 3 Richards, C. *Communicative Language Teaching Today*, Cambridge University Press, (2006).
- 4 Meloni, C. The Internet in the classroom: A valuable tool and resource for ESL/EFL teachers. *ESL magazine*, 6(1), (1998).
- 5 Gebhard, J. G. *Teaching English as a Foreign or Second Language*, University of Michigan Press/ELT, (2006).
- 6 McGrath, I. *Materials evaluation and design for language teaching*. Edinburgh University Press Ltd, (2002).
- 7 Кунанбаева, С.С. *Competence-based modeling of professional foreign language education*, Almaty, Kazakhstan. (2021).
- 8 Berardo, S. A. (2004). The Use of Authentic Materials in the Teaching of Reading. *The Reading Matrix*, 6 (2). <https://www.readingmatrix.com/articles/berardo/article.pdf>
- 9 Huang, J. C., Huang, Y. T., Tsai, C. C., Chung, C. I., & Wu, Y. C. An automatic multimedia content summarization system for video recommendation. *Educational Technology & Society*, 12(1), (2009). Available at: https://www.researchgate.net/publication/220374289_An_Automatic_Multimedia_Content_Summarization_System_for_Video_Recommendation (қаралды: 20.11.2023).
- 10 Bravo, E., Amante, B., Simo, P., Enache, M., & Fernandez, V. Video as a new teaching tool to increase student motivation. Conference: Global Engineering Education Conference (EDUCON), (2012). Available at: <https://doi:10.1109/EDUCON.2011.5773205> (қаралды: 20.11.2023).
- 11 Ахметова, А., Бейсембаева, Г., Булатбаева К. Effectiveness of media literacy in the process of teaching foreign languages to students (2023), [Text]// *Abay KazNPU Bulletin, Pedagogical sciences*). – 2023. – С. 20-32.
- 12 Ismaili, M. The effectiveness of using movies in the EFL classroom: A study at South East European University. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(4), (2013). Available at: <https://doi:10.5901/ajis.2012.v2n4p121> (қаралды: 20.11.2023).
- 13 Burt, M. Using video with adult English language learners. CAELA, ESL Resources, (1999). Available at: http://www.cal.org/caela/esl_resources/digests/video.html (accessed: 20.11.2023).

14 Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman, (2007).

15 Kim, H. Using Authentic Videos to Improve EFL Students' Listening Comprehension. *International Journal of Content*, 11 (4), (2015). Available at: <https://doi.org/10.5392/IJoC.2015.11.4.015> (accessed: 20.11.2023).

Материал поступил в редакцию журнала 03.06.2024

МРПТИ 16.01.45

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp259-270](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp259-270)

G. Kurebayeva¹, I. Mussatayeva², T. Kulgildinova³, B. Zhumabekova⁴

¹ Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

² Semey Medical University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan

³ KazUIRWL named after Abylaykhan, Almaty, 011400, Republic of Kazakhstan

⁴ Toraigyrov University, Pavlodar, 010010, Republic of Kazakhstan

MODERN MODEL OF LANGUAGE TEACHING: INTEGRATION OF CONTENT, APPROACHES, RESOURCES

The digital transformation of education, first of all, involves updating the methodological patterns of organizing training. In this regard, the issue of using digital educational resources in educational activities has become the most pressing for teachers. The problems of finding new methods determine the goal of our research: to increase the quality of language teaching methods.

We are at the stage of applying and improving new models of teaching systems based on the consistent, integrated use of digital technologies capable of harmonizing the conditions of the educational process with the individual characteristics of each student, as one of the effective means of optimizing the learning process.

In order to develop a model of language teaching in the context of digitalization to ensure effective integration of traditional and e-learning, in the framework of determining the structural and content components of the above model, points of interaction between traditional and e-learning, a survey was conducted on the topic "The Impact of Digitalization on Language Learning."

Analysis of respondents' responses showed that educational digital content should have the following characteristics: accessibility, variety of tasks, the possibility of self-assessment, methodological expediency, and a clear interface.

The integrative-modular approach comprises the consolidation of didactic units and its structuring in the form of interconnected and flexible modules, which make it possible to take into account individual characteristics and the level of training of students without reducing their independence.

Key words: language learning, digital educational environment, integrative approach, electronic and traditional learning, methodological system model.

MAIN PROVISIONS

It is practically impossible to increase the intellectual potential of society without informatization of the education system, therefore, this problem currently stands in the first place in pedagogical science in terms of its importance. The digital transformation of education is becoming one of the important strategic mechanisms for the innovative development of the Kazakh education system and opens up great prospects for it.

The digital transformation of education, first of all, involves updating the methodological patterns of organizing training. In this regard, the issue of using digital educational resources in

educational activities has become the most pressing for teachers. The increase in research and studies on this topic in recent years confirms this. In this connection, special attention is paid to creating conditions for the development of the intellectual potential of students and expanding opportunities for advanced education, including language.

In principle, it can be assumed that digital transformation is aimed at ensuring that the student is able to differentiate, classify and implement the acquired knowledge. In addition, updating the methodological system is possible due to the high specificity of digital materials that bring to life many different methodological innovations. In-depth analysis of the entire complex of existing methodological developments, identification of their fundamental principles and their integration is an important and far-reaching aspect of language training.

The modern learning process is aimed at increasing the independence of students and minimizing the participation of the teacher in educational interaction. The development of a modern model of language teaching methods at the stage of digital transformation will improve the quality of language education, as well as integrate the developed model into the Kazakhstan and global information and educational space

INTRODUCTION

The modern trend in language learning is not to master certain grammatical rules and vocabulary, but to develop a communicative orientation of learning and mastery of language use skills. The problems of finding new methods determine the goal of our research: to enhance the quality of language teaching methods. An in-depth analysis of the entire complex of existing methodological developments, identifying their fundamental principles and their integration is an important and far-reaching aspect of language training.

In addition, updating the methodological system is possible due to the high specificity of digital materials, which implement many different methodological innovations.фя

All this taken together gives reason to say that we are all at the stage of applying and improving new models of educational systems based on the consistent, integrated use of digital technologies capable of harmonizing the conditions of the educational process with the individual characteristics of each student, as one of the effective means of optimization learning process.

MATERIALS AND METHODS

To form a holistic view of the current situation of the application and implementation of digital technologies in the field of education, an online survey based on Google forms was conducted. The sample of the study was conducted with the participation of 261 respondents. The survey examined the needs of using online communication tools to perform various tasks. The analysis examined the forms of computer-mediated communication and the organization of effective online interaction and their advantages over traditional forms of communication from the point of view of respondents.

In order to develop a model of language teaching in the context of digitalization to ensure effective integration of traditional and e-learning, in the framework of determining the structural and content components of the above model, points of interaction between traditional and e-learning, a survey was conducted on the topic “The Impact of Digitalization on Language Learning.” The study sample was conducted with 268 respondents.

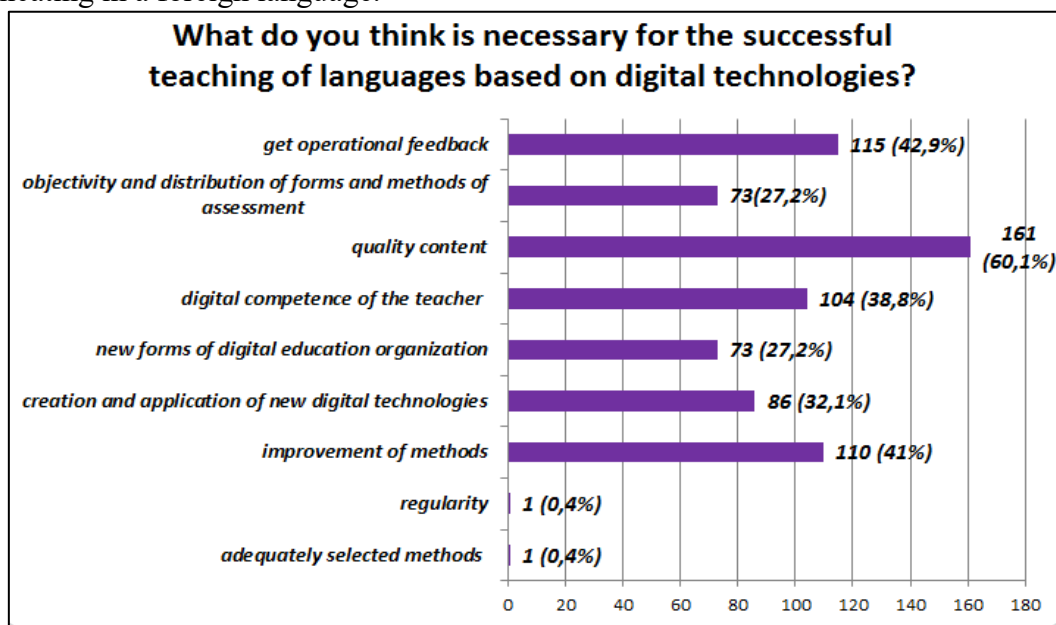
The analysis shows that respondents consider translators to be the most effective method for communication in a foreign language. It should be noted that for a long time, holding Kazakhstanis on social networks and the presence of smartphones contribute to language learning. I am glad that television and radio play an important role in learning languages: 28% of respondents watch foreign media channels. Language center websites are also popular as a learning tool. Also, attention was paid to simulators, the website of representative offices Today, when printed publications, including books, are not in demand, electronic textbooks occupy a special niche in the educational process,

Electronic books have a number of advantages accessibility, multimedia, interactivity, which is also taken into account by students when learning languages.

The scientific and theoretical foundations of the study are based on problem research, questioning, and the development of teaching methods; a cluster approach to training was applied; adaptive and personalized teaching methods are considered; A qualitative and quantitative analysis of the results of experimental research work was carried out.

RESULTS

The introduction of digital resources into the educational process has given rise to many new types of educational work that were unthinkable and impossible with traditional methods. Their use completely changes the organizational and methodological forms of the educational process. The analysis shows that respondents consider translators one of the most effective methods for communicating in a foreign language.

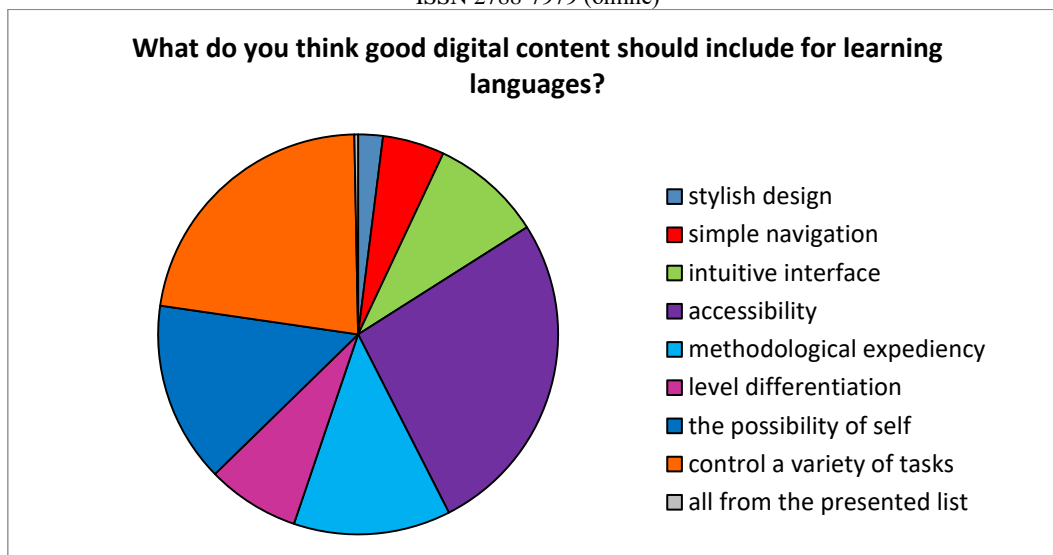

It is noteworthy that spending Kazakhstanis on social networks for a long time promotes the learning of languages. Television and radio are important in learning languages: 28% of respondents watch foreign media channels. Language center websites are also popular as a learning tool. Simulators and representative websites were also noted

Today, when printed publications, including books, are not in demand, electronic textbooks occupy a special niche in the educational process. Electronic books have a number of advantages: accessibility, multimedia, interactivity, which are also taken into account by students when learning languages. Perhaps the above qualities of electronic textbooks allowed 37% of respondents to be among the most frequently used resources. Therefore, it is necessary to take into account the quality of electronic textbooks. which will increase the number of users.

The survey results clearly demonstrate to us the need to improve the methodological system of language teaching, since 50% of respondents consider digital resources as an effective way of learning, while the rest prefer traditional forms of teaching, which once again confirms the leading role of the teacher in the educational process. Almost 76% of respondents prefer to gain knowledge in a classroom accompanied by a teacher, noting that no means can replace it.

According to the majority of 60% of respondents, the prerequisites for successful language proficiency are high-quality content, feedback from the teacher and perfect teaching methods, which once again confirms the relevance of the topic of our research. The competence of the teacher and the availability of modern digital technologies are of no small importance for students.

The respondents' answers show that educational digital content should have the following characteristics: accessibility - 26.5%, variety of tasks - 22.4%, possibility of self-assessment - 14.6%, methodological appropriateness - 12.7%, clear interface - 9%.

DISCUSSION

Based on the above, it follows that it is essential to determine the structural and content components of a new model of a methodological system of language teaching, which reflects the points of interaction between traditional and e-learning.

In this case, the methodological system is demonstrated as an objective source of information about the content and nature of the interaction between teachers and students when teaching languages, which integrates and regulates educational environment. It is a bases for the systematic organization of the educational process, as well as a technological and methodological instrument for the teacher, aimed at enhancing the quality of the educational process, the development of the personality of students.

To construct a methodological system, are used following methodological approaches: systemic, integrative-modular, personal-activity, heuristic-algorithmic.

Systematic and personal-activity approaches present the content as a complex didactic and methodological system aimed at its assimilation in activity. This determined the strengthening of the methodological component of the content, as well as the development of a methodological apparatus for its assimilation.

The heuristic-algorithmic approach comprises organization of creative activity through its rationalization, i.e. algorithmization, since one of the sources of heuristic search is the information and experience accumulated by the individual.

When designing a model of a methodological system for teaching languages, we relied on the following principles:

- compliance of the methodological system with the goals of the research and the theoretical model of language teaching process;
- consistency, teaching languages as a system reflects the logical sequence of the selected modules of the curriculum and the interconnection of all components of this system;
- technological effectiveness, built on the basis of a clear identification of goals and corresponding tools, stages of focusing attention on the target activity, management, evaluation and effective aspects of this process;
- inclusion of students in active, diverse and multi-level activities;
- humaneness and adaptability of the methodological system to different groups of students, placing the student at the center of learning;

- intensity and effectiveness of training;
- presence of systematic feedback.

An analysis of the respondents' responses showed that the digital training component should have the following characteristics: accessibility, variety of tasks, the possibility of self-assessment, methodological expediency, and a clear interface.

The process of integrating electronic and traditional learning is characterized by the following components (Fig. 1):

- Didactic properties and functions of digital technologies;
- Digital educational environment (structure, design principles, stages of designing a digital environment)
- Conditions for the integration of digital technologies into the educational process, which are determined by the level of digital competence of the language teacher and the stages of the integration and implementation of digital resources in the educational process.

Building an e-learning model for languages should be based on an information educational environment (IEE), which contains designed materials and a number of digital resources that allows to provide remote communication of participants, manage their interaction asynchronously and synchronously.

The creation of such kind environment nowadays is considered as one of the main tasks of the theory and methodology of language education in order to adapt linguodidactic science to the contemporary information and educational conditions.

The information and educational environment (IEE) helps to increase the efficiency and quality of the learning process, as well as improve the management of the language teaching process.

The information and educational environment enforces:

1. accessibility to the course training modules,
2. admission to digital educational resources;
3. registering the progress of the educational process and the results of students' achievements;
4. interaction between participants in the educational process, including synchronous and asynchronous network interaction.

The functioning of the information and educational environment is ensured by the appropriate means of digital technologies and the level of ICT competencies of teachers using and supporting this environment.

ICT competence of a language teacher consists of five interrelated units: value-motivation, cognition, operation, communication and reflection.

The parameter of *the value-motivational component* is the desire of teachers to introduce digital technologies into the educational process;

The cognitive component is presented by knowledge of the methods, techniques and tools necessary in professional activities.

The operational component is represented by the capacity of teachers to implement and create educational materials using the e-learning system.

The communicative component allows to language teacher to provide effective interaction between participants in the educational process.

The reflexive component demonstrates the ability to conduct self-assessment and self-analysis of the activity performed.

The peculiarity of using this component of ICT competence of a language teacher finds expression in his knowledge and ability to develop certain language skills and progress students' speech skills on the basis of a particular technology.

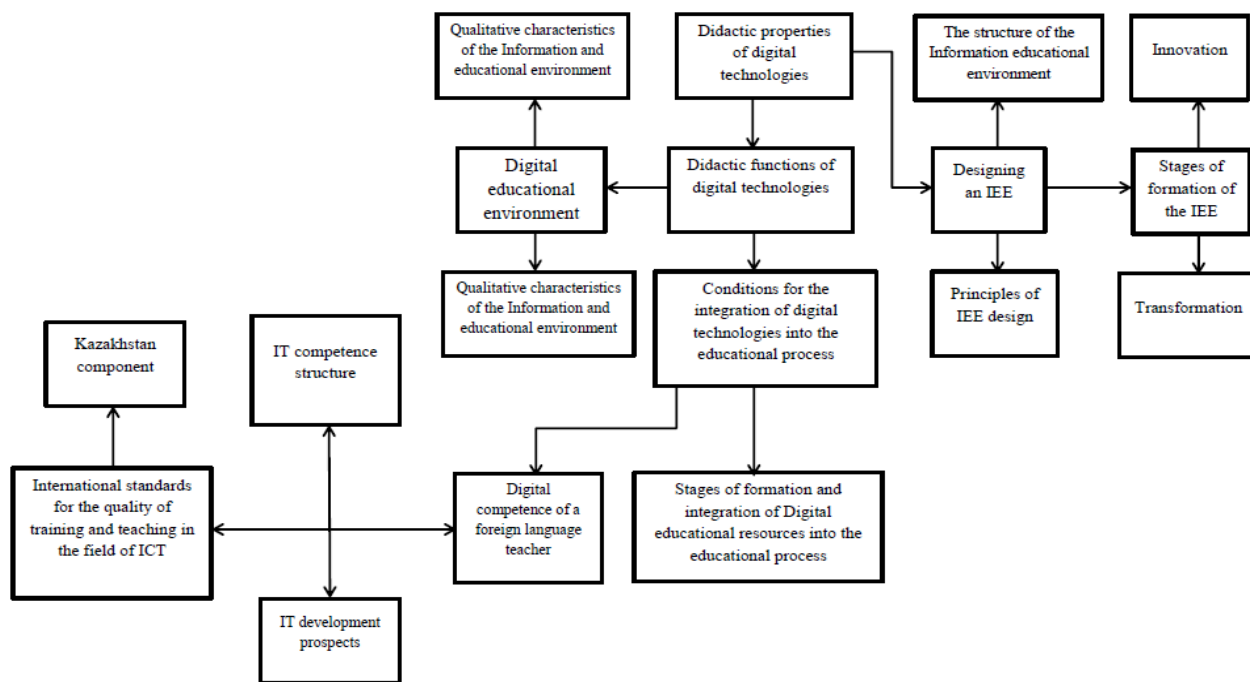

Figure 1 – Integration of digital technologies into language learning

After determining and creating the conditions for the successful integration of digital technologies into the teaching process, the following stages are implemented (Fig. 2):

1. Replacement of traditional teaching (new pedagogical techniques)
2. Strengthening traditional methods (using DOR for efficiency)
3. Modification (changing the components of the educational process)
4. Transformation (complete transformation of all components of the educational process)

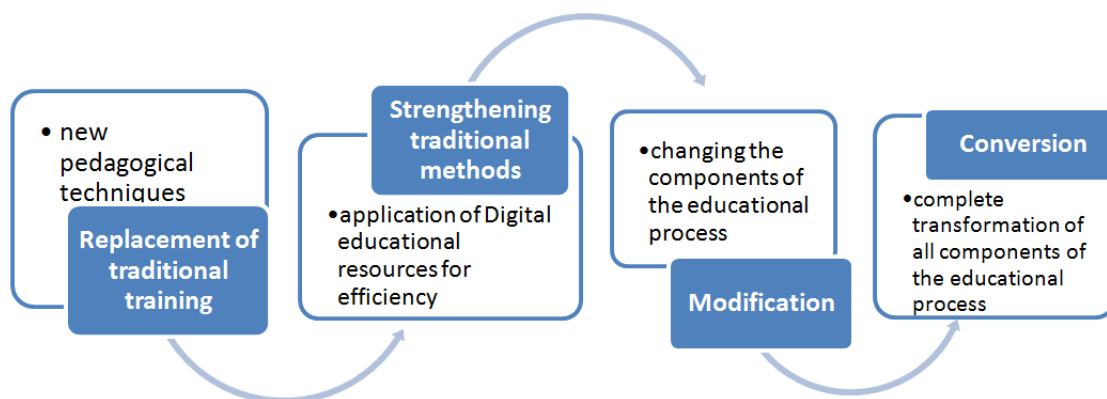

Figure 2 - Stages of digital technology integration

To create a holistic methodological system for teaching languages, we have developed a model (Fig. 3). This model differentiates target, content, procedure-activity, organization management and performance-evaluation units. As the components of the methodological system are considered the goals and methods of training, the content of modules, ways of organizing the educational process, criteria for assessing learning outcomes.

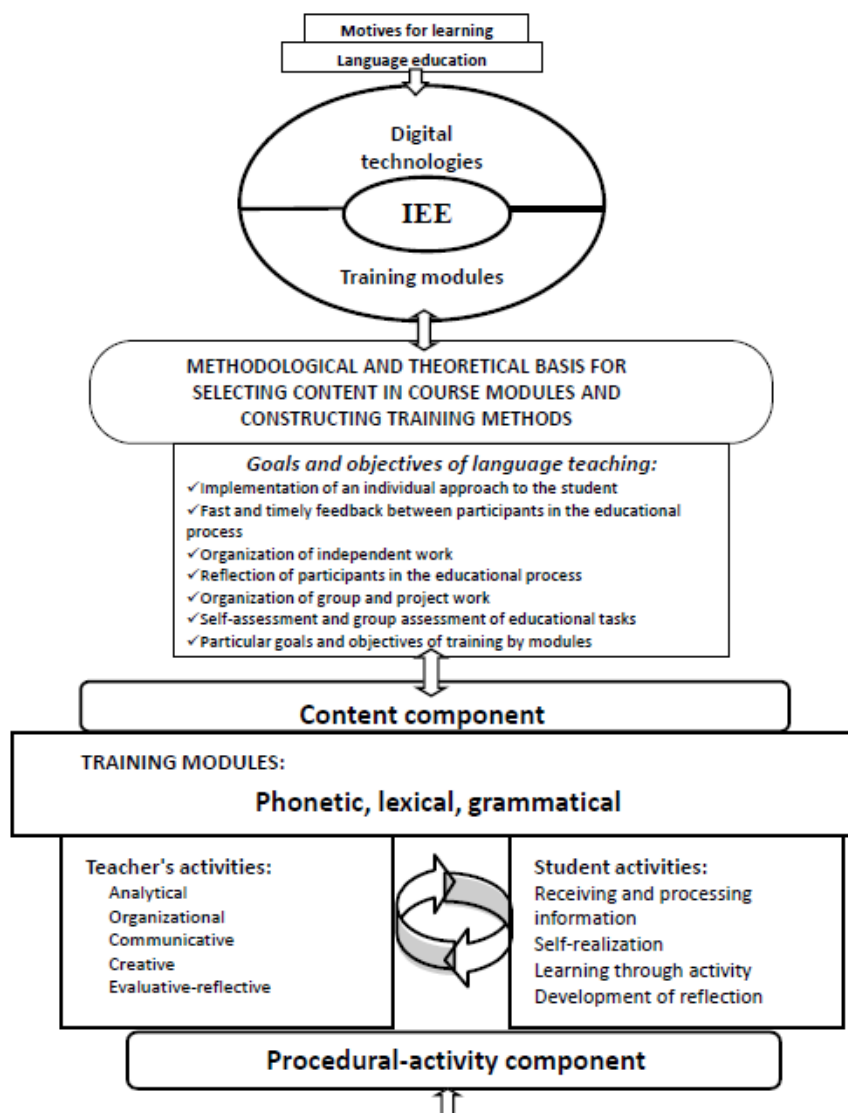
The target component of the methodological system includes the formation of experimental, problem-solving, research, and practical skills of students in, as well as the problem of motivation in language learning.

The content of the methodological system consists of phonetic, lexical and grammatical materials. The structure of new model was created on the basis of an integrative-modular approach, which meets all requirements of effective language content.

The procedural-activity component is based on the specific content of the language course, on the psychological and pedagogical foundations of developmental education, taking into account the age and personal psychological characteristics of students.

The organizational and managerial component is closely connected with managing the quality of the educational process at each stage of training with the help of carefully chosen recourses, material and methodological assistance.

The performance-evaluation component of this structure is responsible for the quality of language training, established by regulatory documents. It is connected with different instruments of control and assessment of knowledge and skills in the process of fulfillment of tasks and content at each stage of training.

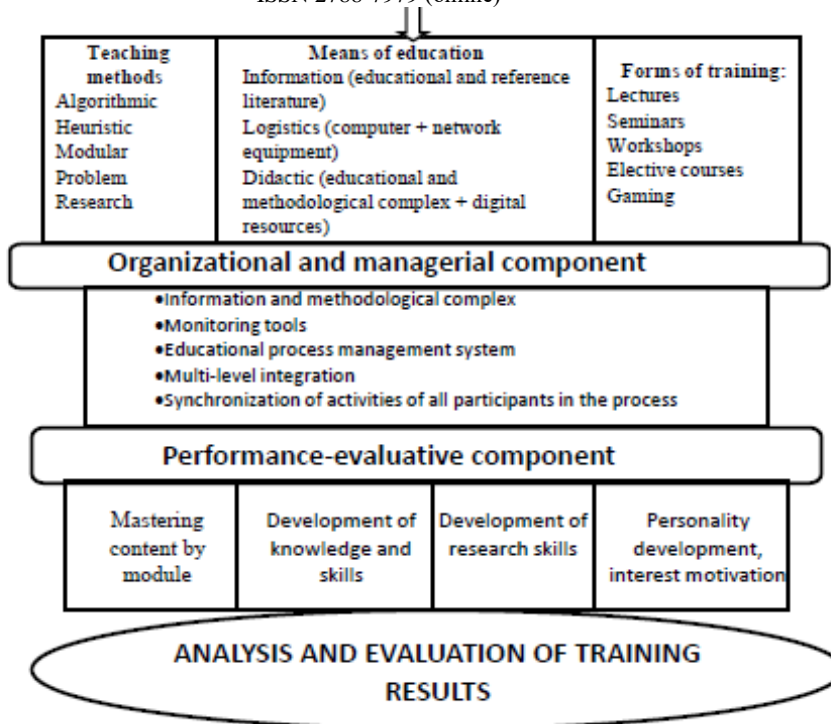

Figure 3 – Structural model of the methodological system of language teaching

CONCLUSION

The application of a digitalized education environment in the process of teaching languages makes it possible to fill in lack of sources of educational material, develop skills and abilities in information and research activities, and objectively evaluate knowledge and abilities.

The integrative approach significantly raises the amount of teaching resources, which does not conflict with the restricted time for studying a language course. Therefore constructing the content, in order to minimize it is useful the integrative-modular approach, which comprises didactic units in the form of interconnected and continuously developing flexible modules, allowing to take into account personal characteristics, the level of knowledge of students, and promote their independence.

FINANCING INFORMATION

The study was conducted within the framework of a grant funding project for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023-2025 (Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan) on the topic «Improvement of the methodological system of language teaching at the stage of digital transformation of education» (IRN AP19679103).

REFERENCES

- 1 Lin, C.-H., Zheng, B. and Zhang, Y. (2017), *Interactions and learning outcomes in online language courses*. // Br J Educ Technol, Vol.48, P.730-748. [Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.1111/bjet.12457> [english]. (accessed 08.03.2023)
- 2 Titova S.V. *Digital technologies in language classroom: theory and practice* [Text] [Cifrovye tekhnologii v yazykovom obuchenii: teoriya i praktika] / Titova S. V. - Moscow : Editus, 2017. - 247 s. : il., tabl.; ISBN 978-5-00058-548-1 [in Russian]. (accessed 18.02.2023)
- 3 Joost W.M. Verhoeven, Vibeke Thøis Madsen (2022) *Active Employee Communication Roles in Organizations: A Framework for Understanding and Discussing Communication Role Expectations* International Journal of Strategic Communication, Volume 16, Issue 1, P. 91-110

[Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503> [english]. (accessed 25.01.2023)

4 Kurebaeva G.A., Kurebaeva G.A., Smailova Z.U., Kashkenova A.M., Tusungozhinova G.S., Sakenov J.Z. (2014), *Psycholinguistic aspects students' speech formation (on materials of learning of foreign language)*. Life Science Journal, 11(11s) 465-468 (ISSN:1097-8135). [Electronic resource]. Available at: <http://www.lifesciencesite.com>. [english]. (accessed 03.05.2023)

5 Tuija Virtanen (2021), *Fragments online: virtual performatives in recreational discourse* Acta Linguistica Hafniensia, Volume 53, Issue 1, Pages 1-21 [Electronic resource]. Available at: <https://doi.org/10.1080/03740463.2020.1812895> [english]. (accessed 22.01.2023)

6 Yerahmetkyzy Zh., Akimbekova Sh., T.Kulgildinova, Adilbekova L., Alashbayev Ye., Ibragimova U. (2022), *Teaching children's literature to school children through digital educational resources* // World Journal on Educational Technology: Current Issues, Vol.14, No.5 Birlesik Dunya Yenilik Arastirma ve Yayincilik Merkezi. P. 1332-1342 [Electronic resource]. Available at: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1074349> [english]. (accessed 15.02.2023)

7 Aigerim, B., Aida, S., & Tulebike, K. (2022), *Investigating of Information and Communication Technology (ICT) skills and professionally-based competencies of translator candidates* // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), Vol.10(4), 894-917. [Electronic resource] Available at: <https://doi.org/10.46328/ijemst.2647> [english]. (accessed 18.06.2023)

8 Ibraimova Zh., Sadenova A., Mashinbayeva G., Sarymbetova A., Akimbekova Sh., Muzhygova G. (2022), *Formation of communicative competence of foreign university students through technologies* // World Journal on Educational Technology: Current Issues, Vol.14, No.3 Birlesik Dunya Yenilik Arastirma ve Yayincilik Merkezi., Pages 714-725

9 5 EFFECTIVE SKILLS FOR ONLINE COMMUNICATION [Electronic resource] Available at: <https://browsermedia.agency/blog/5-tips-for-online-communication/> [english]. (accessed 09.06.2023)

10 Rotondi V., Stanca L., Tomasuolo M. (2017), *Connecting alone: Smartphone use, quality of social interactions and well-being* // Journal of Economic Psychology, Volume 63, P.17-26, [Text] <https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.09.001> Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167487017302520> [english]. (accessed 13.08.2023)

11 Paradisi P, Raglianti M, Sebastiani L. (2021), *Online Communication and Body Language*. Front Behav Neurosci. Sep 7;15:709365. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2021.709365>. PMID: 34557076; PMCID: PMC8452979. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8452979/> [english]. (accessed 22.05.2023)

12 *Eight advantages of online communication for citizen engagement* [Electronic resource] Available at: <https://granicus.com/blog/eight-advantages-of-online-communication-for-citizen-engagement/> [english]. (accessed 09.04.2023)

Received: 11.06.2024

Тілдерді оқытудың қазіргі үлгісі: мазмұнды, тәсілдерді, ресурстарды интеграциялау

Г.А. Куребаева¹, И.С. Мусатаева², Т.А. Кульгильдинова³, Б. К. Жумабекова⁴

¹ Alikhan Vokeikhan University, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы

² Семей медицина университеті, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы

³ Абылайхан атындағы ҚазХҚӘТУ, Алматы, 011400, Қазақстан Республикасы

⁴ Торайғыров университеті, Павлодар, 010008, Қазақстан Республикасы

Білім берудің цифрлық трансформациясы, ең алдымен, оқытуды ұйымдастырудың әдістемелік үлгілерін жаңартуды көздейді. Осыған байланысты сандық білім беру ресурстарын білім беру қызметінде пайдалану мәселесі мұғалімдер үшін ең өзекті мәселеге айналды. Жаңа әдіс-тәсілдерді табу мәселелері зерттеу жұмысымыздың мақсатын айқындайды: тілді оқыту әдістемесінің сапасын арттыру.

Біз білім беру үдерісінің шарттарын әр оқушының жеке ерекшеліктерімен үйлестіруге қабілетті цифрлық технологияларды дәйекті, кешенді пайдалануға негізделген оқыту жүйелерінің жаңа үлгілерін қолдану және жетілдіру сатысында тұрмыз. оқу процесі.

Дәстүрлі және электронды оқытудың тиімді интеграциясын қамтамасыз ету үшін цифрландыру жағдайында тілдерді оқыту моделін әзірлеу мақсатында, сондай-ақ жоғарыда аталған модельдің құрылымдық-мазмұндық компоненттерін анықтау шеңберінде дәстүрлі және электронды оқытудың өзара әрекеттесу нүктелері. -оқыту, «Цифрландырудың тілдерді оқытуға әсері» тақырыбында сауалнама жүргізілді.

Респонденттердің жауаптарын талдау білім берудің цифрлық мазмұны келесі сипаттамаларға ие болуы керек екенін көрсетті: қолжетімділік, тапсырмалардың әртүрлілігі, өзін-өзі бағалау мүмкіндігі, әдістемелік мақсаттылық, нақты интерфейс.

Тілдерді оқыту процесінде цифрлық білім беру ортасын пайдалану оқу материалының көздерінің жетіспеушілігін өтеуге, ақпараттық және зерттеу іс-әрекетіндегі дағдылар мен дағдыларды дамытуға, білім мен дағдыларды объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Интегративті-модульдік тәсілді қолдану дидактикалық бірліктерді біріктіруді және оны өзара байланысты және үздіксіз дамып отыратын модульдер түрінде құруды көздейді, бұл жеке ерекшеліктерді, студенттердің дайындық деңгейін неғұрлым толық есепке алуға және олардың білім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. тәуелсіздік.

Кілт сөздер: тілді оқыту, цифрлық білім беру ортасы, интегративті әдіс, электронды және дәстүрлі оқыту, әдістемелік жүйе моделі.

Материал 11.06.2024 баспаға түсті

Современная модель языкового обучения: интеграция содержания, подходов, ресурсов

Г.А. Куребаева¹, И.С.Мусатаева², Т.А. Кульгильдинова³, Б.К. Жумабекова⁴

¹Alikhan Vokeikhan University, г.Семей, 071400, Республика Казахстан

²Медицинский университет Семей, Семей, 071400, Республика Казахстан

³КазУМОиМЯ имени Абылайхана, г.Алматы, 011400, Республика Казахстан

⁴Торайғыров университет, Павлодар, 010008, Республика Казахстан

Цифровая трансформация образования, прежде всего, предполагает обновление методических закономерностей организации обучения. В связи с этим вопрос использования цифровых образовательных ресурсов в учебной деятельности стал наиболее актуальным для педагогов. Проблемы поиска новых методов определяют цель нашего исследования: повысить качество методики обучения языкам.

Мы находимся на этапе применения и совершенствования новых моделей обучающих систем, основанных на последовательном, комплексном использовании цифровых технологий, способных гармонизировать условия образовательного процесса с индивидуальными особенностями каждого обучающегося, как одно из эффективных средств оптимизации процесса обучения.

В целях разработки модели обучения языкам в условиях цифровизации для обеспечения эффективной интеграции традиционного и электронного обучения, а также в рамках определения структурно-содержательных компонентов вышеназванной модели, точек взаимодействия традиционного и электронного обучения было проведено анкетирование на тему «Влияние цифровизации на изучение языков».

Анализ ответов респондентов показал, что обучающий цифровой контент должен обладать следующими характеристиками: доступность, разнообразие заданий, возможность самооценки, методическая целостность, понятный интерфейс.

Использование цифровой образовательной среды в процессе обучения языкам позволяет компенсировать недостаток источников учебного материала, развивать навыки и умения информационно-исследовательской деятельности, объективно оценивать знания и умения.

Суть интегративно-модульного подхода в укрупнении дидактических единиц и структурирование в виде взаимосвязанных и гибких модулей, позволяющих учесть индивидуальные особенности и уровень подготовки обучающихся, не препятствуя развитию их самостоятельности.

Ключевые слова: изучение языков, цифровая образовательная среда, интегративный подход, электронное и традиционное обучение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Lin, C.-H., Zheng, B. and Zhang, Y. *Interactions and learning outcomes in online language courses.* // Br J Educ Technol, 2017. – Vol.48: P.730-748. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1111/bjet.12457> [на англ.]. (дата обращения 08.03.2023)
- 2 Титова С.В. Цифровые технологии в языковом обучении: теория и практика [Text] / Титова С.В. - Москва : Editus, 2017. - 247 с.:ил., табл.; ISBN 978-5-00058-548-1 [на русском] (дата обращения 18.02.2023)
- 3 Joost W.M. Verhoeven, Vibeke Thøis Madsen, *Active Employee Communication Roles in Organizations: A Framework for Understanding and Discussing Communication Role Expectations* International Journal of Strategic Communication, Volume 16, 2022 - Issue 1. P. 91-110 [Electronic resource]. URL:<https://doi.org/10.1080/1553118X.2021.2014503> [на англ.] (дата обращения 25.01.2023)
- 4 Kurebaeva G.A., Kurebaeva G.A., Smailova Z.U., Kashkenova A.M., Tusungozhinova G.S., Sakenov J.Z. *Psycholinguistic aspects students' speech formation (on materials of learning of foreign language).* Life Science Journal 2014; 11(11s): 465-468 (ISSN:1097-8135). [Electronic resource]. URL: <http://www.lifesciencesite.com>. [на англ.] (дата обращения 03.05.2023)
- 5 Tuija Virtanen, *Fragments online: virtual performatives in recreational discourse* Acta Linguistica Hafniensia, Volume 53, Issue 1 (2021). Pages 1-21 [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1080/03740463.2020.1812895> [на англ.] (дата обращения 22.01.2023)
- 6 Yerahmetkyzy Zh., Akimbekova Sh., T.Kulgildinova, Adilbekova L., Alashbayev Ye., Ibragimova U. *Teaching children's literature to school children through digital educational resources* // World Journal on Educational Technology: Current Issues, Vol.14, No.5 Birlesik Dunya Yenilik Arastirma ve Yayincilik Merkezi. 2022, P. 1332-1342 [Electronic resource]. Available at: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1074349> [на англ.] (дата обращения 15.02.2023)
- 7 Aigerim, B., Aida, S., & Tulebike, K. (2022). *Investigating of Information and Communication Technology (ICT) skills and professionally-based competencies of translator candidates* // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 10(4), 894-917. [Electronic resource] URL:<https://doi.org/10.46328/ijemst.2647> [на англ.] (дата обращения 18.06.2023)
- 8 Ibraimova Zh., Sadenova A., Mashinbayeva G., Sarymbetova A., Akimbekova Sh., Muzhygova G. *Formation of communicative competence of foreign university students through technologies* //World Journal on Educational Technology: Current Issues, Vol.14, No.3 Birlesik Dunya Yenilik Arastirma ve Yayincilik Merkezi. 2022, Pages 714-725 [на англ.]
- 9 5 EFFECTIVE SKILLS FOR ONLINE COMMUNICATION [Electronic resource] URL: <https://browsermedia.agency/blog/5-tips-for-online-communication/> [на англ.] (дата обращения 09.06.2023)
- 10 Rotondi V., Stanca L., Tomasuolo M., *Connecting alone: Smartphone use, quality of social interactions and well-being* // Journal of Economic Psychology, Volume 63, 2017. – P.17-26, [Text] <https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.09.001> URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167487017302520> [на англ.](дата обращения 13.08.2023)
- 11 Paradisi P, Raglianti M, Sebastiani L. *Online Communication and Body Language.* Front Behav Neurosci. 2021 Sep 7;15:709365. <https://doi.org/10.3389%2Ffnbeh.2021.709365>. PMID: 34557076; PMCID: PMC8452979. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8452979/> [на англ.] (дата обращения 22.05.2023)

12 *Eight advantages of online communication for citizen engagement* [Electronic resource]
URL: <https://granicus.com/blog/eight-advantages-of-online-communication-for-citizen-engagement/> [на
англ.] (дата обращения 09.04.2023)

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2024

IRSTI 16.31.51

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp270-281](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp270-281)

Y.V. Moisseyeva¹, Y.M. Kandalina², T.V. Zayats¹, A.Y. Ismagulova¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²A.Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

REFLECTING ON A COMPREHENSIVE TEACHER TRAINING EXPERIENCE

This article aims to analyze the impact of the training experience of university lecturers focusing on its effectiveness for their personal and professional development. Applying mixed-methods research, it examines the experiences and overall performance of university lecturers in the role of teacher trainers based on instructional scaffolding approach. Data collection for the analyses involves the questionnaire survey including open-ended and close-ended questions that provide statistical insights into their instructional practices as trainers. The analysis of the survey held among the participants of the project show the high level of satisfaction with the training experience. The data of the survey help to understand better the challenges of university lecturers who were assigned the role of teacher trainers and experienced professional transformation. Based on the research, the authors identify possible implications and opportunities of meaningful professional development of university lecturers through the experience of training secondary school teachers.

Key words: training course, professional development, lecturer, comprehensive training, training session, professional community

MAIN PROVISIONS

Professional development courses for teachers can have a transformative effect on their pedagogical skills and teaching methods, professional development may lead to enhanced teacher engagement, and assist in creating a more effective organization of education [1]. The involvement of university lecturers in teacher training experiences enhances the professional development of lecturers themselves. Thus, becoming a trainer and cascading the knowledge and experience has changed the contexts and processes of learning for university lecturers, emphasizing non-formal, work-based learning. Conversely, although university lecturers can have a professionally fulfilling experience of becoming teacher trainers, there can also be potential difficulties and obstacles that they may face through such experience. Changing their professional role from being a lecturer in the university setting to becoming a trainer of in-service teachers calls for a different set of skills as well as a shift in mindset. This shift may require university lecturers to take on new responsibilities, such as designing and delivering effective training sessions, managing group work and communication within the group, and addressing diverse professional needs.

This study seeks the answers to the following questions:

- What motivated the university lecturers to become trainers?
- What influence does the training experience have on the development of new skills and professional growth among university lecturers?

In today's ever-changing educational context, where professional development is integrated into full-time professional work and other professional and personal commitments, the organization of professional training programs and the role of trainers and mentors need to be restructured and

modified. New formats of teachers' professional development rely on a teacher's continuous self-learning and the research-driven content, design, and implementation of effective training courses. Instructional scaffolding is the major approach to professional development in this study and is based on the experience and expertise the university lecturers have and deepening this proficiency by adjusting to the needs of learners. University lecturers perform double roles: learners while creating the materials for secondary school teachers and trainers while teaching and adopting the materials to the needs and competencies of school teachers. This approach to continuous professional development is adopted to the individual needs as well as contributes to a meaningful impact on teaching. Many studies by Kazakhstani and international researchers, such as A.Ibrasheva, G.Qanay, M. Courtney, E.Sharplin (2022), imply the significance of continuous professional development. It can be strengthened through shared experiences, improved teaching strategies, and collaborative efforts to become better teachers [2]. Research in this field by many scholars (C.Gallchoir, O. McGarr, C. Hinchion, P.Benson, J. Othman) defines the positive impact on the teaching experiences of school teachers who are likely to have a supportive attitude towards various forms of their professional growth.

In the last several years, a great number of various international studies and research projects have offered valuable insights into the overall impact of professional development and training programs on teachers. The main focus of these studies is on the types of professional development activities. Moreover, there are many studies describing benefits reviewed by trainees such as the acquisition of new skills, significant personal growth, and enhanced teaching practices [3], [4]. There is a notable amount of studies analyzing reasons for teachers to participate in training courses indicating their motivation and willingness [5].

Our research aligns with the growing interest and recognition of trainers' and educators' professional development which has not been thoroughly researched. We support the opinion of such researchers as Maraanen K., Stenberg K., Sintonen S., Kynäslahti H., Jyrhämä R, R., Byman R., who claim that the professional development of university educators as teacher trainers has been under-researched [6], [7].

There is a significant gap in this field of study relating to the role of university lecturers as teacher trainers in the changing educational landscape. This study aims to reduce this gap by investigating the impact on the professional development of university educators involved in teacher training experiences. Undoubtedly, the teaching community in Kazakhstan is recognising the increasing significance of integrating teacher training experience for the professional development of university lecturers.

INTRODUCTION

The aim of the research is to analyze the effectiveness of training experiences on the professional development of university lecturers. This research was conducted based on the participation of university lecturers who served as trainers within the pedagogical development program developed by the Akmola Region English Language Teachers Association (ARELTA) and the Regional English Language Office of the U.S. Embassy in Astana. The program aimed at enhancing the skills and knowledge of secondary school English teachers in Kazakhstan.

The research aims to analyze the influence of training experience on the professional development of a university lecturer. To achieve the goal the following objectives are to be solved:

- Analyze the university lecturers' satisfaction and overall performance as trainers of secondary school teachers;
- Discuss the influence of training experience on the formation of new skills and professional growth of university lecturers;
- Reveal possible avenues for further research based on the findings to open up new research directions.

For the duration of the four-month training period, the university lecturers were able to gain the experience of working with the secondary school teachers and also improve their skills in the

area of delivering professional training. This newly acquired experience changed their perceptions towards training of teachers on secondary schools' level, positively.

Data on the extent to which members of the university staff who delivered the training acquired new professional skills is an indicator of the adequacy of the training program as well as the efficiency of the training mode. Besides that, this research can also be used to identify those training strategies and methods that have the greatest effect on lecturers' professional development.

MATERIALS AND METHODS

The present study focuses on the data from a cohort of university lecturers with a view to analyzing and comparing their responses. Many researchers offer different findings relating to school teachers' reflections about training courses and programs. We can find such investigations in the works of international educators (K. Vogt, D. Tsagari, G. Spanoudis, H. Posti-Ahokas, M.Hassan, K.M.Idris, R. Sancar, D.Atal, D. Deryakulu). G.Qanay, D. Frost (2020) focus on transforming teachers' professional learning in mainstream schools in Kazakhstan. L. Karibayeva, A. Nogaibayeva, G.K. Kassymova, M. Nursultan (2023) analyzed Kazakhstani EFL teachers' attitudes and conceptions towards continuous professional development.

This article looks into Kazakhstani university lecturers' reflections on taking the role of school teacher trainers and its impact on their professional development. Fifteen university lecturers from thirteen different regions of Kazakhstan took part in the Pedagogical University Development project. However, the university educators had to follow two conditions. As part of the project, these lecturers designed and delivered teacher training workshops to a cohort of approximately 400 teachers of English from secondary schools and colleges. Before the start of the training period, the university lecturers underwent trainer training courses, during which they developed program outlines, training session content, as well as engaged in team discussions to address any potential obstacles that may arise during the training.

On completing the full course of training, the university lecturers participated in the post-training survey. The group of lecturers turned trainers included both beginning professionals and experienced lecturers, with most of them having little to no prior experience in training in-service teachers.

Qualitative and quantitative analysis was performed with post-training survey's data given by the lecturers. The quantitative analysis elucidated the statistical results into the effects of the teacher training experience on different aspects of the professional development program such as its contents and its delivery mode. And it did show main patterns, sorts of correlation of variables, and inform us on how the training was effective.

The survey was conducted in the form of google form that was divided into four different sections: A) the general information about trainers; B) motivation of trainers for their training; C) the teacher training mode; and D) comments and reflection.

The general information about the trainers helped to reveal the experience of the trainers thus contributing to understanding their motives and possible challenges in their work. Motivated teachers contribute to the success of their learners and this part of the question as well as reflection may suggest new ideas for further study in the field.

The questionnaire contained both the closed-ended and open-ended questions that helped us to collect both the quantitative and qualitative data. The following questions were included:

General background

How many years of teaching experience do you have?

Is this your first experience of training in-service teachers?

Motivation and Trainer Training

What are the reasons you applied for the Scaffolding PUDP project?

Do you agree with the statement: "After the trainer training course I feel confident about the upcoming teacher training course?"

Teacher training

What is your level of satisfaction with your training experience on a scale from 1 to 10?

What was the amount of support provided by the Project team?

What aspects of training did you find most useful for yourself?

What aspects of training did you find most challenging?

Comments and reflection

What impact has the project had on your career?

How is this course different from other professional development courses you conducted/took?

The collected data were categorized and analyzed to evaluate what positive or negative attitudes trainers had after delivering training sessions and workshops. For data interpretation, we applied both quantitative and qualitative analysis methods. Qualitative data was processed via the use of statistical techniques, including descriptive statistics and correlation analysis. The qualitative data analysis was employed to get a clearer understanding of the experiences, obstacles, and successes shared by the participants.

RESULTS

The first section of the survey represented the years of teaching experience of the fifteen university lecturers - trainers of the in-service teachers and revealed the length of their teaching experience. The findings of the survey are classified into four different categories: highly experienced educators with more than 20 years of experience, mid-career teachers having 10-20 years of teaching expertise, indicators with 5-9 years of experience, and early – career teachers with 0-4 years of working experience.

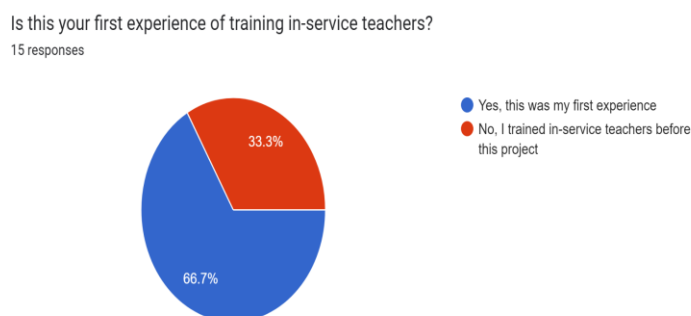

Figure 1. Participants' training experience

The total responses illustrate that the greatest number of survey participants (66.7%) have no less than 20 years of teaching experience including a big group of highly experienced teachers. The data signifies professionals with a vast field of expertise and knowledge of teaching. There is also a noticeable number of teachers with 5-9 years of teaching experience (13,3%), which identifies a mid-career level of experience. In perspective, those trainers could potentially strike up a balance of experienced knowledge and fresh opportunities to the training experiences of the participants. Trainers with 10-20 years of teaching experience fall in between (13,3%), who have acquired a substantial understanding of teaching over the years. Finally, there are respondents with working experience ranging from 0 to 4 years making about 6,7%. Those early-career educators could greatly contribute to the project by bringing fresh ideas and new approaches as they have recently turned into the teaching profession.

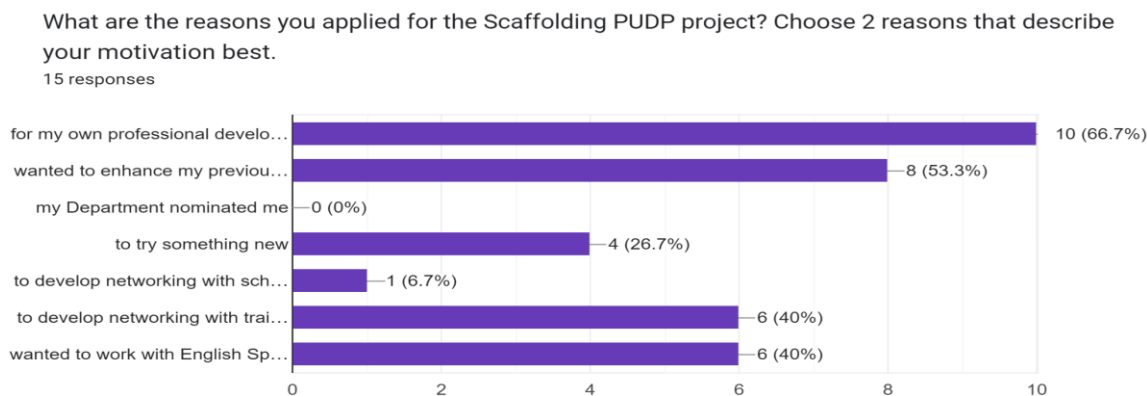

Figure 2. Reasons for participating in PUDP

The questionnaire results show a notable variety of reasons and motivations for participation in PUDP starting with professional and personal development (66,7%), improving prior teaching experiences (53,3%), and developing networking opportunities(40%). The analysis defines one of the dominant factors of motivation as the opportunity for collaborative work with experts and professionals(40%). The prevailing motivation among the respondents is the desire to grow as educators through diverse training experiences. The results of the survey highlight the importance of effective collaboration of the trainers' professional community, expert guidance, individual-centered content development, and specialist-guided training sessions. It also signifies the importance of both in-person and online sessions and interactions for an effective training experience. As a result, the combination of these factors greatly contributes to a well-developed and logically – structured trainer-training program.

The results of the survey illustrate the participants' agreement with the statement: *After the Trainer Training (September - December), I felt confident about the upcoming teacher training course.* The responses allow us to draw the following conclusion: the majority of the participants 86,7% expressed agreement with the statement. These data signify that a vast variety of the participants gained a sense of confidence after completing the trainer-training program, and absolutely ready for the upcoming teacher-training course. A smaller group of respondents neither agree nor disagree (13.3%). This means that while some trainers might feel not strongly confident about their readiness, still they also do not actively disagree with the statement. The provided data indicate a certain degree of their dissatisfaction with the trainer-training program or a constant search for perfection. It also may imply their professional ambition to be exceptionally prepared for training school teachers utilizing the materials created while trainer training.

The survey questions in the third section focused on the process of teacher training that the university lecturers were actively involved in during fifteen weeks delivering two sessions per week and totaling eighty hours of intensive face-to-face training. All the respondents reported being satisfied with their training experience, with 40% of the respondents grading their experience as very satisfying (8 on a scale of 0 to 10) and the other 60% were extremely satisfied, giving the experience the maximum score of 10, thus proving that this engagement in training work was a very positive professional experience for all the lecturers.

Please evaluate your level of satisfaction with your training experience on a scale from 1 (dissatisfied) to 10 (extremely satisfied)

15 ответов

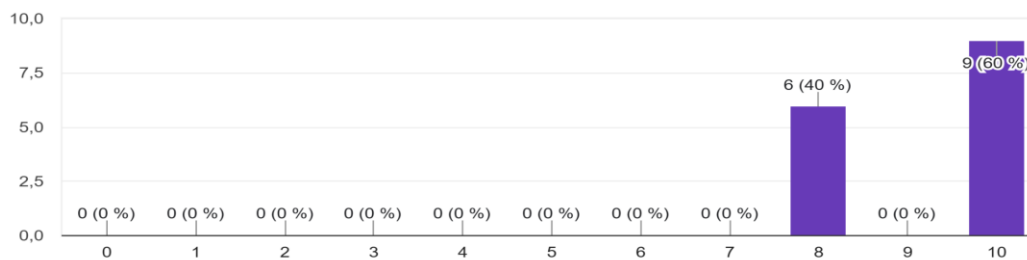

Figure 3. Levels of satisfaction with the trainer – training program

To ensure the quality of training and to provide additional support to the local trainers, the project team representatives traveled to the training sites to participate in the sessions conducted by the local trainers in their respective universities where they had discussions with the session participants and provided feedback to the local trainers.

The survey showed that the trainers mostly appreciated the support provided during the training, with 86.7% of the respondents reporting the amount of support was “just right”, and 13.3 % stating they got more support than they needed. No respondents said they did not receive sufficient support. The analysis of the responses relating to the comment section of the survey suggests the appreciation of the freedom the trainers had for planning and delivering the program. They report about the balance between the amount of freedom and of support provided by the program team. It is notable that when defining the most rewarding aspects of training and the aspects of the program the trainers found most useful for teachers, there was a strong correlation between the two:

- Which aspects of the training did you find most rewarding for yourself?
- Which aspects of the training did you find most useful for your participants?

The final section of the survey revolved around the possible impact the project had on the trainers’ own professional development and career development opportunities. This section gave another proof of the successful transition from a lecturer to a teacher trainer and the integration of this teacher training experience into their professional repertoire. 73.3% of the respondents reported that the training experience in the project inspired them to look for opportunities to proceed with their in-service teacher training experience within other projects, while 53.3% said they wanted to deepen their expertise in the field. The same proportion of the respondents (53.3%) said that they had developed new ideas for improving their work as university lecturers working with pre-service teachers in training, 60% reported integrating new techniques in their teaching practice, and 13.3% had new ideas for research.

DISCUSSION

The overall analysis of the provided data suggests a notable variety of teaching experience levels of the participants. The project involved a mix of highly – performing professionals and those at various stages of their teaching careers ranging from young teachers to mid-career educators. This range of teaching experiences pertains to a dynamic educational environment with cascading of knowledge and exchanging innovative teaching practices. The project greatly enhances the educators’ prior experience by collaborating and training in-service teachers. The responses are classified into two categories:

- *Yes, this was my first experience*
- *No, I trained in-service teachers before this project*

The biggest amount of the participants admit that this training project was their first experience in training in-service teachers. This suggests that the most part of the trainers is relatively new to this transformative educational role. However, a smaller number of university educators indicate their having prior experience in training in-service teachers before this project. These professionals share their pre-existing expertise to the project by bringing insights and effective approaches based on their prior engagements.

The provided findings of the survey illustrate the collaboration of less-experienced trainers and experienced ones. The diverse number of participants might contribute to the overall training program introducing a wide range of potential benefits and strategies. The presence of both first-time trainers and those with previous experience can facilitate knowledge sharing and the implementation of effective teaching methodologies during training the trainers' sessions and the development of the curriculum to train in-service teachers.

The most frequent, and arguably the most important impact of the training experience reported by the respondents was a collaborative network with secondary school teachers that the university lecturers developed during the project. The trainers cited examples of such collaboration in the comment section giving evidence of establishing professional connections and opportunities for further professional development: *I reviewed teachers' author's courses and school scientific projects, ...worked with school teachers in conferences, invited them as guest speakers, I invited a teacher to our university to be an advisor on diploma papers, and many more.* Citing examples of self-development and expansion of their professional area of expertise, the respondents reported having been selected to be a trainer in another teacher training project, applying for a professional development course, and having been awarded travel grants to be speakers at a national English teacher conference.

The provided data suggest the motivations behind university educators' participation in the Scaffolding PUDP project. The survey offers questions defining the participants' motivation and reasons for participation. The responses provide the following patterns:

1) Enhancing Prior PUDP Experience: A notable amount of the respondents applied for the program to upgrade their previous experience with the PUDP. They considerably recognize the value of continuing growth in their educational careers.

2) Personal and Professional Development: Most participants indicate their personal and professional growth as the predominant factor of motivation. This can illustrate their active approach to improving their teaching practices and enhancing their career prospects.

3) Professional Networking with Trainers from Other Universities: Most trainers are interested in the opportunity to expand their professional network by interacting with trainers from different universities. Their main priority is collaboration and sharing experiences beyond their immediate academic environment.

4) Working with English Specialists from the Department of State: A considerable amount of participants is encouraged to collaborate with English specialists from the Department of State. The participants highly appreciate the chance to enhance their knowledge by working with foreign experts.

5) Trying Something New: A small group of trainers express a curiosity for exploring new experiences by leaving their comfort zones and being engaged in new teaching approaches and potential challenges.

Discussing the successes of the project, the lecturers commented on why this project experience was special for them: *The course gave us a lot of opportunities for professional development, we interacted closely with English teachers from schools and we could use our knowledge in practice, it gives a final product; it builds both trainer and teacher network - and a strong one; it gives a feeling of accomplishment, it's purely practical, no dull lecturing, just practical implementation of new skills,* and many more positive comments.

As part of the survey questions, the trainers gave examples of their major accomplishments and proudest moments, most of which revolved around teachers' professional successes during the training and building professional networks within cities. To cite just a few examples: *My trainees*

got a lot of new ideas and teaching techniques during the training which they incorporate successfully in their teaching practice, my trainees not only could learn the steps of the course design but could also establish rapport, find new friends, could cascade acquired knowledge from the course to their colleagues and apply to the open class lessons, we managed to build a strong community- even though the project ended, the participants keep in touch with me and each other.

Sessions on teaching techniques were rated as the most rewarding for the trainer and one of the most useful aspects for participants from the trainers' perspective, while the process of course design was voted as the most useful aspect for teachers and a considerably rewarding part for the trainers. The third most useful and rewarding aspect was the use of new educational technology and tools, more than half of the respondents called it most rewarding and almost the whole cohort of trainers rated this aspect as most useful.

The questions revolving around the skills the teachers developed during the training program revealed a further agreement between the program goals and the outcomes reached: the overwhelming majority of the respondents believe the teachers developed the skills of course design, and the same number of trainers state the teachers improved their communicative skills in English as the training program was delivered in English. Most of the respondents said the teachers learned about other professional development opportunities and programs, moreover, there was a significant improvement in teachers' digital literacy. Many other aspects including presentation skills, teamwork, and lesson planning were also rated high by the respondents. However, the trainers believe that teachers need to continue working on such skills as action research, assessment strategies, and further improvement of course design skills. The data provided by the questionnaire reveal that the trainer-training program had a positive impact on the participants' levels of confidence. This most likely highlights that the program equipped the trainers with the necessary skills and knowledge to participate in the upcoming teacher training course with a high level of motivation and assurance.

Overwhelming schedules were mentioned as the main challenges the lecturers had to face when designing and delivering the training. They had to perform their training work in addition to their regular full-time university lecturer jobs and a need for further development as trainers. As part of their post-training reflection, the lecturers mentioned a need to continue working on their methodology skills, time and session management, presentation and communication, as well as action research skills.

Another important aspect to consider was the amount of external support the university faculty needed in delivering the training program and switching their traditional roles of being university lecturers to being trainers for secondary school teachers. During the whole training period, the project team provided their support by engaging the project in-country coordinator, four local coordinators, and the project facilitator to answer questions in the project's group and individual chats on social media as well as discussing various issues during zoom meetings.

Regarding the overall success of the project, the respondents emphasized that the practical nature of the course and the extensive duration of the training that lasted the entire academic year was the key factor. Such other aspects as teacher - trainer training, curriculum development, revision and review, and the delivery of training to teachers contributed greatly to the successful outcomes of the training. The training program is described as practical, focused on developing skills, and aimed at producing measurable outcomes. Among the skills taught, curriculum design through the creation of original, author courses and the implementation of innovative active learning techniques were found particularly important and beneficial for teachers. Additionally, the project resulted in creating and/or developing teacher professional communities in different cities and regions that participated in it. Besides, the training also facilitated the personal and professional growth of individual teachers throughout the training process. In spite of the challenges and obstacles the trainers had to face, such as time management issues, the training experience had a positive impact on university educators, enhancing their professional development, expanding their teaching experiences, and influencing their perspective career plans.

CONCLUSION

The analysis of the results illustrates the positive impact of training experience on the university lecturers' career perspectives and training benefits both for experienced educators and less experienced ones. The diversity of the trainers greatly contributes to the success of the training program by sharing a variety of viewpoints and approaches. It was beneficial for knowledge cascading, the application of efficient teaching techniques during the training sessions, and the creation of the curriculum for in-service teacher training.

The survey data highlights that trainers recognize the importance of continuous growth in their educational practices. The results imply their active approach to improving teaching skills and advancing career prospective. The participation in the project demonstrates their desire to build strong professional and academic environments, to collaborate with specialists and to grow in the field of their knowledge expertise. Moreover, it motivates and stimulates to explore innovative teaching approaches by stepping beyond comfort zones.

Additionally, the training practices highlight the importance of cooperative endeavors, personalized content creation, and trainee-focused training sessions. It also emphasizes the effectiveness of training experience through the balance of face-to-face and virtual interactions. The mix of these factors appears to contribute to a comprehensive trainer-training program. The trainer training program had a positive influence on participants' confidence in the field of training.

University lecturers often have overwhelming schedules. The responsibility to take on the role of a trainer can add much to their workload. That professional shift demands to balance between teaching responsibilities and the preparation and delivery of training sessions. Besides, it requires very careful time management and discipline. Trainers need to be very mindful of the diverse learning styles and preferences of school teachers. More than often they may need to change their classroom management and instructional strategies, incorporate interactive and collaborative activities, and create engaging learning atmosphere to foster a greater output of the participants. Not all participants may be easily engaged in the educational practices during the training sessions. Trainers may face reluctance of the trainees who may not be equally receptive. Overcoming such difficulties may require patience, building effective communication strategies and rapport among the participants, and the ability to address challenges and concerns.

It can be concluded that there is a great need for trainers to follow the tendencies of the latest research, pedagogical and teaching practices, and technological advancements in their field. It is important to constantly update their knowledge and skills to provide meaningful professional development experiences for teachers. When university lecturers experience that transformative transition into trainers, they can experience personal and professional growth. It provides increased job satisfaction, leads to improving training practices, and results in developing a stronger sense of leadership within the teaching community. Overall, training experience develops the skills of balancing time and workload, adapting to different learning styles, and staying updated with educational tendencies and trends.

REFERENCES

- 1 Taşdemir, H. and Karaman, A. (2022), "Professional development practices of English language teachers: A synthesis of studies published between 2006 and 2020", *Bera*, vol.6, n. 1, available at: <https://doi.org/10.1002/rev3.3350>.
- 2 Vadivel, B., Namaziandost, E. and Saedian, A (2021), "Progress in English Language teaching through continuous professional development—teachers' self-awareness, perception, and feedback", *Frontiers in Education*, vol. 6, available at: <https://doi.org/10.3389/feduc.2021.757285>.
- 3 Sancar, R., Atal, D., and Deryakulu, D. (2021), "A new framework for teachers' Professional Development", *Teaching and Teacher Education*, vol. 101, available at: <https://doi.org/10.1016/j.tate.2021.103305>.

- 4 Blanchard, P.N. and Thacker, J.W. (2007), *Effective Training: Systems, Strategies, and Practices*, 3rd ed., Upper Saddle River, NJ.
- 5 Sadeghi, K. and Richards, J. (2021), “Professional development among English language teachers: challenges and recommendations for practice”, *Heliyon*, vol.7, no. 9, available at: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e08053>.
- 6 Maraanan, K., Stenberg, K., Sintonen, S., Kynäslahti, H., Jyrhämä, R, R. and Byman R. (2023), ‘University faculty leaders’ views of teacher educators’ professional development”, *Journal of Education for Teaching*, vol. 49, no. 1, pp.21-36, available at: <https://doi.org/10.1080/02607476.2022.2045865>.
- 7 Kraiger, K. (2009), “Benefits of Training and Development for Individuals and Teams, Organizations, and Society”, *Annual Review of Psychology*, vol. 60, no. 1, pp. 451-74, available at: [10.1146/annurev.psych.60.110707.163505](https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163505).
- 8 Vogt, K., Tsagari, D. and Spanoudis, G. (2020) “What Do Teachers Think They Want? A Comparative Study of In-Service Language Teachers’ Beliefs on LAL Training Needs”, *Language Assessment Quarterly*, vol. 17, n. 4, pp. 386–409, available at: <https://doi.org/10.1080/15434303.2020.1781128>.
- 9 Wijayati, R. D., Zeyuan, Y., and Nuryana, Z. (2024). Professional Development through Mentoring: Novice ESL Teachers’ Identity Formation and Professional Practice, *Asia Pacific Journal of Education*, vol. 44, n.1, pp. 176–178, available at: <https://doi.org/10.1080/02188791.2022.2163760>.
- 10 Faurer, J., Sutton, C. and Worster, L. (2014), “Faculty Mentoring: Shaping A Program”, *Contemporary Issues in Education Research*, vol. 7, no. 2, pp. 151–154, available at: <https://doi.org/10.19030/cier.v7i2.84879>.
- 11 Mullen, C. A., and Klimaitis, C. C. (2020), “Defining mentoring: A literature review of issues, types, and applications”, *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 1483, n. 1, pp. 19-35, available at: <https://doi.org/10.1111/nyas.14176>.

Received: 31.05.2024

Мұғалімдердің кәсіби даму тренингтерін өткізу тәжірибесін жинақтау

Е.В.Моисеева¹, Е.М.Кандалина², Т.В.Заяц¹, А.Е. Исмагулова¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақаланың мақсаты жоғары оқу орындары оқытушыларының мектеп мұғалімдерін жаттықтырушылары ретіндегі жұмыс тәжірибесінің тұлғалық және кәсіби даму тиімділігіне назар аудара отырып, оның әсерін талдау болып табылады. Аралас әдісті пайдалана отырып, зерттеуде жоғары оқу орындары оқытушыларының жаттықтырушылар рөліндегі тәжірибесі мен жұмысының жалпы тиімділігі зерттеледі. Талдау үшін деректер жинау жаттықтырушылардың жұмысы туралы статистикалық ақпарат беретін ашық және жабық сұрақтарды қамтитын сауалнама жүргізуден тұрады. Қатысушылар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері жаттықтырушы ретіндегі жұмыс тәжірибесіне қанағаттанудың жоғары деңгейін көрсетеді. Сауалнама барысында берілген мәліметтер мектеп мұғалімдерінің жаттықтырушылары ретінде жұмыс жасай отырып, трансформациялық ауысуды бастан өткерген университет оқытушыларының алдында тұрған және кездестіру мүмкіндігі бар қиындықтарды атап көрсетеді. Жүргізілген зерттеуді негізге ала отырып, авторлар орта мектеп мұғалімдерімен кәсіптік оқытуды жүзеге асыратын жоғары оқу орындары оқытушыларының кәсіби дамуының ықтимал жағдайлары мен мүмкіндіктерін анықтайды.

Кілт сөздер: оқыту курсы, кәсіби даму, университет оқытушысы, кәсіби дайындық, оқыту семинары, кәсіби қоғамдастық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Taşdemir H., Karaman A. Professional development practices of English language teachers: A synthesis of studies published between 2006 and 2020, 2022 //Bera//, vol.6, n. 1, URL: <https://doi.org/10.1002/rev3.3350>.
- 2 Vadivel B., Namaziandost E., Saeedian A. Progress in English Language teaching through continuous professional development—teachers’ self-awareness, perception, and feedback, 2021 //Frontiers in Education//, vol. 6, URL: <https://doi.org/10.3389/feduc.2021.757285>.
- 3 Sancar R., Atal D., Deryakulu D. “A new framework for teachers’ Professional Development”, 2021//Teaching and Teacher Education//, vol. 101, URL: <https://doi.org/10.1016/j.tate.2021.103305>.
- 4 Blanchard P.N., Thacker J.W. Effective Training: Systems, Strategies, and Practices. - 3rd ed., NJ: Upper Saddle River, 2007.
- 5 Sadeghi K., Richards, J. Professional development among English language teachers: challenges and recommendations for practice, 2021 //Heliyon// vol.7, no. 9, URL: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e08053>.
- 6 Maraanan K., Stenberg K., Sintonen S., Kynäslahti H., Jyrhämä R, R., Byman R. University faculty leaders’ views of teacher educators’ professional development, 2023 //Journal of Education for Teaching//, vol. 49, no. 1, pp.21-36, URL: <https://doi.org/10.1080/02607476.2022.2045865>.
- 7 Kraiger K. Benefits of Training and Development for Individuals and Teams, Organizations, and Society, 2008 //Annual Review of Psychology// vol. 60, no. 1, pp. 451-74. URL: [10.1146/annurev.psych.60.110707.163505](https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163505).
- 8 Vogt, K., Tsagari, D. and Spanoudis, G. What Do Teachers Think They Want? A Comparative Study of In-Service Language Teachers’ Beliefs on LAL Training Needs, 2020, //Language Assessment Quarterly//, vol. 17, n. 4, pp. 386–409, available at: doi: [10.1080/15434303.2020.1781128](https://doi.org/10.1080/15434303.2020.1781128).
- 9 Wijayati, R. D., Zeyuan, Y., Nuryana, Z. Professional Development through Mentoring: Novice ESL Teachers’ Identity Formation and Professional Practice, 2024, //Asia Pacific Journal of Education//, vol. 44, n.1, pp. 176–178, URL: <https://doi.org/10.1080/02188791.2022.2163760>.
- 10 Faurer J., Sutton C., Worster L. Faculty Mentoring: Shaping A Program, 2014 //Contemporary Issues in Education Research//vol. 7, no. 2, pp. 151–154, URL: <https://doi.org/10.19030/cier.v7i2.8487>.
- 11 Mullen C. A., Klimaitis C. C. Defining mentoring: A literature review of issues, types, and applications, 2020, //Annals of the New York Academy of Sciences//, vol. 1483, n. 1, pp. 19-35, URL: <https://doi.org/10.1111/nyas.14176>.

Материал 31.05.2024 баспаға түсті

Обобщение опыта проведения тренингов профессионального развития учителей

Е.В.Моисеева¹, Е.М.Кандалина², Т.В.Заяц¹, А.Е. Исмагулова¹

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан

Целью данной статьи является анализ влияния опыта работы преподавателей вузов в качестве тренеров школьных учителей с акцентом на его эффективность для их личностного и профессионального развития. Используя смешанный метод, в исследовании изучается опыт и общая эффективность работы преподавателей вузов в роли тренеров. Сбор данных для анализа представляет собой анкетирование, включающее открытые и

закрытые вопросы, которые дают статистическую информацию о работе тренеров. Результаты опроса, проведенного среди участников, свидетельствуют о высоком уровне удовлетворенности опытом работы в качестве тренера. Данные, предоставленные в ходе опроса, подчеркивают трудности, с которыми столкнулись преподаватели университетов, которые пережили трансформационный переход в тренеров школьных учителей. Основываясь на проведенном исследовании, авторы определяют возможные последствия и возможности профессионального развития преподавателей вузов, осуществляющих профессиональное обучение учителей средней школы.

Ключевые слова: обучающий курс, профессиональное развитие, преподаватель университета, профессиональная подготовка, обучающий семинар, профессиональное сообщество

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Taşdemir H., Karaman A. Professional development practices of English language teachers: A synthesis of studies published between 2006 and 2020, 2022 //Bera//, vol.6, n. 1, URL: <https://doi.org/10.1002/rev3.3350>.
- 2 Vadivel B., Namaziandost E., Saeedian A. Progress in English Language teaching through continuous professional development—teachers’ self-awareness, perception, and feedback, 2021 //Frontiers in Education//, vol. 6, URL: <https://doi.org/10.3389/feduc.2021.757285>.
- 3 Sancar R., Atal D., Deryakulu D. “A new framework for teachers’ Professional Development”, 2021//Teaching and Teacher Education//, vol. 101, URL: <https://doi.org/10.1016/j.tate.2021.103305>.
- 4 Blanchard P.N., Thacker J.W. Effective Training: Systems, Strategies, and Practices. - 3rd ed., NJ: Upper Saddle River, 2007.
- 5 Sadeghi K., Richards, J. Professional development among English language teachers: challenges and recommendations for practice, 2021 //Heliyon// vol.7, no. 9, URL: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e08053>.
- 6 Maraanen K., Stenberg K., Sintonen S., Kynäslahti H., Jyrhämä R, R., Byman R. University faculty leaders’ views of teacher educators’ professional development, 2023 //Journal of Education for Teaching//, vol. 49, no. 1, pp.21-36, URL: <https://doi.org/10.1080/02607476.2022.2045865>.
- 7 Kraiger K. Benefits of Training and Development for Individuals and Teams, Organizations, and Society, 2008 //Annual Review of Psychology// vol. 60, no. 1, pp. 451-74. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163505>.
- 8 Vogt, K., Tzagari, D. and Spanoudis, G. What Do Teachers Think They Want? A Comparative Study of In-Service Language Teachers’ Beliefs on LAL Training Needs, 2020, //Language Assessment Quarterly//, vol. 17, n. 4, pp. 386–409, available at: doi: [10.1080/15434303.2020.1781128](https://doi.org/10.1080/15434303.2020.1781128).
- 9 Wijayati, R. D., Zeyuan, Y., Nuryana, Z. Professional Development through Mentoring: Novice ESL Teachers’ Identity Formation and Professional Practice, 2024, //Asia Pacific Journal of Education//, vol. 44, n.1, pp. 176–178, URL: <https://doi.org/10.1080/02188791.2022.2163760>.
- 10 Faurer J., Sutton C., Worster L. Faculty Mentoring: Shaping A Program, 2014 //Contemporary Issues in Education Research// vol. 7, no. 2, pp. 151–154, URL: <https://doi.org/10.19030/cier.v7i2.8487>.
- 11 Mullen C. A., Klimaitis C. C. Defining mentoring: A literature review of issues, types, and applications, 2020, //Annals of the New York Academy of Sciences//, vol. 1483, n. 1, pp. 19-35, URL: <https://doi.org/10.1111/nyas.14176>.

Материал поступил в редакцию журнала 31.05.2024

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

IRNTI 163102

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss2pp282-291](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp282-291)

T. Baibossynova¹, M. Zhambylkyzy¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Kazakhstan

PROFESSIONAL GROWTH THROUGH ACTION RESEARCH: PERSPECTIVES OF EFL TEACHERS IN MASTER'S PROGRAMS

This article provides a comprehensive overview of action research, emphasizing its significance as a systematic inquiry process conducted by English teachers within their own classrooms to improve teaching and learning. The main goal is to identify the popularity and usage of Action Research among EFL teachers, at the same time Master's degree students. The study explores Action Research's role in improving teachers' professional growth and the basic knowledge of the graduate students on Action Research. Action research was first conducted in Kazakhstan in 2012 as a joint project of the University of Cambridge and Nazarbayev Intellectual Schools (NIS) with the goal of improving educational practices. The quantitative research was conducted on the basis of the discipline "Action Research" for the 1st year graduate students of the profession "Two Foreign Languages" of Al-Farabi Kazakh National University. The results of a survey given to Master's students have different levels of familiarity and experience with Action Research. The study will assist to identify the spread and the usage of Action Research among EFL teachers in Kazakhstan. In addition, the study will help school administrators, teacher mentors to understand obstacles faced by EFL teachers and improve educational system in Kazakhstan.

Key words: Action Research, challenges, professionalism, efficacy, cyclic, observation, participants.

MAIN PROVISIONS

There are several approaches that teachers may take to advance their knowledge and abilities in order to enhance their teaching practices. However, current studies and research demonstrate that Action Research (AR) is a highly useful tool for assisting instructors in discovering ways to enhance their methods [1, 14]. AR is a form of study that educators do out in the classroom to make it meaningful and real for them. Since Aristotle's idea of "phronesis," or "practical wisdom," and its connection to other moral and intellectual qualities may be seen as the foundation of Action Research (AR), the birth of AR can be traced back to him [2, 18]. According to Mills, AR is defined as "any systematic inquiry conducted by teacher researchers, principals, school counselors, or other stakeholders in teaching/learning environment to gather information about how their particular schools operate, how they teach, and how well their students learn" [3]. This definition encompasses all of the characteristics. Teachers in the field of Teaching English as a Second Language (TESOL) welcomed and encouraged the use of AR in their work throughout the late 1980s and early 1990s [4, 130].

AR is a powerful technique. According to Cohen et al., it may be applied in practically any situation where an issue involving individuals, activities, and protocols has to be resolved or when adjustments need to be made in order to get a better result [5]. Consequently, AR has the perspective to improve learning outcomes in the cognitive, motoric, and attitudinal domains as well as solve

issues. AR can help students improve their vocabulary, grammar, and language abilities in an EFL setting. Siahaan, in 2012 implemented augmented reality to enhance the vocabulary of young English language learners [6]. Every lesson featured a narrative reading by the teacher, who was employing the traditional curriculum. The three cycles of research yielded quantifiable data that demonstrated how narrative reading strategies enhanced participants' vocabulary knowledge [6, 217]. Moreover, the emphasis on reflection is highlighted as a key component of action research. Teachers are encouraged to engage in deep, critical reflection about their practices and their impact on students [7]. This reflective aspect is positioned as a catalyst for significant insights and improvements, aligning with the broader goal of enhancing teaching and learning.

Scholars as Carr, W., & Kemmis, S, underscored action research as a dynamic, teacher-centered, and collaborative process with a strong emphasis on continuous improvement through reflective practices. The cyclical nature of the approach, coupled with its adaptability and potential for collaboration, positions action research as a valuable tool for educators seeking to enhance their teaching and positively impact student learning outcomes [8].

INTRODUCTION

The main idea of this study is to identify the relevance and spread of Action Research, Also the study considers opinions of EFL school practitioners on AR's significance in teachers' professional development. The goal of the research is to review the importance of conducting educational research in school settings. Especially among school teachers, who mostly only make a practice of teaching, not researching, which is also crucial. The practical significance of the study is to demonstrate levels of school teachers, simultaneously master's degree students with overall knowledge and usage of AR. It will help researchers, school administrators and mentors of teachers in designing materials and assisting professional growth of teachers.

The aims of action research are delineated into three main areas [3][1]. Firstly, there is a focus on improving teaching practice, positioning it as the primary objective of most action research projects. Teachers are encouraged to reflect on their practices and experiment with new strategies to discern what works best for them and their students. This emphasis on self-reflection and adaptability aligns with the cyclical nature of action research highlighted in the previous analysis.

Secondly, the aim is to improve student learning outcomes. Action research is presented as a catalyst for significant enhancements in student performance by tailoring strategies to the unique needs of students and implementing research-based approaches. This underscores the practical application and impact of action research on the learning environment [9].

The third aim is to develop professional knowledge and skills among teachers. Engaging in action research is portrayed as a means for educators to enhance their research skills, critical thinking abilities, and problem-solving capacities. This, in turn, is seen as fostering a more informed and reflective approach to teaching, contributing to ongoing professional development.

In addition to these general aims, the text highlights the versatility of action research in addressing specific issues or concerns within a school or district. Examples include improving student engagement, reducing classroom disruptions, or developing a new curriculum. This flexibility underscores the adaptability of action research to diverse educational contexts and challenges.

In the work of Kemmis authors review key findings from action research in education, further substantiating its efficacy [10]. It emphasizes that action research proves most effective when conducted collaboratively and supported by school administrators. Collaborative efforts among teachers are seen as beneficial for sharing support and feedback, while administrative support is deemed crucial in providing resources and backing for action research initiatives.

Action Research can help students improve their vocabulary, grammar, and language abilities in an EFL setting. It can also be applied to boost learners' motivation and to encourage analytical, critical, and creative thinking abilities. The examined Action Research reports that follow provide some instances of how Action Research might be used to improve results or solve issues in a variety of EFL learning and teaching contexts.

Eight advantages of educational AR were stated by Burns in the context of teaching English. She claims that by implementing AR, educators can improve their ability to: (1) think systematically about what occurs in the classroom or school; (2) apply action where enhancements are thought to be possible; (3) observe and evaluate the effects of the action for making continuous improvement; (4) critically and practically monitor sophisticated situations; (5) apply a flexible method to the classroom or school; (6) create enhancements through reflection and action; (7) study the real, complex, and frequently confusing conditions and constraints of the modern school; and (8) identify and turn evolving ideas into action [11].

One of the successful reforms in the field of education was the implementation in 2012 of the Head Teacher Leadership Programme and three tiers of professional development for teachers. These initiatives were created by the University of Cambridge's Faculty of Education and the JSC Nazarbayev Intellectual Schools' Centre for Teaching Excellence. The curriculum for elementary and secondary education in Kazakhstan was revised based on this program, and numerous more programs on criterion-based evaluation, the use of ICT in the classroom, and interactive teaching techniques were created. Since 2013, Cambridge University has collaborated with leaders and educators at the Autonomous Education Organization Nazarbayev Intellectual Schools to develop reflective practice and collaborative action research. The goal is to create the necessary infrastructure and culture to support this approach to teacher learning and development. With a continued emphasis on educational principles, the faculty team has gradually given teachers a foundation on which to participate in curriculum review procedures [12].

In Kazakhstan, action research was first introduced in 2012. In order to promote an educational environment in line with NIS, the University of Cambridge and 20 NIS schools in Kazakhstan collaborated on a project in 2012. The project recognized the possible obstacles teachers may face and worked to address them by implementing creative techniques. With assistance from the Cambridge team, teams from each NIS school participated in workshops and cycles of action research over a three-year period. This included assessing the new curriculum, encouraging teamwork, and supporting the incorporation of these principles into regional alliances. Evaluation phases collected viewpoints from a range of stakeholders, highlighting the necessity of balancing new educational principles that support collaborative learning cultures with outdated social values that were oriented on obedience and competition [13].

The JSC "Nazarbayev Intellectual Schools (NIS)" and the JSC "Orleu" National Centre for Professional Development" led the majority of the professional development courses for teachers.

The Orleu National Professional Development Center JSC trained 24,335 teachers, while the NIS team trained 38,553 instructors between 2012 and 2021 [14].

According to academics like Cochran-Smith & Lytle and Kemmis & McTaggart, action research is an intentional, introspective study carried out by practitioners [9][10]. Action research is still an important strategy for improving effective teaching, even though questions about its methodology, researcher preparation, and dissemination have been raised.

MATERIALS AND METHODS

This article is considered as the part of the research on thesis "Action Research in developing Professionalism of English teachers in Kazakhstani Education". According to the topic of the study, quantitative research was conducted at Google Forms. The questions were formulated according to the "Beliefs" and "Behavior" sections of the book "Designing an effective survey" by Mark Kasunic. Belief – is a type of survey that considers participants' evaluations of what they trust to be true and untrue. The main purpose of this questions, to identify how people think about a given subject at a particular time. Belief questions are more focused and specific than attitude questions. Behavior questions are used to find out the participants experiences on a particular topic in the past. Usually, they are asked in terms of behavior presence or absence, behavior frequency, behavior performance. Behavior questions, ask respondents about their beliefs regarding their actions. When people are asked to characterize their behavior, they frequently respond differently than when asked to describe

a cognitive experience of something [15]. The appliance of these types of questions helped us to identify the role of Action Research in graduate students' teaching practices.

The next two issues of this study, if Master's degree students are aware of this method and use it in teaching practice. The expected outcomes are positive on the basic knowledge about AR, however they haven't experienced in applying it to their practices yet. Because it is one of the newest implementations in Kazakhstan's educational system. The study consists of three periods. Firstly, the agreements were taken from participants to keep ethical issues. Each participant signed the agreement to use their answers as the part of the research. Secondly, gathering information from the graduate students in a survey form. Lastly, interpretation and discussion of the results on the collected data was analyzed. A quantitative analysis survey was conducted to find out how much knowledge graduate students had about action research, evaluate their prior experiences with it, determine the importance they place on teamwork, identify common problems they face, and find out how they feel about action research's prospective to improve EFL teachers' professionalism. Quantitative method of research can provide exact, objective results. The number of participants are 8, the 1st year Master's degrees students of Al-Farabi Kazakh National University, whose major is "Two Foreign Languages". The survey consists of five questions designed to understand different aspects of action research in educational settings.

RESULTS

The discipline "Action Research" was implemented among the first year graduate students of the major "Two Foreign Languages". With the agreement of teacher and these students, I had an opportunity to observe the classes. These students are all currently employed as English teachers. During this academic pursuit, their research efforts were mostly focused on improving student motivation and expanding vocabulary in the classroom. Their dedication to carrying out their research studies in real school settings was clear throughout this time. These students, who were also practicing teachers, conducted research and practical application, which led to the creation of a survey (see Figures 1 - 5) that consists of 5 questions.

The first question of the survey: "Have you heard about the concept of action research before this discipline?". Responses are displayed in a pie chart in Figure 1.

Figure 1 – Answers to the question about action research concept

The results show that 50% of the students reported never having heard the term "action research" before; 37.5% of the students were familiar with the term "action research," but had no understanding of the concept; 12.5% of the students had a basic understanding of action research, but learned more from the class.

The second question of the survey is stated as: "Have you previously conducted any form of action research within your studies or professional practice?". The answers are provided in Figure 2.

Figure 2 – Responses to the question about engagement in action research within studies or professional practice

The results show that 75% of the students never having conducted action research before; 12.5% of the students had participated in action research projects with colleagues, but not in the field of language teaching; 12.5% of the students had not conducted action research yet, but were eager to explore this methodology.

The third question of the survey: "How important is collaboration with peers or colleagues in the process of conducting action research in your point of view?". This question helps to understand the respondent's perspective on the value of working together with others in the process of action research. The respondents' answers are shown in Figure 3.

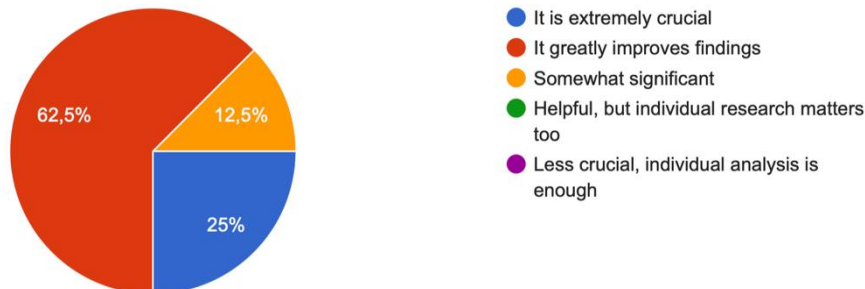

Figure 3 – Responses on the importance of collaborating with peers or colleagues in conducting action research

62.5% of the students believe that collaboration with peers or colleagues greatly improves findings; 25% of the students believe that collaboration with peers or colleagues is extremely crucial; 12.5% of the students believe that collaboration with peers or colleagues is somewhat significant, but individual research matters too; 12.5% of the students believe that collaboration with peers or colleagues is helpful, but not essential.

The fourth question of the survey: "What challenges do you often face when conducting action research?". The question aims to know about the challenges one usually encounter when doing action research. The results can be viewed in Figure 4.

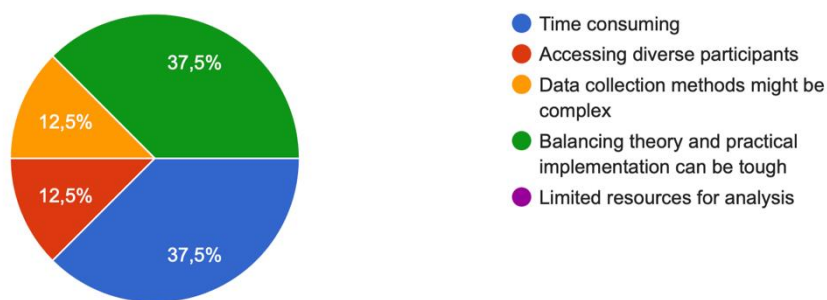

Figure 4 – Responses to challenges encountered in conducting action research

The results show that the most common challenges faced by students when conducting action research are: time constraints 37.5%; Accessing diverse participants 12.5%; complex data collection methods 12.5%; balancing theory and practical implementation 37.5%; limited resources for analysis 12.5%.

The final question states: "Overall, do you believe that action research can improve professionalism of EFL teachers?". Its aim is to understand students' opinion on whether action research is effective for professional development in EFL teaching. The question answers are illustrated in Figure 5.

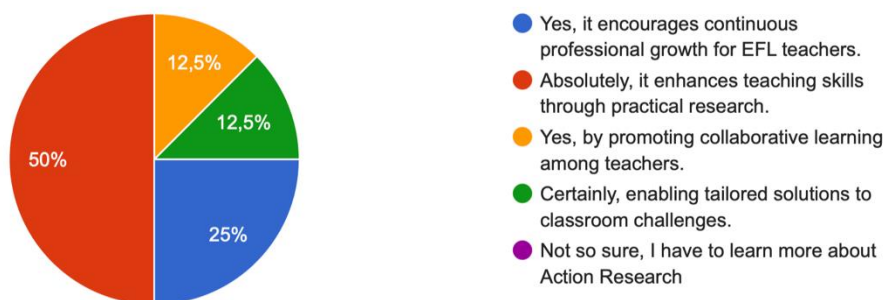

Figure 5 – Responses on the potential of action research to enhance the professionalism of EFL teachers

According to the results of the final question, 87.5% of the students believe that action research can improve professionalism of EFL teachers. The remaining 12.5% of students are unsure.

DISCUSSION

According to the findings of the survey conducted, several issues were observed.

The results of the first question highlight a serious lack of information that the students had about action research; most were completely ignorant of the existence of AR. Half of the students never heard about the term before. It means that Action Research is a new field which is in the process of acknowledging by Kazakhstan's EFL teachers.

The responses of the second question tells us that the vast majority of the students have not prior experience with action research. They have never conducted or participated in this type of research before.

From the third question, the vast majority of students (87.5%) believe that collaboration with peers or colleagues is important in the process of conducting action research. This is a positive finding, as it suggests that students recognize the value of working together to improve their teaching practice. Students overwhelmingly believe that collaboration with peers and colleagues is important

or crucial in conducting action research. This suggests the value of creating opportunities for collaboration in action research courses and professional development programs.

The challenges demonstrated in the fourth question's responses are not surprising, as action research can be a time-consuming and demanding process. It can be difficult to find the time to conduct action research, especially when teachers are already struggling many other demands. It can also be difficult to access diverse participants, especially if the research is being conducted in a school setting. Additionally, some action research projects require complex data collection methods, which can be challenging to implement. Time constraints, accessing diverse participants, complex data collection methods, balancing theory and practice, and limited resources for analysis were identified as the most common challenges. These challenges should be addressed by providing support and training in time management, participant recruitment, data collection techniques, theory-practice integration, and access to resources. Finally, it can be difficult to balance theory and practical implementation, especially when teachers are new to action research.

The last question asks about perspectives of action research to enhance teachers' professional improvement. The students who had taken an action research class believe that it is a valuable tool for professional development. They believe that action research can help them to improve their teaching practice, develop their research skills, and become more reflective practitioners.

A vast majority of students believe that action research can significantly improve the professionalism of EFL teachers. This highlights the perspectives of action research for professional development and its positive impact on teaching practice.

CONCLUSION

The study of action research within graduate students shows its transformative perspective for teachers. The results of the study illustrates that Master's students had differing degrees of knowledge, indicating a need for specialized training and assistance. The broad consensus about action research's ability to improve professionalism, even in the face of obstacles like time and resource limits, highlights its importance. As educators struggle with the subtleties of contemporary classrooms, Action Research stands as a guiding concept as much as a methodology. Since it is a new implementation in Kazakhstan's education, it needs more study and research to be adapted in Kazakhstan's educational system. To be professionally competent, teachers need to be more active, interested and focused on self-improvement and self-development. This article highlights Action Research as a powerful tool for continuous professional growth, building a capable cadre of teachers who can adapt to the changing nature of education. Especially with the help of cyclic process as Action Research, teachers have an opportunity to repeatedly enhance the drawbacks in their teaching process.²

In Kazakhstan, Action Research is extremely significant for EFL teachers since it helps teachers to solve challenges in the local educational setting. Teachers and administrators can actively explore, put into practice, and assess student-centered initiatives by participating in action research. This promotes ongoing progress. The findings of this kind of research contribute to the improvement of instructional strategies, curriculum design, and general educational practices with the ultimate goal of raising Kazakhstan's educational standards in line with changing global standards. It will help school administrators, teacher mentors, teacher training courses to actively support teachers in conducting Action Research and help them to struggle challenges.

REFERENCES

- 1 Sagor, R. (2000). *The action research guide for educators*. Corwin Press.
- 2 Mariyam, T. and Ullah, M.M. (2015). *Global Journal of Human-Social Science: G. Linguistics & Education*. 15 (10), pp. 18-27.
- 3 Mills, G. E. (2007). *Action research: A guide for the teacher researcher (3rd Ed.)*. Upper Saddle River, N.J.: Pearson Education, Inc.

- 4 Crookes, G. (1993). Action Research for Second Language Teachers: going beyond teacher research. *Applied Linguistics*, 14, pp. 130–144. <https://doi.org/10.1093/applin/14.2.130>
- 5 Cohen, L., Manion, L. & Morison, K. (2007). *Research methods in education*. (6th Ed.).Oxon: Routledge.
- 6 Siahhaan, S.D. (2012). Using Story Reading Technique to Improve EFL Young Learners' Vocabulary. *Journal of English Teaching*, 2(3), pp. 2017-222.
- 7 Groundwater-Smith, S. (2004). *Action research with teachers: A guide for school leaders*. Sage Publications.
- 8 Carr, W., & Kemmis, S. (1986). *Becoming critical: Education, knowledge, and action research*. Falmer Press.
- 9 Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L. (2009). *Inquiry as stance: Practitioner research for the next generation*. Teachers College Press.
- 10 Kemmis, S., & McTaggart, R. (2005). "Participatory action research: Challenging the knowledge power regime." In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), **The Sage handbook of qualitative research** (3rd ed., pp. 567-577). Sage Publications.
- 11 Burns, A. (1999). *Collaborative action research for English language teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 University of Cambridge (n.d.). *Kazakhstan Programme: Classroom Action Research*. www.educ.cam.ac.uk. Accessed 10 December 2023. <https://www.educ.cam.ac.uk/networks/eri/casestudies/kazakhstan/actionresearch/>
- 13 McLaughlin, Colleen. (2015). 'It is the research of self experience': feeling the value in action research. *Educational Action Research*. 23. 51–67, <https://doi:10.1080/09650792.2014.994018> .
- 14 The Official Information Resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021), accessed 10 December 2023. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/novye-podhody-k-obucheniyu-i-podderzhka-molodyh-talantov-mon-rk-o-razviti-i-otechestvennogo-obrazovaniya-i-nauki-9102812>
- 15 Kasunic, M. (2005). *Designing an effective survey*, p.37. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA441817.pdf>

Received: 05.06.2024

Action research арқылы кәсіби өсу: магистрлік бағдарламадағы ағылшын тілі мұғалімдерінің мүмкіншіліктері

Т. Байбосынова¹, М.Жамбылқызы¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Action Research-ке жан-жақты шолу жасалып, оны оқыту және оқуды жақсарту үшін ағылшын тілі мұғалімдерінің өз сыныптарында жүргізетін жүйелі процесс ретіндегі маңыздылығына баса назар аударылады. Негізгі мақсат – ағылшын тілі оқытушылары, магистратура студенттері арасында Action Research-тің өзектілігі мен қолданылуын анықтау. Мұғалімдердің кәсіби өсуін жақсартудағы Action Research-тің рөлін және магистранттардың осы сенімге қатысты пікірлерін зерттейді. Action Research алғаш рет Қазақстанда 2012 жылы білім беру тәжірибесін жақсарту мақсатында Кембридж университеті мен Назарбаев Зияткерлік мектептерінің (НЗМ) бірлескен жобасы ретінде өткізілді. Сандық зерттеу әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің «Екі шет тілі» мамандығындағы I-курс магистранттарына арналған «Action Research» пәні негізінде жүргізілді. Магистранттар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері Action Research-пен танысу мен тәжірибенің әртүрлі деңгейлерін анықтады. Зерттеу Қазақстандағы ағылшын тілі мұғалімдерінің арасында Action Research-тің таралуы мен қолданылуын анықтауға көмектеседі Сонымен қатар, бұл зерттеу мектеп әкімшілігіне, тәлімгерлерге cation Research жүргізетін мұғалімдердің қиындықтарын түсінуге көмектесіп, Қазақстанның білім беру жүйесін жақсартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Action Research, қиындықтар, кәсібилік, тиімділік, циклдік, бақылау, қатысушылар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Sagor, R. (2000). The action research guide for educators. Corwin Press.
- 2 Mariyam, T. and Ullah, M.M. (2015). Global Journal of Human-Social Science: G. Linguistics & Education. 15 (10), pp. 18-27.
- 3 Mills, G. E. (2007). Action research: A guide for the teacher researcher (3rd Ed.). Upper Saddle River, N.J.: Pearson Education, Inc.
- 4 Crookes, G. (1993). Action Research for Second Language Teachers: going beyond teacher research. Applied Linguistics, 14, pp. 130–144. <https://doi.org/10.1093/applin/14.2.130>
- 5 Cohen, L., Manion, L. & Morison, K. (2007). Research methods in education. (6th Ed.).Oxon: Routledge.
- 6 Siahaan, S.D. (2012). Using Story Reading Technique to Improve EFL Young Learners' Vocabulary. Journal of English Teaching, 2(3), pp. 2017-222.
- 7 Groundwater-Smith, S. (2004). Action research with teachers: A guide for school leaders. Sage Publications.
- 8 Carr, W., & Kemmis, S. (1986). Becoming critical: Education, knowledge, and action research. Falmer Press.
- 9 Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L. (2009). Inquiry as stance: Practitioner research for the next generation. Teachers College Press.
- 10 Kemmis, S., & McTaggart, R. (2005). "Participatory action research: Challenging the knowledge power regime." In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 567-577). Sage Publications.
- 11 Burns, A. (1999). Collaborative action research for English language teachers. Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 University of Cambridge (n.d.). Kazakhstan Programme: Classroom Action Research. www.educ.cam.ac.uk. Accessed 10 December 2023. <https://www.educ.cam.ac.uk/networks/eri/casestudies/kazakhstan/actionresearch/>
- 13 McLaughlin, Colleen. (2015). 'It is the research of self experience': feeling the value in action research. Educational Action Research. 23. 51–67,. <https://doi:10.1080/09650792.2014.994018> .
- 14 The Official Information Resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021), accessed 10 December 2023. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/novye-podhody-k-obucheniyu-i-podderzhka-molodyh-talantov-mon-rk-o-razviti-i-otechestvennogo-obrazovaniya-i-nauki-9102812>
- 15 Kasunic, M. (2005). Designing an effective survey, p.37. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA441817.pdf>

Материал 05.06.2024 баспаға түсті

Профессиональный рост через Action Research: перспективы преподавателей английского языка в магистерских программах

Т. Байбосынова¹, М. Жамбылқызы¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В этой статье представлен всесторонний обзор на Action Research, подчеркивая его значение как систематического исследовательского процесса, проводимого учителями английского языка в своих классах с целью улучшения преподавания и обучения. Основная цель – выявить популярность и использование Action Research среди преподавателей английского, а также студентов магистратуры. В исследовании изучается роль Action Research в

повышении профессионального роста учителей и мнение студентов по этому поводу. Action Research было впервые проведено в Казахстане в 2012 году как совместный проект Кембриджского университета и Назарбаев Интеллектуальных школ (НИИШ) с целью улучшения образовательных практик. Количественное исследование проведено на базе дисциплины «Action Research» для студентов 1 курса магистратуры специальности «Два иностранных языка» Казахского Национального Университета имени аль-Фараби. Результаты опроса, проведенного среди магистрантов, выявили разные уровни знакомства и опыта с Action Research. Исследование поможет выявить распространение и использование Action Research среди преподавателей английского языка в Казахстане. Более того, это исследование поможет администрациям школы и наставникам лучше узнать проблемы, с которыми сталкиваются учителя английского языка в процессе проведения Action Research, что поможет улучшить систему образования в Казахстане.

Ключевые слова: Action Research, проблемы, профессионализм, эффективность, цикличность, наблюдения, участники.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Sagor, R. (2000). The action research guide for educators. Corwin Press.
- 2 Mariyam, T. and Ullah, M.M. (2015). Global Journal of Human-Social Science: G. Linguistics & Education. 15 (10), pp. 18-27.
- 3 Mills, G. E. (2007). Action research: A guide for the teacher researcher (3rd Ed.). Upper Saddle River, N.J.: Pearson Education, Inc.
- 4 Crookes, G. (1993). Action Research for Second Language Teachers: going beyond teacher research. Applied Linguistics, 14, pp. 130–144. <https://doi.org/10.1093/applin/14.2.130>
- 5 Cohen, L., Manion, L. & Morison, K. (2007). Research methods in education. (6th Ed.).Oxon: Routledge.
- 6 Siahaan, S.D. (2012). Using Story Reading Technique to Improve EFL Young Learners' Vocabulary. Journal of English Teaching, 2(3), pp. 2017-222.
- 7 Groundwater-Smith, S. (2004). Action research with teachers: A guide for school leaders. Sage Publications.
- 8 Carr, W., & Kemmis, S. (1986). Becoming critical: Education, knowledge, and action research. Falmer Press.
- 9 Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L. (2009). Inquiry as stance: Practitioner research for the next generation. Teachers College Press.
- 10 Kemmis, S., & McTaggart, R. (2005). "Participatory action research: Challenging the knowledge power regime." In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 567-577). Sage Publications.
- 11 Burns, A. (1999). Collaborative action research for English language teachers. Cambridge: Cambridge University Press.
- 12 University of Cambridge (n.d.). Kazakhstan Programme: Classroom Action Research. www.educ.cam.ac.uk. Accessed 10 December 2023. <https://www.educ.cam.ac.uk/networks/eri/casestudies/kazakhstan/actionresearch/>
- 13 McLaughlin, Colleen. (2015). 'It is the research of self experience': feeling the value in action research. Educational Action Research. 23. 51–67,. <https://doi:10.1080/09650792.2014.994018> .
- 14 The Official Information Resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021), accessed 10 December 2023. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/novye-podhody-k-obucheniyu-i-podderzhka-molodyh-talantov-mon-rk-o-razviti-i-otechestvennogo-obrazovaniya-i-nauki-9102812>
- 15 Kasunic, M. (2005). Designing an effective survey, p.37. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA441817.pdf>

Біздің авторлар

Авакова Р.А – ф.ғ.д, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>.

Көксегенов Ә.Қ. – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: be_ed98@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0528-9440>.

Кудьярова Ш.Т. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: kudyarova.72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>.

Алдабергенова А.А. – синхронды аударма кафедрасының оқытушысы, PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050043, Қазақстан Республикасы. E-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5162-6853>.

Гиздатов Г.Г. – халықаралық байланыс кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050026, Қазақстан Республикасы. E-mail: gizdat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-6014-4183>.

Ауғанбаева М.С. – PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: marhaba75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4198-1987>.

Мамаева Г.Б. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3405-6718>.

Тусупбекова Г.А. – ф.ғ.к., доцент, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, 071400, Қазақстан Республикасы. E-mail: autovna67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2200-5614>.

Искакова Г.Ж. – PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Княкова Р.Ж. – филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: raau_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-233>.

Букаева А.А. – ф.ғ.м., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: anar-bukaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>.

Исина А.О. – магистр, Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Искакова К.А. – PhD-докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kuralay2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8362-6997>.

Оспанова Ж.Т. – PhD, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhanna19@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Ныгметова Б.Д. – ф.ғ.к., Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: bibigul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Мусатаева М.Ш. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: mussatayeva@mail.ru.

Какимова А.М. – курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: aiko1996.96@mail.ru.

Слямбеков Қ.Б. – магистрант, кіші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: zatpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

Абилкасимова Г.А. – 8D02303 «Филология» ББ бойынша докторант, «Alikhan Vokeikhan University» ББМ, Гуманитарлық факультет, Семей, 071410, Қазақстан Республикасы. E-mail: Gakku_aa@mail.ru 87758350575, <https://orcid.org/0009-0001-5000-3758>.

Абылкасов Г.Ж. – г.ғ.м, лектор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: abyلكasov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Миннегулов Х.Ю. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан Федералды университеті, Қазан, 420008, Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы. E-mail: khatip.minnegulov@ksu.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0980-6021>.

Ашинова К.А. – ф.ғ.к., ассоц. проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті. Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: kunira_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>.

Сейдікенова А.С. – ф.ғ.к., ассоц. проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Almash.seidikenova@kaznu.kz, <http://orcid.org/0000-0002-6122-808X>.

Танкибаева М.Х. – ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және ілем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

Мурзағалиева М.Қ. – ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: maral0903@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3595-6229>.

Байтанасова Қ.М. – ф.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессор м.а., Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>.

Батан С. – педагогика ғылымдарының магистрі, А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-5600-8915>.

Алимбаев А.Е. – PhD, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-1717-7374>.

Мирзахметов А.А. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-6862-6892>.

Демесинова А.А. – докторант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2859-4628>.

Аян Екрем – PhD, профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті, Мугла, 48000, Түрік Республикасы. E-mail: ekremayan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7967-6481>.

Кажыбаева Г.К. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: guldenkgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>.

Крылова Л.А. – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

Кадыров Ж.Т. – профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Синбаева Г.К. – аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gsinbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>.

Нұрбеков Т.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Филология» мамандығының 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>.

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Филология факультетінің А.Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Самекбаева Э.М. – ф.ғ.к., доцент, қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Шәкәрім университеті, Семей, 071411, Қазақстан Республикасы. E-mail: elmira5_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Токсамбаева А.О. – ф.ғ.к., профессор, қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Шәкәрім университеті, Семей, 071411, Қазақстан Республикасы. E-mail: aiman63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Муканова К.К. – п. ғ.к., доцент, қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Шәкәрім университеті, Семей, 071411, Қазақстан Республикасы. E-mail: Mukanova.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8812-7625>.

Тахан С.Ш. – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық Университеті, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: takhan_serik@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Сапаш Ш.Б. – магистр, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының лекторы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ilyasova_shynar@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4940-1409>.

Тлеубердина Г.Т. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалым хатшысы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Тастемір Қ.И. – қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Issaevna01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2251-4278>.

Батыргалиева Г.Т. – педагогика ғылымдарының магистрі, №3 Шортанды ауданы бойынша Шортанды орта мектебі, Қазақстан Республикасы. E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>.

Шахманова Г.Ш. – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Шаймерден Г.Т. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: shaimerdenkulbakyt@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-2355-6656>.

Темур Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Гази университеті, Анкара, 06000, Түркия. E-mail: temurn@gazi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8052-1927>.

Әден Ж.Ш. – докторант, аға ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: iserv.iserv@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0289-6288>.

Сансызбаева С.К. – ф.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>.

Байманова Л.С. – ф.ғ.к., доцент, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының меңгерушісі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ljasat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2949-2892>.

Каримова Б.С. – к.ф.н., ректор, Қызылординский университет имени Қорқыт Ата, Қызылорда, 120014, Республика Қазақстан. E-mail: karimovab72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5952-6224>.

Нурланбекова Е.К. – п.ғ.к., шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан Республикасы. E-mail: nur.eriya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0268-3768>.

Базылова Б.К. – к.ф.н., орыс тілі және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: baglan_5_3@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3192-4287>.

Макашева А.П. – п.ғ.к., шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 120014, Қазақстан Республикасы. E-mail: aizhan_mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1931-7473>.

М.С. Құлахметова – ф. ғ. к., қауымдастырылған профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>.

К.М. Даулбаева – магистрант, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kamilafootball@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9709-0211>.

Куребаева Г.А. – доцент м.а., ф.ғ.к., Alikhan Vokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы. E-mail: gkurebaeva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>,

Мусатаева И.С. – доцент м.а., п.ғ.к., «Семей медицина университеті» КеАҚ, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы. E-mail: iuyngul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>.

Кульгильдинова Т.А. – профессор Абылайхан атындағы ҚазХҚӘТУ, Алматы, 011400, Қазақстан Республикасы. E-mail: tulebike@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7758-0758>.

Жумабекова Б.К. – профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 010008, Қазақстан Республикасы. E-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>.

Моисеева Е.В. – лектор, педагогика магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: emoiseeva@shokan.edu.kz <https://orcid.org/0000-0001-5241-8378>.

Кандалина Е.М. – қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы. E-mail: Kandalina.em@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7896-4876>,

Заяц Т.В. – лектор, педагогика ғылымдарының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы, ORCID ID 0009-0000-5809-5565, tzayats@shokan.edu.kz

Исмагулова А.Е. – қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aismagulova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>.

Байбосынова Т. – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: tonnygg0@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-1378>.

Жамбылқызы М. – PhD, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 050000, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: marinazhambyl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>.

Наши авторы

Авакова Р.А. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>.

Коксегенов А.К. – докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: be_ed98@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0528-9440>.

Кудярова Ш.Т. – PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: kudyarova.72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>.

Алдабергенова А.А. – преподаватель кафедры синхронного перевода, доктор философии (PhD), Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, 050043, Республика Казахстан. E-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5162-6853>.

Гиздатов Г.Г. – профессор кафедры международных коммуникаций, доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, 050026, Республика Казахстан. E-mail: gizdat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-6014-4183>.

Ауганбаева М.С. – Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: marhaba75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4198-1987>.

Мамаева Г.Б. – Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3405-6718>.

Тусупбекова Г.А. – НАО «Университет Шакарима», Семей, 071400, Республика Казахстан. E-mail: autovna67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2200-5614>.

Искакова Г.Ж. – PhD, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Княкова Р.Ж. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: raia_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-233>.

Букаева А.А. – Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: anar-bukaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>.

Исина А.О. – магистр, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Искакова К.А. – PhD-докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Республика Казахстан. E-mail: kuralay2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8362-6997>.

Оспанова Ж.Т. – PhD, доцент кафедры иностранных языков, Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусайнова, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zhanna19@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Ныгметова Б.Д. – к.ф.н., ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени Ә.Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: bibiguln@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Мусатаева М.Ш. – д.ф.н., профессор, КазНПУ имени Абая, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: mussatayeva@mail.ru.

Какимова А.М. – докторант 2-го года обучения, КазНПУ имени Абая, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: aiko1996.96@mail.ru.

Слямбеков К.Б. – магистрант, младший научный сотрудник, Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: zatpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

Абилкасымова Г.А. – докторант ОП 8D02303 «Филология» «Alikhan Bokeikhan University» УО, Гуманитарный факультет, Семей, 071410 Республика Казахстан. E-mail: Gakku_aa@mail.ru 87758350575, <https://orcid.org/0009-0001-5000-3758>.

Абылкасов Г.Ж. – магистр гуманитарных наук, лектор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: abyulkasov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Миннигулов Х.Ю. – д.ф.н., профессор, Казанский федеральный университет, Казань, 420008, Российская Федерация, Республика Татарстан. E-mail: khatip.minnegulov@ksu.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0980-6021>.

Ашинова К.А. – к.ф.н., ассоц. проф., Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: kunipa_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>.

Сейдікенова А.С. – к.ф.н., ассоц. проф., Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: Almash.seidikenova@kaznu.kz, <http://orcid.org/0000-0002-6122-808X>.

Танкибаева М.Х. – к.ф.н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

М.К. Мурзагалиева – к.ф.н., Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: maral0903@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3595-6229>.

Байтанасова Қ.М. – к.ф.н., и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева. Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>.

Батан С. – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-5600-8915>.

Алимбаев А.Е. – PhD, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусайнова, Астана, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-1717-7374>.

Мирзахметов А.А. – PhD, преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-6862-6892>.

Демесинова А.А. – докторант, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, ORCID:0009-0008-2859-4628

Аян Екрем – PhD, профессор, Университет Мугла Ситки Кочман, Мугла, 48000, Турция. E-mail: ekremayan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>.

Кажыбаева Г.К. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: guldenkgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>.

Крылова Л.А. – профессор, доктор педагогических наук, Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Республика Казахстан. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

Кадыров Ж.Т. – профессор, кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Республика Казахстан. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Синбаева Г.К. – старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000, Республика Казахстан. E-mail: gsinbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>.

Нурбеков Т.Б. – докторант 2 курса специальности «Филология» Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Салкынбай А.Б. – доктор филологических наук, профессор. Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Заведующий кафедрой казахского языкознания имени А. Байтурсынова филологического факультета, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: asalkbek@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2334-7499

Самекбаева Э.М. – к.ф.н., доцент, кафедра казахской филологии и журналистики, Университет Шакарима, Семей, 071411, Республика Казахстан. E-mail: elmira5_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Токсамбаева А.О. – к.ф.н., профессор, кафедра казахской филологии и журналистики, Университет Шакарима, Семей, 071411, Республика Казахстан. E-mail: aiman-63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Муканова К.К. – к.п.н., доцент, кафедра казахской филологии и журналистики, Университет Шакарима, Семей, 071411, Республика Казахстан. E-mail: Mukanova.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8812-7625>.

Тахан С.Ш. – д.ф.н., профессор кафедры телерадио и связи с общественностью Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: takhan_serik@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Сапаш Ш.Б. – магистр, лектор кафедры общего языкознания и литературы Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: ilyasova_shynar@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4940-1409>.

Тлеубердина Г.Т. – к.ф.н., профессор, ученый секретарь Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>.

Тастемир К.И. – магистрант образовательной программы «Казахский язык и литература», Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000. Республика Казахстан. E-mail: Issaevna01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2251-4278>.

Батыргалиева Г.Т. – магистр педагогических наук, Шортандинская средняя школа №3, Республика Казахстан. E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>.

Шахманова Г.Ш. – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Шаймерден Г.Т. – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: shaimerdegulbakyt@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-2355-6656>.

Темур Н. – доктор филологических наук, профессор, Университет Гази, Анкара, 06000, Турция. E-mail: temurn@gazi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8052-1927>.

Аден Ж.Ш. – докторант, старший научный сотрудник, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: iserv.iserv@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0289-6288>

Сансызбаева С.К. – к.ф.н., доцент, Казахский Национальный университет им аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>

Байманова Л.С. – к.ф.н., доцент, заведующий кафедрой общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: ljasat@mail.ru, [https:// https://orcid.org/0000-0002-2949-2892](https://orcid.org/0000-0002-2949-2892).

Каримова Б.С. – к.ф.н., ректор, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан. E-mail: karimovab72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5952-6224>.

Нурланбекова Е.К. – к.п.н., старший преподаватель кафедры иностранных языков и перевода, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан. E-mail: nur.eriya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0268-3768>.

Базылова Б.К. – к.ф.н., ассоц.профессор кафедры русского языка и перевода, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: baglan_5_3@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3192-4287>.

Макашева А.П. – к.п.н., старший преподаватель кафедры иностранных языков и перевода, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, 120014, Республика Казахстан. E-mail: aizhan_mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1931-7473>.

Кулахметова М.С. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>.

Даулбаева К.М. – магистрант, Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: kamilafotball@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9709-0211>.

Куребаева Г.А. – к.ф.н., и.о.доцента, Alikhan Bokeikhan University, Семей, 071400, Республика Казахстан. E-mail: gkurebaeva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>.

Мусатаева И.С. – и.о. доцента, к.п.н., НАО «Медицинский университет Семей», Семей, 071400, Республика Казахстан. E-mail: iuyngul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>.

Кульгильдинова Т.А. – профессор КазУМОиМЯ им. Абылайхана, Алматы, 011400, Республика Казахстан. E-mail: tulebike@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7758-0758>.

Жумабекова Б.К. – профессор, Торайгыров университет, Павлодар, 010008, Республика Казахстан. E-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>.

Моисеева Е.В. – лектор, магистр педагогики, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, 020000, Республика Казахстан. E-mail: emoiseeva@shokan.edu.kz <https://orcid.org/0000-0001-5241-8378>.

Кандалина Е.М. – и.о. ассоциированного профессора, кандидат педагогических наук, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан. E-mail: Kandalina.em@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7896-4876>.

Заяц Т.В. – лектор, магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, 020000, Республика Казахстан. E-mail: tzayats@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-5809-5565>.

Исмагулова А.Е. – ассоциированный профессор, кандидат филологических наук, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, 020000, Республика Казахстан. E-mail: aismagulova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>.

Байбосынова Т. – докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 050000, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: tonnygg0@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-1378>.

Жамбылқызы М. – PhD, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 050000, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: marinazhambyl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>.

Our authors

Avakova R.A. – Ph.D., professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>.

Koksegenov A.K. – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: be_ed98@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0528-9440>.

Kudyarova Sh.T. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: kudyarova.72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

Aldabergenova A.A. – Lecturer of the Department of simultaneous interpretation, Doctor of Philosophy (PhD), Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan. E-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5162-6853>.

Gizdatov G.G. – Professor, Department of International Communications, Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan. E-mail: gizdat@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-6014-4183>.

Auganbayeva M.S. – L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: marhaba75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4198-1987>.

Mamayeva G.B. – L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3405-6718>.

Tussupbekova G. – Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan. E-mail: autovna67@mail.ru, <https://orcid.org/000-0003-2200-5614>.

Iskakova G.Zh. – PhD, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Kiyakova R. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: raua_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-233>.

Bukayeva A.A. – Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: anar-bukaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>.

Issina A.O. – master, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Iskakova K.A. – PhD-student, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Republic of Kazakhstan. E-mail: kuralay2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8362-6997>.

Ospanova Zh.T. – PhD, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhanna19@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

Nygmotova B.D. – candidate of philological sciences, associated professor of the A. Margulan Pavlodar pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: bibiguln@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>.

Mussatayeva M.Sh. – Professor, KazNPU of Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: mussatayeva@mail.ru.

Kakimova A.M. – 2nd year Phd student, KazNPU of Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: aiko1996.96@mail.ru.

Slyambekov K.B. – master's student, junior researcher, The Institute of Linguistics named of after A. Baitursynov, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: zatpost@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9731-0448>.

Abylkasimova G.A. – doctoral student in OP 8D02303 «Philology», «Alikhan Bokeikhan University» EP, Faculty of Humanities, Semei 071410, Republic of Kazakhstan. E-mail Gakku_aa@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-5000-3758>.

Abylkasov G.Zh. – Kokshetau University named after sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: abylkasov70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8965-905X>.

Minnigulov H. Yu. – Doctor of philology, professor, Kazan Federal University, Kazan, 420008, Russian Federation, Republic of Tatarstan. E-mail: khatip.minnegulov@ksu.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0980-6021>.

Ashinova K.A. – candidate of philol.sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University. Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kunipa_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>.

Seidikenova A.S. – candidate of philol.sciences, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: Almash.seidikenova@kaznu.kz, <http://orcid.org/0000-0002-6122-808X>.

Tankibayeva M.Kh. – candidate of philol.sciences, dotzent, Kazakh Ablai khan University of IR&WL, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: m.tankibay@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-3769-1670>.

Murzagaliev M.K. – candidate of philol.sciences, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: maral0903@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3595-6229>.

Baitanasova K.M. – candidate of philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>.

Batan S. – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Eurasian Humanitarian Institute named after A.K.Kusaynov, Astana, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-5600-8915>.

Alimbayev A.Ye. – PhD, Associate Professor, A.K.Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-1717-7374>

Mirzakhmetov A.A. – PhD, Lecturer at L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-6862-6892>.

Demessinova A.A. – doctoral student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: d.akerke1978@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2859-4628>.

Ayan Ekrem – PhD, Professor, Mugla Sitki Kocman University, Mugla, 48000, Turkey. E-mail: ekremayan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>.

Kazhibaeva G.K. – Candidate of Philological Science, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: guldenkgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>.

Krylova L. – Professor, doctor of pedagogical sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

Kadyrov Zh. – professor, candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5494-9105>.

Sinbaeva G.K. – Senior lecturer, master of arts, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan. E-mail: gsinbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-7203-1460>.

Nurbekov T.B. – 2nd year doctoral student of the specialty "Philology" of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan nurbekov_t.b@bk.ru, ORCID: 0000-0001-9141-5620. E-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>.

Salkynbay A.B. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University. Head of the Department of Kazakh Linguistics named after A. Baitursynov, Faculty of Philology, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: asalkbek@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2334-7499.

Samekbaeva E.M. – Candidate of Philological Sciences, Docent, Department of Kazakh philology and journalism, Shakarim University, 071411, Semey, Republic of Kazakhstan. E-mail: elmira5_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Toxambayeva A.O. – Candidate of Philology sciences, Professor Shakarim University, Department of Kazakh philology and journalism, Shakarim University, 071411, Semey, Republic of Kazakhstan. E-mail: aiman-63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8744-2615>.

Mukanova K. – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Department of Kazakh philology and journalism, Shakarim University, 071411, Semey, Republic of Kazakhstan. E-mail: Mukanova.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8812-7625>.

Takhan S.Sh. – Doctor of Philology, Professor of L.N. Gumilyov ENU Serik Sheshimbaevich Takhan, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: takhan_serik@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6133-7019>.

Sapash Sh.B. – Master of Science in Russian Language, Lecturer at the Department of General Linguistics and Literature Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: ilyasova_shynar@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4940-1409>.

Tleuberdina G. – Candidate of Philological Sciences, Professor, Scientific Secretary of the Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov. Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Tastemir K. – Master's student of the educational program “Kazakh language and literature”, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: Issaevna01@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2251-4278>.

Batyrgaliev G. – Master of Pedagogical Sciences, Shortandinsky Secondary School No. 3, Republic of Kazakhstan. E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>.

Shakhmanova G. – Master of Pedagogical Sciences, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Shaimerden G.T. – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: shaimerdengulbakyt@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-2355-6656>.

Temur N. – doctor of philology, professor, Gazi University, Ankara, 06000, Turkey. E-mail: temurn@gazi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8052-1927>.

Aden Z.S. – Doctoral student, Senior Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: iserv.iserv@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0289-6288>.

Sansyzbayeva S.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan. E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3741-2589>.

Baimanova L.S. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of General Linguistics and Literature, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: ljasat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2949-2892>.

Karimova B.S. – Candidate of Philological Sciences, Rector, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan. E-mail: karimovab72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5952-6224>.

Nurlanbekova Ye.K. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Foreign Languages and Translation Department, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan. E-mail: nur.eriya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0268-3768>.

Bazylova B.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Russian Language and Literature Department, Kazakh National Women’s Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: baglan_5_3@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3192-4287>.

Makasheva A.P. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Foreign Languages and Translation Department, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan. E-mail: aizhan_mak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1931-7473>.

Kulakhmetova M.S. – candidate of philological science, Associate professor, Margulan pedagogical university, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, E-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Daulbayeva K.M. – master student, Margulan pedagogical university, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kamilafotball@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-9709-0211>

Kurebayeva G. – Acting Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan. E-mail: gkurebaeva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>.

Mussatayeva I. – Acting Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, «Semey Medical University» NCJSC, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan. E-mail: iuyngul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>,

Kulgildinova T. – professor KazUIRWL named after Abylaykhan, Almaty, 011400, Republic of Kazakhstan. E-mail: tulebike@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7758-0758>.

Zhumabekova B. – professor, Toraigyrov University, Pavlodar, 010008, Republic of Republic of Kazakhstan. E-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>.

Moisseyeva Y.V. – lecturer, master of pedagogy, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, ORCID ID 0000-0001-5241-8378, emoiseeva@shokan.edu.kz

Kandalina Y.M. – acting associate professor, candidate of pedagogical sciences, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan. E-mail: Kandalina.em@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7896-4876>.

Zayats T.V. – lecturer, master of pedagogical sciences, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: tzayats@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0000-5809-5565>.

Ismagulova A.Y. – associate professor, candidate of philological sciences, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aismagulova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2703-1619>.

Baibossynova T. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: tonnygg0@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-1378>.

Zhambylkyzy M. – PhD, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: marinazhambyl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5153-6372>.